The Department of Public Instruction, Bombay.

THE

# VIKRAMORVAŚÎYAM,

## A SANSKRIT PLAY,

BY

KÂLIDÂSA,

EDITED WITH ENGLISH NOTES

**Containing extracts from two Commentaries,**

BY

SHANKAR PÂṆḌURANG PAṆḌIT, M. A.

REVISED AND IMPROVED,

BY

BHÂSKAR RÂMCHANDRA ARTE, M. A.

---

**THIRD EDITION,** 1,000 Copies.

---



Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1901.



*Price Rs. 2.*

**BOMBAY SANSKRIT SERIES No. XVI.**

BOMBAY:

Printed at Javaji Dadaji's "Nirnaya-sagar" Press.

# Bombay Sanskrit Series.

## No. XVI.

---

## THE VIKRAMORVAŚÎYAM.

**Third Edition.**

---

# CRITICAL NOTICE.

## ( FIRST EDITION. )

---

In preparing the present edition of the *Vikramorvas'iyam* the following Mss. have been used.

**G.** This is written in Devanâgarî characters. It is an old Ms. Though the date is not given, it appears from the form of the letters and the nature and state of the paper to be about two hundred or two hundred and fifty years old, possibly older. So far as it goes it is very correct. Except the first ten or twelve pages, it does not appear to have been corrected by any one. It contains no chhâyâ or Sanskrit translation of the Prâkṛit passages, except of the portion which is contained in the first twelve pages, where one is sometimes given in the margin. The total number of leaves is 41. The colophon is: इति विक्रमोर्वशीये नाटके पंचमोंकः ॥ समाप्तमिदं विक्रमोर्वशीयं नाटकं ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ग्रेथा ग्रंथ १०० संपूर्ण्णः ॥ ६ ॥ शुभं भवतु । कल्याणमस्तु ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ Almost all the Mâtrâs or signs of ए and ओ precede the consonants which those vowels follow, instead of being written over them as in modern Mss. The whole Ms. is in a perfect state of preservation. It has 11 or 12 lines on each side, and each line contains about 24 letters. As at the time I got this Ms. I thought it, as it was, the oldest of the Mss. I had, I took it as my guide and copied from it the text of this edition, and with the copy I collated the other Mss. in my possession. The Ms. G. belongs to one Mr. Jos'î of Satara, from whom it was procured for me by my friend Mr. Vinayak Trimbak Goḷé of Khandesh, and has been returned to its owner through the latter gentleman.

**N**. is a fine modern Ms. also in Devanâgarî characters. It comes from Nasik, copied by and belonging to Govind S'âstrî Nirantara. The date of its genesis is given in its colophon which will follow presently. It contains no chhâyâ. The number of leaves is 23. The number of lines on each page is about 11, each line containing about 42 letters. There are marginal notes now and then and the Ms. appears to have been considerably used to read from. Now and then quotations are given in the margin from the *Sâhityadarpaṇa* and the *Sarasvatîkaṇṭhâbharaṇa.* The whole Ms. is perfectly legible and very correctly written. The colophon already referred to is as follows: समाप्तमिदमुत्तमं कालिदासकृतं विक्रमोर्वशीनाटकं ॥ तुरगाश्वसप्तधात्रीयुते शके राक्षसाभिधे वर्षे । गोविंदेन निरंतर इत्यपराव्हेन नाटकं लिखितं ॥ १ ॥ इदं पुस्तकं निरंतरोपाधिगोविंदस्य ॥ श्रीहेरंबसरस्वतीगुरुचरणकमलेभ्यो नमः ॥ श्रीरस्तु । नैव व्याकरणज्ञमेव पितरं न भ्रातरं तार्किकं मीमांसानिपुणं नपुंसकमिति ज्ञात्वा निरस्तादरा ॥ दूरात्संकुचितैव गच्छति पुनश्चांडालवच्छ्रादसं ( sic ) काव्यालंकरणज्ञमेव कविता कांता वृणीते स्वयं ॥ १ ॥ This Ms. is doubtless a copy of **N**2. described below. And it is a most faithful copy. It appears that after **N**. was copied from **N**2. both were corrected separately. In many places the inaccuracies of **N**2. are faithfully reproduced in **N**.

**N**2. is, as said above, also from Nasik, and belongs to a S'âstri whose name is Ekanâtha S'âstrî. It consists of 19 leaves having each 13 or 14 lines, each line containing about 48 letters. This Ms. is *very closely* written, though perfectly legible. It contains no chhâyâ, but the Prâkṛit passages as well as the Sanskrit ones are very correctly written. The date is not given. The colophon runs thus : समाप्तमिदं विक्रमोर्वशीनाटकं ॥ The Ms. may be from fifty to seventy-five-years old. There are few marginal glosses as in **N**. or quotations in the margin. There are *haritâla* corrections in the body of this as well as in that of **N**. **N**2. is very carefully written and appears to have been very often read. On the first side of the first leaf of **N**. there is the following given in four lines one on each edge of the page : इदं त्रोटकाख्यमुपरूपकं न तु नाटकं । तथोक्तं साहित्यदर्पणे । सप्ताष्टनवपंचांकं दिव्यमानुषसंश्रयं । त्रोटकं नाम तत्प्रोक्तं प्रत्यंकं सविदूषकं । प्रत्यंकं सविदूषकत्वादत्र श्रृंगारोंगी । सप्तांकं स्तंभितारंभं पंचांकं विक्रमोर्वशी ॥ १ ॥ अत्रेदं प्रमाणं बोधार्थं लिखितं । लोके तु नाटकमिति वदंति । श्रीहेरंबं वंदेहं । श्रीरामाय सभार्यानुजाय

नमः ॥ The only difference between **N.** and **N2.** is that the former is older, otherwise their value is just the same. Both **N.** and **N2.** were procured for me by my friend Mr. Hari Bhagavant Keskar B. A. late Master, Nasik High School, and have now been returned to their respective owners.

A. This belongs to my own collection of Mss. and is in Devanâgarî characters. Number of leaves 24, or 48 sides, of which the last one and a half are blank. There are fifteen lines on each side, and about 55 letters in each line. It is a fine, but rather modern Ms. The letters are beautiful and the whole Ms. is generally very correct. The names of the speakers, the figures of the stanzas, all the stage-directions and similar words and phrases not forming parts of the poet's composition, are painted with the usual yellowish red substance called *geru.* Each Prâkṛit passage has its Sanskrit chhâyâ immediately following it. The Ms. appears to have been corrected with *haritâla* and in some places even with ordinary black ink, and obviously has often been read. The date when it was copied is not given, but it may certainly be fifty or seventy-five years old. The beginning is श्रीगणेशाय नमः श्रीसरस्वत्यै नमः and the colophon runs thus : इति श्रीकालिदासकृतं विक्रमोर्वशीयं नाटकं संपूर्णम् शुभं भवतु ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ As far as I remember the circumstances under which A. came into my possession, it belongs to the Deccan, I having obtained it in Poona in the year 1871.

B. This is in Devanâgarî characters and is a copy of a granthi Ms. obtained from Mysore through the late Rao. Saheb Nârâyan Jagannâth Vaidya, Director of Public Instruction, Mysore. Both the granthi Ms. and its Devanâgarî copy, which latter was made for my use, are in my possession. The age of the granthi Ms. is not ascertainable, but the same appears to be very old. I have not used the granthi original but only the Devanâgarî copy which is generally very correct. It consists of 22 leaves of 10 or 11 lines to the page, each line containing about 52 letters. The beginning is ॥ श्रीकालिदासकृतविक्रमोर्वशीयनाम नाटकं ॥ नारणाचार्यलिखितं ॥ श्रीयादवाचल-विराजमान । सं । पाठशालापंडितरायस्वामिसंपत्कुमारेण परिशोध्य वैद्यनाथजगन्नाथनाराय-णाख्यविद्वत्प्रभुसन्निधानं प्रति प्रेषितं विजयतेतरां ॥ ॥ श्री ॥० श्रीहयग्रीवाय नमः ॥ वेदांतेषु यमाहुरेकपुरुषं &c. &c. The colophon is : इति कालिदासकृतं विक्रमोर्वशीयनाटकं

समाप्तं ॥ श्रीहयग्रीवाय नमः ॥ शुभमस्तु ॥ ॥ ✽ ॥ ॥ ✽ ॥ ॥ ✽ ॥
॥ ❀ ॥ ॥ ❀ ॥ ॥ ❀ ॥ ॥ ❀ ॥ ॥ ❀ ॥ ॥ ✽ ॥

श्रीकालिदासकृतविक्रमोर्वशीयनाम नाटकं । नारणाचार्यलिखितं ॥ ० ॥ सन् १८७४ जनवरि ता. २० परिसमाप्तिमगात् ॥ There is no chhâyâ of the Prâkṛit speeches nor any glosses in the margin.

P. This is a Devanâgarî Ms. from Poona, obtained through Krishṇa S'âstrî Râjvâḍe, of the office of the Government Translator to the Director of Public Instruction. It consists of 42 leaves of which the last and first sides are not written upon. There are eight lines on each side and about 49 letters in each line. It is generally correct, though not so correct as **A.** or the Nasik Mss. **N.** **N**2. The first thirteen leaves have been corrected by some one, probably by Mr. Râjvâḍe, not always correctly. The age of the Ms. is not given but it may be one hundred years old, possibly much older. Each Prâkṛit speech has its chhâyâ given immediately after it. In my opinion this Ms. was copied from a Telegu Ms. Evidences of this are to be found in many places. Thus, for instance, the cipher is used to indicate the doubling of a letter, generally a consonant, in the Prâkṛit parts, as उवलoधं for उवलध्धं or उवलद्धं. This cipher is sometimes given as in ordinary Telegu Mss. over the letter preceding, instead of between the letter to be doubled and its preceding letter. There are also some special evidences. Thus, on the second side of leaf 13, line 8, the king's speech runs thus : वयस्यांगुलीन्वेदेन दूष्येरन्नक्षराणि, which is only a mistransliteration of the correct passage in telegu characters, in which, ( न्वे ) and ( स्वे ) can easily be confounded. Again ण्ं is often misrepresented by णि which is easily accounted for when it is borne in mind how ण्ं and णि are similar to each other in Telegu. The beginning is श्रीवेंकटेशाय नमः । वेदांतेषु &c. and the colophon : समाप्तमिदं कालिदासकृतं विक्रमोर्वशीयं नाम नाटकं ॥ ॥ ६ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ६ ॥ ॥ अविदितपरदोषाः ज्ञानपीयूषपूर्णाः निजगुणकलिकाभिः ॥ स्वेदमामोदयंतः ॥ परधनपरदारप्रोज्झिताः शेषकृत्याः करकृतमपराधं क्षंतुमर्हंति संतः ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ६ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ६ ॥ ॥ श्री ॥

These six Mss. agree with one another in one essential point, viz. that they all omit the Prâkṛit verses forming parts of the

King's long soliloquy in the fourth Act. But besides the six I have also used two more Mss. viz.,

**K.** which is a very excellent Ms. written in Devanâgarî characters, professing to have been copied by one Chintâmaṇi in Kâsî, or Benares. It consists of very closely written 12 leaves having seventeen to twenty-one lines on each side with about 58 letters to the line. The Prâkṛit Passages have no chhâya. There are corrections made in the Ms. with *haritâla*, and red *geru* is frequently used as in A. It appears to have been used, and is very correct. The date is not given but the Ms. may be about two hundred years old. The beginning is the usual salutation to Gaṇapati श्रीगणेशाय नमः । The colophon is : समाप्तमिदं विक्रमोर्वशीयं नाम त्रोटकं छ ग्रंथ १०३२ इदं लिखितं चिंतामणिना काश्यां कार्तिके शुक्त(sic)नवम्यां श्रीर्भवतु ॥ छ ॥ छ ॥ छ श्रीगंगाधराय नमः ॥ विक्रमोर्वशीनाटक गठा ३७. This Ms. was kindly lent to me by my friend Prof. R. G. Bhandarkar of Bombay.

U. This is a very good Ms. belonging to the late Mâdhavarâma S'âstrî of Ulpâḍ in the Surat District now in the possession of his son Krishṇarâma. It consists of 27 folios very correctly written and afterwards revised. The length of the folios is $9\frac{1}{2}$ inches, and the breadth 4 inches, with about 14 lines of about 38 letters in each to a page. The date given at the end is 1732, but whether Saṁvat or S'aka is uncertain. But it might well be the former as the Ms. certainly looks two hundred years old. U. agrees most with G. though the latter does not contain the Prakṛit passages in the King's soliloquy in the fourth Act, agrees less with A. and least with **N**. **N**2., *i. e.* so far as the differences go. It calls the play a Troṭaka throughout. This Ms. has been returned to its owner with the letter U. marked on the first page which I have also initialed and dated 26th April 1874, the day on which I returned the Ms. to the owner. A faithful copy of it is now in my possession.

Both K. and U. contain the Prâkṛit verses and the stage-directions relating to the dancing postures in the soliloquy of the King in the fourth Act, and therein differ from the rest of the Mss. Neither U. nor K. contains a chhâyâ of those Prâkṛit verses.

Besides the eight Mss. described above I have also used two other Mss. one containing the commentary of Kâṭayavema and the other that of Ranganâtha. The former is a copy in Telegu characters kindly obtained for me by Dr. A. Burnell C. S., Judge of Tanjore, of a granthi Ms. existing in the Library of the Raja of Tanjore. This Ms. does not contain the whole of the text but omits nearly all the Sanskṛit prose and verse except such as Kâṭayavema thinks requires explanation; it gives, however, all the Prâkṛit speeches with a Sanskṛit chhâyâ, and explains nearly all the metrical Sanskṛit portions which, though not quoted by him continuously, can easily be restored from his comments. The Ms. is written on thirty-one leaves of modern foolscap paper with 23 lines to each page and about 22 letters to the line. It is probable the original of the granthi Ms. from which Mr. Burnell procured the copy must be a Devanâgarî Ms., though Kâṭayavema may have been a southerner.* Thus at page 23 the Ms. has तस्सि पव्व in Telegu

---

* That this is most probably true is shown, first by the fact that *Kâṭayavema* calls his commentary कुमारगिरिराजीयं विक्रमोर्वशीयव्याख्यानम् : thus इति श्रीकाटयवेमभूपविरचिते श्रीकुमारगिरिराजीये विक्रमोर्वशीयनाटकव्याख्याने द्वितीयः अङ्कः and similarly at the end of each Act ; where *Kâṭayavema* ( not *Kâṭavema*, observe ) looks like a Dravidian name ; and *Kumâragiri* is the name of a sacred hill near Bellari in the Dravidian country, where many thousands of pilgrims flock annually even in these days, and Kâṭayavema who calls himself a King might have been the king of that place, or so connected with a King thereof that he dedicated his commentary to him by calling it *Kumâragirirâjîya* ; 2ndly from a casual remark at page 13 where in explaining the passage आम तत्तभोदी कासिराअ-उत्ती उव्वसित्ती किं आलविदा &c., the commentator observes आमेत्यभ्युपगमे, 'the word आम means *yes*', आम or आम् being the regular and ordinary word for 'yes' in Tamil to this day. The colophon containing a mutilated S'loka at the end is as follows: इति श्रीकाटयवेमभूपविरचिते कुमारगिरिराजीये विक्रमोर्वशीयनाटकव्याख्याने पंचमोंकः ॥
॥ समाप्तिमगाद्विक्रमोर्वशीयव्याख्या ॥

एकस्मिन्पुस्तके ग्रंथारंभे अन्यपुस्तके ग्रंथांते वक्ष्यमाणाः श्लोकाः वर्तंते ॥ तच्च ॥

letters for what ought to be तस्सि एव्व ; the प being a mistransliteration for ए, those letters being very similar to each other in the Devanâgarî alphabet. At page 48, part of the King's speech runs in Telegu character thus: तत्सर्वं विभावितैकदेशेन विभावितोङ्गीकारित एकादशः. This एकादशः is a mistransliteration for एकंदेशः written एकादशः in old Devanâgarî characters. At page 50 the word गगनं is misrepresented by गमनं the second ग in गगनं having been mistaken by the scribe for म, and wrongly represented through the latter letter in Telegu characters, which would not have been the case if the original of the Ms. in question had been written in any of the Southern characters where ग and म do not resemble each other. At page 54 the Ms. reads in Telegu अपरायोचितमपरायस्य उचितम् &c., where the यो and य are clearly traceable to a mistake for धो and ध in a Ms. in Devanâgarî characters, where the letters ध and य being similar are often confounded with each other, whereas in the Dravidian alphabets they are not so similar that the one may be mistaken for the other. See also page 56 where निर्धातय is read for निर्यातय ( or निर्य्यातय ) which mistake is only possible on the theory that the Ms. comes from a Devanâgarî original. These and a variety of other circumstances leave no reasonable ground for doubt that the original of the Ms. was copied from a Devanâgarî Ms. The Telegu Ms. is in my possession.

The other commentary used is that of Ranganâtha. This Ms. was kindly lent me by Dr. G. Bühler, Educational Inspector, Northern Division, who had himself obtained a loan of it from a widow at Benares. It is a carefully written Ms. which contains the full text of the play as well as copious comments by the commentator. But the explanations are often very doubtful and in many places palpably wrong. Altogether the commentary is a very indifferent one, and considerably inferior to that of Kâṭayavema. It has been returned to Dr. Bühler, who I believe has restored it to its owner, after taking a copy for the Government of Bombay.

---

वेदादीनां विशुद्धानां विद्यानां जन्महेतवे ॥ पार्वतीवरपुत्राय परस्मै वसुने नमः ॥१॥ जयति विजयलक्ष्मीवल्लभोनंतकीर्तिः कुमरगिरिनृपालो राजवेश्याभुजंगः । बिरुदमसमानो (sic) यदीयं भवति विमतवर्णदेववेश्याभुजंगः ॥ अत्र कविः कालिदास इत्यादि सर्वं लिखितं प्रथमपत्रे ॥ ॥

Various readings from both the commentators have been given by me, but not so systematically as from those eight Mss. which I have carefully collated and which form the basis of this Edition.

One remarkable feature of this Editon is that it omits from the main text the Prâkṛit verses and the directions relating to the recitation &c. thereof generally found in the King's long soliloquy in the fourth Act of the play as it has been hitherto presented to the public. I have given the fourth Act with the Prâkṛit verse passages in an appendix, * in which the passages and directions in question are included in brackets, so that the parts excluded from the main text of the edition may be easily distinguishable. My authority for omitting the Prâkṛit passages from the fourth Act is derived from six† of the very best Mss. out of the eight collated, and from one of the two commentators, Kâṭayavema, who knows nothing of these Prâkṛit verses, dancing postures and the stage-directions referring to them. He comments on the fourth Act without the slightest indication that the passages were there. It is his custom, as I have stated above, to give a full Sanskrit version of all Prâkṛit sentences whether these occur in prose or verse. If, therefore, he had known the Prakṛit verses of the fourth Act, he would certainly have given a chhâyâ of Sanskrit version of them if not occasionally further explanations besides. One objection to these passages is, independently of the external authority of Mss., that they are in Prakṛit and are most of them intended to be chanted or recited by the King, who as an *uttama-pâtra,* always speaks Sanskrit in the rest of the play. Another objection appears to be that wherever they are intended to be chanted or spoken by the King they are mostly tautological, containing the substance of Sanskrit verses immediately preceding or following them, which is a very suspicious circumstance against

---

* The paging of the Appendix corresponds with that of the fourth Act in the body of the play, so that the matter on any given page in the Appendix is the same as that on the corresponding page of the fourth Act plus the Prâkṛit verse or verses.

† These are G. N. $N_2$. A. B. P. The Mss. that give the passages are K. and U. about which see above.

their genuineness. Thus for example, stanza. 7 ( IV A. १४ ) is merely a repetition in Prâkṛit of stanza 1 ; stanza 22 is a Prâkṛit repetition of stanza २४ ( IV A. ३७ ) ; stanza 24 is a mere tautology of the Sanskṛit stanzas २६ and २७ ( IV A. ३९,४० ) and so forth.

A third objection seems to lie in the fact that a great many of the Prâkṛit verses though claiming to be parts of the king's soliloquy are full of descriptions and vague allusions and references in the third person to some one in his situation rather than to him distinctly. For example, see stanzas 15, 29. As regards some others again, it is clear that they are not to be repeated by the King, and yet it is not plain whose parts they form. Examples of such are stanzas 1 and 5.

A fourth and perhaps the strongest objection against the passages is that not only are none of them required in their respective places, but several of them appear to interrupt the free and natural flow of the sentiments as expressed in the Sanskṛit passages ; *i. e.* not only would they not be missed were they not to occur where they are found, but their absence gives a better continued sense from the Sanskṛit than is now the case when the latter is so often interrupted by them.

When I was in Madras in the hot season of 1874 I had occasion to see the family Library of Rao Bahadur Raghunath Rao, the present Devan of Indore, and on examining a Devanâgarî Ms. of the play, which I was informed, had been taken to that part of the country by the ancestors of the family when they migrated from the Deccan about two hundred and fifty years ago, I found that the fourth Act did not contain the Prâkṛit passages and the stage-directions under reference.

I have thought, I hope not incorrectly, that the above facts and considerations* are sufficient to account for expunging the passages

* one year after the text of the present Edition had been printed Dr. Richard Pischel published in the *Monthly Journal of the Royal Academy of Sciences at Berlin* ( No. for October 1875 ) a recension of the Vikramorvas'îya according to Dravidian Mss. And though his sources are of course different from mine he too has had,

from the main text of my Edition. Though I am not at present in a position to pronounce decidedly on the merits of the passages, I may perhaps be allowed to risk a guess that it may be that the passages were intended to be chanted by some one behind the scene, and as such anonymous passages without any indications that they are to be repeated behind the scene are not known to occur in the plays, our passages may or may not have originally belonged to the play even though they be a production of the author.

The prints, reprints, and Editions of this play at present available have doubtless done good service in their days and in their own ways to the admirers of Kâlidâsa, by bringing to their notice and within their reach one of the best compositions of that author; but it is no presumption, I belive, to say, though I do so with great deference to the learning of my predecessors in the field, that most of them contain texts that demanded further research and further elucidation and improvement based on more careful collation of Mss. As for the translations, and annotations that have hitherto been given in Europe and Calcutta, a great many of them may very well be pardoned, first on the ground that they were given by foreigners and that too many years ago, and secondly on the principle that bad readings generally lead to worse interpretations. Those that have had to read the play in the existing editions and reprints, and have felt the necessity of better editions and better commentaries, will easily, find what help the present attempt is able to render them. I therefore say nothing regarding its claims or its merits, but leave the work to speak for itself, though I am fully conscious that the discovery of more ancient and better, because more reliable, Mss. will make further purification of the text possible.

S. P. P.

---

on the authority of his Mss., to omit the Prâkrit passages in the soliloquy of the King in the fourth Act. This affords independent confirmation of the correctness of the principle on which I have omitted them in the text of the Edition.

# PREFACE.

## ( TO THE SECOND EDITION. )

The text as formed for the first edition of the *Vikramôrvas'îya* has been as a rule adhered to in the present edition. In a few places, however, the materials on which the formation of the text of the first edition was based have been re-examined, and preference given to readings which in the first edition were not adopted but were preserved in the footnotes as various readings. Some of these changes in the text are merely literal, referring to the spelling of Prâkṛit words. Others, however are material and are more important. The passages in which they occur have been re-examined and the readings now adopted will, it is hoped, sensibly improve the interpretation of the passages. The changes now made are all supported by either some of our Mss. or the commentators or by both and are of such a nature, that they might have been embodied as principal readings in the first edition. They are not more numerous than about a dozen, but are so vital that it affords me great pleasure to have had an opportunity of adopting them in the present edition.

The English notes at the end have been revised, amplified and otherwise modified. Some more excerpts have been given from the commentary of Ranganâtha. Quotations made by him and Kâṭayavema from Bharata have been verified as far as possible. And the extracts from the commentary of Ranganâtha have been corrected wherever required by the aid of a Ms. ( designated D ) of his commentary kindly lent to me on this occasion by Paṇḍit Durgâprasâd S'âstrî of Jeypur.

S. P. P.

*Mahabales'ver,*
*10th May 1887.*

# PREFACE.

( TO THE THIRD EDITION. )

Being requested by the Director of Public Instruction, Bombay Presidency, to revise and prepare the text and the notes of the second edition of the Vikramorvas'îyam for a third edition I have done so making a few corrections and additions in the text and the notes, where they seemed to me quite necessary for the class of the students for whom this edition is intended. Appendix III is added at the end, giving different versions of the story of Urvas'î and Purûravas as found in different works.

B. R. Arte.

*Dumas near Surat,*
*May 1899.*

१ वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी
यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।
अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते
स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः॥१॥

नान्द्यन्ते

२ सूत्रधारः । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य । मारिष इतस्तावत् ।

प्रविश्य पारिपार्श्वकः ।

३ पारिपार्श्वकः । भाव अयमस्मि ।

४ सूत्र° । मारिष बहुशस्तु परिषदा पूर्वेषां कवीनां दृष्टः प्रयोगबन्धः । सोहमद्य विक्रमोर्वशीयं नामापूर्वं नाटकं प्रयोक्ष्ये । तदुच्यतां पात्रवर्गः स्वेषु स्वेषु पाठेष्वसंमूढैर्भवितव्यमिति ।

५ पारि° । यदाज्ञापयति भावः ।

[ इति निष्क्रान्तः ।

---

२ P om. stage-direction नेपथ्याभि° &c.– B adds आगम्यताम् after तावत्.

३ K ततः प्रविशति पारिपार्श्वकः for प्रविश्य पारिपार्श्वकः.–For भाव अयम् K G आर्य अहम्; P om. भाव.

४ G K omit मारिष; A मारीष.–U om. तु.–G. दृष्टप्रयोगाः प्रबन्धाः, B दृष्टाः प्रयोगबन्धाः, K दृष्टः प्रयोगप्रबन्धः. We with A N N2 P U and Kâṭayavema.

K P G om. अद्य; N B P तदहमद्य for सोहमद्य.–U सोहमद्य कालिदासग्रथितं विक्रमोर्वशीयं नाम त्रोटकम् &c.; N K त्रोटकम् for नाटकम्; We with A N N2 P विक्रमोर्वशीयं नामापूर्वं नाटकम्.

A पात्रेषु, N N2 अधिकारेषु, and B U पाठ्येषु, for पाठेषु.–G अवहितैः for असंमूढैः.

६ सूत्र° । यावदिदानीमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि ।

प्रणिपत्य ।

प्रणयिषु वा दाक्षिण्यादथवा सद्वस्तुपुरुषबहुमानात् ।
शृणुत मनोभिरवहितैः क्रियामिमां कालिदासस्य ॥ २ ॥

७ नेपथ्ये । परित्ताअदु परित्ताअदु जो सुर-पक्ख-वादी जस्स वा अम्बर-अले गदी अत्थि ।

८ सूत्र° । कर्णं दत्त्वा । अये किं नु खलु मद्विज्ञापनानन्तरं कुररीणामिव आकाशे शब्दः श्रूयते । विचिन्त्य । भवतु । ज्ञातम् ।

---

७ परित्रायतां परित्रायतां यः सुरपक्षपाती यस्य वा अम्बरतले गतिरस्ति ।

---

६ G U K have भोः after प्रणिपत्य; U P om. प्रणिपत्य.

G K यदि वा for अथवा.–G N U om. °पुरुष°.

७ B अ°अ before परि° &c. G K have अज्जा परित्ताअध परित्ताअध; B ins. वा after जो as also after जस्स; U अम्मो परित्तावेदु जो अमरपक्खवादी जस्स वा अम्बरअले वा (*sic*) गई अत्थि for the whole speech. P om. the whole of the Nepathya speech, proceeding at once to the next, कर्णं दत्त्वा &c.–G A U K °वक्खवादी.–N N2 K अम्बरतले.

८ G K आकर्ण्य for कर्णं दत्त्वा; U adds आकाशे before कर्णं; B has both कर्णं दत्त्वा and आकर्ण्य!–A omits अये.–G मयि विज्ञापनाव्यग्रे; N2 has a marginal gloss: मयि विज्ञापनव्यग्रे आर्तानामित्यपि पाठः. B°तरमार्तानां कुररीणामालाप इवाकाशे &c.; P मयि विज्ञापनव्यग्रे आर्तानां कुररीणाम् &c.; K मयि विज्ञापनाव्यग्रे कुररीणामिव &c.; U मया विज्ञापनानन्तरमार्तानां कुररीणामिव आकाशे शब्दः श्रूयते । मत्तानां कुसुमरसेन षट्पदानां शब्दोयं परभृतनाद एष धीरः । आकाशे सुरगणसेविते समन्तात् किं नार्यः कलमधुराक्षरं प्रगीताः । विचिन्त्य । भवतु &c.–N N2 have कलाक्षरम् after मद्विज्ञापनानन्तरम्, and A आर्तानाम् after the same word; N adds मयि विज्ञापनाव्यग्रे आर्तानामित्यपि पाठः ।

Between श्रूयते and विचिन्त्य K inserts, like U, मत्तानां कुसुमरसेन &c. G omits विचिन्त्य; G has आः before ज्ञातम्.

ऊरूद्भवा नरसखस्य मुनेः सुरस्त्री
कैलासनाथमुपसृत्य निवर्तमाना ।
बन्दीकृता विबुधशत्रुभिरर्धमार्गे
क्रन्दत्यतः शरणमप्सरसां गणोयम् ॥ ३ ॥

[ इति निष्क्रान्तः ।

प्रस्तावना ।

ततः प्रविशन्ति अप्सरसः ।

१ सर्वाः । परित्ताअदु परित्ताअदु जो सुर-पक्ख-वादी जस्स वा अम्बर-अले गदी अत्थि ।

ततः प्रविशति राजा रथेन सूतश्च ।

१० राजा । अलमलमाक्रन्दितेन । सूर्योपस्थानात् प्रतिनिवृत्तं पुरूरवसं मामुपेत्य कथ्यतां कुतो भवत्यः परित्रातव्या इति ।

---

१ परित्रायतां परित्रायतां यः सुरपक्षपाती यस्य वा अम्बरतले गतिरस्ति ।

---

N $N_2$ अनुसृत्य, P उपनृत्य for उपसृत्य.–G विवर्तमाना.

G K करुणं for शरणम्.–B om. निष्क्रान्तः; G निःक्रान्तः.–K ins. पटाक्षेपेण before अप्सरसः.

१ P A N $N_2$ अप्सरसः for सर्वाः; B अप्सरसः सर्वाः; K om. सर्वाः.–G अज्ज परित्ताअध जो सुरवक्ख°; B अ°आ परित्ताअदु परित्ताअदु इति तदेव पठित्वा।U परित्तावेदु जो अमरपक्खवादी जस्स वा &c. K अज्जा परित्ताअध परित्ताअध.–K G °वक्ख° for °पक्ख°; P सुरपक्खि for सुरपक्खवादी.–K A N $N_2$ अम्बरतले. P गई.

K G पुरूरवा रथेन सारथिश्च; A N $N_2$ insert पुरूरवाः after राजा. U ततः प्रविशति पटाक्षेपेण राजा रथेन सूतश्च.

१० G N $N_2$ do not repeat अलम्.

A U have °स्थानप्रति° and N $N_2$ U °स्थाननिवृत्तं, and P °स्थान. संनिवृत्तम्; B °स्थानात्संनिवृत्तम्; K °निवर्तमानं.–A N $N_2$ मां पुरूरवसम्.–Kअवेत्य for उपेत्य.–U उच्यतां for कथ्यतां.–G K omit इति.

११ रम्भा । असुरावलेवादो ।

१२ राजा । किं पुनरसुरावलेपेन भवतीनामपराद्धम् ।

१३ मेनका । सुणादु महाराओ । जा तवो-विसेस-परिसङ्कि-दस्स सुउमारं पहरणं महिन्दस्स । पच्चादेसो रूव-गव्वि-दाए सिरीए । अलंकारो सग्गस्स । सा णो पिअसही उव्वसी कुबेर-भवणादो पडिणिवट्टमाणा समावत्तिदिट्ठेण हिरण्णउर-वासिणा केसिणा दाणवेण चित्तलेहादुदीआ अध्धपथं ज्जेव्व बन्दि-ग्गाहं गहिदा ।

---

११ असुरावलेपात् ।

१३ शृणोतु महाराजः । या तपोविशेषपरिशङ्कितस्य सुकुमारं प्रहरणं महेन्द्रस्य । प्रत्यादेशो रूपगर्विताया: श्रियः । अलंकारः स्वर्गस्य । सा नः प्रियसखी उर्वशी कुबेरभवनात् प्रतिनिवर्तमाना समापत्तिदृष्टेन हिरण्यपुरवासिना केशिना दानवेन चित्रलेखाद्वितीया अर्धपथ एव बन्दिग्राहं गृहीता ।

---

११ P अप्सरसः for रम्भा.–G K °ले-पादो.

१३ P ins. राजा । कथ्यताम् । मेनका after महाराओ.–N $N_2$ insert दाव after जा, and read तव for तवो and omit °परि°.–P B read the महिन्दस्स [P महेन्दस्स] after °सङ्किदस्स.–A पहलणं for पहरणं; K प्पहरणं; U महिन्दस्स सुउमालप्पहरणं.–K प्पच्चा°.–N $N_2$ °रूप° for °रूव°.–N $N_2$ लच्छीए, and K सिरीगोरीए, for सिरीए.–G पिय°.–P °सहि.–G K omit उव्वसी.–G K कुवेर°.–B णिवट्टमाणस्स, omitting पडि; K पडिणिवत्तमाणा, A °णिअत्तमाणा, N $N_2$ णिउत्तमाणा, P णिव्वट्टमाणा, and U णिवठ्ठमाणा, for पडिणिवट्टमाणा.–N $N_2$ सहसात्ति-दुठ्ठेण, K सहसोत्ति दुठ्ठेण, for समावत्तिदिठ्ठेण; P B समापत्ति°, G समावत्त°, U समावत्तिअठ्ठिदेण.–G K हिरण्णपुरणिवासिणा; G U om. केसिणा; G दाणवाहवेण; K दाणवाहिवेण.–P B °दुईआ; K °दुदिआ.–A B गहिदा.–N $N_2$ वन्दीग्गहं गहीदा; P K गहीदा; K बन्दिग्गहं; U B A बन्दिग्गहं गहिदा.–G गिहीदा.

१४ राजा । अपि ज्ञायते कतमेन दिग्भागेन गतः स जाल्म इति ।

१५ सहजन्या । पुव्वुत्तरेण ।

१६ राजा । तेन हि विमुच्यतां विषादः । यतिष्ये वः सखीप्रत्यानयनाय ।

१७ रम्भा । सरिसं खु सोमादो एक्कन्दरस्स ।

१८ राजा । क्व पुनर्मां भवत्यः प्रतिपालयिष्यन्ति ।

१९ सर्वाः । इमस्सिं हेमकूड-सिहरे ।

२० राजा । सूत ऐशानीं दिशं प्रति चोदयाश्वानाशुगमनाय ।

२१ सूतः । यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । इति यथोक्तं करोति ।

---

१५ पूर्वोत्तरेण ।

१७ सदृशं खलु सोमादेकान्तरस्य ।

१९ एतस्मिन् हेमकूटशिखरे ।

---

१४ G अयि for अपि.–N N2 insert नाम after अपि.–N N2 दिवि (?) भागेन, K om. दिग्°.–G P omit इति. –P जाल्मिकः for जाल्मः.

१५ N N2 पूवोत्तरेण, U A B पुव्वुत्तरेण, G पुवुत्तरेण, P पुव्वोत्तरेण.

१६ B U have मुच्यतां, and A N N2 त्यज्यतां, for विमुच्यताम्.–U यतिष्यते; B ins. तदद्य before यतिष्ये. –N N2 prefix प्रिय° to सखी°.

१७ B U अप्सरसः, and A N N2 सर्वाः, for रम्भा.–P सरीसं.–A N N2 एक्कन्तरितस्स; G. सोमवंसप्पसूदस्स; K U सोमवंसप्पभ[K ह]वस्स; P B सोमादो एकन्दरस्स भवदो [B om.]

१८ N N2 omit मां.–B परिपालयिष्यन्ति.

१९ K B G अप्सरसः for सर्वाः.–P हेमऊढ°, B हेमऊड°.–G अस्सिं for इमस्सिं.–U °सिहिरे; K हेमकूट°.

२० N N2 ईशानीम्.–N N2 om. प्रति.–G U N N2 नोदय for चोदय.

२१ K om इति.–G अनुतिष्ठति for करोति.

२२ राजा । रथवेगं निरूपयन् । साधु साधु । अनेन रथवेगेन पूर्वप्रस्थितं वैनतेयमप्यासादयेयं किं पुनस्तमपकारिणं मघोनः । तथा हि

अग्रे यान्ति रथस्य रेणुवदमी चूर्णीभवन्तो घनाश्
चक्रभ्रान्तिररान्तरेषु जनयत्यन्यामिवारावलिम् ।
चित्रन्यस्तमिवाचलं हयशिरस्यायामवच्चामरं
यष्ट्यग्रे च समं स्थितो ध्वजपटः प्रान्ते च वेगानिलात् ॥ ४ ॥

[ निष्क्रान्तो रथेन राजा सूतश्च ।

२३ रम्भा । हला जह-णिद्दिट्ठं पदेसं संकमामो ।

२३ अ शेषाः । तह । [ इति सर्वाः शैलावतरणं नाटयित्वा स्थिताः ।

२४ रम्भा । अवि णाम सो राएसी समुद्धरे णो हिअअ-सल्लं ।

---

२३ हला यथानिर्दिष्टं प्रदेशं संक्रमामहे ।

२३ अ तथा ।

२४ अपि नाम स राजर्षिः समुद्धरेद् नो हृदयशल्यम् ।

---

२२ G रूपयन्.–K G U omit the second साधु and K P G have सूत before the first साधु.

G K °गमनेन for °वेगेन; G U A अश्ववेगेन.–P आसाधयेयम् ; K आसादयेत्.–A N $N_2$ U मम हि, and P संप्रति हि, for तथा हि.

K U रेणुपदवीं for रेणुवदमी.

N $N_2$ चक्रन्यस्तम्.–N has in the margin चित्रारम्भविनिश्चलं against चित्रन्यस्तमिवाचलम्.–U यन्मध्ये च समं स्थितो ध्वजपटः प्रान्तेचलश्चानिलात्.–G K समास्थितिः.–A corrects ध्वजपटः प्रान्ते च into ध्वजपटप्रान्तश्च.–G K om. रथेन after राजा.

२३ U जधाणिदिट्ठप्पदेसं; K जहासंदिट्ठं; A जधाणिदिट्ठं.–G देसं, K प्पदेसं.–A G णिक्कमह्म; K U संकमह्म.–G K ins. एध after हला.–N $N_2$ read हला गदो राएसी । ता अह्मोवि जहणिद्दिट्ठं संकेदप्पदेसं गच्छह्म. P om. हला एध and reads जहणिदिट्ठं संकमह्म पदेसं.–A N $N_2$ entirely omit शेषास्तहेति &c.–B U शेषाः तहत्ति शैलावतरणं रूपयित्वा स्थिताः [ B प्रस्थिताः ].

२४ U assigns the speech to सर्वाः–P ins. हला before अवि &c. N $N_2$ राअसी for राएसी.–B om. सो.–A उद्धरदि, N $N_2$ उद्धरिस्सदि,

२५ मेन० । मा दे संसओ होदु । उवट्ठिद-संपराओ महिन्दो मज्झम-लोआदो स-बहुमाणं आणाविअ तं एव्व विअ-अ-सेणा-मुहे णिओजेदि ।

२६ रम्भा । सव्वहा इह विअई भोदु ।

२७ सह० । क्षणमात्रं स्थित्वा । हला समस्ससध । समस्ससध । एसो उच्चलिद-हरिण-केदणो तस्स राएसिणो सोमदत्तो रहो दीसदि । ण खु सो अकिदत्थो णिवत्तिस्सदि ।

सर्वा उच्चक्षुषो विलोकयन्ति ।

ततः प्रविशति राजा सूतश्च ।

---

२५ मा ते संशयो भवतु । उपस्थितसंपरायो महेन्द्रो मध्यमलोकात् सबहुमानमानाय्य तमेव विजयसेनामुखे नियोजयति ।

२६ सर्वथा इह विजयी भवतु ।

२७ हला समाश्वसित समाश्वसित । एष उच्चलितहरिणकेतनस्तस्य राजर्षेः सोमदत्तो रथो दृश्यते । न खलु सः अकृतार्थो निवर्तिष्यते ।

---

B समुध्धरेइ, K G समुद्धरेदि. We with Kâṭayavema.–N $N_2$ omit णो; U अवि णाम सो राएसी णो हिअअसल्लं उद्धरे; P हला अवि णाम सो राएसि णो हिअअसल्लं अवणइस्सदि.

२५ A N $N_2$ insert हला before मा.–A N $N_2$ omit दे.–G K भोदु.

A U insert णं before उवट्ठिद°.–N $N_2$ °संपहारओ; U उवट्ठिअसंपराओ; B उवट्ठिए संपराए; P उवट्ठिदे संपहारे.–B P मज्झमलोअपालाणं मज्झे for मज्झमलोआदो; G K महेन्दोवि, P महेन्दो.–A N $N_2$ read मज्झमलोअवालणं तं एव्व आणाविअ सेणामुहे [A णिअसेणामुहे] णिओजेदि for मज्झमलोआदो &c. up to णिओजेदि. U after महिन्दोवि has मज्झिमलोआदो तं जेव्व सबहुमाणं आणाविअ सेणामुहे णिओजेइ ।–B P आणाविअ; G ज्जेव for एव्व–K विजअस्स सेणा°; G विजयसे°.–B णिओएदि, P णिओजेइ.

२६ A N $N_2$ ins. ता before सव्वहा.–N $N_2$ om. इह; K सव्वथा इह विजई होदु; A N $N_2$ होदु; U simply इह विजयी होदु; B reads सव्वहा इहवि अअं विअई होदु; P इहवि सव्वहा विअई होदु.

२७ G does not make a separate speech of हला to णिवत्तिस्सदि. B om. हला and has समस्ससह समस्ससह.; A समस्सस समस्सस; N $N_2$ समास्सस समास्सस; P अस्ससह अस्ससह.

चित्रलेखावलम्बितहस्ता भयनिमीलिताक्षी चोर्वशी ।

२८ चित्रलेखा । समस्ससदु समस्ससदु पिअ-सही ।

२९ राजा । सुन्दरि समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

गतं भयं भीरु सुरारिसंभवं
त्रिलोकरक्षी महिमा हि वज्रिणः ।
तदेतदुन्मीलय चक्षुरायतं
महोत्पलं प्रत्युषसीव पद्मिनी ॥ ९ ॥

३० चित्र० । अम्हहे कहं ऊससिद-मेत्त-जीविदा अज्जवि सण्णं ण पडिवज्जदि ।

---

२८ समाश्वसितु समाश्वसितु प्रियसखी ।

३० अहो कथमुच्छ्वसितमात्रजीविता अद्यापि संज्ञां न प्रतिपद्यते ।

---

A N $N_2$ add खु after एसो.–G K सूचिद° and U उछलिद° for उच्चलिद°; N $N_2$ चलिदहरिण° B उछ्छिदहरिण°.

P ins. एव्व after तस्स.–K अमरदत्तो for सोमदत्तो.–A रथो.–N $N_2$ राअसीणा.–N $N_2$ दीसई; B दीसइ; P दिसइ.

N $N_2$ एसो for सो.–B om. खु; P K हु.–A णिअत्ति°, K णिवत्तइस्सदि, P णिवट्टिस्सदि.–For उच्चक्षुषो G K उच्चैः पक्ष्मणा.

B स्तिमितवेगेन रथेन before राजा; P om. च after सूतः; A N $N_2$ राजा रथेन सूतः; K U P स्तिमितगतिना रथेन after राजा,–N $N_2$ °लम्बिता for °लम्बितहस्ता; U चित्रलेखालम्बितहस्ता; B °लम्बिनी.–G K भयनिमीलितलोचना उर्वशी च.

२८ A N $N_2$ समस्सदु, and do not repeat it. U समस्ससिदु समस्ससिदु; B समस्ससदु पिअसहि समस्ससदु पिअसहि; P अस्ससदु सहि अस्ससदु सहि.

२९ B om. समाश्वसिहि समाश्वसिहि; P om. सुन्दरि समाश्वसिहि समाश्वसिहि.

G K निशावसाने नलिनीव पङ्कजम् for the fourth pâda. We with A N $N_2$ B P U.

३० A adds समस्सदु समस्सदु पिअसही before कहं &c. and omits अम्हहे; N $N_2$ also om. अह्महे. U reads अम्महे.–N $N_2$ उच्छसिदमेत्तसंभाविदजीविदा–B om. कहं and has ऊससिअमेत्त°; P om. कहं. A G K P U उस्ससिद°. P ins. सहि after °जीविदा.–A विसण्णं for सण्णं.–U adds पिअसही after पडिवज्जदि.–B P पडिवज्जइ.

३१ राजा । बलवदत्रभवती परित्रस्ता । तथा हि

मुञ्चति न तावदस्याः कम्पं कुसुमसमबन्धनं हृदयम् ।
पश्य हरिचन्दनेन स्तनमध्योच्छ्वासिना कथितम् ॥ ६ ॥

३२ चित्र० । हला पज्जवत्थावेहि अत्ताणं । अणच्छरा विअ मे पडिहासि ।

उर्वशी प्रत्यागच्छति ।

३३ राजा । अयि प्रकृतिमापद्यते ते सखी । पश्य

आविर्भूते शशिनि तमसा मुच्यमानेव रात्रि-
र्नैशस्यार्चिर्हुतभुज इव च्छिन्नभूयिष्ठधूमा ।
मोहेनान्तर्वरतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्पा
गङ्गा रोधःपतनकलुषा गृह्णतीव प्रसादम् ॥ ७ ॥

---

३२ सखि पर्यवस्थापय आत्मानम् । अनप्सरेव मे प्रतिभासि ।

---

३१ P B U भद्रे before बलवत्.
G om. तथा हि.

K मुञ्चति न तावदस्या भयकम्पः कुसुमकोमलं हृदयम् । We read the second pâda with A G N N2 B P U.–K reads the following palpable interpolation after कथितम्. "अपि च । मन्दारकुसुमदाम्ना गुरुरस्याः सूच्यते हृदयकम्पः । मुहुरुच्छ्वसता मध्ये परिणाहवतोः पयोधरयोः ॥" G and U also read it, but after the stage-direction उर्वशी प्रत्यागच्छति. That it is spurious is proved first by its being little more than a paraphrase of St. 6 and then by its being omitted by five of our MSS., A N N2 B P, and also by the commentator Kâṭayavema.

३२ K G om. हला before पज्ज°. A पच्चवट्टावेहि, B पय्यवत्तावेहि, G पज्जविसावेहि, K पज्जवत्थावेहि, P पडिवध्धा-[वे] हि, G पज्जविण्णावेहि, N N2 पज्जावत्थादेहि, U पच्चवस्थावेहि.–A K अत्ताणअं, N N2 आत्ताणं. K ins. दाव before अत्ताणं.

B P अणच्चरा, K अणथ्थरा.–G विय for विअ.–A N N2 om. मे and read पडिभासि; U प्परिभासि, B पडिभाइ, P पडिभासि.

B प्रत्याश्वसति, A प्रत्यापद्यते. N N2 लोचने ईषदुन्मीलयति. K U om. stage-direction.

३३ P A B भद्रे for, and N N2 om., अयि.–U उर्वशी पर्यवस्थापयत्यात्मानं before अयि.–A N N2 ते प्रियस°.

३४ चित्र०। सहि वीसध्धा होहि। पराभूदा खु तिदस-परिपन्थिणो हदासा।

३५ उर्वशी। चक्षुषी उन्मील्य। किं पहाव-दंसिणा महिन्देण।

३६ चित्र०। ण महिन्देण। महिन्द-सरिसाणुभावेण इमिणा राएसिणा।

३७ उर्व०। राजानं विलोक्य। आत्मगतम्। उवकिदं खु दाणवेहिं।

३८ राजा। प्रकृतिस्थामुर्वशीं निर्वर्ण्य। स्वगतम्। स्थाने खलु नारा-

---

३४ सखि विश्रब्धा भव। पराभूताः खलु त्रिदशपरिपन्थिनो हताशाः।

३५ किं प्रभावदर्शिना महेन्द्रेण।

३६ न महेन्द्रेण। महेन्द्रसदृशानुभावेन अनेन राजर्षिणा।

३७ उपकृतं खलु दानवैः।

---

For अर्चिः G has आभा.–A B P व्यथतनुः for वरतनुः.–P दृश्यते for लक्ष्यते.–A B G $N_2$ मुक्तकम्पा.

३४ P om. सहि.–B A P विस्सध्धा, G विसध्धा. K N $N_2$ U विस्सध्धा. G भोहि.

B परिभूदा.–U (wrongly) reads आवण्णानुकम्पिणा महाराएण पराभूता ख्खु दे तिदसपरिवन्थिणो &c. K ख्खु. K त्तिदस°. G K U ins. दाणवा after हदासा and A N $N_2$ read हदासा before तिदस°. B ins. दे before तिदस°. P ins. ते before हदासा.

३५ A N $N_2$ समाश्वस्य for चक्षुषी &c. B P om. चक्षुषी.

G पराभव° for पहाव°, K प्पभाव°. B किं पहावदंसिणा महिन्देण सअं अब्भुवपण्णम्हि. P सहि किं पहावदंसिणा महेन्देण. P G K महेन्देण. G K A U ins. सयं [ G सयं ] before महिन्देण. G महेन्देण.

३६ U ण महि° । म° स° णुभा° &c.; A ण हि२ महिन्देण for ण महिन्देण.–G K P महेन्दसरिसा°. A G ° सरिसा णुहावेण.–A K have पुरूरवेण, and N $N_2$ पुरूरवसा, after राएसिणा, for which N $N_2$ read राअसिणा. U simply पुरूरवेण for राएसिणा.

३७ A N $N_2$ चक्षुषी उन्मील्य before राजानं &c.–N $N_2$ दृष्ट्वा for विलोक्य. –G K स्वगतं for आत्म°.–A N $N_2$ B उप°.–B U P दाणवेण.

३८ For निर्वर्ण्य G K विलोक्य.–N $N_2$ आत्मगतम्.–U °ऊरूद्भवाम्.–B P व्रीळिताः.–G K om. इति after अप्सरसः.

यणमृषिं विलोभयन्त्यस्तदूरुसंभवामिमां दृष्ट्वा व्रीडिताः सर्वा अप्सरस इति । अथ वा नेयं तपस्विनः सृष्टिर्भवितुमर्हति । तथा हि

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तप्रभः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ ८ ॥

३९ उर्व° । हला सो सही-जणो कहिं खु भवे ।

४० चित्र° । महाराओ अभअ-दाई जाणादि ।

४१ राजा । उर्वशीमवलोकयन् । महति विषादे वर्तते । पश्यतु भवती

यदृच्छया त्वं सकृदप्यवन्ध्ययोः
पथि स्थिता सुन्दरि यस्य नेत्रयोः ।
त्वया विना सोपि समुत्सुको भवेत्
सखीजनस्ते किमुतार्द्रसौहृदः ॥ ९ ॥

---

३९ हला स सखीजनः क्व खलु भवेत् ।

४० महाराजः अभयदायी जानाति ।

---

G U K read स्रष्टुः before सृष्टिः. –P N $N_2$ om. तथा हि. B कुतः for तथा हि.

K G N $N_2$: U कान्तिप्रदः for कान्तप्रभः.–K शृङ्गारैकनिधिः.–B स for नु.–P विषये व्या°.

३९ G K have मे पिअ° before सही-जणो, and have °अणो for °जणो; B °अणो.–N $N_2$ दाणिं for खु भवे; U कहिं णु खु गदो भवे. K ins. णु before खु, which it reads क्खु. P हला सहिजणो कहं णु भवे. भवे is what all our MSS. read.

४० A B अहअ° for अभअ°; N $N_2$ om. अभअदाई. P अभयदाइ.–P जाणाइ.

४१ B आलोक्य, P विलोक्य.

K ते सखीजनः after वर्तते.

G पश्य भवति; N $N_2$ पश्यतु प्रियसखी.

४२ उर्व॰ । अपवार्य । अहिजादं खु से वअणं । अहवा चन्दादो अमिअंति किं एथ्थ अछुरिअं । प्रकाशम् । अदो एव्व णं पेख्खिदुं तुवरदि मे हिअअं ।

४३ राजा । हस्तेन दर्शयन् ।

एताः सुतनु मुखं ते
सख्यः पश्यन्ति हेमकूटगताः ।
प्रत्यागतप्रसादं
चन्द्रमिवोपप्लवान्मुक्तम् ॥ १० ॥

४४ चित्र॰ । हला पेख्ख ।

---

४२ अभिजातं खल्वस्य वचनम् । अथवा चन्द्रादमृतमिति किमत्राश्चर्यम् । अत एवैनं प्रेक्षितुं त्वरते मे हृदयम् ।

४४ हला पश्य ।

---

४२ B आत्मगतं for अपवार्य which P om.–G U K insert सहि before अहिजादं. For अहिजादं A B G K N $N_2$ U have अभिजादं.–K ख्खु.–N $N_2$ दे for से.–B अहव.–G वयणं.–G कं for किं. B om. एथ्थ.–K N $N_2$ A B P U अच्चरिअं.

G om. the stage-direction प्रकाशम्.

A N $N_2$ have खु after एव्व. In fact N $N_2$ read the speech thus: अदो एव्व खु णं तुवरदि मे हिअअं. K जेव्व.–K प्पेख्खिदुं. U B प्पेखिदुं.–B N तुवरेदि.–G K om. मे. A N $N_2$ सुमुखि for सुतनु.

४४–४७ B चि॰ । हला किं ण पेख्खसि । उ॰ । समसुहदुख्खो णं पिअजणो । चि॰ । को णु । उर्व॰ । सहीजणो. K चि॰ । हला पेख्ख २ । उर्व॰ । राजानं सस्पृहं पश्यन्ती । समदुख्खो पिबईव्व मं णअणेहिं । चि॰ । साकूतम् । अइ को । उ॰ । सहि सहीअणो. U चि॰ । हला प्पेख्ख (*sic.*) समदुख्खो सहीजणो । र॰ । सहर्षम् । एसो &c., U om. 45–47. P चि॰ । हला पेख्खस्सं [which it translates सखि प्रेक्षसे] । उर्व॰ । समसुहदुख्खो अअं जणो । चि॰ । को णु को णु । उर्व॰ । सहिजणो. A चि॰ । हला पेख्खिअदु । उर्व॰ । राजानं पश्यन्ती । हला को । चित्र॰ । को अण्णो समदुख्खो पिअसहीजणो । रम्भा । सहर्षम् &c. N $N_2$ चि॰ । हला पेख्खिअदि । उर्व॰ । राजानं पश्यन्ती । हला को अण्णो समदुख्खओ पिअसहीजणो । रम्भा । सहर्षम् &c. K with G, except that it repeats पेख्ख in

४५ उर्व० । राजानं सस्पृहं पश्यन्ती । **सम-दुक्खो पिबइव्व मं णयणेहिं ।**

४६ चित्र० साकूतम् । **अयि को ।**

४७ उर्व० । **सहि-अणो ।**

४८ रम्भा । सहर्षम् । **एसो चित्तलेहा-दुदिअं उव्वसिं गेण्हिअ विसाहा-समीव-गदो विअ चन्दो उवट्ठिदो राएसी ।**

४९ मेन० । निर्वर्ण्य । **दुवेवि णो पिआणि उवणदाणि । इअं पच्चाणीदा सही अअं च अपरिक्खदो महाराओत्ति ।**

---

४५ समदुःखः पिबतीव मां नयनाभ्याम् ।

४६ अयि कः ।

४७ सखीजनः ।

४८ एष चित्रलेखाद्वितीयामुर्वशीं गृहीत्वा विशाखासमीपगत इव चन्द्रः उपस्थितो राजर्षिः ।

४९ द्वे अप्यस्माकं प्रिये उपनते । इयं प्रत्यानीता सखी अयं चापरिक्षतो महाराज इति ।

---

४४ and has पिबईव्व and णअणेहिं in ४९ अइ in ४६ and सहि सहीअणो in ४७.

४८ A N $N_2$ खु after एसो. P B °दुईअं. K °दुयिअं A G N $N_2$ U दुदीअं.–U उव्वसीं.–N $N_2$ गिहीअ, B P गण्हिअ. G समीप°, U °समीपमागदो, P °समीवं गदो.–A U भअवं and N $N_2$ पिअभअवं before चन्दो.–U P चन्दमा; B भअवं चन्दमा.–G उव्वट्टिदो.–G has another विअ before राएसि.–N $N_2$ राअसि.

४९ After निर्वर्ण्य G K N $N_2$ ins. सहर्षम्. A B om. वि after दुवे. A मे पिआओ उपणदे. U पिए उवणीदे. B reads the णो *after* पिआणि.

A इअं हि before पच्चा.° G om. इअं. A U पिअसही. K om. सही.–$N_2$ om. the stage-direction निर्वर्ण्य.–K दुवेवि प्पिआ उवणदा. P दुवे णो पिआणि दाणिं.–G N $N_2$ om. च after अअं.–For पच्चाणीदा &c. N reads राएसिणा णो पिअसही आणीदा । अअं अ अवरीखतोत्ति ।–K B om. च. G $N_2$ अपरिक्खत्तो.–A B om. महाराओ. U राएसी दीसदित्ति for महाराओत्ति.

५० सह° । सुट्ठु भणासि । दुज्जआ खु दाणवा ।

५१ राजा । सूत इदं तच्छैलशिखरम् । अवतार्यतां रथः ।

५२ सूतः । यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । इति यथोक्तं करोति ।

५३ राजा । चक्रोद्घातं रूपयित्वा । आत्मगतम् । हन्त दत्तफलो मे विषमावतारः ।

यदयं रथसंक्षोभा-
दंसेनांसो रथोपमश्रोण्याः ।
स्पृष्टः सरोमविक्रिय-
मङ्कुरितं मनसिजेनेव ॥ ११ ॥

५४ उर्व° । सव्रीडम् । हला किंवि परदो ओसर ।

५५ चित्र° । सस्मितम् । णाहं सक्का ।

---

५० सुष्ठु भणसि । दुर्जयाः खलु दानवाः ।

५४ सखि किमपि परतोपसर ।

५५ नाहं शक्ता ।

---

५०. A N N2 U P सहि bef. सुठ्ठु, which G reads सुट्टु. K repeats सुठ्ठु भणासि; A N भणसि. B U [U सहि] सुठ्ठु भणासि अपरिक्खिव [B क्खव]-दोत्ति । दुज्जआ हि [B खु] दाणवा ।

५१ G अवतारयताम्.

५२ A N N2 तथा for यथोक्तं. K om. इति.

५३ G A K रूपयन्.–G K A B U स्वविषयावतारः, N N2 विषयावतारं, P स विषमावतारः.–G K इदं for अयं.–N N2 तत् for यत्.–G K अंशेनांशं [K अंगेनांगं] मृगेक्षणाया मे, and N N2 अङ्गेनाङ्गं ममायतेक्षणया, for the 2nd pâda.–U स्पष्टः. G सृष्टम् corrected into दृष्टम्. N N2 स्पृष्टं सरोमकण्टकम्. K स्पृष्टम्. K स्पृष्टं सरोमविक्रियम्.–U अङ्कुरितो मनसिजेनेव. B A P अङ्कुरितमनोभवेनेव.

५४ G om. सव्रीडम्, B P सव्रीळम्.–G किंपि पुरो अपसर; K किंपि पुरओ अवसर; B किंचि पुरदो ओअर; U किंवि परदो अवसर; P किंचि पुरो ओसर.

५५ K om. सस्मितम्. G ण मे रोअदि for णाहं सक्का; U अहं ण सक्केमि, P अहं ण सक्का, B अहं ण खु सक्का, K णाहं सक्कामि.

५६ रम्भा । एध संभावेम्ह राएसिं । सर्वा उपसर्पन्ति ।

५७ राजा । सूत स्थापय तावद् रथम् ।

याबत् पुनरियं सुभ्रूरुत्सुकाभिः समुत्सुका ।
सखीभिर्याति संपर्कं लताभिः श्रीरिवार्तवी ॥ १२ ॥

सूतस्तथा करोति ।

५८ सर्वाः । दिट्ठिआ महाराओ विअएण वड्ढदि ।

५९ राजा । भवत्यश्च सखीसमागमेन ।

६० उर्व० । चित्रलेखादत्तहस्ता रथादवतीर्य । हला एध पीडिदं मं परिस्सजध । ण खु मे आसा आसि भूओवि सही-अणं पेक्खिस्संति ।

---

५६ एत संभावयामो राजर्षिम् ।

५८ दिष्ट्या महाराजो विजयेन वर्धते ।

६० हला एत पीडितं मां परिष्वजध्वम् । न खलु मम आशासीद् भूयोपि सखीजनं द्रक्ष्यामीति ।

---

५६ N N2 B हला एध्ध संभावेमो राएसिं. A सभाजेमो for संभावेम्ह. U हला एध सभाजेम राएसिं. P हला सभाजह राएसिं. –G K om. सर्वाः.–B assigns the speech to अप्सरसः.

५७ A N N2 U om. तावत्, and read सूत रथं स्थापय.–N N2 औत्सुकाभिः.–G K स्थापयति for तथा करोति.

५८ B अप्सरसः for सर्वाः.–A B P विअएण, K विजयेण. N N2 दिट्ठिआ वड्ढदि विअएण महाराओ. G विजएण, U विजयेण.–G K read the word महाराओ after वड्ढदि.

५९ P U °संगमेन, G °समागमनेन.

६० B उर्वशीचित्रलेखे रथादवतरतः for उर्व० । चित्रलेखादत्तहस्ता रथादवतीर्य. G चित्ररेषा°. P U चि° वलम्बित°. U अवतार्य.–B N N2 एध्ध for एध. P K om. एध. A पीलिजं, P N N2 बलिअं, for पीडिदं. B बलिअं after मं and besides पीडिदं.–G मां. P N परिसज्जह. B परिस्सज्जह, G परिसज्जयध.

U ण खु मे आसी आसा भूओवि सहीअणं पेख्खीसंति.–B हि for खु. P हु.–G K आसंसा for आसा.–N N2 P आसि [P सी] आसा, B om. आसि.

सत्वरं परिष्वजन्ते ।

६१ रम्भा । सव्वहा महाराओ कप्प-सदाइं पुहविं पालअन्तो होदु ।

६२ सूतः । आयुष्मन् पूर्वस्यां दिशि महता रथवेगेनोपदर्शितः शब्दः ।

अयं च गगनात् कोपि तप्तचामीकराङ्गदः ।
अवरोहति शैलाग्रं तडित्वानिव तोयदः ॥ १३ ॥

पश्यन्त्यप्सरसः ।

६३ सर्वाः । अम्मो चित्तरहो ।

ततः प्रविशति चित्ररथः ।

६४ चित्ररथः । राजानं दृष्ट्वा सबहुमानम् । दिष्ट्या महेन्द्रोपकारपर्याप्तेन विक्रममहिम्ना वर्धते भवान् ।

---

६१ सर्वथा महाराजः कल्पशतानि पृथ्वीं पालयिता भवतु ।
६३ अहो चित्ररथः ।

---

–G भूयोपि पियसही°. P B °जणं.–A देक्खिसंति. N N2 देक्खिसंदि.–A त्वरिताः परिष्वजन्ति, N N2 P सर्वाः त्वरिताः [P त्वरितं] परिष्वजन्ते., B सर्वाः परिष्वजन्ते त्वरिततराः.

६१ A N2 सव्वधा. P B कप्पसदाणि, K कप्पसआइं, G कदप्पसादो, N N2 कप्पसआइं, and U कप्पसताइं, for कप्पसदाइं. N N2 assign this speech to सर्वाः–B पुडविं, K पिहिविं, A पुडुविं. P भुवं.–G पालयन्तो. G भोदु.

६२ N N2 सारथिः for सूतः.–K U नेपथ्ये कलकलः before सूतः.–K G रथवंशेन.–A उद्दामितः शब्दः, P B दर्शितः, and N N2 उद्दामितशब्दः. G K om. शब्दः.–G स्वयं for अयम्. N N2 शैलाग्रतडि°.

६३ N N2 अम्महे for अम्मो U अम्हहे. U चित्तरथो. B अम्हो अम्हाणं चित्तरहो.–G K प्रविश्य चित्ररथः, which direction is better as it implies suddenness.

६४ A N N2 P राजाभिमुखः [P N N2 राजाभिमुखं] स्थित्वा for the whole stage-direction. U राज्ञोभिमुखं स्थित्वा.–B °परेण for °पर्याप्तेन.–G K वर्धसे, and om. भवान्.

६५ राजा । अये गन्धर्वराजः । रथादवतीर्य । स्वागतं प्रियसुहृदे ।

परस्परं हस्तौ स्पृशतः ।

६६ चित्रर° । वयस्य केशिना हृतामुर्वशीं नारदादुपश्रुत्य प्रत्याहरणार्थमस्याः शतक्रतुना गन्धर्वसेना समादिष्टा । ततो वयमन्तरा चारणेभ्यस्त्वदीयं जयोदाहरणं श्रुत्वा त्वामिहस्थमुपागताः । स भवानिमां पुरस्कृत्य सहास्माभिर्मघवन्तं द्रष्टुमर्हति । महत् खलु तत्रभवतो मघोनः प्रियमनुष्ठितं भवता । पश्य

पुरा नारायणेनेयमतिसृष्टा मरुत्वते ।
दैत्यहस्तादपाच्छिद्य सुहृदा संप्रति त्वया ॥ १४ ॥

६७ राजा । मा मैवम् ।

ननु वज्रिण एव वीर्यमेतद्
विजयन्ते द्विषतो यदस्य पक्ष्याः ।

---

६५ N $N_2$ अहो for अये.–B P N $N_2$ read रथादवतीर्य after स्वागतं प्रिय° &c.–G °सुहृदि, N $N_2$ °सुहृदः.–A N $N_2$ हस्तम्.–U स्पर्शतः.

६६ P भद्र for वयस्य.–B दानवेन after केशिना.–G उप( अप? ) हृताम्, N $N_2$ हताम्, K अपहृताम्, P गृहीताम्. K after स्पृशतः inserts: राजा । वयस्य किमागमनकारणम्. A N $N_2$ U उपलभ्य for उपश्रुत्य. G आहरणार्थं.

P om. ततः. K G om. वयं before अन्तरा. K अन्तरिक्षचरेभ्यः for अन्तरा चारणेभ्यः. U अंतरे.–G U चारेभ्यः.–N $N_2$ उपलभ्य. A U P उपश्रुत्य.–G K N $N_2$ U B. ins. द्रष्टुम् before उपागताः. G K आगतः. B आगताः. We omit द्रष्टुम् with A P and read उपागताः with A N $N_2$ P U.

A N $N_2$ P om. तत्रभवतः; G तत्र भगवतः. B P मघवतः for मघोनः. G B K त्वया (read before प्रियं) for भवता. P om. भवता. U त्वया मघवतः for तत्रभवतो मघोनः.–U आचरितं for अनुष्ठितं भवता.–K om. पश्य. –G इयं मतिसृष्टा.–A अथाछिद्य, G K U अपच्छिद्य.

६७ B N $N_2$ पक्षाः.–B P °कन्दराद्रिसर्पी, G कंधरावि°.–N $N_2$ प्रतिशब्दो हि.

वसुधाधरकन्दराभिसर्पी
प्रतिशब्दोपि हरेर्भिनत्ति नागान् ॥ १९ ॥

६८ चित्रर° । युक्तमेतत् । अनुत्सेकः खलु विक्रमालंकारः ।

६९ राजा । सखे नायमवसरो मम शतक्रतुं द्रष्टुम् । त्वमेवात्रभवतीं प्रभोरन्तिकं प्रापय ।

७० चित्रर° । यथा भवान् मन्यते । इत इतो भवत्यः ।

अप्सरसः प्रस्थिताः ।

७१ उर्व° जनान्तिकम् । हला चित्तलेहे उवआरिणंपि राएसिं ण सक्कुणोमि आमन्तेदुं । ता तुमं मे सुहं होहि ।

७२ चित्र° । राजानमुपेत्य । वअस्स उव्वसी विण्णवेदि महाराएण अब्भणुण्णादा इच्छामि पिअ-सहिं विअ महाराअस्स कित्तिं महिन्द-लोअं णेदुंति ।

---

७१ हला चित्रलेखे उपकारिणमपि राजर्षिं न शक्नोमि आमन्त्रयितुम् । तत् त्वं मम सुखं भव ।

७२ वयस्य उर्वशी विज्ञापयति महाराजेन अभ्यनुज्ञाता इच्छामि प्रियसखीमिव महाराजस्य कीर्तिं महेन्द्रलोकं नेतुमिति ।

---

६९ P om. सखे.–G K मे for मम. U has neither मम nor मे.–K शक्रम् for शतक्रतुम्.

U प्रवेशय (!) for प्रापय. K त्वमेव चात्र°.–B reads the प्रापय before प्रभोः.

७० G om. the first इतः.–P सर्वाः for अप्सरसः.

७१ G om. the stage-direction जनान्तिकम्–A N $N_2$ खु for पि, K U has वि for पि, B P om. पि.–A N $N_2$ सक्कोमि, G K सकुणोमि.–G inserts पिअं before आमन्तेदुं; G A N $N_2$ आमन्तिदुं.–A P om. ता.

७२ G K एत्य for उपेत्य.–N $N_2$ om. वअस्स.–P उव्वसि.–K विणवेदि.–P after विण्णवेदि ins. राजा । किमाज्ञायपति । चित्र° ।. U महाराएण अब्भणुण्णादा इच्छामि महाराअस्स कित्ति विअ णं महिन्दलोअं णेदुं. B महाराएण अब्भणुण्णादा महाराअस्स कित्तिं विअ महिन्दलोअं अप्पाणं णेदुं इच्छामित्ति. P. महाराएण अब्भणुण्णादं इच्छामि । महा-

७३ राजा । गम्यतां पुनर्दर्शनाय ।

सर्वाः सगन्धर्वा आकाशोत्पतनं रूपयन्ति ।

७४ उर्व० । उत्पतनभङ्गं रूपयित्वा । अम्हहे लदा-विडवे मे एआवली लग्गा । परिवृत्य । चित्तलेहे मोआवेहि दाव णं ।

७५ चित्र० । सस्मितम् । दिढं खु लग्गा । दुम्मोआ विअ मे पडिहादि । होदु जदिस्सं दाव ।

---

७४ अहो लताविटपे ममैकावली लग्ना । चित्रलेखे मोचय तावदेनाम् ।

७५ दृढं खलु लग्ना । दुर्मोचनीयेव प्रतिभाति । भवतु यतिष्ये तावत् ।

---

राअस्स कित्तिं विअ महिन्दलोअं णेदुं. N N2. after इच्छामि go on: महाराअस्स कित्तिं पिअसहीं महिन्दलोअं आणेदुति. G K इन्दलोअं.–G K P om. ति after णेदुं.

७३ U सविषादं before गम्यताम्.

७४ N N2 give the speech thus: अम्हो इदो लदाविडवे एआवली मे वेयअन्ती लग्गा. U अम्हहे लदाविडवे मे एकावली वैजयन्ती आलग्गा. B अम्हहे लदाविडवे एकवैजयन्ती मे लग्गा. P अम्हो लदाविडवे एकावलि वैअअन्ति मे लग्गा. G K अम्हहे [K अम्महे] लदाविडवे एसा एआवली वेजय [K अ]न्ती मे लग्गा. A अम्हो इदो लदाविडवए एआवली मे वेअअन्ती लग्गा. It is evident this passage is a little corrupted, and that वेजअन्ती seems to have got into the text from the margin, being explanatory of एआवली.

We with Kâṭayavema.

A परिसृत्य.–U B P मोएहि, G मोचावेहि. We with A N N2 K.

७६ K U राजानं विलोक्य before सस्मितम्.–G किदं खलु corrected from तदं खु; K दिठ्ठं [for दिढ्ढं?]. A N N2 ins. हला before दिढं.–G दुम्मोचा, N N2 दुम्मोअणिआ, U दुम्मोख्खा.–G om. मे before पडि°.–N N2 om. विअ. B N N2 पाडिभादि. P पाडिभाइ. U प्पडि°.–After पडिहादि N N2 read as follows: उर्व० । अलं परिहासेण मोआवेहि णं ॥ चित्र० । होदु मोआविस्सं दाव ॥ उर्व० । सहि सुमरेहि दाव एदं अत्तणो वअणं । –A U होदु मोआविस्सं दाव, and B होदु मोइस्सं दाव णं, for होदु जदिस्सं दाव of the text, which N altogether omits. G K जदिस्से. G K om. होदु.

७६ उर्व० । सुमरेहि दाव एदं अत्तणो वअणं ।

७७ चित्र० । मोचनं नाटयति ।

७८ राजा । स्वगतम् ।

प्रियमाचरितं लते त्वया मे
गमनेस्याः क्षणविघ्नमाचरन्त्या ।
यदियं पुनरप्यपाङ्गनेत्रा
परिवृत्तार्धमुखी मयाद्य दृष्टा ॥ १६ ॥

७९ सूतः । आयुष्मन्

अदः सुरेन्द्रस्य कृतापराधान्
प्रक्षिप्य दैत्यान् लवणाम्बुराशौ ।
वायव्यमस्त्रं शरधिं पुनस्ते
महोरगः श्वभ्रमिव प्रविष्टम् ॥ १७ ॥

८० राजा । तेन ह्युपश्लेषय रथं यावदारोहामि ।

८१ सूतः । रथमुपश्लेषयति । राजा नाट्येन रथमारूढः । उर्वशी राजानं विलोक्य सनिःश्वासं सह सख्या निष्क्रान्ता चित्ररथश्च ।

---

७६ स्मर तावदेतदात्मनो वचनम् ।

---

७६ B ins. सहि bef. सुमरेहि. G K होदु inserted before सुमरेहि.–G K om. एदं. B णं for एदं. U सहि सुमरेहि एदं अत्तणो वअणं for सुमरेहि &c. P हला ण विसुमरेहि एदं अत्तणो वअणं.

७७ G omits चित्रलेखा.–A N N2 U P नाट्येन मोचयति.

७८ A N N2 P om. स्वगतम्. B आत्मगतम्.–N N2 क्षणम् for पुनः.–B अद्य for हि.

७९ G K om. आयुष्मन् –For अदः G has अन्तः.–N N2 कृतापराधात्.–G °राशेः.–B महोरगश्च°. P भुजंगमः.

८० B N N2 रथमुपश्लेषय. G B A आरोहयामि.

८१ B A N N2 तथेति रथम्. A N N2 आरोहति, and P अधिरोहति, for आरूढः. A N N2 om. रथम्. U उपनयति for उपश्लेषयति. U राजा नाट्येनारूढः. A N N2 P अवलोकयन्ती, and B विलोकयन्ती, for विलोक्य.–A

८२ राजा । उर्वशीमार्गोन्मुखः । अहो नु खलु दुर्लभाभिनिवेशी मदनः ।

एषा मनो मे प्रसभं शरीरात्
पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती ।
सुराङ्गना कर्षति खण्डिताग्रात्
सूत्रं मृणालादिव राजहंसी ॥ १८ ॥

[ इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

विक्रमोर्वशीये नाटके प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ॥

---

सखीभ्याम्, N N2 सखीभिः.–G निःक्रान्ता. K after सनिःश्वासम् goes on: अवि णाम पुणोवि एणं उवआरिणं पेक्खिस्सं इति सखीभिः सह प्रस्थिता ॥ राजा । उर्वशीगमनो° &c.–G K om. चित्ररथश्च after निष्क्रान्ता. B चित्ररथः सर्वा अप्सरसश्च.

८२ G K उर्वशीगमनोन्मुखः. P adds भूत्वा after °मुखो.–B P om. नु खलु –U B दुर्लभाभिलाषी मे मनोरथः, K दु° मदनः, P अहो दुर्लभाभिनिवेशी मनोरथः.–A N N2 U insert: तथा हि after मदनः.

G निःक्रान्ताः. Let it be observed once for all that G and U always read निःक्रान्त and never निष्क्रान्त throughout the play.

# द्वितीयोङ्कः ।

ततः प्रविशति विदूषकः ।

१ विदू° । ही ही भो णिमन्तणोवाअणेण बम्हणो विअ राअरहस्सेण फुट्टमाणो ण सक्कुणोमि आइण्णे अत्तणो जीहं रक्खिदुं । ता जाव तत्तभवं वअस्सो कज्जासणादो

---

१ ही ही भोः निमन्त्रणोपायनेन ब्राह्मण इव राजरहस्येन स्फोटमानो न शक्नोमि आकीर्णे आत्मनो जिह्वां रक्षितुम् तद्यावत्

---

१ G णिमन्तरेणेक्क° and inserts किं before णिमन्त°. A ही ही भो णिमन्तणोवायणेण विअ राअरहस्सेण पुग्गमाणो जिम्भाअमाणो ण सक्कोमि &c. N N2 thus: ही ही भो णिमन्तणोवाअणेण बम्हणो अहं [the last two words N has in the margin] विअ राअरहस्सेण [N परवसो] ण सक्कणोमि &c. U ही ही भोः णिमन्तणेक्कपरमणेण विअ राअरहस्सेण फुट्टमाणो ण सक्कणोमि &c. B हि हि णिमन्तणोपाअणेण विअ बम्हणो राअरहस्सेण फुट्टमाणवअणो ण सक्कणोमि &c. K ही ही भो णिमन्तणेण परवसो बम्हणो विअ अहंवि राअरहस्सेण फुट्टमाणेण ण सक्कणोमि &c. P ही ही णिमन्तणोवाएणेण विअ राअरहस्सेण ण सक्कुणोमि &c.–G om. फुट्टमाणो ण. B U आकिण्णे, K जणाइण्णे, P अइण्णे जणे, N N2 जणाकिण्णे.–U B N N2 जिहं.

N N2 दाव for जाव. U अत्तभवं.–G N वयस्सो.–A N N2 कज्जासणगदो. B कज्जासणादो आअछ्छइ and P कज्जासणादो वअस्सो [ which it does not read after तत्तभवं ]. आअछ्छदि, for कज्जासणादो उठ्ठेदि. K उठ्ठदि.–N N2 ता for दाव.–U A P °संपादे, N N2 °गणसवाहे, K °संचारे.–A विमाणपडिछ्छन्दपरि°, G K विमाणुत्संग°, U विमाणुसङ्गपरि°, N N2 विमणिपरिछ्छन्दपरिसरे, B P विमाणुच्चङ्गपरि°. G K U उपविश्य च [om. K] पाणिभ्यां मुखं *पिधाय between परिक्रम्य and स्थितः.

P इति यथोक्तं करोति for परिक्रम्य स्थितः.

---

* I reject the stage-direction उपविश्य च पाणिभ्यां मुखं पिधाय because some of our best Mss. omit it, and because, if it is genuine, why does not the ludicrous posture attract Nipunikâ's or the King's attention when they see him soon after ?

उट्ठेदि दाव इमस्सिं विरल-जण-संवादे विमाणुच्छुङ्ग-परिसरे चिट्ठिस्सं। परिक्रम्य स्थितः।

२ प्रविश्य चेटी आणत्तम्हि देवीए कासि-राअ-पुत्तीए हञ्जे णिउणिए जदो-पहुदि भअवदो अक्कस्स उवथ्थाणं करिअ पडिणिवुत्तो अज्जउत्तो तदो आरहिअ सुण्ण-हिअओ विअ लक्खीअदि। ता तस्स पिअ-वअस्सादो अ-

तत्रभवान् वयस्यः कार्यासनादुत्तिष्ठति तावदेतस्मिन् विरलजनसंपाते विमानोत्सङ्गपरिसरे स्थास्यामि।

आज्ञप्तास्मि देव्या काशीराजपुत्र्या हञ्जे निपुणिके यतःप्रभृति भगवतः अर्कस्योपस्थानं कृत्वा प्रतिनिवृत्त आर्यपुत्रस्तत आरभ्य शून्यहृदय इव लक्ष्यते। तत् तस्य प्रियवयस्यादार्यमाणवकाज्जानीहि तावदस्योत्कण्ठाकारणमिति। कथं खलु मया ब्रह्मबन्धुरतिसंधेयः। अथ वा विरलतृणलग्नमिव अवश्यायसलिलं चिरं तस्मिन् रहस्यं न तिष्ठति। यावदेनमन्विष्यामि। एष आलि-

२ N N2 B ततः प्रविशति for प्रविश्य.–P K अणत्तम्हि. P देविए. A कासीराजवु°. B N N2 °राअ°; B काशीराअ°; G U °राज°; P काशिराजपुत्तिए.–A N N2 जधा for हञ्जे. U om. हञ्जे.–For जदोपहुदि A B G K N2 P जदप्पहुदि. We with U N K. U ins. संताणणिमित्तं before भअवदो.–P K A N N2 °णिउत्तो. U P A N N2 सुज्जस्स for अक्कस्स. B सु॰ अस्स.–P N N2 U उवट्ठाणं. P K N N2 B कदुअ.–U प्पडिणिउत्तो.–P B अ°अउत्तो. A अय्यउत्तो.–N N2 तदोपहुदि. G तदारम्भिअ.–G विय; P om. विअ; U वि for विअ.–B लक्खिअदि; P लक्खिअदि.

K om. ता.–U ins. तुमं after ता.–P adds गदुअ bef. पिअ°. U K G P om. तस्स. G पियवयस्सादो.–G K A B N N2 P अय्यमाण°. We with U G °माणवादो.–B जाणासि; K जाणेहि; P जाणिहि; U सुणाहि.–G om. से. A N N2 P om. दाव. P ins. जं instead of दाव. G U° कारणं; K उक्कण्ठका°. A N N2 किंति for ति.–U A B ता and N N2 जा before कहिं which they read for कह. K कहिं. P also ins. ता. A om. खु. A N N2 ins. सो before बम्हबन्धू.–N N2 अहिसंहेओ; K अहिसंधेओ; U अतिसं°.–G K B P ins.

ज्ज-माणवआदो जाणाहि दाव से उक्कण्ठा-कालणंति। कहं खु मए बम्ह-बन्धु अदिसंधेओ। अहवा विरल-तण-लग्गं विअ अवस्साअ-सलिलं चिरं तस्सिं रहस्सं ण चिट्ठदि। जाव णं अण्णेसामि। परिक्रम्य अवलोक्य च। एसो आलिहिदो वाणरो विअ किंपि तुण्हि-भूदो अज्ज-माणवओ चिट्ठदि। जाव णं उवसप्पामि। उपसृत्य। अज्ज वन्दामि।

—ज- दू०। सत्थि भोदीए। आत्मगतम्। इमं दुट्ठ-चेडिअं पेक्खिअ तं राअरहस्सं हिअअं भिन्दिअ णिक्कमदि। प्रकाशम्। णिउणिए संगीद-वावारं उज्झिअ कहिं पत्थिदा सि।

---

खितो वानर इव किमपि तूष्णींभूतः आर्यमाणवकस्तिष्ठति। यावदेनमुपसर्पामि। आर्य वन्दे।

स्वस्ति भवत्यै। इमां दुष्टचेटिकां दृष्ट्वा तद् राजरहस्यं हृदयं भित्वा निष्क्रामति। निपुणिके संगीतव्यापारमुज्झित्वा क्व प्रस्थितासि।

---

होदि after °संधेओ.

B अहव.–A N N2 °तणग्गलग्गं; P KB °तिणलग्गं; U °तिलग्गलग्गं.–U P B A N N2 ओसाअसलिलं.–For तस्सिं G has तस्स.– B चिरं after रहस्सं.–U has the ण after चिरं.–U B P चिट्ठइ.

G inserts ता before जाव.–B *deest* from जाव up to उवसप्पामि.–A N N2 अण्णेसामि णं.– A N insert खु after एसो.–U P A N आलेक्खवाणरो.–N U किंवि. P om. किंपि. G विय–G तहिंभूदो; K U तूण्हींभू°; A तुण्हीकभूदो; P तुण्हिभूदो; N तुण्हीकं मन्तयन्तो. A अय्य°.–P अय्यमाणवओ which it reads after विअ; U om. अज्जमाणवओ; G N °माणवो; K माणव्वो.–P चिट्ठई; U चिट्ठइ.

B P अ°अ for अज्ज.

३ A N दे for भोदीए. K U B सोत्थि. B P होदीए.–A N N2 ins. खु after इमं. A चेडिं; G चेडियं. N om. दुट्ठ°. P चेटिं.–A N देखिअ–N om. तं. A राजरहस्सं, G पेक्खिय अंतरारंहस्सं; K पेक्खिअअंतराअरहस्सं.

A N N2 मे before हिअअं.–A उअरं (=उदरं) for हिअअं.–A भेभूण

४ निपु०। देवीए वअणेण अज्जं एव्व पेक्खिदुं।

५ विदू०। किं तत्तहोदी आणवेदि।

६ निपु०। देवी भणादि सदावि अज्जो मइ पक्खवादी ण मं अणुइद-वेअणा-दुक्खिदं उवेक्खदित्ति।

७ विदू०। सवितर्कम्। किं वा वअस्सेण तत्तभोदीए पडिऊलं आचरिदं।

---

४ देव्या वचनेन आर्यमेव द्रष्टुम्।

५ किं तत्रभवत्याज्ञापयति।

६ देवी भणति सदाप्यार्यो मयि पक्षपाती न मामनुचितवेदनादुःखितामुपेक्षत इति।

७ किं वा वयस्येन तत्रभवत्याः प्रतिकूलमाचरितम्।

---

विअ for भिन्दिअ; N उअरंभन्तेण विअ for हिअअं भिन्दिअ; B भिदुअ.–For णिक्कमदि which we read with A N K has णीसरेदि; P णिक्कमइ; G U णिस्सरदि and B N2 have णिक्कामदि.

N संगीअ°. U °व्वावारं. G उज्झिय. –U पछ्छिदासि.–P कहं.

४ B अ°अं. K P तुमं for अज्जं. K om. एव्व.

५ K *deest* ५, ६.

६ A अय्यं before भणादि; N अज्ज before देवी.–A अय्यो for अज्जो. P मइ अज्जो for अज्जो मइ.–G सदाए, and U सदा जेव्व, for सदावि.–N U पक्खपडिदो[U ओ]. A पक्खवडिदो. –A मह for मइ. B देवी भणादि एसो मयि एव्व पक्खवडिओ ण मं अणुइदवेदणं दुक्खिदं पेक्खदित्ति. P देवी भणादि सदापि मइ अ°ओ पक्खपादिएं कदावि [apparently miswritten for ण कदावि] अणुहूदवेअणं सुदुक्खिदं मं उवेक्खदित्ति.–A N U ins. णाम after °वादी.–A ins. अ after ण. P पक्खपादि.–G ins. कआवि before मं.–G अणुभूदवेवणं सुदुक्खिदं; U अणुहूदवेअणं दुक्खिदं. A N अवलोएदित्ति; U आलोअदित्ति.

७ B om. वा and has तत्तहोदीए वअस्सेण. K ins. आम् before किं. P तत्तहोदिए. A N U om. सवितर्कम्. –A N णु for वा.–A N U B P read णिउणिए before किं.–U reads the speech thus: णिउणिए किं से तत्तहोदीए वअस्सेण पडिऊलं आअरिदं; –G पडिऊलमा°; N N2 पडिउलमा°. P K A B आअरिदं.

८ निपु० । अज्ज जं-णिमित्तं भट्टा उक्कण्ठिदो ताए इथ्थिआए णामधेएण भट्टिणा देवी आलविदा ।

९ विदू० । स्वगतम् । कहं सअं एव्व तत्तभवदा रहस्स-भेदो किदो । किं दाणिं अहं जीहा-जन्तणेण दुक्खं अणुहवामि । प्रकाशम् । किं आमन्तिदा तत्तहोदी उव्वसित्ति । ताए दंसणेण उम्मादिदो तत्तभवं ण केवलं तत्तभोदिं मंपि विणोद-विमुहो दढं पीडेदि ।

---

८ आर्य यन्निमित्तं भर्ता उत्कण्ठितस्तस्याः स्त्रिया नामधेयेन भर्त्रा देवी आलपिता ।

९ कथं स्वयमेव तत्रभवता रहस्यभेदः कृतः । किमिदानीमहं जिह्वायन्त्रणेन दुःखमनुभवामि । किमामन्त्रिता तत्रभवती उर्वशीति । तस्या दर्शनेन उन्मादितस्तत्रभवान् न केवलं तत्रभवतीं मामपि विनोदविमुखो दृढं पीडयति ।

---

८ B P U om. अज्ज; A अय्य.–For जंणिमित्तं, G K have जाए णिमित्तं. P B U ins. किल bef. भट्टा.–P उक्कण्ठिओ.–P B K U णामहेएण. A N $N_2$ णामग्गहेण. For आलविदा G reads आभासिदा. P om. देवी. N $N_2$ देवी आलविदा भट्टिणीति दुक्खिदं अवलाएत्ति for भट्टिणा &c. P om. देवी.

९ P B आत्मगतम्.–G अहं for कहं. B om. अहं.–K N $N_2$ ज्जेव for एव्व.–P om. सअं एव्व.–P B A U तत्तहोदा.–P adds वअस्सेण after तत्तभवदा.–A N $N_2$ insert ता before किं; B तदो for किं.

U जीहाणिअन्तणव्वसणं करोमि; B जीहाजन्तणदुक्खं अणुहोमि; P दुक्खं अणुहोमि. G जन्तूणेण (=°जन्त्रणेण?); A जीहायन्तणवसणमणुहवामि; N $N_2$ जीहाजन्तणव्वसणमणुभवामि.

K G आम [K म्] तत्तभो [K-हो] दी उव्वसीति अछरा [G अत्सरा] for किं आमन्तिदा तत्तहोदी उव्वसित्ति. N $N_2$ आमन्तिदा before किं ताए अथ्थराअदंसणेण &c. U उव्वसीणामहेएण for उव्वसित्ति.–B adds देवी after उव्वसित्ति, and ins. नि° । अह इं.

B अच्चराए for ताए.–B तत्तभवं bef. उम्मादिदो.–P ताए अच्चराए for ताए. After उव्वसित्ति, U ins. नि° । अज्ज उव्वसी का । वि० । उव्वसी अथ्थि अथ्थरा ।.–G K उम्मादी; P उम्मादिओ. N $N_2$ om. ण. G K om.

१० निपु०। आत्मगतम्। किदं मए भेअणं भट्टिणो रहस्स-दुग्गस्स। प्रकाशम्। अज्ज किं दाव देवीए णिवेदेमि।

११ विदू०। णिउणिए विण्णवेहि तत्तभोदिं। जदामि दाव मिअतिण्हिआदो णिवत्तेदुं वअस्सं तदो देवीए मुहं पेक्खिस्संति।

१२ निपु०। जं अज्जो आणवेदि।

[ इति निष्क्रान्ता।

---

१० कृतं मया भेदनं भर्तू रहस्यदुर्गस्य। आर्य किं तावद् देव्यै निवेदयामि।

११ निपुणिके विज्ञापय तत्रभवतीम्। यते तावद् मृगतृष्णिकाया निवर्तयितुं वयस्यं ततो देव्या मुखं द्रक्ष्यामीति।

१२ यदार्य आज्ञापयति।

---

तत्तभवं.–U B तत्तहोदिं; P तत्तहोदीं; K तत्तहोदीं वाहरेदि; U तत्तहोदिं बाधेदि.–P B मंवि. A अण्हिदव्वविमूहो, N N2 अहिदेव्वविमुहो, and B अशिदव्वि°, for विणोद°.–G पीलेदि; B दिढं खु पीडेदि. G P om. दिढं. A K N N2 U दिढं.

१० G योगवामणुं for भेअणं. P किदं तुए जोएण for किदं मए. A B किदं जोअवमणं for किदं मए भेअणं. N N2 किदो मए भेदो भट्टिणो रहस्सदुग्गस्स. U किदं मए भट्टिणो रहस्सदुग्गस्स भेअणं.

G K ता जाव गदुय देवीए for अज्ज किं दाव देवीए.–P B om. अज्ज.–P दाणिं for दाव.–P तत्तहोदीए for देवीए.–A विणिवेदेमि. U wrongly om. अज्ज किं.

११ K तत्तहोदीं. P B U तत्तहोदीए. A N N2 पअतामि, B पवत्तम्मि, and P जदिस्सं, for जदामि.–U पअत्तेमि णं मिअतिण्हादो णिवत्तेदुं तदो देविं पेक्खिसंति for जदा° &c.–G °तण्हिआदो, B N N2 P °तिण्णिआदो.–G K अज्जउत्तं for वअस्सं, which A puts before मिअति°.–A णिवुत्तेदुं, B णिव्वत्तेदुं.–A देविं पे°; N N2 देवी पेक्खिस्सदि; P देविमुहं दक्खिसंति.–G तदा for तदो.

१२ A अय्यो. U अज्जो जं आणवेदित्ति निःक्रान्ता.

१३ नेपथ्ये वैतालिकः । **जयतु देवः ।**

**आ लोकान्तात् प्रतिहततमोवृत्तिरासां प्रजानां**
**तुल्योद्योगस्तव दिनकृतश्चाधिकारो मतो नः ।**
**तिष्ठत्येष क्षणमधिपतिर्ज्योतिषां व्योममध्ये**
**षष्ठे भागे त्वमपि दिवसस्यात्मनश्छन्दवर्ती ॥ १ ॥**

१४ **विदू॰** । कर्णं दत्त्वा । **एसो कज्जासणादो उट्ठिदो इदो एव्व आअच्छदि वअस्सो । जाव से पासवत्ती होमि ।**

इति निष्क्रान्तः ।

प्रवेशकः ।

---

ततः प्रविशति उत्कण्ठितो राजा विदूषकश्च ।

१५ **राजा ।**

**आ दर्शनात् प्रविष्टा सा मे सुरलोकसुन्दरी हृदयम् ।**
**बाणेन मकरकेतोः कृतमार्गमवन्ध्यपातेन ॥**

---

१४ **एष कार्यासनादुत्थित इत एव आगच्छति वयस्यः । यावदस्य पार्श्ववर्ती भवामि ।**

---

१३ G पठति after वैतालिकः.–B जयतु जयतु देवः.–P वैतालिकौ.–P N $N_2$ U विजयताम् for जयतु.–N $N_2$ मे for नः.–A N $N_2$ U K B तिष्ठत्येकः. We with G P.–A त्वमसि.–N वससि for दिवसस्य.–G चन्द्रवर्ती. N स्वात्मनश्छन्दवर्ति.

१४ कर्णं दत्त्वा om. by G.–A अये, and G अज्ज, for एसो.–G om. उट्ठिदो. N U उत्थिदो. K B उट्ठिअ.–For आअच्छदि A B G $N_2$ P read आगच्छदि.–K जेव्व.–A K N $N_2$ read पिअवअस्सो. U reads the वअस्सो after उत्थिदो.–A पासपडिवट्टी. N पासवट्टी; B परसपरिवत्ती; P परसपरिवत्ति; U परसवत्ती.–A N $N_2$ ins. ता before जाव.

१५ K सोत्कण्ठं निःश्वस्य before आ दर्शनात.

१६ विदू० । आत्मगतम् । संपीडिदा खु दाव तवस्सिणी कासि-राअ-उत्ती ।

१७ राजा । अपि रक्ष्यते रहस्यनिक्षेपः ।

१८ विदू० । सविषादमात्मगतम् । हध्धी हध्धी अहिसंधिदो म्हि दासीए । अण्णधा ण वअस्सो एव्वं पुच्छदि ।

१९ राजा । साशङ्कम् । किं भवांस्तूष्णीमास्ते ।

२० विदू० । एव्वं मए णिअन्तिदा जीहा जं भवदोवि सहसा पडिवअणं ण देमि ।

---

१६ संपीडिता खलु तावत् तपस्विनी काशीराजपुत्री ।

१८ हा धिक् हा धिक् अभिसंहितोस्मि दास्या । अन्यथा न वयस्य एवं पृच्छेत् ।

२० एवं मया नियन्त्रिता जिह्वा यद् भवतोपि सहसा प्रतिवचनं न ददामि ।

---

१६ G K स्वगतम्.–A N $N_2$ read the speech thus: संपीडा खु जादा तवस्सिणीए कासिराजवुत्तीए. P पीडा खु जादा ताए [त] वस्सिणीए कासीराअउत्तीए. U आत्म° । लङ्घिदो बलवं उव्वसीव्वाहिणा । ता ण आणे कहं चिकिस्सिदव्वो भविस्सदि । संपीडा ख्खु जादा देवीए तवस्सिणीए कासीराजपुत्तीए । B संपीडिता. B जादा for दाव.–B कासी°. K °पुत्ती.

१७ A ins. भवतास्माकम्, and B U P भवता, before रहस्य°. N $N_2$ अपि स्थाने भवानस्माकं रहस्य°.

१८ K G om. हध्धी हध्धी.–K om. म्हि. P अधिसं°. A अति°. N $N_2$ अहिसंधिदम्हि. U अदिसंहिदोम्हि. B अदि°.–A N $N_2$ दुट्ठ° before दासीए.–P U om. सविषादं.–B om. आत्मगतम्.–After दासीए G ins. दुहिदाए, B पुत्तिआए, and U णिउणिआए. P reads दासीपुत्तीए. We with K A N $N_2$.–B P अण्णहा. A N $N_2$ खु after ण, and A B मं before वअस्सो, and N $N_2$ मां before मन्तेदि which they read for पुछ्छदि.–P A U मन्तेदि, and K पुछ्छेदि, for पुछ्छदि.–U for अण्णधा &c. thus: अण्णहा ण मं वअस्सो एव्वं मन्तेदि.

१९ U P om. साशङ्कम्.

२० A N $N_2$ ins. खु after एव्वं.–K om. मए.–B ins. वअस्स bef. एव्वं.–

२१ राजा । युक्तम् । अथ केदानीमात्मानं विनोदयेयम् ।

२२ विदू° । महाणसं गच्छ्म्ह ।

२३ राजा । किं तत्र ।

२४ विदू° । तहिं पञ्च-विहस्स अभ्भवहारस्स उवणद-संभारस्स जोअणं पेख्खमाणेहिं सक्कं उक्कण्ठा विणोदेदुं ।

२५ राजा । सस्मितम् । तत्रेप्सितसंनिधानाद् भवान् रंस्यते । मया खलु दुर्लभप्रार्थनः कथमात्मा विनोदयितव्यः ।

२६ विदू° । णं भवं तत्तहोदीए उव्वसीए दंसण-पहं गदो ।

---

२२ महानसं गच्छावः ।

२४ तत्र पञ्चविधस्य अभ्यवहारस्य उपनतसंभारस्य योजनां प्रेक्षमाणाभ्यां शक्यमुत्कण्ठा विनोदयितुम् ।

२६ ननु भवांस्तत्रभवत्या उर्वश्या दर्शनपथं गतः ।

---

B P निवारिदा, U णिवारिआ, G णिज्जन्तिदा, A णियन्तिदा.–B P जिह्रा, G U जह्रा, and P जह्, for जं.–K om. जं.–N N2 om. सहसा.–G K U देइ.–U प्पडिवअणं.

२१ P युक्तमेवैतत्.–B A उन्मनसम्, and N N2 उन्मत्तम्, before आत्मानम्. U उन्मनसं after आत्मानम्.–B विनोदयामि.

२२ G म्हाणसं, N माहाणसं.–A N N2 गच्छामो. P एव्व before गच्छम्ह.

२३ P om. the speech.

२४ G K B insert खु after तहिं.–A G पच्चविधस्स. A °हरिअस्स. N N2 अभ्भहरणीअस्स. B U अभ्भवहारिअस्स.–U उवठ्ठिदसंभारस्स.–U भोअणं for जोअणं.–U reads पेख्खमाणेण सक्कं तुए बलवदिं उक्कण्ठं विणोदेदुं.–N N2 उवणदं संभावेमोअणं [भोअणं?]. A उवणदं संभावज्योअणं. B उवणदं संहारजोअं. K भोअणं. G जोअणां.–P सभाअणाणि for जोअणं. G पख्खमाणेहिं. P दख्खमाणेहिं. A पख्खन्ताणं अम्हाणं. N N2 वेख्खन्ताणं अप्पाणं मज्झे. N N2 B P A सक्कं बलवदिं उक्कण्ठं.

२५ G A स्मितं कृत्वा. G K om. सस्मितम्.–G K °लाभात् for °संनिधानात्. U अनुरंस्यते.–A N N2 om. खलु. B P ईप्सितवर्गसं°.–U P B दुर्लभप्रार्थिना.

२६ G K तुमंपि for भवं.–G °भोदीए.–G दंसणपदं.–G K एव्व, and U ज्जेव्व, after गदो.

२७ राजा । ततः किम् ।

२८ विदू० । ण खु सा दुल्लहत्ति समथ्थेमि ।

२९ राजा । पक्षपातोयमवधार्यताम् ।

३० विदू० । एत्तिअं मन्तअन्तेण भवदा वड्ढिदं मे कोदूहलं । किं तत्तभोदी उव्वसी अदुदिआ रूवेण अहं विअ विरूवदाए ।

३१ राजा । माणवक प्रत्यवयवमशक्यवर्णनां तामवेहि । समासतः श्रूयताम् ।

---

२८ न खलु सा दुर्लभेति समर्थये ।

३० एतावद् मन्त्रयमाणेन भवता वर्धितं मे कौतूहलम् । किं तत्रभवत्युर्वशी अद्वितीया रूपेण अहमिव विरूपतया ।

---

२७ N $N_2$ किं ततः.

२८ A N $N_2$ ins. ता before ण. B एसा for सा. G K ण खु दे [om. K] दुल्लहेत्ति [त्ति om. G] B P दुल्लहेत्ति.–G K B तक्केमि for समथ्थेमि.–U ण ख्खु सा दुख्खलभ्भेत्ति समत्थेमि ।

२९ B P ins. इति after अयम्.–G K U पक्षपातादृते तत् [U om.] तावदवधार्यताम्. We with A N $N_2$ B P.–A N $N_2$ ins. सखे before पक्षपातः.

३० K om. एत्तिअं. P एव्वं for एत्तिअं.–A मन्तयन्तेण, K आमन्तणेण, G आमन्तन्तेण, B मन्तयमाणेण.–A णं before भवदा. B उवड्ढिदं, N $N_2$ वट्टिदं. U वठ्ठिदं. K वठ्ठिदं. P वड्डिदं. –P K U कुदूहलं.

A किं तत्तहोदी उव्वसी अहं विअ सुरूवदाए अभ्भदिआ रूवेण. N $N_2$ किं तत्तभोदी उव्वसी अहं विअ सुरूवदाए अदुदीआ रूवेण. For किं &c. U किंवा तत्तहोदी उव्वसी अदुदिआ रूवेण अहं विअ विरूवदाए ।. P B एत्तिअं [P एव्वं] मन्तअन्तेण [B मन्तअमाणेण] भवदा वड्ढिदं मे कोदूहलं । किंवा तत्तहोदी उव्वसी अहं विअ अहिरूवा [P सुरूपा] अहवा अभ्भहिआ रूवेण ।. G K U and Katayavema and Ranganâtha read: किं तत्तभोदी उव्वसी अदुदीआ रूवेण अहं विअ विरूवदाए.

३१ A N $N_2$ insert वयस्य before माणवक.–U अशक्यवर्णनाकृतिम्. B A N $N_2$ ins. आकृतिम् after ताम्.–P B अवैहि.–A N $N_2$ तु after समासतः. We omit तु with G U P B K.

३२ विदू० । अवहिदो म्हि ।

३३ राजा ।

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।
उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः ॥ ३ ॥

३४ विदू० । अदो खु भवदा दिव्व-रसाहिलासिणा चादअ-व्वदं गहिदं ।

३५ राजा । विविक्तादृते नान्यदुत्सुकस्य शरणमस्ति । तद् भवान् प्रमदवनमार्गमादेशयतु ।

३६ विदू० । आत्मगतम् । का गदी । प्रकाशम् । इदो इदो भवं । परिक्रम्य । एदेण पमद-वण-चोदिदेण विअ पच्चुग्गदो भवं आअन्तुओ दक्खिण-मारुदेण ।

---

३२ अवहितोस्मि ।

३४ अतः खलु भवता दिव्यरसाभिलाषिणा चातकव्रतं गृहीतम्।

३६ का गतिः । इत इतो भवान् । एतेन प्रमदवनचोदितेनेव प्रत्युद्गतो भवानागन्तुको दक्षिणमारुतेन ।

---

३४ P A N $N_2$ °रसाभि°.–U क्खु. G गिहीणं.–N $N_2$ चादअस्स बदं. U चादअपदं प्पडिग्गहिदं । ता दाव तुमं कहिं पत्थिदो ।. K कहिं दाणिं भवं प्पथिथदो after गहिदं. B परिगहिदं. K गहीदं. P चातअपदं पडिग्गहीदं.

३५ A N $N_2$ U ins. वयस्य bef. विविक्तात्.–N $N_2$. तस्याः for विविक्तात्.–P A N $N_2$ मनसः after उत्सुकस्य. B उत्सुकमनसः. U उन्मनसः for उत्सुकस्य. K उत्सुकमनःशरणम्.–P स for तत्. A N $N_2$ om. भवान् and read आदेशय. B आदिशतु. P आदेशय.

३६ U G om. आत्मगतम्.–B U गई.–U om. प्रकाशम्.–K does not repeat इदो.–A N $N_2$ ins. भो before एदेण.–U प्पमद°. K °वावारिदेण, and N $N_2$ U °णोदिदेण, for °चोदिदेण. P B °चोदिएण. We with A G P B.–G N $N_2$ विय. K om. विअ.–N पच्चुगदो, U प्पच्चुग्गदो.–G अत्तभवं.–A आअंउओ for आअन्तुओ; N $N_2$ आअन्तओ; G आगन्तू. B आअन्तुओ विअ. K om. आअन्तुओ, P आअन्दु.

३७ राजा । विलोक्य । उपपन्नं विशेषणमस्य वायोः । अयं हि

निषिञ्चन् माधवीमेतां लतां कौन्दीं च नर्तयन् ।
स्नेहदाक्षिण्ययोर्योगात् कामीव प्रतिभाति मे ॥ ४ ॥

३८ विदू° । ईरिसो एव्व दे अहिणिवेसो होदु । परिक्रामितकेन । एदं पमद-वण-दुवारं । पविसदु भवं ।

३९ राजा । प्रविशाग्रतः ।

उभौ प्रविशतः ।

४० राजा । अग्रतो विलोक्य । वयस्य मया न साधु समर्थितमापत्प्रतीकारः किल प्रमदवनोद्यानप्रवेश इति ।

विविक्षुर्यदहं तूर्णमुद्यानं तापशान्तये ।
स्रोतोजवोह्यमानस्य प्रतीपतरणं हि तत् ॥ ५ ॥

---

३८ ईदृश एव तवाभिनिवेशो भवतु । एतत् प्रमदवनद्वारम् । प्रविशतु भवान् ।

---

३७ K G U om. विलोक्य.–K A N N2 इदं bef. विशेषणं. U निषेवणं for विशे°.–P उपपन्ना सविशेषतास्य वायोः.–G तथा for अयं. K om. अयं हि.–B माधवीवृधिं [द्धिं?], P माधवीमृद्धिम्, A N N2 माधवीवृद्धिं.–U एनां for एताम्.–B A N कुन्दशेषं च वर्तयन्. N2 कुन्दशेषं च वर्तयन् corrected into कुन्दशेषं च नर्तयन्, P कुन्दशेषं च नर्तयन्, G कौन्दीं च परिवर्तयन्. We with K U.

३८ G ईरिसो एत्थ दे अभिणिवेसो. A N N2 एदिसो [N N2 इदिसो] एव्व दे अहिणिवेसो. U ईदिसो एव्व दे सो होदु. K सरिसो खु एथ्थ दे अहिणिवेसो. We with B and P होदु after अहिणिवेसो.–P K B इदं for एदं A N N2 भो एदं &c. U एदं प्पमद° &c. । प्पविसदु &c. G इमं पमदवण-दुज्जणं and om. पविसदु &c.

३९ K A N N2 प्रविश्याग्रतः.–B P इति bef. उभौ.

४० G P ins. अग्रतो before विलोक्य. G च inserted after विलोक्य.–A वयस्य न मया साधु समर्थितं आपत्प्रतीकारः किल ममोद्यानप्रवेशः; where समर्थितं is corrected from समर्थित (*i. e.* समर्थितः). N like A, only it omits वयस्य and has आपत्प्रतिकारः and never had समर्थितः and has प्रमदोद्यानप्रवेशः.–N N2 न मया साधु समर्थितमापत्प्रतिकारः किल प्रमदो-

४१ विदू॰ । कहं विअ ।

४२ राजा ।

इदमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारं
प्रथममपि मनो मे पञ्चबाणः क्षिणोति ।
किमुत मलयवातोन्मूलितापाण्डुपत्रै-
रुपवनसहकारैर्दर्शितेष्वङ्कुरेषु ॥ ६ ॥

४३ विदू॰ । अलं परिदेविदेण । अइरेण दे इच्छिअ-संपादइ-त्तओ अणङ्गो एव्व सुहदो भविस्सदि ।

४४ राजा । प्रतिगृहीतं ब्राह्मणवचनम् ।

परिक्रामतः ।

---

४१ कथमिव ।

४३ अलं परिदेवितेन । अचिरेण तव इष्टसंपादयिता अनङ्ग एव सुखदो भविष्यति ।

---

द्यानप्रवेशः. P B वयस्य मया न साधु समर्थितः [P समर्थितम्] आपत् [P ता-] पप्रतीकारः खलु [P किल] प्रमदवनप्र- [P °वनोद्यानप्र°] वेश इति. K वयस्य मया समर्थितो न साधीयानयं प्रकारः यत्किल ममोद्यानप्रवेश इति where too great an attempt to be easy and intelligible has quite spoiled the text. G वयस्य मया समर्थितो न साधीयानापत्प्रतीकारः किल ममोद्यानप्रवेशः इति. U वयस्य न मया साधु समर्थितोयमापत्प्रतीकारः खलु ममोद्यानप्रवेशः । प्राविशं यदहं तूर्णमुद्यानं तत्र शान्तये । स्रोतसेवोह्यमानस्य प्रतीपतरणं महत् ॥. –G N $N_2$ P विवक्षुः.–A N $N_2$ P B तापशान्तये. –K प्रतीपहरणम्. A N $N_2$ स्रोतोजवोह्यमानस्य.–A N $N_2$ हि तत्. K यथा for महत्.

४२ N °मूलितं. $N_2$ °मूलितापाण्डु° corrected into °मूलितं पाण्डु°.

४३ B A N om. दे.–G K अचि [K इ] रेण इच्छिदसंपादणेण [K अत्थिदसंवादणे] अणङ्गो एव्व [K जेव्व] दे [G om.] सहाओ हविस्सदि ।. B संवादइत्तओ. P इथ्थिअसंपादइत्तओ. U reads: अइरेण दे ईहासंपादओ अणङ्गो एव्व सहाओ भविस्सदि ।. B ins. दे bef. सुहदो.

४४ N $N_2$ ब्राह्मणवचः. U परिगृ°. U om. stage-direction altogether. –B परिक्रम्य प्रविष्टौ. K G परिक्रम्य ।.

४५ विदू० । पेक्खदु भवं वसन्तोदार-सूअअं अहिरामत्तणं पमद-वणस्स ।

४६ राजा । ननु प्रतिपादपमेवावलोकयामि । अत्र हि

अग्रे स्त्रीनखपाटलं कुरबकं श्यामं द्वयोर्भागयो-
र्बालाशोकमुपोढरागसुभगं भेदोन्मुखं तिष्ठति ।
ईषद्बद्धरजःकणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी
मुग्धत्वस्य च यौवनस्य च सखे मध्ये मधुश्रीः स्थिता ॥

४७ विदू० । एसो मणि-सिला-पट्टअ-सणाहो अदिमुत्त-लदा-मण्डवो भमर-संघट्ट-पडिदेहिं कुसुमेहिं सअं विअ किदोवआरो भवन्तं पडिच्छदि । ता अणुगेण्हीअदु दाव एसो ।

---

४५ पश्यतु भवान् वसन्तावतारसूचकमभिरामत्वं प्रमदवनस्य ।

४७ एष मणिशिलापट्टकसनाथः अतिमुक्तलतामण्डपो भ्रमरसंघट्टपतितैः कुसुमैः स्वयमिव कृतोपचारो भवन्तं प्रतीच्छति । तदनुगृह्यतां तावदेषः ।

---

४५ A ins. णोपेक्खदु. G K पेक्ख पेक्ख for पेक्खदु.–G K ins. दाव before वसन्तो°. A °दारत्तणसूचइत्तअं. N $N_2$ °दारत्तणसूअइत्तणं, G °दारसूचिअं, B °दारसूअइत्तअं, K °दारसूचिदं, U °दारसूइदं.–G K ins. अस्स bef. अहि°. P अभिराम°. N $N_2$ om. अहिरामत्तणं. U ins. सव्वदो bef. वस°.

४६ A N $N_2$ ननु [N $N_2$ om. ननु] विस्मयाद् for प्रतिपादपमेव. B एतद् for एव. P om. एव. U om. ननु and reads प्रतिपादपमवलोकयामि । and om. अत्र हि.–$N_2$ कुरुबकम्.–A N $N_2$ °रागसुलभं.–G भागयोरङ्काशोकमपोढ°. K रक्ताशोक°.–G °कलिका for °कपिशा.–K इव for स्थिता.

४७ A N $N_2$ ins. खु after एसो.–U कण्हमणि°, P B A °पट्टसणाहो.–P माहविमण्डवो, A N $N_2$ माहवीमण्डवो. U °मण्डवो.–U ब्भमर°.–B °संघट्ठणपडिदेहिं, P °संघट्टणपडिदेहिं. G कुसुममालिएहिं. P B कुसुमेहिं छादिओ विअ सअं.–G एव्व, and K जेव्व, for विअ.–A N $N_2$ किदोपहारो, B U किदोवहारो. P adds भविअ after किदोवआरो.–B U P पडिच्छइ.

B U om. ता.–K °गिण्हीअदु, P °गण्हिअदु, A °गेण्हिअदु.–B N $N_2$ om. दाव.–U वअस्सेण after दाव, and om. एसो. B simply reads अणुगण्हादु वअस्सो.

४८ राजा । यथा भवते रोचते ।

परिक्रम्य उपविष्टौ ॥

४९ विदू° । इह सुहासीणो भवं ललिद-लदा-विलोहीअमाण-णअणो उव्वसी-गदं उक्कण्ठं विणोदेदु ।

५० राजा । निःश्वस्य ।

मम कुसुमितास्वपि सखे नोपवनलतासु नम्रविटपासु ।
चक्षुर्बध्नाति धृतिं तद्रूपालोकदुर्ललितम् ॥ ८ ॥

तदुपायश्चिन्त्यतां यथा सफलप्रार्थनो भवेयम् ।

५१ विदू° । विहस्य । भो अहल्ला-कामुअस्स महिन्दस्स वेज्जो उव्वसी-पज्जुस्सुअस्स भवदो अहंवि दुवे एथ्थ उम्मत्तआ ।

---

४९ इह सुखासीनो भवान् ललितलताविलोभ्यमाननयनः उर्वशीगतामुत्कण्ठां विनोदयतु ।

५१ भोः अहल्याकामुकस्य महेन्द्रस्य वैद्यः उर्वशीपर्युत्सुकस्य भवतोहमपि द्वावत्रोन्मत्तौ ।

---

४८ B भवतो.–A N N2 प्रविश्य for परिक्रम्य.

४९ G K लदालोभिअ° for ललिदलदाविलोहीअ°, N N2 °लोहिअ°. G B om. भवं. P reads भवं before सुहासीणो. A N N2 insert भो before इह. A N2 इध for इह.–G K insert दाणिं before सहासीणो. N N2 सहासीणो. –N N2 °गदमुक्कण्ठं. P विणोदअदु.

६० B K P निश्वस्य.–A N N2 नोद्यानलतासु.–N N2 कुसुमनम्रविटपासु. N N2 in fact read the first and second pâdas thus: मम कुसुमितास्वपि सखे नोद्यानलतासु कुसुमनम्रविटपासु. K रागविटपासु.–For धृतिम् G K read रतिम्.–G दुर्विनीतं तु for दुर्ललितम्.

६१ B N N2 U om. भो.–G °कमुहस्स. P °कामुलअस्स. U A B °कामुकस्स. -G K इन्दस्स, N N2 महेन्दस्स.–P G K U वज्जो. G K ins. सचिवो after वेज्जो. A देवोवेज्जो, N N2 देववज्जो. B ins. विअ after वेज्जो.–A °पय्युस्सुअस्स, K °पज्जुस्सुअस्स, B P उव्वसीकामुअस्स, N N2 पज्जउसुअस्स, U पज्जुसुअस्स.–G भगवदोवि, N N2 भअदो, K भवदोवि.–U K N N2 दुवेवि.–B एक्कवित्तौ for उम्मत्तआ. A N उम्मादिदा. G K उम्मआ.–A G अहंति and U अहं for अहंवि.

५२ राजा । अतिस्नेहः खलु कार्यदर्शी ।

५३ विदू° । एसो चिन्तेमि । मा उण परिदेविदेण मम समाधिं भिन्धि । चिन्तां रूपयति ।

५४ राजा । निमित्तं सूचयित्वा । आत्मगतम् ।

न सुलभा सकलेन्दुमुखी च सा
किमपि चेदमनङ्गविचेष्टितम् ।
अभिमुखीष्विव काङ्क्षितसिद्धिषु
व्रजति निर्वृतिमेकपदे मनः ॥ ९ ॥

जाताशस्तिष्ठति ।

ततः प्रविशत्याकाशयानेन उर्वशी चित्रलेखा च ।

५५ चित्र° । हला कहिं अणिदिट्ठ-कालणं गच्छीअदि ।

---

५३ एष चिन्तयामि । मा पुनः परिदेवितेन मम समाधिं भिन्द्धि ।

५५ हला क्व अनिर्दिष्टकारणं गम्यते ।

---

५२ A N N2 P मामैवम् before अतिस्नेहः &c.–G K om. अति before स्नेहः. U B om. खलु.

५३ A एस, and N N2 om. एसो. P चिन्देमि.–A N N2 तुमं after उण. –G K अलि [K ली] अपरिदेविदेण.–B N N2 P om. मम. U A मे for मम.–A N2 भिन्द, N हिन्द, P B हिन्दि. U भञ्जिस्ससि.–A N N2 नाटयति for रूपयति.–U इति before चिन्तां.

५४ G K om. आत्मगतम्.–G K असुलभा.–G °मुखीव.–B P A किमिति. N N2 किमिति चित्तम् for किमपि चेदम्.–B P A N N2 अनङ्गविशोषितम्. In fact A reads the 2nd pâda thus: किमिति चेदमनङ्गविशोषितम्, and N N2 किमिति चित्तमनङ्गविशोषितम्. We with G K U. –N N2 व्रजति तिष्ठति नैकपदे मनः for the fourth pâda! Could corruption go father? –A N N2 आकाशयानेन चित्रलेखोर्वशी च. G K ततः प्रविशति चित्रलेखया सार्धं व्योम [K आकाश] यानेनोर्वशी ।

५५ B G K ins. दाणिं after कहिं. We omit it with A N N2 P U. –K किं for कहिं.–A N N2 °दिट्ठकारणं. G K अणिदिट्ठं for अणिदिट्ठकालणं, B अणिदिट्ठ°.–G गच्छिअदित्ति. U reads: हला कहिं अणिदिट्ठकालणं गछीअदि. P हला णिदिट्ठकालणं कहि पत्थिदासि.

५६ उर्व० । सहि तदा हेमऊड-सिहरे लदा-विडवेण खण-विग्धिदाआस-गमणं मं ओहसिअ किं दाणिं पुच्छसि ।

५७ चित्र० । किं तस्स राएसिणो पुरूरवस्स सआसं पत्थिदा सि ।

५८ उर्व० । अअं मे अवहत्थिद-लज्जो ववसाओ ।

---

५६ सखि तदा हेमकूटशिखरे लताविटपेन क्षणविघ्निताकाशगमनां मामुपहस्य किमिदानीं पृच्छसि ।

५७ किं तस्य राजर्षेः पुरूरवसः सकाशं प्रस्थितासि ।

५८ अयं मम अपहस्तितलज्जो व्यवसायः ।

---

५६ P om. सहि.–B P खणविक्खिदा°. –N N2 लदाविडवेण वेवट्ठिदाआसगमणं. –U reads the whole thus: उ० । सहि हेमऊडसिहरे लदाविडवे लग्गं वैजअन्तिअं मोआवेहित्ति भणिदा उवहसिअ मं भणासि दिढं खु लग्गा ण सक्का मोआविदुं । दाणिं किं पुच्छसि कहिं अणिदिट्ठकालणं गछीअदित्ति. And G and K thus: सहि तदा [K तस्सिं] हेमकूडसिहरे लदाविडवे एआवली [G om.] वेजअन्ती पडिलग्गा मोचावेहित्ति [G मेवाहित्ति corruptly] भणिदा सअं भणसि [G om.] दिढं खु लग्गा ण सक्का मोचेदुं [G मोचिदुं] एवं मं तदा [K मंतिदा] हसिअ [K उवहसिदा] दाणि मं [G om.] पुच्छसि किं [G कहिं] दाणिं अणिदिट्ठं [G corruptly णिदिट्ठं] गच्छीअदित्ति ।. We with A N N2 P B and Kâṭayavema. We reject the reading of G K first because it appears to be explanatory of the shorter reading given above, and therefore not likely to be the original reading, and secondly because the less open allusion conveyed by the shorter reading is more gentle and more fitted to be made by the heroine than the long quotation contained in the longer one.–B adds: कहिं दाणिं अणिदिट्ठकालणं गच्छीयदित्ति after पुच्छसि.

५७ A N N2 U B णं [B साहुणं] for किं.–A N N2 U om. तस्स. B P पुरूरवसो.–G पट्ठिदासि. P पड्डिदासि.

५८ B adds अह इं bef. अअं. U अवहत्थिदलज्जाए. B अवहसिद°. P अवहसिअ°. K अवहत्थिदलग्गो. G K U व्ववसाओ. We with A N N2 G K U, as also Kâṭayavema so far as अवहत्थिद° is concerned.

५९ चित्र॰ । को उण सहीए पुढमं पेसिदो ।

६० उर्व॰ । हिअअं ।

६१ चित्र॰ । सअं एव्व साहु संपधारीअदु दाव ।

६२ उर्व॰ । मअणो खु मं णिओएदि । किं एथ्थ संपधारीअदि ।

६३ चित्र॰ । अदो वरं णथ्थि मे उत्तरं ।

६४ उर्व॰ । तेण हि आदिसीअदु मग्गो जह गच्छुन्तीणं अन्तराओ ण भवे ।

---

५९ कः पुनः सख्या पुरतः प्रेषितः ।

६० हृदयम् ।

६१ स्वयमेव साधु संप्रधार्यतां तावत् ।

६२ मदनः खलु मां नियोजयति । किमत्र संप्रधार्यते ।

६३ अतः परं नास्ति ममोत्तरम् ।

६४ तेन हि आदिश्यतां मार्गो यथा गच्छन्त्योरन्तरायो न भवेत् ।

---

५९ A G का for को and पेसिदा for पेसिदो. P B ins. तहिं after उण and U after सहीए.–U K प्पढमं, B P पुडमं, G पढमं.

६० G K insert सहि bef. हिअअं.

६१–६२ G सअं हि साधु संपधारीवदु दाव को तुमं णिओजेदि ॥ उ० । मयणो खु मं णिओजेदि । ता किं पुच्छसि संपधारीअ [दित्ति ?]. K को तुमं णिओजेदि ॥ उ० । मअणो खु मं णिओजेदि । and omits the rest. A साहु हिअअं संपधारीअ का उण तुमं णिमन्तेदि ॥ उ० । मदणो and om. the rest. U साहु । हिअअं हु संपधारिदं दाव । को तुमं णिओएदि ॥ उ० । मदणो क्खु णिओएदि । and om. the rest. N $N_2$ wholly omit the two speeches forming these lines. B सअं एव्व साहु समवधारिदं दाव । को उण तुमं णिओएदि ॥ उ० । मअणो खु मं णिओएदि । and om. the rest. P सअं एव्व साहु संपदारिअदु दाव को उण तंमं निओजइ ॥ उ० । मअणो खु मं णिओजेदि । किं एत्थ संपधारिअदि । We with the text of Kâtayavema.

६३ G U अदो अवरं°. P अदो वरं ण हु उत्तरं.

६४ U तेण हि आदिसदु मग्गं सही जेण

६५ चित्र॰। सहि वीसध्धा होहि। णं भअवदा देव-गुरुणा अवराइदं णाम सिहा-बन्धण-विज्जं उवदिसन्तेण तिद-स-पडिवक्खस्स अलङ्घणिज्जा कद्ह्म।

६६ उर्व॰। अहो विसुमरिदं मे हिअअं।

सिद्धमार्गमासाद्य।

---

६५ सखि विश्रब्धा भव। ननु भगवता देवगुरुणा अपराजितां नाम शिखाबन्धनविद्यामुपदिशता त्रिदशप्रतिपक्षस्य अलङ्घनीये कृते स्वः।

६६ अहो विस्मृतं मम हृदयम्।

---

गछन्तीए ण अणन्तराओ भवे।. N N2 जहिं for जइ, and then go on: गच्छन्तीणं अणन्तराओ भवे. A तेण हि आदेसेहि तं मग्गं जहिं गच्छन्तीणं अणन्तराओ भवे. B तेण हि आदिस मग्गं सहि जेण गच्छन्तीणं अन्तराओ ण भवे.–G K तेण हि उवदेसेहि[om. G] तं मग्गं जेण [G येण सिघ्घं गच्छन्तीए अन्तराओ ण भवे [G भवेत्.]

६५ P G K om. सहि. N N2 विसद्धा. U वीसद्धा. A B G K P विस्सध्धा. –G देवदागुरुणा. B P देवगुलुणा. B अवरादं णाम, U P अवराजिदं, N N2 अवराइहि णाम.–N N2 om. °विज्जं, and have सिहाबन्धणं. K om. णाम. B सिलासंबंधणं विज्जं, P सिहामण्डणं विज्जं A N N2 तिअसपडि°.–U अल-ङ्घणीआ किदम्ह. A अलङ्घणीअ कदेम्ह, N N2 अलङ्घणीआ कदेम्ह. K कि-दम्हि. P B अलङ्घणीया किदम्ह.–P °दिसन्देण.–P तिदसपरिपन्थिणो. G K सलज्जम् before सहि.

६६ A reads the speech thus: सव्वं सुमरदि मे हिअअं; N N2 सव्वं समरे-दि मं हिअअं; G K सलज्जं। सहि ताए प्पओअं सव्वं सुमरेम्हि [G सुमरेसि]. B सहि सव्वं सुमरेसि. P सहि सव्वं ण समिरेमि.–U अहो विसुमरिदं मे हिअअं. This is one of those passages which have suffered much corruption. It is impossible to decide which is the original reading. U appears most natural and, therefore, forms the authority for our text‘ though it is unsupported by the other MSS. Kâṭayavema reads सहि सव्वं सुमरेमि.–A N N2 B P °मार्गमवगाह्य, and U अवतीर्य, for सिद्धमा° &c. K as we.

६७ चित्र° । एदं भअवदीए भाईरहीए जउँणा-संगम-विसेस-पावणेसु सलिलेसु ओलोअन्तस्स विअ अत्ताणअं पइट्ठाणस्स सिहाभरण-भूदं राएसिणो भवणं उवट्ठिदह्म ।

६८ उर्व° । विलोक्य । णं वत्तव्वं ठाणन्तर-गदो सग्गोत्ति । विचार्य । हला कहिं णु खु सो आवण्णाणुकम्पी भवे ।

६९ चित्र° । एदस्सिं णन्दण-वणेक्कदेसे विअ पमद-वणे ओदरिअ जाणिस्सामो ।

---

६७ एतद् भगवत्या भागीरथ्या यमुनासंगमविशेषपावनेषु सलिलेष्ववलोकयत इव आत्मानं प्रतिष्ठानस्य शिखाभरणभूतं राजर्षेर्भवनमुपस्थिते स्वः ।

६८ ननु वक्तव्यं स्थानान्तरगतः स्वर्ग इति । हला क नु खलु स आपन्नानुकम्पी भवेत् ।

६९ एतस्मिन् नन्दनवनैकदेश इव प्रमदवने अवतीर्य ज्ञास्यावः ।

---

६७ P भअवदिए भागीरहिए. A N N2 insert हला at the commencement of the speech.–G इदं, and A N N2 णं, for एदं. K om. भअवदीए.–A जउणासंगमसविसेस°, K जउणा°. G U B जमुणा°. P जमुणासङ्गविसेस°. N N2 °संगमपावणेसु.–A आल्लाअन्तस, which it translates by आप्लवमानस्य. U N N2 आलोअन्तस्स. B आलोअअतस्स. K सिध्धाभरणभूदं. P अत्ताणं विलोअन्तो विअ for ओलोअन्तस्स विअ अत्ताणअं. P पइट्ठाणणअरस्स. P सिहाहरणभूदं. N N2 P U अत्ताणं.–B अट्टाणं. B पडिट्ठाणणअरस्स. N सिहाहरणहूदं, N2 सिहाभरणभूतं. U A B उवगदम्ह for उवट्ठिदम्ह. P उपगदम्ह. N N2 उवगच्छेम्ह.

६८ K U ट्ठाण°.—N N2 सग्गेत्ति. B सोग्गोत्ति.–A N N2 विमृश्य for विचार्य.–G K P om. हला.–N N2 U om. खु.–P आवण्णाणुअम्पि. A आवण्णाणुकम्पी सो जणो for सो आवण्णाणु° &c. N N2 read आवण्णाणुकम्पी सो राअसी. U हला कहिं खु सो आवण्णाणुकम्पी जणो भवे.–U K om. णु. U B जणो before भवे. P with us. K एसो for सो.–A हवे, N N2 हुवे.

६९ A N N2 ins. हला before एदस्सिं. A N N2 इदस्सिं, G K इमस्सिं.–A N N2 read दाव after एदस्सिं.–P °वणप्पदेसे, G °वणेकदेशे.–U प्पमद°. –P ओदारिअ, A N N2 ओसरिअ, G K अवतरिअ.–K जाणिस्सं.

उभे अवतरतः ।

७० चित्र० । दृष्ट्वा सहर्षम् । हला एसो खु पढमोदिदो विअ चन्दो कोमुदिं विअ तुमं पडिच्छदि ।

७१ उर्व० । विलोक्य । हला दाणिं पुढम-दंसणादो सविसेसं पिअ-दंसणो महाराओ पडिहादि ।

७२ चित्र० । जुज्जदि । ता एहि उवसप्पम्ह ।

---

७० सखि एष खलु प्रथमोदित इव चन्द्रः कौमुदीमिव त्वां प्रतीच्छति ।

७१ सखि इदानीं प्रथमदर्शनात् सविशेषं प्रियदर्शनो महाराजः प्रतिभाति ।

७२ युज्यते । तदेहि उपसर्पावः ।

---

७० K दृष्ट्वा ससंभ्रमम्.–U राजानं विलोक्य, and A N N2 B P राजानं दृष्ट्वा, for दृष्ट्वा.–A N N2 B P read the speech thus: हला [P om.] एसो खु [B P om.] पढ़मोदिदो [B P °दिओ] विअ भअवं [P om.] चन्दो कोमुदीए विअ तुए विणा [P लिज्जुत्तो] लक्खीअदि [B पेक्खिअदि]. U हला सो एसो प्पढमोदिदो विअ चन्दो कौमुदीए विणा लक्खीअदि for हला &c. We with G K and Kâṭayavema's reading.

७१ A N N2 राजानं दृष्ट्वा. P U दृष्ट्वा. K विलोक्य ससाध्वसं.–G पढम.°–U reads for the whole speech simply दृष्ट्वा । हला दाणिं प्पढमदंसणो प्पडिभादि. K पुढमदंसणादोवि.–A N N2 सविसेसपिअ°. P विसेसदंसणो for सविसेसं पिअदंसणो. A N N2 om. महाराओ. P राएसि मे पडिभाइ for महाराओ पडिहादि. B दंसणं पडिभाइ, omitting महाराओ.

७२ P K B U जुज्जइ.–A उवसप्पाम, N N2 उपसप्पावो. U P om. all after जुज्जइ.–K एथ्थ [ for एध ? ] for एहि.–B उपसकम्ह.

७३ उर्व० । तिरक्खरिणी-पडिच्छुण्णा पास गदा से भविअ सुणिस्सं दाव । पास-पडिवत्तिणा वअस्सेण सह विअणे किंपि मन्तअन्तो चिट्ठदि ।

७४ चित्र० । जह दे रोअदि । यथोक्तमनुतिष्ठतः ।

७५ विदू० । भो चिन्तिदो मए दुल्लह-प्पणइणी-समाअमोवाओ ।

७६ राजा । तूष्णीमास्ते ।

---

७३ तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ना पार्श्वगता अस्य भूत्वा श्रोष्यामि तावत् । पार्श्वपरिवर्तिना वयस्येन सह विजने किमपि मन्त्रयमाणस्तिष्ठति ।

७४ यथा ते रोचते ।

७५ भोः चिन्तितो मया दुर्लभप्रणयिनीसमागमोपायः ।

---

७३ A N N2 हला तिरक्ख° &c. B K तिरक्करि°.–N N2 have °छुण्णपास°.–U has से पस्सगदा, K पास्स°, B पस्स°, P पस्सपरिवत्तिणी भविअ. G K om. से before भविअ.–A N2 सुणिमो. N सुणुमो.

A N N2 °पडिवट्टिणा. K पास्सपडि.° U B P पस्सपरिवत्तिणा.–N N2 U मन्तअन्तो. G मन्तयन्तो.–P विअणे पदेसे, B U विजणे.–B P किंवि. K किं for किंपि.–B P चिठ्ठइ. B त्ति after चिठ्ठदि.

७४ A N N2 om. this speech. K जहा दे रोचदि. U B P जं ते [B दे] रुच्चइ. G K P B उभे before यथोक्तम्.

७५ U भो वअस्स विदिदो मए दुल्लहप्पणइणीसमाअमोवाओ. A B G K N N2 P °समागमो.° We with U. K B ins. भवदो before दुल्लह°. G उल्लह°.–A °पणइणी°, N N2 °पणअणी°. P B वअस्स after भो and have समाअमोवाओ. P पणइणीजणेक्कस°.

७६ U B P om. all.

७७ उर्व० । का णु खु एसा इत्थिआ इमिणा पत्थीअमाणा अत्ताणअं विकत्थेदि ।

७८ चित्र० । किं उण माणुस्सअं विडम्बीअदि ।

७९ उर्व० । भयामि सहसा पभावादो विण्णादुं ।

८० विदू० । णं भणामि चिन्तिदो उवाओत्ति ।

८१ राजा । तेन हि कथ्यताम् ।

---

७७ का नु खल्वेषा स्त्री अनेन प्रार्थ्यमाना आत्मानं विकत्थते ।

७८ किं पुनर्मानुष्यं विडम्ब्यते ।

७९ बिभेमि सहसा प्रभावाद् विज्ञातुम् ।

८० ननु भणामि चिन्तित उपाय इति ।

---

७७ G and K begin with the stage-direction सेर्षाकौतुकम्. A N N2 पथीअमाणा. B जा इमिणा चिन्तिज्जमाणा अत्ताणं विकिदत्थेदि after इत्थिआ. P चिन्तिज्जमाणा अत्ताणं किदत्थेदि. U उर्व० । का उण एसा इमिणा चिन्तिज्जमाणा अत्ताणं किदित्थेइ. K पत्थिअमाणावि. G पत्थिअमाणा.–A N N2 विलम्बेदि for विकत्थेदि.–N N2. आत्ताणं.

७८ A N N2 किं उण [A पुण] माणुसीए विलम्बीअदि. G माणस्सअं अवलम्बीअदि. U किं माणुस्सअं विडम्बीअदि. K किं णु खु उण माणुस्सअं अवलम्बीअदि. B किं उण माणुसकम्म विलम्बीअदि. P किं णु खु माणुसअं कम्म विडम्बअदि.

७९ A U भाआमि [भीआमि U] सहआ पहावदो [U °वादो] विण्णादुं किं भविस्स दित्ति. N N2 भआमि सहआ पहावदो विण्णादुं किं हुविस्सदित्ति. B P ण प्पहवामि सहसा पहावदो विण्णादुं. K प्पभावदो.

८० A N N2 भो before णं.–N N2 समागमोत्ति for उवाओत्ति. U P समाअमोवाओ without the त्ति. B G K मए after चिन्तिदो. B दुल्लहप्पणयिणीसमाअमोवाओत्ति.

८१ U om. हि.

८२ विदू० । सिविणअ-समाअम-आरिणिं णिद्दं सेवदु भवं । अहवा तत्थभोदीए उव्वसीए पडिकिदिं आलिहिअ ओलोअन्तो चिट्ठ ।

८३ उर्व० । सहर्षम् । हीण-सत्त हिअअ समस्सस समस्सस ।

८४ राजा । उभयमपि अनुपपन्नम् ।

हृदयमिषुभिः कामस्यान्तः सशल्यमिदं सदा
कथमुपलभे निद्रां स्वप्ने समागमकारिणीम् ।
न च सुवदनामालेख्येपि प्रियामसमाप्य तां
मम नयनयोरुद्बाष्पत्वं सखे न भविष्यति ॥ १० ॥

८५ चित्र० । सुदं तुए ।

---

८२ स्वप्नसमागमकारिणीं निद्रां सेवतां भवान् । अथवा तत्रभवत्या उर्वश्याः प्रतिकृतिमालिख्य अवलोकयंस्तिष्ठ ।

८३ हीनसत्त्व हृदय समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

८५ श्रुतं त्वया ।

---

८२ B A N N2 U सुणाहि before सिविणअ° and B ins. सुणाहि after उवाओत्ति as also before सिविणअ° G K °समागमकारिणिं. B °समाअमकालिणीं. P सुविणअसमाअमआरिणिं. A °समाअमअरिणीं. U °समाअमकारिणीं. N N2 समागमआरिणिं.–N N2 णिदां.–G K भवं सेवदु.

B A °होदीए, P U तत्तहोदीए, K तत्तभो°.–K प्पडि°.–N N2 पडिकिदं. K ओलोअअन्तो, P ओलोअन्दो, G आलोअन्तो. P लेहिअ for आलिहिअ.–G B चिट्ठदु for चिट्ठ.

८३ A N N2 सहर्षमात्मगतम्.–G हीणसण्णि.–N समस्स समस्स (?)

८४ A उभयमप्युप° corrected into उभयमप्यनुप°.–B wrongly कामः शान्तः.–P A B उपनमेन्निद्रा, and N N2 उपनये (?) निद्रा.–P A N N2 B °कारिणी, K °कारणम्.–N N2 कथमुपनये निद्रा सुप्ते समागमकारिणी (?). –K आलिख्येपि.

८५ A N N2 ins. सहि before सुदं. U हला सुदं तए.

८६ उर्व०। सुदं। ण उण पज्जत्तं हिअअस्स।

८७ विदू०। एत्तिओ मे मदि-विहवो।

८८ राजा। सनिश्वासम्।

नितान्तकठिनां रुजं मम न वेद सा मानसीं
प्रभावविदितानुरागमवमन्यते वापि माम्।
अलब्धफलनीरसान् मम विधाय तस्मिञ्जने
समागममनोरथान् भवतु पञ्चबाणः कृती॥ ११॥

८९ चित्र०। सुदं तुए।

९० उर्व०। हध्धी हध्धी। मं एव्वं अवगच्छदि। असमत्थम्हि अग्गदो भविअ से पडिवअणस्स। पहाव-णिम्मिदेण भुज्ज-वत्तेण संपादिदुत्तरा होदुम् इच्छामि।

---

८६ श्रुतम्। न पुनः पर्याप्तं हृदयस्य।

८७ एतावान् मम मतिविभवः।

८९ श्रुतं त्वया।

९० हा धिक् हा धिक्। मामेवमवगच्छाति। असमर्थास्मि अग्रतो भूत्वा अस्य प्रतिवचनस्य। प्रभावनिर्मितेन भूर्जपत्रेण संपादितोत्तरा भवितुमिच्छामि।

---

८६ A N $N_2$ हला before सुदं.–A पय्यत्तं K पज्जुत्तं.

८७ N $N_2$ एव्व after एत्तिओ. B P omit मदि°. P has भवंदं सेविदुं after °विहवो. B एत्तओ मे विहओ. U एत्तिओ विहवो भवन्तं सेविदुं.

८८ A N $N_2$ निश्वस्य.–G °कठिनो. A N $N_2$ °कठिना.–G यः for सा.–For °विदितानु° B and G have °पिहितानु°. N °विहितानु°.–G K अबद्ध° for अलब्ध°. K अलभ्य°.–N $N_2$ °नीरसं. B °नीरसां.–K समवधाय for मम विधाय.–N $N_2$ °मनोरथम्.–B. G. N. $N_2$ सुखी.

८९ A N $N_2$ साहि before सुदं.–A N $N_2$ om. तुए.

९० K B P हध्धि हध्धि.–U B ins. हला before मं.

११ चित्र॰ । अणुमदं मे ।

१२ उर्व॰ । ससंभ्रमं गृहीत्वा यथोक्तं करोति ।

१३ विदू॰ । दृष्ट्वा । अविहा अविहा । भो किं णु खु एदं भु-अङ्ग-णिम्मोअं विअ संमुहे णो णिवडिदं ।

१४ राजा । विभाव्य । भूर्जपत्रगतोयमक्षरविन्यासः ।

१५ विदू॰ । ण खु अदिट्ठाए तत्तहोदीए उव्वसीए भवदो प-

---

११ अनुमतं मम ।

१३ अविहा अविहा । भोः किं नु खल्वेतद् भुजङ्गनिर्मोक इव संमुखेस्माकं निपतितम् ।

१५ न खल्वदृष्टया तत्रभवत्या उर्वश्या भवतः परिदेवितं श्रुत्वा समानानुरागसूचकान्यक्षराणि विसृष्टानि भवन्ति ।

---

B एम्मं for एव्वं.–G हद्धी । म(? मं) एत्थ अवगच्छदि. Before असम° &c. G and K ins. हला. N $N_2$ ज्जेव for एव्वं.–U मंवि. K मंपि. P एव्व,–A N $N_2$ ins. अलब्भं before अवगछ्छदि. P अवगछ्छइ. G अवगच्छेदि. –U दिढं लज्जेमि for असमत्थम्हि.–B om. भविअ.–P असमत्थिदम्हि से अग्गदो पडिवअणस्स.

A N $N_2$ U ins. ता before पहाव°.–G भुज°. K भुज्जवत्तलेहेण. B भुअपत्तेण. U भुअपत्तलेहेण. P भुज्जपत्तेण. B पभाव°.–U G K से before होदुं. G and K have भविदुं for होदुं.–B संपादितुत्तरा. N $N_2$ संवादिदउत्तरा. P wrongly इच्छम्ह.

११ A N $N_2$ हला before अणुमदं.

१२ A U P सविभ्रमं.

१३ A N $N_2$ B ससंभ्रमम् *after* and U *for* दृष्ट्वा. K ins. गृहीत्वा after दृष्ट्वा. P no stage-direction. K om. अवि हा अवि हा. P अविह अविह. U वि॰ । अविद (*sic.* अविहा?) भो वअस्स एदं सप्पणिम्मोक्कं विअ प्पमुहे णो णिवडइ. A वअस्स after भो. N $N_2$ om. भो किं णु खु एदं.–B om. णु खु.–P किंवि एदं, omitting णु खु. A N $N_2$ सप्पणिम्मोअअं. G °णिम्मोकं B P सप्पणिम्मोओ विअ.–K °णिम्मोकअं. K om. the विअ. G K B प्पमुहे for संमुहे. N $N_2$ किंवि before संमुहे. P संमुहिणो for संमुहे णो. K णिवादिदं.–B णिवसइ. P आअच्छइ.

१४ A B U वयस्य before भूर्ज°. P विहस्य for विभाव्य. G भूर्य°. B om. °पत्र°.

९५ U $N_2$ B णं खु. P reads णूणं खु. –A N $N_2$ अदिठ्ठरूवाए. U अविभावि-

रिदेविदं सुणिअ समाणाणुराअ-सूअआइं अक्खराइं विसज्जिआइं होन्ति ।

१६ राजा । नास्त्यगतिर्मनोरथानाम् । गृहीत्वा अनुवाच्य । सहर्षम् । सखे प्रसन्नस्ते तर्कः ।

१७ विदू॰ । भवं दाणिं पसीददु । एत्थ लिहिदं सुणिदुम् इच्छामि ।

१८ उर्व॰ । साहु अज्ज णाअरिओसि ।

१९ राजा । श्रूयताम् । वाचयति ।

---

१७ भवान् इदानीं प्रसीदतु । अत्र लिखितं श्रोतुमिच्छामि ।

१८ साधु आर्य नागरिकोसि ।

१९ स्वामिन् संभाविता यथाहं त्वया अज्ञाता ।

तथानुरक्तस्य यदि नाम तवोपरि ॥

---

दाए. N N2 तत्तभवदीए.–P परिदेवणं. –N N2 सूणिअ.–P समाणुराअ°. N N2 °सूअआई. U °राअस्स सूअआइं. –A एदाणि अक्खराणि for अक्खराइं. B एदाइ अक्खराइ. N N2 एदाई अक्खराई.–A विसज्जिदाणि हवेन्ति. N N2 वितक्किदाणि भवन्ति. B विसज्जिदाइ. G K agree in reading णं [ K om. ] अदिठ्ठाए उव्वसीए भवदोपरिदेविदं सुणिअ विसज्जिदो भविस्सदि-[त्ति G]. This reading would recommend itself on account of its shortness, but the other reading, given above, is not only the reading of six independent MSS. but also of two commentators.

१६ G ins. च after °वाच्य.–P om. सहर्षम्.–U सुप्रसन्नः for प्रसन्नः.

१७ A ही ही भोः किं बह्मणवअणाणि अण्णधा होन्ति । ता दाणिं पसीददु भवं एत्थ &c. So N N2, only omitting भो किं and inserting ण before अण्णधा. B किं बह्मणो वअणं अण्णहा होदु । दाणिं पसीददु भवं &c. We with G K U P and the two commentators. B सुणादुं. P U दाणिं प्पसीददु भवं &c. B P एध्थ [for एत्थ ?]. P सुणोदुं इच्छामि. K सुणिदुं इच्छामि.

१८ A अय्य. B P अ°अ. K णाअरोसि. –G साधु. B साहु साहु.–G होसि for सि.

१९ G K P om. वाचयति.–U इति भू-

सामिअ संभाविआ जह अहं तुए अमुणिआ ।
तह अणुरत्तस्स जइ णाम तुह उवरि ॥ १२ ॥
णं मे लुलिअ-पारिजाअ-सअणिज्जयम्मि होन्ति ।
णन्दण-वण-वादावि अच्चुण्हआ सरीरए ॥ १३ ॥

---

ननु मम लुलितपारिजातशयनीये भवन्ति ।
नन्दनवनवाता अप्यत्युष्णकाः शरीरके ॥

---

र्जपत्रलिखितं गाथाद्वयं वाचयति. After श्रूयताम् B has वि० । अवहिदोम्हि । राजा । भूर्जपत्रलिखितं गाथाद्वयं वाचयति. P ins. वयस्य before श्रूयतां.–A N N2 read the bhûrjapattra thus: सामि असंभाविआ [it is not certain whether N N2 mean सामिअ संभा° or सामि असंभा°, but A is clear and translates accordingly] जह अहं [N2 अह] तुए अपुण्णिआ [N N2 अणिउणिआ] तह अणुरत्तस्स जइ णाम तुह उपरि [N N2 उवरि] होमि अहं [ N N2 ins. । ] णं मे ललिअपारिआअसअणिअम्हि होन्ति. [ N N2 ins. । ] णन्दणवणवाआ अच्चुण्णआ [ N N2 अच्चहूआ ] सरीरए. G K सामिअ संभाविआ जह अहं तुए अमुणिआ[K अफुणिआ ] तहेअ[ G तह ] अणुरत्तस्स[G अणुरत्तअस्स ] जइ ण मे [ G तह णाम ] तुह उवरि [ K उपरि ] ण तह कहं[ K कहिं ] भविस्सं। परिलुलिअ[ G अवि मे विलुलिअ]पारिजादकिसलअ[ G पारिजाअकुसुम] सअणिज्जम्मि होन्ति [ G होति दे ] अइ[ K अदि]सीअला [ G वि] णन्दणवाआ अवि [G om. वि] उण्हआ[G उण्णआ] सरीरे[ G सरीरए ].–B संभाविज्जइ for संभाविआ.–B अपुण्णिआ.–B's second pâda is: तह अणुरत्तस्स जदि णाम तुह उवरि.–B's second stanza is ण मे लुलिअवारिजादसअणिज्जम्मि होन्ति । णन्दणवणवाआ अवि अच्चुण्णा सरीरए.–P reads उण्णिआ for अमुणिआ and reads the second pâda and the following thus: तह.एव्व अणुरत्तस्स जह णाम तुह उवरि । परिलुलिअपारिआअउसुमसअणिज्जे मह सरीरे णन्दणवणवाआवि कहमच्चुण्णा ण होन्ति.–U reads सामिअ संभाविआ जह अहं तुए अवमणि-(might be ण्णि)आ ॥ अणुरत्तस्स सुहअ जइ ण मे (miscopied for णाम from a prishṭha-mâtrâ MS.) एव्वं तुह उवरि ॥ १ ॥ कहं ललिअपारिजायसयणिज्जयम्मि होन्ति ॥ णन्दणवणवादावि अच्चुण्हआ सरीरे ॥ २ ॥ The variety of reading shows that the passage has been misread and misunderstood. The large number of our good MSS. has, however, nearly enabled us to rescue it from corruption. Kâṭayavema reads: सामि असंभाविआ जह अहं तुए अमुणिआ. तह

१०० उर्व० । किं णु खु संपदं भणिस्सदि ।

१०१ चित्र० । णं भणिदं एव्व कमल-णालाअमाणेहिं अङ्गेहिं ।

१०२ विदू० । दिट्ठिआ मए विअ बुभुक्खिदेण सोत्थि-वाअणं उवलद्धं भवदा समासासणं ।

१०३ राजा । समाश्वासनमिति किमुच्यते ।

तुल्यानुरागपिशुनं ललितार्थबन्धं
पत्रे निवेशितमुदाहरणं प्रियायाः ।
उत्पक्ष्मणो मम सखे मदिरेक्षणाया-
स्तस्याः समागतमिवाननमाननेन ॥ १४ ॥

---

१०० किं नु खलु सांप्रतं भणिष्यति ।

१०१ ननु भणितमेव कमलनालायमानैरङ्गैः ।

१०२ दिष्ट्या मयेव बुभुक्षितेन स्वस्तिवायनमुपलब्धं भवता समाश्वासनम् ।

---

अणुरत्तस्स जइ णाम तुज्झ उवरि अहं. मह लुलिअपारिजाअसअणिज्जअम्मि होन्ति किं. णन्दणवणवादावि आच्चणहआ सरीरए.

१०० U हु for खु.–U भणेइ; K wrongly भविस्सदि. B P भणादि.

१०१ G देण and P णेण for एव्व. N $N_2$ U K om. एव्व.–K मिलाणकमल°. P कमळमिळाअमाणेहिं.

१०२ A N $N_2$ om. दिट्ठिआ.–K U ख्खु, and N $N_2$ वि, for विअ after मए.–P बिभुक्खिएण.–G सत्थि°.–G उवलद्धं.–G K N $N_2$ °वाअणकं. K reads विअ after सोत्थिवाअणं.–G N वि after भवदा. N $N_2$ भवदो for भवदा. G K U समासास [K U समस्सास] कारणं. K wrongly om. भवदा. B इमं समाससणं. P इदं समस्ससणं.

१०३ A N $N_2$ ins. सखे before समाश्वासनम् &c. G K (not U) समाश्वासकारणम्. B U समाश्वसनम्.–U पश्य after उच्यते.–G K ललितोप°.–U P उत्पक्ष्मलं B उत्पक्षलं.–G मदिरेक्षरेण. P मदिरेक्षणायाः.–N $N_2$ आनतेन for आननेन.

१०४ उर्व०। एथ्थ णो सम-विभाआ पीदी।

१०५ राजा। वयस्य अङ्गुलीस्वेदेन दूष्येरन्नक्षराणि। धार्यतामयं प्रियायाः स्वहस्तः।

१०६ विदू०। गृहीत्वा। किं दाणिं तत्तभोदी उव्वसी भवदो मणोरहाणं कुसुमं दंसिअ फले विसंवददि।

१०७ उर्व०। हला जाव उवगमण-कादरं हिअअं पज्जवथ्थावेमि दाव तुमं से अत्ताणं दंसिअ जं मे खमं तं भणाहि।

१०८ चित्र०। तथेति तिरस्करिणीमपनीय राजानमुपेत्य। जेदु जेदु महाराओ।

---

१०४ अत्र आवयोः समविभागा प्रीतिः।

१०६ किमिदानीं तत्रभवत्युर्वशी भवतो मनोरथानां कुसुमं दर्शयित्वा फले विसंवदति।

१०७ हला यावदुपगमनकातरं हृदयं पर्यवस्थापयामि तावत् त्वमस्मै आत्मानं दर्शयित्वा यन्मम क्षमं तद् भण।

१०८ जयतु जयतु महाराजः।

---

१०४ B एद्ध[for एथ्थ ?]. P एद्दु.–G U K °विभागा, B °विहवा, N $N_2$ °विहावा मदी U मदी, K गदी, B पीदि. –P assigns the speech to Vidûshaka and reads एद्ध वो सम विभाआ पीई.

१०५ G K मम for अयम्. B मम in addition to अयम्.–K स्वहस्तेन निक्षेपः, A N $N_2$ U स्वहस्तलेखः.

१०६ B ins. ततो before गृहीत्वा. A N $N_2$ U तदो किं for किं. P तदो for किं. G K अत्त°, A U B P तत्तहोदी, G K अत्तभोदी.–A °रधाणं, N $N_2$ °रहाणे. G K कुसुमाइं, P उसुमं.–A विलम्बदि, N $N_2$ P विलम्बीअदि, U B विलम्बेदि, G विसंवदति.

१०७ K om. हला and P has सहि instead. A has अहिगमणकाअरं. N $N_2$ अहिगमणकादरहिअअं. P U अहिगमणकादरं हिअअं. B अहिसरणकादरं.–A पय्यवठ्ठावेमि. G अवत्थावेमि. B पय्यवथ्थावेमि. P प°-अव°.–A N $N_2$ U ताव, and P दाणिं, for दाव. A K om. तुमं.–N $N_2$ om. से.–A अत्ताणअं. N आत्ताणं.–U खेम्मं, K ख्खमं.–K P भण.

१०८ A N $N_2$ U तह इति, BP तहेत्ति.–B उपनीय (!). G U K एत्य.–N $N_2$ भट्टा for महाराओ. K जअदु जअदु.

१०९ राजा । सहर्षम् । स्वागतं भवत्यै । भद्रे

न तथा नन्दयसि मां सख्या विरहिता तया ।
संगमे पूर्वदृष्टेव यमुना गङ्गया विना ॥ १९ ॥

११० चित्र० । णं पढमं मेह-राई दीसदि पच्छा विज्जुल्लदा ।

१११ विदू० । अपवार्य । कहं ण एसा उव्वसी । ताए तत्तहोदीए अहिमदा सहअरी ।

११२ चित्र० । उव्वसी महाराअं सिरसा पणमिअ विण्णवेदि-

११३ राजा । किमाज्ञापयति ।

११४ चित्र० । मह सुरारि-संभवे दुज्जादे महाराओ एव्व सरणं

---

११० ननु प्रथमं मेघराजिर्दृश्यते पश्चाद् विद्युल्लता ।
१११ कथं नैषा उर्वशी । तस्यास्तत्रभवत्या अभिमता सहचरी ।
११२ उर्वशी महाराजं शिरसा प्रणम्य विज्ञापयति ।
११४ मम सुरारिसंभवे दुर्जाते महाराज एव शरणमासीत् ।

---

१०९ N दृष्ट्वा before सहर्षम्. A तत्रभवत्यै, N $N_2$ अत्रभवत्यै.–B om. भद्रे.–B संगमात्.–K गङ्गा यमुनया विना.

११० B P पुडमं, K पढुमं.–P भेघ°.–$N_2$ U दीसई. B N $N_2$ K P दीसइ. –N G A B P पच्चा. A °ल्लआ. P विद्दुल्लदा. G °लदा. B विच्चुल्लदा.

१११ A G K om. अपवार्य. U वि° । अपवार्य । णं एदाए उव्वसीए तत्तहोदीए अहिमदाए सहअरिआए होदव्वं. G कहिं णु. G $N_2$ खु after ण. K णु for ण. –A तीए. G एत्थभोदीए. P तत्तहोदिए. N $N_2$ कहं ण सा उव्वसी उवगदा । तत्तहोदीए अहिमदा सहचरी एसा. After सहअरी A adds एसा चित्तलेहा. But A's addition is spurious, as Vidûshaka did not know Chitralekhâ before. K has the whole speech thus: कहं णु एसा उव्वसीए तत्तहोदीए अणुमदा सहअरी. P सहीअं for सहअरी. B सहि इअं. G अणुमदा for अहिमदा.

११२ A U सिरेण. G पणिविअ. N $N_2$ have simply पणमदि for सिरसा &c.

११४ P G K मम, N $N_2$ मह. A N $N_2$ सुरारादिसं°. G सुरारिसंभमे पुरा जादे. U मम सुरारिसंभवे भये पुरा जादे महाराअ &c. K मम सुरारिसंभवभए

आसि। सा अहं तुह दंसण-समुथ्थेण मअणेण बलिअं बाहीअमाणा भूओवि महाराएण अणुकम्पणीअत्ति।

११५ राजा। भद्रमुखि

पर्युत्सुकां कथयसि प्रियदर्शनां ता-
मार्तं न पश्यसि पुरूरवसं तदर्थे।
साधारणोयमुभयोः प्रणयः स्मरस्य
तप्तेन तप्तमयसा घटनाय योग्यम्॥ १६॥

११६ चित्र०। उर्वशीमुपेत्य। हला एहि। तुवत्तोवि णिद्दअदरं मअणं देक्खिअ पिअअमस्स दे दूदिम्हि संवुत्ता।

---

साहं तव दर्शनसमुत्थेन मदनेन बलवद् बाध्यमाना भूयोपि महाराजेनानुकम्पनीयेति।

११६ सखि एहि। त्वत्तोपि निर्दयतरं मदनं दृष्ट्वा प्रियतमस्य ते दूत्यस्मि संवृत्ता।

---

पुरा जादे. P असुरसंभवे. P महाराअ एव्व.–G एत्थ for एव्व.–N $N_2$ P U आसी.–G U B K ता for सा. P साहं.–K U दे, and G ते, for तुह.–G A मदणेण.–A U B बाहिअ°, G K बाधिअ°, P B भाहिअ°. B भुयोवि–A N $N_2$ U °कम्पणीएत्ति. B °अम्पणिज्जेत्ति. P has °अम्पणिज्जात्ति.

१६ A B P आर्तिं न पश्यसि पुरूरवसस्तदर्थाम्. So N $N_2$ U except that they read तदर्थम्. K आर्तिं न पश्यसि पुरूरवसस्तदर्थे.–A तप्तेन तप्तमिव संघटनाय युक्तम्. So N $N_2$ which however, have योक्तुम्. B P तप्तेन तप्तमिव संघटनाय योक्तुः.

११६ G P om. हला.–K B om. एहि.–A om. वि.–G K तुमादोवि for तुवत्तोवि. U तुवित्तोवि. P तव्वत्तोवि.–A णिद्दअअरं. K निठुरदरं for णिद्दअदरं. G णिद्दयदरं, and P अब्भाहिअं. U णिभुअदरं.–K मदणं.–U B K पेक्खिअ.–G K वअस्ससस्स. N $N_2$ पिअवअस्ससस्स. B पिअस्स. A विअअमस्स. U पिअदमस्स.–U omits दे.–K दूती संवुत्ता, and G ईदि [दुई?] संवुत्ता, both leaving out म्हि. B दुई संवुत्ता without म्हि.

११७ उर्व० । तिरस्करिणीमपनीय । अम्महे लहुअं तुए उज्झिदम्हि ।

११८ चित्र० । इदो मुहुत्तादो जाणिस्सं का कं उज्झिस्सदित्ति । आआरं दाव पडिवज्ज ।

११९ उर्व० । सव्रीडम् । जेदु जेदु महाराओ ।

१२० राजा । सुन्दरि

मया नाम जितं यस्य त्वयायं समुदीर्यते ।
जयशब्दः सहस्राक्षादगतः पुरुषान्तरम् ॥ १७ ॥

---

११७ अहो लघु त्वया उज्झितास्मि ।

११८ इतो मुहूर्तात् ज्ञास्यामि का कामुज्झिष्यतीति । आचारं तावत् प्रतिपद्यस्व ।

११९ जयतु जयतु महाराजः ।

---

११७ U उ° । तिरस्करणीमप° । अम्हहे लहुअं तुए उज्झिदम्हि. N N2 अम्हो ण[णं ?] वेक्खीअ उण उज्जिदा. G एणं पेक्खिअ for अणवेक्खिदं लहु. K अम्मो अणवेक्खिददाए तुए. &c. B हला चित्तलेहे अणवेक्खिदं लहु &c. P हला चित्तलेहे तुए उस्सिदम्हि. A अम्मो अणवेक्खिदम्हि तुए उज्झिदा (which it renders अहं अनवेक्षितास्मि त्वयोज्झिता). Kâṭayavema : हला अम्मो लहु तुए उज्झिदम्हि । सखि अहो लघु शीघ्रं त्वया उज्झितास्मि तदीयत्वादिति शेषः, which is not quite clear. The passage appears to have somewhat suffered from corruption caused perhaps by interpolations. We with U, which closely agrees with Kâṭayavema.

११८ G U सस्मितम् before इदो मुहुत्तादो &c.–A मुहुत्तआदो. G U अदो for इदो. N N2 सहि before इदो. K अदो मुहत्तए. B P अदो मुहुत्तं.–G K खु after मुहुत्तादो. For उज्झिस्सदित्ति G reads: परिचअस्सिदित्त. N N2 को कं उज्जिस्सदित्ति. U को कं परित्तज्जिस्सदि । आआरं &c. B को कं परित्तजस्सित्ति. P का कं परिसज्जस्सद्दित्ति. K विसज्जिस्सदित्ति. –A B P पडिवज्जस्स.

११९ U ससाध्वसमुपसृत्य, and N N2 राजानमुपेत्य प्रणम्य, before सव्रीडम्.–G जयदु जयदु.–P अ°अउत्तो for महाराओ. B ins. प्रणमति after महाराओ.

१२० N N2 न मया नार्जितं &c.–U K and Ranganâtha wrongly आगतः [=न्नागतः ?], and B P नागतः, for

हस्ते गृहीत्वा एनामुपवेशयति ।

१२१ विदू॰ । **भोदि रण्णो पिअ-वअस्सो बम्हणो किं ण वन्दीअदि ।**

१२२ उर्व॰ । सस्मितं प्रणमति ।

१२३ विदू॰ । **सत्थि भोदीए ।**

१२४ नेपथ्ये देवदूतः ।

**चित्रलेखे त्वरयोर्वशीम् ।**
**मुनिना भरतेन यः प्रयोगो**
**भवतीष्वष्टरसाश्रयो नियुक्तः ।**
**ललिताभिनयं तमद्य भर्ता**
**मरुतां द्रष्टुमनाः सलोकपालः ॥ १८ ॥**

सर्वे कर्णं ददति ।

१२५ उर्व॰ । विषादं नाटयति ।

१२६ चित्र॰ । **सुदं पिअ-सहीए देव-दूदस्स वअणं । अणुमाणीअदु महाराओ ।**

---

१२१ भवति राज्ञः प्रियवयस्यो ब्राह्मणः किं न वन्द्यते ।

१२३ स्वस्ति भवत्यै ।

१२६ श्रुतं प्रियसख्या देवदूतस्य वचनम् । अनुमान्यतां महाराजः ।

---

अगतः.–G U हस्तेन. N om. एनाम्. A N $N_2$ P उन्नमयति, and B उत्तिष्ठति, for उपवेशयति.

१२१ G K एसो अहं after भोदि. N $N_2$ भोदि. B U P omit भोदि. B reads the किं before रण्णो. P om. बम्हणो.–G वन्दीयदि.

१२३ A B U सोत्थि. N $N_2$ read सोत्थि भवदीए. B होदीए. P सोत्थि होदिए.

१२४ U नेपथ्ये । देवदूतः । चित्रलेखे त्वरयोर्वशीम्.–A N $N_2$ om. देवदूतः. A N $N_2$ repeat त्वरय. K आकाशे for नेपथ्ये.–G विभक्तः, and K प्रयुक्तः, for नियुक्तः–G K P आकर्णयन्ति, and B समाकर्णयन्ति, for कर्णं ददति.

१२५ N $N_2$ निरूपयति. B U रूपयति.

१२६ A °सहिए.–N $N_2$ देवरूअस्स (=°दुअस्स?). A G U °दूतस्स. P

१२७ उर्व० । णत्थि मे वाआ ।

१२८ चित्र० । महाराअ पर-वसो अअं जणो । ता महाराएण अब्भणुण्णादा इच्छदि देवेसु अणवरध्धं अत्ताणअं कादुं ।

१२९ राजा । कथंचिद् वाचं व्यवस्थाप्य । नास्मि भवत्योरीश्वरनियोगप्रत्यर्थी । स्मर्तव्यस्त्वयं जनः ।

१३० उर्व० । वियोगदुःखं रूपयन्ती सह सख्या निष्क्रान्ता ।

१३१ राजा । सनिश्वासम् । सखे वैयर्थ्यमिव चक्षुषः संप्रति ।

१३२ विदू० । पत्रं दर्शयितुकामः । णं एदं—इत्यर्धोक्ते आत्मगतम् ।

---

१२७ नास्ति मे वाचा ।

१२८ महाराज परवशोयं जनः । तद् महाराजेनाभ्यनुज्ञाता इच्छति देवेष्वनपराद्धमात्मानं कर्तुम् ।

१३२ नन्वेतत्—हा धिक् हा धिक् उर्वशीदर्शनविस्मितेन मया तद् भूर्जपत्त्रं प्रभ्रष्टमपि हस्तात् प्रमादेन न विज्ञातम् ।

---

सुदं सहीए देवदूदवअणं.–N $N_2$ अणुमाणीअदि (*sic.*). U अणुमणिअणु-(दु?). B अणुमण्णीअदु. P अणुमण्णिअदु. K अणुमण्णदु.–A N ता before अणु°.

१२७ G नत्थि.–A U वाआअ विहवो, and N $N_2$ वाआए विहवो, for मे वाआ.–B निश्वस्य । before णत्थि.

१२८ P खु after परवसो. G अयं for अअं.

P A U om. ता.–A N $N_2$ विसज्जिदा, and P B विसज्जिदुं, for अब्भणुण्णादा. G अछणुण्णादो.–G K अत्ताणं अणवरद्धं.–G U P इच्छामि.–A अणवरुद्दं.–A B अत्ताणं. P इच्छम्ह (छ) देवेसु अणवरध्धं अत्ताणं करेदुं. N $N_2$ आत्ताणं. U देवेंदवस्स (*sic.*) अणवरद्धं अत्ताणं कादुं

१२९ U बाष्पं for वाचम्. K बाष्पं, and P मनो, for वाचं.–P N $N_2$ om. °नियोग°, K U °नियोगपरिपन्थी.–N $N_2$ त्वया for त्वयम्. P om. तु.

१३० A N $N_2$ U P विश्लेष° for वियोग°. U रूपयित्वा सख्या सह निःक्रान्ता B om. वियोग°.

१३१ A N $N_2$ निःश्वस्य. K om. सानिश्वासम्. –A N $N_2$ ins. मे after इव- P वैदग्ध्यम् for वैयर्थ्यम्. A B P read चक्षुषोः.

१३२ A N $N_2$ P om. पत्रं दर्शयितुकामः. B K दर्शय°. U णं अत्थि एदं. B P om. एदं.–A N $N_2$ इत्यर्धोक्ते सवि-

हध्धी हध्धी उव्वसी-दंसण-विम्हिदेण मए तं भुज्ज-वत्तअं पभ्भट्टंपि हध्थादो पमादेण ण विण्णादं ।

१३३ राजा । भद्र किमसि वक्तुकाम इव ।

१३४ विदू० । मा भवं अङ्गाइं मुञ्चदु । दढं खु तुइ बध्ध-भावा उव्वसी । ण सा इदो-गदं अणुराअं सिढिलेदि ।

१३५ राजा । ममाप्येतदाशंसि मनः । तया खलु प्रस्थाने

अनीशया शरीरस्य हृदयं स्ववशं मयि ।
स्तनकम्पक्रियालक्ष्यैर्न्यस्तं निश्वसितैरिव ॥ १९ ॥

---

१३४ मा भवानङ्गानि मुञ्चतु । दृढं खलु त्वयि बद्धभावा उर्वशी । न सा इतोगतमनुरागं शिथिलयति ।

---

षादमात्मगतम्. A B P हध्धि हध्धि.–G K ins. अए after हध्धी हध्धी.–A N N2 भुज्जवत्तं, U भुयवत्तं, B दं भुअपत्तअं पभ्भटं अग्गहथ्थादो. A N पमादेण हत्थादो पब्भट्टं ण विण्णादं. N2 omits पमादेण and reads हत्थादो पभ्भटं. Ranganâtha too omits पमादेण. U प्पभ्भट्ठंवि ह°. P om. पि.

१३३ A N N2 omit भद्र. U omits भद्र and reads वयस्य instead. B has simply किं वक्तुकामोसि. K P किमसि वक्तुकामः, also omitting भद्र.–A N N2 U om. इव.

१३४ U वि° । मा तुमं अङ्गाइं मुच । तुह बद्धभावा उव्वसी णहु सा इदोगदं चित्तं सिढिलेदि. G K B ins. एव्वं वत्तुकामो म्हि before मा &c. A N मा खु तुमं. B reads आमलमं (आम तुमं?) परिदेवणं मुच । मा तुमं अङ्गायि मुच । दिढं बध्धभावा उव्वसी । ण सा इदोगदं अणुबन्धं सिडिलइस्सदि. P मा भवं अङ्गेहिं विम्मुचिअदु. A मुएहि. N N2 मोएहि. K मुञ्चेदु.–N N2 दढं for दिढं. K दिठ्ठं and omits खु.–A G P U दिढं. G तुह for तुइ.–N N2 णं हु सा. –A N N2 अणुबन्धं for अणुराअं.–A N N2 सिढिलइस्सदित्ति. P सिढिलइस्सदि.

१३६ U आशङ्कि. B आशङ्कते. K ममाप्येवं तदाशंसि मनः. P आशङ्कितं. G तथा for तया. K om. तया खलु.

N N2 विवशं हृदयं मयि. All our MSS. and Kâtayavema read विवशं. But unless विवश can satisfactorily signify the same thing as स्ववशम्, which it does not, it cannot be considered a good reading. We have therefore adopted स्ववशं as read and explained by Ranganâtha who

१३६ विदू० । आत्मगतम् । वेवदि मे हिअअं इमं वेलं तत्तभवदा तस्स भुज्ज-वत्तस्स णाम गेण्हिदव्वं भविस्सदित्ति ।

१३७ राजा । केनेदानीं दृष्टिं विलोभयामि । स्मृत्वा । आ उपनयतु भवान् भूर्जपत्त्रम् ।

१३८ विदू० । विषादं नाटयति । हन्त ण दीसदि गदं उव्वसीए मग्गेण ।

१३९ राजा । सर्वत्र प्रमादी वैधेयः । ननु विचिनोतु भवान् ।

१४० विदू० । उत्थाय । णं इदो भवे इदो भवे । इति विचेतव्यं नाटयति । )

---

१३६ वेपते मे हृदयमिमां वेलां तत्रभवता तस्य भूर्जपत्त्रस्य नाम ग्रहीतव्यं भविष्यतीति ।

१३८ हन्त न दृश्यते । गतमुर्वश्या मार्गेण ।

१४० नन्वितो भवेदितो भवेत् ।

---

says स्ववशं निजायत्तम्.–G °लक्षैः.–N N2 स्मरकम्पक्रियालक्षैः. B K P स्तनकम्प°. others सूनकम्प°.–N2 निःश्वसितैः.–U अनीशाया शरीरस्य स्ववशं हृदयं मयि । स्तनकम्पक्रियालक्ष्यैर्न्यस्तं निःश्वसितैरपि ॥

१३६ G K अपवार्य for आत्मगतम्. A ins. खु after वेवदि. U केत्तिअं for इमं.–B तत्तहोदा, U अत्त°. G भुज° for भुज्ज°. U om. तस्स. B तत्तहोदीए for तस्स. K अस्स भुजवत्तस्स.–U A णामं.–N N2 गण्हीदं. B N2 गण्हिदव्वं. K गिण्हिअं. P गहीधव्वं om. त्ति.

१३७ A N N2 दृशं, G K दृशौ.–P B U विचिन्त्य for स्मृत्वा. A N N2 उपनय भूर्जपत्रम्. U P आः उपनय भूर्जपत्रम्. A B N N2 P K आः. We with Ranganâtha. G K ins. मम before उपनयतु.

१३८ A U नाटयित्वा for नाटयति.–A N2 ins. कधं before ण. N कहं for हन्त.–A दीसदि. K N N2 दीसइ. U has for हन्त &c. कहं ण दीसदि । गदं उव्वसीमग्गेण. B om. हन्त. P नाटयित्वा.–G उव्वसीए मग्गेण किं णेदीं (? किं गदं?). K उव्वसीमग्गेण किं ण गदं for गदं उव्वसीए मग्गेण. B has गदं ण उव्वसीमग्गेण. B G P दिस्सदि.

१३९ A N N2 ins. आः and U अहो before सर्वत्र.–N N2 विधेयः.–A N2 P विचियताम् for विचिनोतु भवान्.–U ins. वि° । णं विचिणु । after वैधेयः.

१४० A N N2 om. णं.–A N N2 हवे

ततः प्रविशति काशिराजपुत्री सपरिवारा देवी ।

१४१ देवी । हञ्जे णिउणिए सच्चं तुए भणिदं इमं लदा-गेहं पविसन्तो अज्ज-माणवअ-सहाओ अज्जउत्तो दिट्ठोत्ति ।

१४२ निपु० । किं अण्णहा भट्टिणी मए विण्णविद-पुव्वा ।

१४३ देवी । तेण हि लदन्तरिदा सुणिस्सं दाव से वीसध्धामन्तिदाणि । जं तुए कहिदं तं सच्चं ण वत्ति ।

१४४ निपु० । जं भट्टिणी आणवेदि ।

---

१४१ हञ्जे निपुणिके सत्यं त्वया भणितमिदं लतागेहं प्रविशन्नार्यमाणवकसहाय आर्यपुत्रो दृष्ट इति ।

१४२ किमन्यथा भट्टिनी मया विज्ञापितपूर्वा ।

१४३ तेन हि लतान्तरिता श्रोष्यामि तावदस्य विश्रब्धामन्त्रितानि । यत् त्वया कथितं तत् सत्यं न वेति ।

१४४ यद् भट्टिनी आज्ञापयति ।

---

for भवे. B om. णं and does not repeat इदो भवे. G भवेद for the 2nd भवे.–U वि० । इदो भवे इह वा भवे इह वा भवे । इति विचिनोति नाट्येन. –B इति नाट्येन विचिनोति.–G om. देवी.–N N2 ततः प्रविशति सपरिवारा काशीराजपुत्री. U काशी°.

१४१ G तए.–N N2 read the speech in the following unsatisfactory way: हञ्जे णिउणीए तुए भणिदं एदं लदाघरे पविसन्तो अज्जमाणवअदुदीओ अज्जउत्तोति.–K कथिदं for भणिदं. A एदं लदाघरअं. N एदं लदाघरे. U लदाघरं. B लदाघरअं. A N अज्जमाणवअदुदीओ. B अ० अमाणअसहाओ अ० अउत्तो.–A अय्यउत्तो.

१४२ A N N2 K अण्णधा.–A N N2 कदावि after मए.–G विण्णाविद.°–U °नि । ण अण्णहा मए भट्टिणी विण्णविदपुव्वा. B किं अण्णहा ण मए भट्टिणी विण्णविदपुव्वा.

१४३ K omits हि. G लत°. B U लदन्द°. A N भविअ after °न्तरिदा. N N2 om. दाव. G K om. से.–A N N2 विस्सद्धमन्तिदाइ. U से विस्सद्धमन्तिदाणि. G K विस्सद्धभणिदं. P विसम्भमन्तिदाइं. B विस्सधा°.–A N N2 B आचक्खिदं, and P उवगदं, for कहिदं.–G N N2 U K om. तं. Our MSS. वेत्ति for वत्ति.

१४४ A U B P जं भट्टिणीए रुच्चदि [U B P इ]. N N2 जं भट्टिणीए रुचदि

१४५ देवी । परिक्रम्य । हञ्जे णिउणिए किं एदं जिण्ण-चीरं विअ इदो-मुहं दक्खिण-मारुदेण आणीअदि ।

१४६ निपु° । विभाव्य । भट्टिणि पडिवत्तण-विभाविदक्खरं भुज्ज-वत्तं खु एदं । हन्त भट्टिणीए एव्व णेउर-कोडीए लग्गं । गृहीत्वा । कहं । वाईअदु ।

१४७ देवी । अणुवाएहि दाव णं । जदि अविरुध्धं तदो सुणिस्सं ।

---

१४५ हञ्जे निपुणिके किमेतज्जीर्णचीरमिव इतोमुखं दक्षिणमारुतेन आनीयते ।

१४६ भट्टिनि परिवर्तनविभाविताक्षरं भूर्जपत्त्रं खल्वेतत् । हन्त भर्त्र्या एव नूपुरकोट्या लग्नम् । कथम् । वाच्यताम् ।

१४७ अनुवाचय तावदेतत् । यदि अविरुद्धं ततः श्रोष्यामि ।

---

१४५ G inverts the order of देवी । परिक्रम्य.–G om. हञ्जे णिउणिए. U B om. हञ्जे.–G K ins. णु खु after किं.–A N $N_2$ पत्तोणं चीवरं विअ for जिण्णचीरं विअ. K °चीरं. U जिण्णं चीवरं. B पत्तोण्णच्चीवरं विअ; P पत्तचीवरं विअ. G °चिरं विअ. G इदोमुखं–G आसीअदि (=?)

१४६ A देवि for भट्टिणि.–A U B परिवत्तण°. P परिवत्तिद°.–N $N_2$ निपु० । देहि दाव णं । जदि जदो अवरुद्धं तदो । निपुणं विभाव्य । देवी परिवत्ताणविभाविदक्खरं भुज्जवत्तं खु एदं । हन्त &c.–U भूयपत्तं and after एदं goes on: भट्टिणीए णेउरकोडीए विलग्गं. B भुअपत्तं. K ख्खु. K om. हन्त, but reads तं before भट्टिणीए. A puts एव्व after °कोडीए which it reads °कोडियाए. N $N_2$ °कोडिआए. G °कोडिए. B °कोठीए.–P U om. एव्व. –P U विलग्गं.–G which reads कहं वा वाचीअदु. । is the only MS. that makes the question a part of the following speech of Devî. A N $N_2$ read कहं वाईअदि- B वाचीअदि. P वाच्चिअदु. G K U वाचीअदु.

१४७ A N $N_2$ अणुवादेहि. P B अणुवाएहि. G K U अणुवाचेहि.–P om. णं.–N $N_2$ जदि जदो for जदि. B U K जइ.–G सुस्सं for सुणिस्सं.

१४८ निपु०। तथा कृत्वा। भट्टिणि तं एव्व कोलीणं विअ पडिहादि। भट्टारअं उद्दिसिअ उव्वसीए कव्व-बन्धोत्ति तक्केमि। अज्ज-माणवअ-पमादेण अम्हाणं हत्थं गदोत्ति।

१४९ देवी। तेण हि से गहिदत्था होमि।

१५० निपु०। राज्ञा पूर्ववाचितं वाचयति।

१५१ देवी। एत्थ इमिणा एव्व उवाअणेण अच्छुरा-कामुअं पेक्खामि। इति परिजनसहिता लतागृहं परिक्रामति।

---

१४८ भट्टिनि तदेव कौलीनमिव प्रतिभाति। भर्तारमुद्दिश्य उर्वश्याः काव्यबन्ध इति तर्कयामि। आर्यमाणवकप्रमादेन आवयोर्हस्तं गत इति।

१४९ तेन ह्यस्य गृहीतार्था भवामि।

१५१ अत्र अनेनैव उपायनेन अप्सरःकामुकं पश्यामि।

---

१४८ A N N2 अनुवाच्य for तथा कृत्वा, which shows that they read अनुवादेहि, wrongly. G K P om. भट्टिणि. U एतं for तं.-K कोलीणअं -B P पडिभाइ. U मे प्पडिभादि. U भट्टारं.-N N2उदिसिअ.-A N N2 P उव्वसीकव्व°; U B उव्वसीए किदो कव्व°. G °बन्ध इति.

A अय्यमाण°.-G हत्थगदोत्ति. U हत्थे गदोत्ति. N N2 K °माणवप्प°. B अ०अमाणवअप्प°. P अ०अमाणवअस्स पमा°.-B अम्हाणं हत्था[त्थ?]-संसग्गं गदोत्ति. K अम्हाण हत्थे गदंति.-A N N2 om. त्ति after गदो.

१४९ G K देण हि.-A गहिदत्था होम्हि. B N N2 गहिदत्था होमि. U तेण हि गहिदत्था होमि. G भोमि. G K P गिहीदत्था.

१५० B U नि०। तदेव राज्ञा पूर्वं वाचितं वाचयति. K राजपूर्ववाचितं वाचयति. P तदेव राज्ञा पूर्वपठितं वाचयति.

१५१ A B श्रुत्वा before एत्थ. B एहि before एत्थ. A N N2 U om. एत्थ. N N2 om. एव्व. U ज्जेव्व.-N N2 P उवाएण.-A N N2 अच्चरा°. B ins. दं before अच्छुरा°. G N N2 U K °कामुकं. N. N2 देक्खिस्सं. P दक्खामि. After पेक्खामि A U P go on: निपु०। तथा [U P तह]। अभितो लतागृहं परिक्रामतः। So N N2, only omitting अभितः. P too om. अभितः. B नि०। तह पेक्खामो। अभितो लतागृहं परिक्रामतः.

१५२ विदू०। भो वअस्स किं एदं पमद-वण-समीव-गद-कीला-पव्वद-पज्जन्ते दीसदि।

१५३ राजा। उत्थाय। भगवन् वसन्तप्रिय दक्षिणवायो।

वासार्थं हर संभृतं सुरभिणा पौष्पं रजो वीरुधां
किं मिथ्या भवतो हृतेन दयितास्नेहस्वहस्तेन मे।
जानीते हि मनोविनोदनफलैरेवंविधैर्धारितं
कामार्तं जनमङ्गनां प्रति भवानालक्षितप्रार्थनः॥

१५४ निपु०। भट्टिणि एदस्स एव्व अण्णेसणा वट्टदि।

---

१५२ भो वयस्य किमेतत् प्रमदवनसमीपगतक्रीडापर्वतपर्यन्ते दृश्यते।

१५४ भट्टिनि एतस्यैवान्वेषणा वर्तते।

---

१६२ A N N2 विचिन्त्य before the speech, which A gives thus: वअस्स तं पवणवसगामि कीलावत्तअं दे ण देसदि. N N2 वअस्स पवणसव [वस?]-गामि कीलापवदे ण दीसई. U वि०। विलोक्य। भो वअस्स किं एदं पवणवसगं प्पमदवणसमीवगदकीलापव्वतपेरन्ते दीसदि. B वि०। विलोक्य। भो वअस्स एदं पवणवसगामी कीलापव्वदन्ते दीसई. K वि०। भो वअस्स एदं पवणवसगामि प्पमदवणसमीवगदकीलापव्वतपेरन्ते दीसइ. P भो वअस्स पवणवसगामी लीलापव्वदे ओदिसइ. G °क्रीडापव्वद°.

१६३ N N2 B om. उत्थाय.–G P °प्रियसखे दक्षिण°. K °प्रियसख दक्षिण°.

G K सुरभि यत् for सुरभिणा. G °स्नेहः. G भवता. N N2 भवता हृतो भगवता स्नेहः स्वहस्तेन मे. U किं मिथ्या भवदाहृतेन दयितास्नेहस्वहस्तेन मे. K भवान् for मनो°. K °शतैः for °फलैः. –B दारितं for धारितं, wrongly. The *da* and *dha* are very similar in the southern alphabets. B was copied from a Granthî MS.–U कामार्तं जनमङ्गसाभिभवितुं नालम्बितप्रार्थनम्. B अङ्गनाप्रति.

१६४ A gives the speech thus: भट्टिणि एदस्स एव्व भुज्जवत्तस्स अण्णेसणा सुणीअदि. So N N2 which only om. एव्व. U नि०। सा एव्व भुयपत्तस्स अण्णेसणा वट्टइ. B ins. भूअपत्तस्स after एदस्स and om. एव्व. K अण्णेसणं. P om. भट्टिणि and reads तस्स एव्व भुज्जपत्तस्स अण्णेसण (*sic.*) पवट्टइ. G भट्टदारिए एतस्स वयणेअण्णं वट्टदि.

१५५ देवी। पेक्खामि।

१५६ विदू०। भो मिलाअमाण-केसर-च्छविणा मोर-पिच्छेण विप्पलध्धो म्हि।

१५७ राजा। सर्वथा हतोस्मि।

१५८ देवी। उपेत्य। अज्जउत्त अलं आवेएण। एदं तं भुज्जवत्तं।

१५९ राजा। ससंभ्रमम्। अये देवी। स्वागतं देव्यै।

१६० विदू०। अपवार्य। दुरागदं दाणिं संवुत्तं।

---

१५५ पश्यामि।

१५६ भो म्लायमानकेसरच्छविना मयूरपिच्छेन विप्रलब्धोस्मि।

१५८ आर्यपुत्र अलमावेगेन। एतत् तद् भूर्जपत्त्रम्।

१६० दुरागतमिदानीं संवृत्तम्।

---

१५५ A N $N_2$ देक्खामि. U om. the speech.–P दक्खामि.

१५६ A ins. सहर्षम्। एदं २ एदं २। सविषादम्। हद्धी हद्धी before भो. A N $N_2$ U om. भो. B मिलायमाण°. A °केसरकेण. N $N_2$ °छइणा. A ins. इमिणा before मोर°.–A° पिच्छएण, P मऊरपीछेण. G °पिञ्छेण.–U विप्पलद्धम्ह. B विप्पलध्धम्हि.

१५७ P सर्वधा.

१५८ A अय्य°. G K U आवेगेण. A N $N_2$ आवेसेण. U reads the अज्जउत्त after आवेएण and om. तं. B उपेत्य। अलमलं आवेएण अ०अउत्त एदं भूअपत्तअं. P like B, only it om. the second अलं and has भुज्जपत्तं.–A N $N_2$ एदं भुज्जवत्तअं, U भुअवत्तं.

१५९ G K om. the stage-direction, and B G K $N_2$ P insert इयं before देवी. We with A N U.

१६० A N $N_2$ B P assign this speech to Vidûshaka, which we adopt. Although G K U assign the same to Devî, none of them have nevertheless the stage-direction अपवार्य.–A B G K N $N_2$ दुरागतं.–B om. दाणिं.

१६१ राजा । जनान्तिकम् । सखे किमत्र प्रतिविधेयम् ।

१६२ विदू० । लोत्तेण गहिदस्स कुम्भिलअस्स अथ्थि वा पडिवअणं ।

१६३ राजा । देवि नेदं मया मृग्यते । स खलु परसमन्वेषणार्थमारम्भोयम् ।

१६४ देवी । जुज्जदि अत्तणो सोहग्गं पच्छादेदुं ।

१६५ विदू० । भोदि तुवरेहि से भोअणं जं पित्तोवसमण-समथ्थं होदि ।

---

१६२ लोत्रेण गृहीतस्य कुम्भीरकस्य अस्ति वा प्रतिवचनम् ।

१६४ युज्यत आत्मनः सौभाग्यं प्रच्छादयितुम् ।

१६५ भवति त्वरयास्य भोजनं यत् पित्तोपशमनसमर्थं भवति ।

---

१६१ G K om. °सखे. B P वयस्य for सखे. N N2 °विधातव्यम्.

१६२ A ins. a भो before लोथ्थेण. G K सूचिदस्स for गहिदस्स. A N N2 K कुम्भीलअस्स. N2 लोतणगहीदस्स. U लोध्रएण ग्गाहिदस्स कुम्भीलअस्स विअ अत्थि वा दे प्पडिवअणं. B किं लोत्तेण for लोथ्थेण. K लोत्तएण. A G N P लोथ्थेण. P ins. किं before अथ्थि.–G पडिवयणं.

१६३ G K U insert अपवार्य । मूढ नायं परिहासकालः । प्रकाशम् before देवि &c. K U om. मूढ, however. A N N2 U नैवेदम्.–After मृग्यते G K go on: न खलु तत्रापणार्थोयमारम्भः, P अयं खलु परान्वेषणार्थमारम्भः, U स न खलु पत्रान्वेषणार्थमारम्भः, A स खलु परसंप्रेषणार्थ आरम्भः. So N N2, only °प्रेषणार्थमा°. We with B.

१६४ A जुत्तं. U जुज्जइ. U प्पछा°. B जुज्जई किं आत्तानो सोभग्गं पछ्छादेदुं. K पच्छादइदुं. P जुज्जइ २ अत्तणो सोभग्गं पच्चादेदुं.

१६६ U भोदि आणेहि से भोअणं । पित्तोपसममेन समत्थो होदि.–A तवरेहि.–A जं पित्तोवसमणस्स होदि after भोअणं. After भोअणं G has पित्तोवसमेण सत्थो भोदि, and K the same, except that it reads सुत्थो and भोदु. B like ourselves, only omitting जं and reading होई. We with N N2 P, except that they read होई.

१६६ देवी । णिउणिए सोहणं खु बम्हणेण आसासिदो वअस्सो ।

१६७ विदू० । भोदि णं पेक्ख आसासिदो पिसाचोवि भोअणेण ।

१६८ राजा । मूर्ख बलादपराधिनं मां प्रतिपादयसि ।

१६९ देवी । णत्थि भवदो अवराहो । अहं एव्व एत्थ अवरद्धा । जा पडिऊल-दंसणा भविअ अग्गदो दे चिट्ठामि । इदो अहं गमिस्सं । कोपं नाटयित्वा प्रस्थिता ।

---

१६६ निपुणिके शोभनं खलु ब्राह्मणेन आश्वासितो वयस्यः । १६७ भवति ननु पश्य आश्वासितः पिशाचोपि भोजनेन । १६९ नास्ति भवतोपराधः । अहमेवात्र अपराद्धा । या प्रतिकूल-दर्शना भूत्वा अग्रतस्ते तिष्ठामि । इतोहं गमिष्यामि ।

---

१६६ G inserts सहि before णिउणिए.–A om. खु.–A देवी । णिउणिए सोहणं बम्हणेण अणुभासिदो । विदू° । भोदि [इ]दं देक्खिअ आवेसिदो पिसावो ण उज्झदि (MS. उक्कदि. छाया, उज्झति). B दे° । णिउणिए सोहणं खु बम्हणेण अणुसासिदो वअस्सो । विदू । होदि इमं दक्खिअ आवेसिदो पिसासो ण उज्झइ । विसज्जेहि भोअणेण.–K दे° । णिउणिए सोहणं खु बम्हणेण आसासिदो वअस्सो । विदू° । भोदि णं पेक्ख आस्सादिदो वि सुत्थो भोदि विलोअणेण. P दे° । णिउणिए सोहणं खु बम्हणेण अणुसासिदो वअस्सो । विदू° । होद इमं दक्खिअ आवेसिदो पिसासो ण उज्झइ.–A अणुभासिदो. A N N2 om. वअस्सो. N N2 णिउणिए सोहणं बम्हणेण अणुमाणिदो for the whole speech.

१६७ We read this speech with G except that G has पिसाचोपि.–U भोदि णं प्पेक्ख आसासिदो सव्वोवि भोअणेण. N भोदि एदं देक्खीअ आवेसिदो एसो ण उव्वदि (corrected into उव्वसी). N2 भोदि एदं देक्खीअ आवेसिदो एसो ण उव्वदि. Ranganâtha: वि° । ननु प्रेक्षस्व आश्वासितो वयस्यश्चित्रभोजनेन. Kâṭayavema: भोदि णं पेक्ख भोअणेण आसासिदो पिसासोवि उज्झइ किं उण एदं.

१६८ A N N2 B धिङ्मूर्ख. G मूर्ष. K om., and A N N2 बलवत् for, बलात्.–A N N2 आवेदयसि for प्रतिपादयसि. U आपादयसि. G प्रतिपादयिष्यसि. We with B P.

१६९ A N N2 ण खु अत्थि for णत्थि. B दे for भवदो.–G om. एव्व. U जेव्व. K P om. एत्थ.–N N2 om. जा. U जं, and K ता, for जा.–U प्पडि°. B adds अहं after जा. P ins. तुह before पडिऊल°.–G

१७० राजा ।

अपराधी नामाहं
  प्रसीद रम्भोरु विरम संरम्भात् ।
सेव्यो जनश्च कुपितः
  कथं नु दासो निरपराधः ॥ २१ ॥

इति पादयोः पतति ।

१७१ देवी । आत्मगतम् । मा खु लहु-हिअआ अहं अणुणअं बहु मण्णे । किं दु अदक्खिण्ण-किदस्स पच्छादावस्स भाएमि ।

राजानमपहाय सपरिवारा निष्क्रान्ता ।

१७२ विदू॰ । पाउस-णदी विअ अप्पसण्णा गदा देवी । उट्ठेहि ।

---

१७१ मा खलु लघुहृदयाहमनुनयं बहु मन्ये । किं तु अदाक्षिण्यकृतात् पश्चात्तापाद् बिभेमि ।

१७२ प्रावृण्नदीव अप्रसन्ना गता देवी । उत्तिष्ठ ।

---

U K P om. दे.–After चिट्ठामि. A goes on: णिउणिए एहि इदो अम्हे in place of इदो अहं गमिस्सं. N $N_2$ णिउणिए एहि अम्हे इदो गच्छेम्ह. U णिउणिए एहि गच्छम्ह । कोपं नाटयित्वा गता । for इदो &c. and P णिउणिए इदो एवं गमिस्सं.

इति P inserted before कोपं.

१७० N $N_2$ U P अनुसृत्य at the commencement of the King's speech and B has अनुसृत्य । प्रसीद.–U च for नु.–A K U om. इति.

१७१ G K om. आत्मगतम्. B and A आत्मगतम् । मा खु लहुहिअआ अहं [B om.] अणुणअं [B यं] महुमण्णेयं. [B अं] किं तु [B दु] दक्खिण्णाकिदस्स पच्छा [B च्चा] दावस्स भाएसि [मि?] [B भआमि]. N $N_2$ आत्म° । मा खु लहु-हीअआ अणुणअं बहुमण्णे किं णु दक्खिणकिदस्स पच्छादावस्स भाएमि.–G K (omitting आत्मगतम्) किं बालकहिअआ अहं जेण अहं [G om.] अणुणयं बहुमण्णे किं तु दक्खिण्णपच्छाद्दावादो भयामि. U आ० । मा क्खु अहं लहुहिअआ जेण अणुणअं बहुमण्णेमि । किं दु दक्खिणकिदस्स पच्छादावस्स भआमि. We read अदक्खिण्णकिदस्स with Kâṭayavema.–N $N_2$ om. राजानमपहाय. U राजानमपहाय निःक्रान्ता दे° सप°. B सचेटी for सपरिवारा.

१७२ A N $N_2$ P ins. भो before पाउस°. N $N_2$ 'have राजानमपवार्य before भो which they insert at the beginning.–B पाउण्णदी. K

१७३ राजा । उत्थाय । वयस्य नेदमनुपपन्नम् । पश्य

प्रियवचनशतोपि योषितां
दयितजनानुनयो रसादृते ।
प्रविशति हृदयं न तद्विदां
मणिरिव कृत्रिमरागयोजितः ॥ २२ ॥

१७४ विदू° । अणुऊलं एत्थ भवदो एदं । ण हु अक्खि-दुक्खिदो अहिमुहे दीव-सिहं सहेदि ।

१७५ राजा । मा मैवम् । उर्वशीगतमनसोपि मे स एव देव्यां बहुमानः । किं तु प्रणिपातलङ्घनादहमस्यां धैर्यमवलम्बिष्ये ।

---

१७४ अनुकूलमत्रभवत एतत् । न खल्वक्षिदुःखितः अभिमुखे दीपशिखां सहते ।

---

पाउसणई.–K गदा एव्व तत्तहोदी ता उट्ठेहि. G तत्तभोदी for देवी, and ins. ता before उट्ठेहि. U णं before उट्ठेहि.

१७३ U om. उत्थाय. A N N2 K om. वयस्य. B उपपन्नमस्याः for अनुपपन्नम्. K उपपन्नम्–A N N2 om. पश्य.–U K °कृतोपि for °शतोपि.–K दयिततमानु°. P प्रणयिजनानु°.

१७४ N N2 अणुउलं एदं ण हु अणु [N2 अणि] दुक्खिदो पमुहे दीवसिहं सहेइ for the whole speech.–A om. एत्थ भवदो. P K एव्व for एत्थ. U अणुऊलं एव्व दे एदं.–A अच्छिदुक्खिदो पमुहे. —G आक्खि°. We with B P U. U प्पमुहे for अहि°.–U दीवसिहां सहीअदि.–B खु for हु. B K अक्खिदुक्खिदो. B पमहे. K अहिमुहं. P पमुहे.–K सहदि. G सेहदि. A सहेति. B N N2 P सहेइ. P ins. किं before सहेदि.

१७५ A om. मा मैवम्.–A om. अपि.–P om. मे and reads देव्याः. G देव्याः.–N N2 किल for किं तु.–U °पातविलङ्घ°.–A N N2 om. अहं.–N N2 K अस्याः for अस्याम्.–N N2 read आलाम्बिष्ये, and G अवलम्बयिष्ये. K P add अपि after अहं.

१७६ विदू० । चिट्ठदु दाव भवदो धीरदा । बुभुक्खिदस्स बम्हण-स्स जीविदं अवलम्बदु भवं । समओ खु ण्हाण-भोअणं सेविदुं ।

१७७ राजा । ऊर्ध्वमवलोक्य । गतमर्धं दिवसस्य ।

उष्णालुः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी
निर्भिद्योपरि कर्णिकारमुकुलान्यालीयते षट्पदः ।
तप्तं वारि विहाय तीरनलिनीं कारण्डवः सेवते
क्रीडावेश्मनि चैष पञ्जरशुकः क्लान्तो जलं याचते ॥

[ इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

---

१७६ तिष्ठतु तावद् भवतो धीरता । बुभुक्षितस्य ब्राह्मणस्य जीवितमवलम्बतां भवान् । समयः खलु स्नानभोजनं सेवितुम् ।

---

१७६ A N N2 चिठ्ठदु दाव दे धीरदा. K U चिठ्ठदु दाव देवीए कहा. G चिठ्ठदु दाव देवीकहा.–G बुभुक्खिदब°. G बम्भणस्स.–B जीविअं.

A N N2 P read अवलम्ब for अवलम्बदु भवं. B has अवलम्बीअदु for अवलम्बदु.–A N N2 समओ खु दे ण्हाणभोज [N N2 अ] णाणं. U समओ ख्खु नु ण्हाणं भोअणं सेविदुं. G णंहण-भोअणं.

१७७ A N N2 introduce the stanza by अतः खलु. P U B रा° । विलोक्य । गतमर्थं दिवसस्य । अतः खलु.–N N2 K उष्णार्तः.—K आशेरते षट्पदाः.

ततः प्रविशतो भरतशिष्यौ ।

१ प्रथमः । सखे पल्लव महेन्द्रसदनं गच्छतोपाध्यायेन त्वमासनं प्रतिग्राहितः । अग्निशरणसंरक्षणाय स्थापितोहम् । अतः खलु पृच्छामि । अपि गुरोः प्रयोगेण दिव्या परिषदाराधिता ।

२ द्वितीयः । गालव ण आणे आराहिदा ण वत्ति । तस्सिं उण सरस्सई-किद-कव्व-बन्धे लच्छी-सअंवरे तेसु तेसु रसन्तरेसु तम्मआ आसि । किं तु–

---

२ गालव न जाने आराधिता न वेति । तस्मिन् पुनः सरस्वतीकृतकाव्यबन्धे लक्ष्मीस्वयंवरे तेषु तेषु रसान्तरेषु तन्मयी आसीत् । किं तु–

---

१ N N2 गालवशिष्यौ.–N N2 गालवः for प्रथमः.–B पैलव. A पेलव for सखे पल्लव and U पेलव. N N2 om. सखे पल्लव. K पेलव. P बैल्व.–N N2 महेन्द्रभवनं.–B adds भगवता before उपा°.–A B K P परिग्राहितः.–N N2 गच्छतो आर्यस्य त्वमासनं परिग्राहितः. G K अग्निसंरक्षणार्थम्. P अहं पुनरग्नि°, omitting the अहं at the end.–N N2 अहं स्थापितः. B om. अतः खलु पृच्छामि. K अतः पृच्छेहं.–G N om. खलु.–G दिव्यपरि°. –G आज्ञा for आराधिता.–U reads the passage thus: सखे पेलव अग्निशरणान्महेन्द्रमन्दिरं गच्छतोपाध्यायेन त्वमासनं ग्राहितः । अहमग्निशरणरक्षणार्थमवस्थापितः । अतः पृच्छामि गुरोः प्रयोगेण देवपरिषदाराधिता न वेति.

२ A K जाणे for आणे.–A आराधिदा. A B N N2 P वेत्ति for वत्ति.–G K have भोदित्ति for ण वत्ति.–G K have कहं, and A U कधं, before आराहिदा.–U om. त्ति. P reads: गालव ण आणे अहं आराहिदेत्ति.–B पुण for उण.–A N N2 om. °किद°. B °कप्पिदकव्व°.–A N N2 °सअंवरे तेसु तेसु रसन्तरेसु उव्वसी उम्मदा [miswritten for तम्मया] [A तब्भरया, which it translates स्तब्धरसा, but which is really corrupted from तम्मया] आसी. B °सअंवरे देसु देसु रसन्तरेसुसु [wrongly and corruptly repeated?] दंमए आसि. P °सअंवरे तेसु तेसु रसन्तरेसु उव्वसी तम्मयी आसी. G °सअंवरे उव्वसी तेसु तेसु रसन्तरठ्ठाणेसु तम्मआ आसि । किं तु.

३ प्रथ० । सदोषावकाश इव ते वाक्यशेषः ।

४ द्विती० । आम तहिं उव्वसीए वअणं पमाद-क्खलिदं आसि ।

५ प्रथ० । कथमिव ।

६ द्विती० । लच्छी-भूमिआए वट्टमाणा उव्वसी वारुणी-भूमिआए वट्टमाणाए मेणआए पुच्छिदा । सहि समाअदा एदे तेलोक्क-सुपुरिसा सकेसवा लोअ-वाला । कदमस्सिं दे भावाहिणिवेसोत्ति ।

---

४ आम तस्मिन्नुर्वश्या वचनं प्रमादस्खलितमासीत् ।

६ लक्ष्मीभूमिकायां वर्तमाना उर्वशी वारुणीभूमिकायां वर्तमानया मेनकया पृष्टा । सखि समागता एते त्रैलोक्यसुपुरुषाः सकेशवा लोकपालाः । कतमस्मिंस्ते भावाभिनिवेश इति ।

---

K °सअंवरे उव्वसी तेसु तेसु रसन्तरट्ठाणेसु उम्मत्तिआ आसि. U °सअंवरे उव्वसी तेसु तेसु रसन्तरेसु उम्मादिआ आसी. Our authority for the addition of किं तु is G. and the commentary of Kâṭayavema, and that for omitting उव्वसी from our text is B. Another reason for the omission is the uncertain position it occupies in the different MSS., which shows that it must have been interpolated.

३ B begins the speech with किं and P with कथं.–K दोषाव°.–A N $N_2$ P अवसरः for अवकाशः.–N $N_2$ इति for इव, and om. ते.

४ N $N_2$ आम्२ (=आम् आम्). B आः. We आम with A G U—A N $N_2$ B पमादेण for पमाद°.–N B आसी for आसि. U आम ताए वअणं प्पमादक्खलिअं आसी.

५ A N $N_2$ P किमिति.

६ B °भूमिअं.–U वत्तमाणा. B वारुणीभूमिअं.–G om. वारुणीभूमिआए वट्टमाणाए मेणआए.–P om. वट्टमाणाए before मेणआए.–U वत्तमाणाए.

A N $N_2$ B समाअदा. K om. सहि समागदा एदे. P सहि समागदा खु लोअवाला तेलोकेसरा सकेसवा तेसु कदमस्सिं &c. G समागदा. A G om. एदे. B इमे. U ते for एदे. A तेल्लोक्केक्कमल्ला. N $N_2$ तेल्लोके सलोअवाला for तेलोक्कसुपुरिसा सकेसवा लोअ-

७ प्रथ०। ततस्ततः।

८ द्विती०। तदो ताए पुरिसोत्तमेत्ति भणिदव्वे पुरूरवेत्ति णिग्गदा वाणी।

९ प्रथ०। भवितव्यानुविधायीनीन्द्रियाणि। न खलु तामभिक्रुद्धो गुरुः।

१० द्विती०। सा खु सत्ता उवज्झाएण। महिन्देण उण अणुगहिदा।

११ प्रथ०। कथमिव।

१२ द्विती०। जेण मम उवदेसो तुए लङ्घिदो तेण ण दे दिव्वं

---

८ ततस्तया पुरुषोत्तम इति भणितव्ये पुरूरवसीति निर्गता वाणी।

१० सा खलु शप्ता उपाध्यायेन। महेन्द्रेण पुनरनुगृहीता।

१२ येन ममोपदेशस्त्वया लङ्घितस्तेन न ते दिव्यं स्थानं भविष्यतीति उपाध्यायस्य शापः। महेन्द्रेण पुनः प्रेक्षणावसाने लज्जा-

---

वाला. B तेल्लोकेसरा. U तेल्लोक्कपुरिसा. K U सलोअवाला.–K कदरास्सि. U हिअआभिणिवेसोत्ति. B भावाभिणि°. N N2 भावाणुबन्धोत्ति.

७–८ G om.

८ U om. तदो. K ताए क्खु for तदो ताए, which P altogether omits. –U पुरुसोत्तमत्ति.––A G N N2... पुरुसोत्तमेत्ति. B N N2 K P पुरूरवसित्ति. U पुरुरवसित्ति.–N N2 लिग्गदा for णिग्गदा.

९ A N N2 भवितव्वं। मनोनुविधायीनि बुद्धीन्द्रियाणि; U भवितव्यतानुविधायीनि बुद्धीन्द्रियाणि। न तामभिक्रुद्धो मुनिः. P बुद्धीन्द्रियाणि. A ins. ततः after खलु.–G अतिक्रुद्धो. B P मुनिः for गुरुः.

१० K G U P om. सा खु.–G उवज्जाएण. A उवस्सएण. G महेन्देण.–P om. महिन्देण उण अणुगहिदा. N N2 अणुग्गहीदा. U अणुग्गहिदा.–G K अणुगिहीदा.

११ For कथमिव. K G have किमिति.

१२ B P मह for मम. G U read the तुए before उवदेसो. U उवलङ्घिदो. G लङ्घिदो. G B K देण for तेण.

ठाणं हविस्सदित्ति उवज्झाअस्स सावो । महिन्देण उण पेक्खणावसाणे लज्जावणद-मुही भणिदा जस्सिं बध्ध-भावा सि तस्स मे रण-सहाअस्स राएसिणो पिअं एथ्थ करणिज्जं । सा तुमं जहा-कामं पुरूरवसं उवचिठ्ठ जाव सो तुइ दिठ्ठ-संताणो भोदित्ति ।

१३ प्रथ० । सदृशं पुरुषान्तरविदो महेन्द्रस्य ।

१४ द्विती० । सूर्यमवलोक्य । कधा-पसङ्गेण अम्हेहिं अवरध्धा

---

वनतमुखी भणिता यस्मिन् बद्धभावासि तस्य मे रणसहायस्य राजर्षेः प्रियमत्र करणीयम् । सा त्वं यथाकामं पुरूरवसमुपतिष्ठस्व यावत् स त्वयि दृष्टसंतानो भवेदिति ।

१४ कथाप्रसङ्गेन अस्माभिरपराद्धा अभिषेकवेला खलूपाध्यायस्य । तदेह्यस्य पार्श्वपरिवर्तिनौ भवावः ।

---

A दिव्वठाणं. N N2 B दिव्वठ्ठाणं.–A N N2 B P भविस्सदित्ति. K U हुविस्स°.–G उवज्जाअस्स. A एस उज्झाअसआसादो से सावो पुरंदरेण उण. U उवज्झाअस्स सआसादो. U पुरंदरेण उण लज्जावणदमुहिं उव्वसीं प्पेक्खिअ एदं भणिदं जस्सिं &c. for महिन्देण &c. N N2 एस उवज्झाआदो से सावो पुरंदरेण उण. B उवज्झाअसआसादो से सावो उण महिन्देण पओआवसाणे लज्जावणदमुही भणिदा &c. K हुविस्सदित्ति उवज्झाअस्स एसो सावो महेन्देण उण प्पेक्खमाणावसाणेण लज्जावणदमुहीए उव्वसीए एव्वं भणिदं जस्सिं बद्धभावा सि तस्स मे रणे सहाअस्स राएसिणो पिअं एव्व करणिज्जं ता दाव पुरूरवसं अणुचिठ्ठ जाव सो दिठ्ठसंताणो भोदित्ति. P भविस्सदित्ति उवज्झाअसआसादो सावावसाणे लज्जावणदमुहि एव्वं भणिदा जस्सिं बध्धभावा सि तस्स मे बध्धभावस्स रणसहाअस्स राएसिणो पिअंकरिणि तं एव्व उपचिठ्ठ । जाव सो दिठ्ठसंताणो भविस्सदित्ति. –G पेख्खलावसाणे. N N2 om. लज्जा°. G लज्जाणद°.–N N2 राअसीणो. U ins. तुमं. after °भावा सि.–A N N2 B om. एथ्थ.–U करणीयं.–G ता जा for सा तुमं. G B om. जहाकामं. N N2 पुरूरवं जेव्व. G B अणुचिठ्ठ. N N2 चिठ्ठ. G ता ताव तुमं पुरूरवसं जधाकामं उवचिठ्ठ जाव सो परिदिठ्ठसंताणो भोदित्ति.–G om. तुइ. N N2 सुदिठ्ठसंदाणो for तुइ दिठ्ठसंताणो. B om. तुइ.–A N N2 होदित्ति. B होदुत्ति.

१३ U पुरुषान्तरवेदिनो.

१४ P कहं कहापसङ्गेण अहिसेअवेला उ-

अहिसेअ-वेला खु उवज्झाअस्स । ता एहि से पास-परिवत्तिणो होम ।

[ इति निष्क्रान्तौ ।

मिश्रविष्कम्भकः ॥

ततः प्रविशति कञ्चुकी ।

१५ कञ्चुकी ।

सर्वः कल्ये वयसि यतते लब्धुमर्थान् कुटुम्बी
पश्चात्पुत्रैरपहृतभरः कल्पते विश्रमाय ।
अस्माकं तु प्रतिदिनमियं सादयन्ती शरीरं
सेवाकारा परिणतिरहो स्त्रीषु कष्टोधिकारः ॥ १ ॥

परिक्रम्य । आदिष्टोस्मि सनियमया काशिराजपुत्र्या व्रत-संपादनार्थं मया मानमुत्सृज्य निपुणिकामुखेन पूर्वं याचितो महाराजः । तदेव मद्वचनाद् विज्ञापयेति ।

---

वज्झाअस्स अदिक्कन्दा एहि से पस्सपरिवट्टिणो होम.–U °प्पसङ्गेण. K B कहा°. A U B P om. अम्हेहिं.–A उपरुद्धा, B U अवरु°, for अवरुध्धा. N N2 have कहापसण्णउवरुद्धा आहिसेअवेला खु अज्जस्स. U अभिसेअ°. U omits खु उवज्झाअस्स.–G B K om. खु.–G उवज्जाअस्स.–N N2 B om. ता. U दा उवज्झाअपासपरिवत्तिणो होम्ह for ता &c.–A N N2 जाव for एहि.–G K om. से.–K पास्स°. A °पडिवट्टिणो. N N2 °परिवट्टिणो.–B P होम्म. U होम्ह.–N होमो. K भोम. In fact N N2 read after उवज्झाअस्स thus:–जाव से पासपरिवट्टिणो होम. B एहि तप्पसप्पस्स परिवट्टिणो होम.

N N2 तथेति for इति.

N2 om. मिश्र°.

१६ B विनिश्वस्य, and P सखेदं, before the stanza as a stage-direction.

A N N2 कल्पे. U has समर्थे in the margin against कल्ये.–A N N2 घटते for यतते.–All the MSS. except U भोक्तुम्.

G U उपहृत° for अपहृत°.

P इदम् for इयम्.–P साधयन्ती. N N2 प्रतिष्ठाम् (with शरीरम्, in the margin) for शरीरम्. U प्रतिष्ठाम्.

G कालः. N इयम्, U अभूत, and P असौ, for अहो.

B A N N2 यथा after काशिराजपुत्र्या which N N2 B read का-

यावदिदानीमवसितसंध्याजाप्यं महाराजं पश्यामि । परिक्रम्य अवलोक्य च । रमणीयः खलु दिवसावसानवृत्तान्तो राजवेश्मनि । इह हि

उत्कीर्णा इव वासयष्टिषु निशानिद्रालसा बर्हिणो
धूपैर्जालविनिःसृतैर्वडभयः संदिग्धपारावताः ।
आचारप्रयतः सपुष्पबलिषु स्थानेषु चार्चिष्मतीः
संध्यामङ्गलदीपिका विभजते शुद्धान्तवृद्धाजनः ॥ २

नेपथ्याभिमुखं दृष्ट्वा । अये इत एव प्रस्थितो देवः ।

परिजनवनिताकरार्पिताभिः
परिवृत एष विभाति दीपिकाभिः ।
गिरिरिव गतिमानपक्षलोपा-
दनुतटपुष्पितकर्णिकारयष्टिः ॥ ३ ॥

यावदेनमवलोकनमार्गे स्थितः प्रतिपालयामि ।

---

शीराज°. U राजदुहित्रा. K P °संप्रदानार्थ.–For मया मानमुत्सृज्य G K have मन्युं मानं वोत्सृज्य. P om. मया. U °संपादनाय यथा मानमुत्सृज्य.–U ins. मया before याचितो. B N N2 त्वम्, P त्वमपि, and A त्वं च, for तदेव.

A °संध्याजपं; N N2 °सितजपम्. U यावदहमवसितसंध्याकार्यं महा°.

P. om. यावत्. B K P °जप्यम्.

G om. the stage-direction. B ins. अहो before रमणीयः. U किल for खलु.–U दिनावसान°. K °सानसमयो.

U °वेश्मनः.

P उद्गीर्णा इव.

P G जालविनिर्गतैः. K जालविनिःसृतैः.–A N U वलभयः.

G K रोचिष्मतीः for चार्चिष्मतीः. We with A N N2 U B P.

For °दीपिका A G N N2 P read °वर्तिका. A विजयते corrected into विनयते, and N N2 वितनुते, for विभजते. All our MSS. except P read °वृद्धो जनः. We with Kâṭayavema and P. See notes.

B पुरो दृष्ट्वा. K नेपथ्याभिमुखमवलोक्य.–A N N2 om. नेपथ्याभिमुखं.–U विलोक्य for the whole stage-direction. P om. the whole stage-direction. A om. अये. P ins. अयम् before इतः. A

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा विदूषकश्च ।

१६ **राजा** । आत्मगतम् ।

कार्यान्तरितोत्कण्ठं
दिनं मया नीतमनतिकृच्छ्रेण ।
अविनोददीर्घयामा
कथं नु रात्रिर्गमयितव्या ॥ ४ ॥

१७ **कञ्चु°** । उपगम्य । जयतु जयतु देवः । देवी विज्ञापयति मणिहर्म्यपृष्ठे सुदर्शनश्चन्द्रः । तत्र संनिहितेन देवेन प्रतिपालयितुमिच्छामि यावद् रोहिणीसंयोग इति ।

१८ **राजा** । आर्य लातव्य विज्ञाप्यतां देवी यस्ते छन्द इति ।

१९ **कञ्चु°** । यदाज्ञापयति देवः ।

[इति निष्क्रान्तः ।

---

N have अभिप्रस्थितः.–G एषः after देवः. U B have य एषः after देवः.

G दासिकाभिः. for दीपिकाभिः.–N N2 अतनुसुपुष्पित°.

N N2 तथा स्थितः; and A यथा स्थितः, after प्रतिपालयामि. B परिपालयामि. B K P परिक्रम्य स्थितः after प्रतिपालयामि. U यावदेनमवलोकमार्गे प्रतिपालयामि. G K अवलोकयन्मार्गे.

A यथोद्दिष्टो and B यथोद्दिष्टव्यापारो, and P यथोद्दिष्टपरिवारो, for यथानिर्दिष्टो.

१६ P A N N2 om. the stage-direction आत्मगतम्; B G K give it. K ins. आः after आत्मगतम्.–G नीतमति°.–N N2 यस्या विनोददीर्घा for the third pâda.

१७ A N N2 B P उपसृत्य.–G B do not repeat जयतु.–A K insert देव before देवी. N N2 om. मणि°.–From तत्र G reads thus: तत्र संनिहितेन प्रतिपालयति देवी त्वा देवेन यावच्चन्द्ररोहिणीसंबन्धः. U तत्र संनिहितेन देवेन देवी प्रतिपालयितव्या यावच्चन्द्ररोहिणीयोगः. A तत्र संनिहितेन त्वया सह प्रतिपालयितुमिच्छामि यावद्रोहिणीसंयोग इति. K तत्र संनिहितेन देवी प्रतिपालयितव्या देवेन यावच्चन्द्ररोहिणीसंयोगः. P agrees with us except that it reads भवता for देवेन. G is somewhat confused.–B रोहिणीसंयोगश्चन्द्रमस इति.

१८ B P om. आर्य. P om. आर्य लातव्य. K G U सत्यकीर्ते for लातव्य.–U विज्ञापय्यतां. G om. देवी. U om. इति.

१९ For यदाज्ञापयति देव इति A N N2 G K read तथा.

२० राजा । वयस्य किं परमार्थत एव देव्या व्रतनिमित्तोयमारम्भः स्यात् ।

२१ विदू° । भो तक्केमि जाद-पच्छादावा तत्तभोदी वदावदेसेण भवदो पणिपाद-लङ्घणं पमज्जिदु-कामत्ति ।

२२ राजा । उपपन्नं भवानाह । तथा हि

अवधूतप्रणिपाताः
पश्चात्संतप्यमानमनसोपि ।
निभृतैर्व्यपत्रपन्ते
दयितानुनयैर्मनस्विन्यः ॥ ९ ॥

तदादेशय मणिहर्म्यपृष्ठमार्गम् ।

२३ विदू° । इदो इदो भवं । इमिणा गङ्गा-तरङ्ग-सस्सिरी-

---

२१ भोः तर्कयामि जातपश्चात्तापा तत्रभवती व्रतापदेशेन भवतः प्रणिपातलङ्घनं प्रमार्ष्टुकामेति ।

२३ इत इतो भवान् । एतेन गङ्गातरङ्गसश्रीकेण स्फटिकमणिसोपानेन आरोहतु भवान् प्रदोषावसररमणीयं मणिहर्म्यम् ।

---

२० K om. वयस्य. N $N_2$ पुनः, and A नु, after किं.–G प्रतिनिवृत्तः for व्रतनिमित्तः. N $N_2$ om. स्यात्.

२१ K G U om. भो.–G जात°. G K जादबच्छा°, P B N $N_2$ जादपच्चा°. U संजादपछादावा अत्तभोदी व्वदावदेसेण तथ्थभवदो प्पणिवादलङ्घणं प्प°. A B P °होदी.–A N $N_2$ तत्तहोदो.–G तत्तभवदो, and K तत्तभअदो, for भवदो.–P A N $N_2$ पणिवाद°.–A पमज्जदु°, N $N_2$ प्पमज्जिदुं कामेदि[$N_2$ ति]. B पणिमज्जिदु°. K °लङ्घणदावं मज्जिदु°. P पमाज्जदु°. Our MSS. °कामेत्ति.

२२ G B K insert कामम् before उपपन्नम्. B P om. तथा हि.–G संताप्य°. U हि for अपि.–U विविधैरनुतप्यन्ते and Ranganâtha too, whose main reading, however, is निभृतैः ("गुप्तैः," "दयितविषयकैरनुशयैः पश्चात्तापैः").–K दयितानुशयैः.–B आदिश for आदेशय. P आदर्शय.–A N $N_2$ P om. °पृष्ठ°. U °हर्म्यपृष्ठस्य.

२३ G एत्थ एत्थ for इदो इदो.–N $N_2$ इदो for इमिणा. U इदो इदो एदु

एण फलिह-मणि-सोवाणेण आरोहदु भवं पदोसावसर-रमणिज्जं मणि-हम्मिअं ।

२४ राजा । आरोहाग्रतः ।

सर्वे सोपानोपसर्पणं रूपयन्ति ।

२५ विदू० । विलोक्य । भो पच्चासण्णेण चन्दोदएण होदव्वं । जह तिमिर-रेईअमाणं पुव्व-दिसा-मुहं आलोअ-सुहअं दीसदि ।

२६ राजा । सम्यगाह भवान् ।

उदयगूढशशाङ्कमरीचिभि-
स्तमसि दूरमितः प्रतिसारिते ।
अलकसंयमनादिव लोचने
हरति मे हरिवाहनदिङ्मुखम् ॥ ६ ॥

---

२५ भोः प्रत्यासन्नेन चन्द्रोदयेन भवितव्यम् । यथा तिमिररिच्यमानं पूर्वदिशामुखमालोकसुभगं दृश्यते ।

---

भवं. K एदु एदु for इदो इदो. P तरङ्गस्ससिरिएण. G °समसिरीएण. K °तरङ्गसिसिरेण समसिरिएण. U °समसिरिएण. N °तरङ्गसमीरसेएण. $N_2$ °तरङ्गसमीरएण. A K °तरङ्गसिसिरेण.–A K फलिअ°. U प्फणिहमणिसिलासो°.–P K om. भवं.–G K पदोसावदार°. N $N_2$ प्पदोसा°. B पदोसावसाणरम°.–A °रमणीअं $N_2$ °रमणीज्जं. U सव्वदो रमणीअमणिहम्मपिठ्ठअलं for पदोसा° &c. K मणिहम्मपासादं.

२४ B N $N_2$ सोपानोत्सर्पणम्. U सर्वे सोपानारोहणं नाटयन्ति. P अधिरोह. K सोपाणसर्पणं.

२५ U निरूप्य for विलोक्य. K om. विलोक्य.–U om. भो and has प्पच्चा°. G भोदव्वं.–N $N_2$ जहा.–K तिमिरे विली अमाणे. G तिमिरे वलीअमाणे. N तिमिरमु–माणं (*sic*). $N_2$ तिमिरमुच्चमाणं, where the च्च is corrected from some letter which it is impossible to make out. B तिमिररेरिअमाणं. P °रेइअमाणं. U तिमिरेण रेचीअमाणं दिसामुहं.–N आलोअसुहं. $N_2$ आलोअण°. A आलोअणसुहं.–N दीसई. B K $N_2$ P दीसइ.

२६ U सम्यग्भवान्मन्यते. N G P K सम्यग्भवानाह.

B उदयरूढ°.

A B K N $N_2$ P दूरमितः प्रतिसारिते. N (मरीचिभिस्र) तमित (?)

२७ विदू० । ही ही । भो एसो खण्ड-मोदअ-सस्सिरीओ उदिदो राआ दुआदीणं ।

२८ राजा । सस्मितम् । सर्वत्रौदरिकस्य अभ्यवहार्यमेव विषयः ।

प्राञ्जलिः प्रणिपत्य । भगवन् क्षपानाथ

रविमावसते सतां क्रियायै
सुधया तर्पयते सुरान् पितॄंश्च ।
तमसां निशि मूर्छतां निहन्त्रे
हरचूडानिहितात्मने नमस्ते ॥ ७ ॥

उत्तिष्ठति ।

२९ विदू० । भो बम्हण-संकामिदक्खरेण दे पिदामहेण अब्भणुण्णादो आसण-ट्ठिदो होहि जाव अहंपि सुहासीणो होमि ।

---

२७ ही ही । भोः एष खण्डमोदकसश्रीक उदितो राजा द्विजातीनाम् ।

२९ भोः ब्राह्मणसंक्रामिताक्षरेण ते पितामहेन अभ्यनुज्ञातः आसनस्थितो भव यावदहमपि सुखासीनो भवामि ।

---

for तमसि. N2 मरीचिभिस्तस्तामित°. U तमसि दूरतरं प्रतिसारिते. G तमसि दूरत एव निराकृते. We with A B K N N2 P. G दिग्मुखम्.

२७ B A N N2 have विलोक्य at the commencement of the speech and A N N2 omit भो.–A inserts खु before खण्ड°.–A °मोदअसिसिरिओ. U °मोदअसरिसो उदिओ राआ ओसहीणं. N and N2 read the speech thus: ही ही एसो चन्दो मोदअसरीओ उट्ठिदो राआ आदीणं [N2 दुआदीणां]. G खन्दमोदअसमससीरीओ. K °समसिरीओ A उट्ठिदो राआ. G K उदिदो राजा. B उदुउं पवुत्तो राआ दुआदिणं. K राजा दुजादीणं. P °मोदअसरिसो उदिओ राआ दिआणं.

२८ G N सर्वत्रोदरिकस्य. P सर्वस्य for सर्वत्र.–B° हार्य एव. P °हार एव. A N N2 वाग्विषयः for विषयः.–P om. भगवन्.–U ऋक्षराज for क्षपानाथ. B ऋक्षनाथ. P नक्षत्रनाथ.

G आसशते. We with A N N2 B P and Kâṭayavema. U रुचिमावहते. K आविसते.

U पितॄन्सुरांश्च.

U °चूडानिलयात्मने.

B इत्युत्तिष्ठति. U उपतिष्ठते.

२९ A B P बम्हणाणणसं°.–N N2 om. the whole of Vidûshaka's

३० राजा । तथा विदूषकं परिगृह्य उपविष्टः । परिजनं विलोक्य । **अभिव्यक्तायां चन्द्रिकायां किं दीपिकापौनरुक्त्येन । विश्राम्यन्तु भवत्यः ।**

३१ परि° । **जं देवो आणवेदि ।**

[ इति निष्क्रान्तः ।

३२ राजा । चन्द्रमसमवलोक्य । **वयस्य परं मुहूर्तादागमनं देव्याः । तद् विविक्ते कथयिष्यामि स्वामवस्थाम् ।**

३३ विदू° । **णं दीसदि एव्व सा । किं दु तारिसं अणुराअं पेक्खिअ सक्कं आसा-बन्धेण अत्ताणं धारेदुं ।**

---

३१ **यद् देव आज्ञापयति ।**

३३ **ननु दृश्यत एव सा । किं तु तादृशमनुरागं दृष्ट्वा शक्यमाशाबन्धेन आत्मानं धारयितुम् ।**

---

speech बम्हण° &c. and so much of the stage-direction of the following speech as ends with परिगृह्य.–G U om. भो. P भो वअस्स.–U संकामिदक्खरेण.–B तुह for दे. P has neither दे nor तुह. A after पिदामहेण goes on: अब्भणुण्णादोसि । ता आसणगदो होहि &c. P अब्भणुण्णादोसि. B P U आसणगदो.–U जेण for जाव. B P अहं वि.–B भविस्सं for होमि.

३० A उपविश्य for तथा विदूषकं परिगृह्योपविष्टः. N $N_2$ उपविश्य for उपविष्टः. U B om. तथा and have विदूषकवचनं परि°. P तथोपविश्य. N $N_2$ °पौनरुक्त्यं.–N $N_2$ तेन विश्राम्यन्तु. In fact N $N_2$ read thus: अभिव्यक्तायां चन्द्रिकायां किं दीपिकापौनरुक्त्यं । तेन विश्राम्यन्तु भवत्यः. U किं । तद्विश्राम्यन्तु भवत्यः. G K read दीपिकापौनरुक्त्येन किं &c., and P किं दीपिकया पुनरुक्तेन, instead of किं दीपिकापौनरुक्त्येन. G विश्रम्यन्तु. K भवन्त्यः.

३१ A N $N_2$ भट्टा for देवो.
U निःक्रा°.

३२ G B K U ins. विदूषकं प्रति after °लोक्य, A N सखे for वयस्य which P altogether omits. U विव (*sic*). क्ते कथयामि.

३३ A N $N_2$ भो ण दीसदि. G K सा ण दिस्सदि [K दीसइ] एथ्थ. P B ण दीसइ[B ई] एव्व सा.–U दीसइ.–G K किं तु. G तारियं. A N $N_2$ ताए तारिसं

३४ राजा । एवमेतत् । बलवान् पुनर्मम मनसोभितापः ।

नद्या इव प्रवाहो
विषमशिलासंकटस्खलितवेगः ।
विघ्नितसमागमसुखो
मनसिशयः शतगुणीभवति ॥ ८ ॥

३५ विदू० । जहा परिहीअमाणेहिं अङ्गेहिं अहिअं सोहसि तहा अदूरे पिअ-समागमं ते पेक्खामि ।

३६ राजा । निमित्तं सूचयित्वा । वयस्य

---

३५ यथा परिहीयमानैरङ्गैरधिकं शोभसे तथा अदूरे प्रियासमागमं ते पश्यामि ।

---

and have देक्खिअ for पेक्खिअ. P दक्खिअ. U भो दीसदि एव्व सा. Thus all our MSS. read ण for णं except U, which has neither. Kâṭayavema and Ranganâtha also have ण. But they are doubtless all wrong as the सा in sp. 33 refers to अवस्था in the previous speech. We with the "B P and Calc. Ed." referred to by Bollensen in his Edition (Anmerkungen S. 40, 6). G K ins. खु after सक्कं. A आत्ताणअं धारिदुं. U धारिदुं. N N2 आत्ताणं for अत्ताणं.

३४ A N N2 मे for मम. P om. मम. P मनसो हि तापः. B °लाषः for °तापः B P. कुतः after °तापः.

°संकटे. G °संकरस्ख°.

B विवटितस°. N N2 द्विगुणितो corrected into शतगुणो.

३५ A N2 भो before जहा &c., and जधा for जहा. U जधा, and P भो, for जहा. P ता for तहा. N भो वयस्स जहा &c. B भो for जहा. B परिहीय° तहा &c. A has: तधा अदूरे पिअजणसमागमं ते पेक्खामि. N N2 अहिअअरं for अहिअं, and go on: सोहसि तहा अदूरे पिअअणसमागमं ते प्पेक्खामि.–U अहिअं सोहसि ता अदूरे प्पिअसमागमं ते प्पेक्खामि. B शोभहि. B ता अदूरे पिअजणसमाअमं पेक्खामि for तहा &c. G K अधिकअं[G अधिअं] सोहेसि [G सोहसि] ता [G तहा] तक्केमि अदूरे पिअसमागमोत्ति [G °गमं] P ता अदूरे पिअजणसमाअमं दक्खामि.

३६ U सूचयन्.

G वाचाभि°. N N2 वचोभी रागजनकैः. B आसाजननैः. K वचोभिरागजननैः corrected from वचोभिराशा°.–N N2 °व्यथाम्.–N अयमास्यन्दितैः. U अयमास्यन्दितैर्बाहुराश्वा-

वचोभिराशाजननैर्भवानिव गुरुव्यथम् ।
अयं मां स्पन्दितैर्बाहुराश्वासयति दक्षिणः ॥ ९ ॥

३७ विदू० । ण हु अण्णहा बम्हणस्स वअणं ।

३८ राजा । सप्रत्याशस्तिष्ठति ।

प्रविश्य आकाशयानेन अभिसारिकावेषा उर्वशी चित्रलेखा च ।

३९ उर्व० । आत्मानं विलोक्य । हला चित्तलेहे अवि रोअदि दे अअं मे अप्पाभरण-भूसिदो णीलंसुअ-परिग्गहो अहिसारिआ-वेसो ।

---

३७ न खल्वन्यथा ब्राह्मणस्य वचनम् ।

३९ हला चित्रलेखे अपि रोचते तेयं मे अल्पाभरणभूषितो नीलांशुकपरिग्रहोभिसारिकावेषः ।

---

सयति मे मनः. A अयं मां स्यन्दितैः. And G reads अयमास्फन्दितैः. (स्फुन्दितैः?). B K P अयमास्पंदितै°.

३७ A N2 खु अण्णघा. N ख्खु for हु. B अण्णहा ण खु. K अण्णधा.–N N2 बह्मणवअणं. U om. हु and reads होदि after वअणं.

३८ A ततः प्रविशत्याकाशयानेन किंचिन्मत्ता वैहारिकवेषोर्वशी चित्रलेखा च. N N2 ततः प्रविशति आकाशयानेन वैहारिकवेषा किंचिदुन्मत्तोर्वशी चित्रलेखा च. U ततः प्रविशति आकाशयानेन कृताभिसरणवेषा &c. B P ततः प्रविशत्याकाशयानेन किंचिद्विक्लवा [B क्षी] अभिसारिकावेषधारिणी उर्वशी चित्रलेखा च.

We with G K.

३९ B A N N2 अवलोक्य. P निर्वर्ण्य.–G सखि for हला चित्तलेहे. U सहि रुच्चदि दे मे अअं मोत्ताहरभूसिदो णीलंसुअप्परिग्गहो अहिसा°. K सहि रुच्चदि अअं मे ते मुत्ताभरणभूसिदो &c. P हला खु आहरणभूसिओ किदणिलंसुअपरिग्गहो अहिसारिआवेसो अवि रोअइ. G रुच्चदि अअं मे ते आभरण° &c. We with A B N N2 and Kâṭayavema. N N2 B om. दे. B मम for मे. G आभरण°. N N2 अप्पा आहरण°. G B नीलंसुअ°. G अहिसरिआ°. B अभिसारिआ°.

४० चित्र॰। णत्थि मे वाआ-विहवो पसंसिदुं। इदं तु चिन्तेमि। अवि णाम अहं पुरूरवा भवेअंति।

४१ उर्व॰। सहि मदणो खु तुमं आणवेदि। सिग्घं णेहि मं तस्स सुहअस्स वसदिं।

४२ चित्र॰। णं एदं परिवत्तिदं विअ केलास-सिहरं पिअदमस्स दे भवणं उवगदम्ह।

---

४० नास्ति मे वाग्विभवः प्रशंसितुम्। इदं तु चिन्तयामि। अपि नामाहं पुरूरवा भवेयमिति।

४१ सखि मदनः खलु त्वामाज्ञापयति। शीघ्रं नय मां तस्य सुभगस्य वसतिम्।

४२ नन्वेतत् परिवर्तितमिव कैलासशिखरं प्रियतमस्य ते भवनमुपगते स्वः।

---

४० A N $N_2$ ins. सहि before णत्थि.–N $N_2$ om. मे.–A N $N_2$ वाआए विहवो. G वाहाविहवो.–B reads thus: णत्थि मे विहवो वाआ पशं°. P णत्थि मे विहवो वाआए पसं°.–A U एदं. B om. तु.–N $N_2$ अहं वा for अहं. U अहं जेव्व. P अहंपि. N $N_2$ पुरूरवा.–A हवीअंति. N $N_2$ हवेअंति.

४१ A B P हला for सहि.–G ins. मे before मदणो which it reads मअणो. U मम मअणो क्खु. A om. खु. B मअणो. K मे मणं *(sic)* for मदणो.–K सअं for सिग्घं. P सिग्घं मं णेहि तस्स पस्सं सुहगस्सत्ति. A N $N_2$ सिग्धं किल मं णेहि. B सिग्घं मं णेहि तस्स सआसं सुहयस्सेत्ति. G K तं for तस्स. For सुहअस्स G K have पिअदमस्स. G U वसतिं.

४२ B विलोक्य before णं. G पडिवत्तिदं. We read परिवत्तिदं with B P. B केलाससिहरसस्सिरीअं.–A वट्टिदं. G विय. N $N_2$ णं एदं परिवट्टिदकेलाससिहरं पिअतमस्स दे भवणं उवगदह्म. B पिअस्स. P पिअपहस्स भवअणं. G पिअतमस्स. And A reads पिअअमस्स. A G देव भवणं for दे भवणं. U णं परिबिम्बिअं विअ जामिणीजमुणाए कैलाससिहरं सस्सिरिअं दे पिअस्स भवणं गदह्म. K णं एदं पडिबिम्बिदं विअ जामिणीजमुणाएं केलाससिहरं पिअदमस्स दे भअणं अणुसरह्म. G उवसरह्म.

४३ उर्व० । तेण हि पहावदो जाणाहि दाव कहिं सो मम हि-अअ-चोरो किं वा अणुचिट्ठदित्ति ।

४४ चित्र० । ध्यात्वा । आत्मगतम् । भोदु कीलिस्सं दाव एदाए । प्रकाशम् । हला एसो मणोरह-लध्ध-पिआ-समाअम-सुहं अणुहवन्तो उवहोअ-ख्खमे ओआसे चिट्ठदि ।

४५ उर्व० । विषादं नाटयति ।

४६ चित्र० । मुध्धे का उण अण्णा चिन्ता पिआ-समाअमस्स ।

---

४३ तेन हि प्रभावात् जानीहि तावत् क्व स मम हृदयचोरः किं वानुतिष्ठतीति ।

४४ भवतु क्रीडिष्यामि तावदेतया । हला एष मनोरथलब्ध-प्रियासमागमसुखमनुभवन्नुपभोगक्षमेऽवकाशे तिष्ठति ।

४६ मुग्धे का पुनरन्या चिन्ता प्रियासमागमस्य ।

---

४३ G पभावादो for पहावदो. U प्पभावेण. K देण हि प्पभावदो जाणाहि. G जाणिहि. P जाणेहि. B N $N_2$ जाणीहि. –N $N_2$ om. दाव and read मह for मम. U om. दाव and has मे for मम. P सो जणो for सो.

४४ A N $N_2$ B P ध्यात्वा विहस्यात्मगतम् [P स्वगतम्]. G आत्मगतं ध्यात्वा. U ध्यात्वा आत्मगतं. B होदु. K भोदि.–G N किलिस्सं.–G K U ins. सह after एदाए. A N $N_2$ read: हला मणोरहलद्धपिआसमाअमसुहं अणुहवन्तो उवहोगक्खमे पदेसे वट्टदि. U हला दिठ्ठो मए उअभोगक्खमे अवआसे मणोरहलद्धं प्पिआसमाअमसुहं अणुभवन्तो चिठ्ठदित्ति. G K हला एसो दिठ्ठो मए उवभोगख्खमे देसे मणोरहलध्धं पिआसमागमसुहं [K पिआगमसुहं] अणुहवन्तो चिठ्ठदि. B हला दिठ्ठो मए मणोरहलध्धं पिअजणसमाअमसुहं अणुभवन्तो उपभोअख्खमे अवआसे सहवअस्सो चिठ्ठइ. P हला मणोरहलध्धं पिअजणसमाअमं अणुहोदुं उवहोअख्खमे ओआसे सह वअस्सेण चिठ्ठइ. We with A N $N_2$ and Kâṭayavema.

४५–४६ The MSS. read as follows: U उ° । अवेहि हिअअं मे ण प्पत्तिआदि । हला चित्तलेहे हिअए काउण किं जप्पसि । प्पिअसमागमस्स अग्गदो ज्जेव्व अणेण अवहिदं मे हिअअं for 45–47 G उ° । विषादं नाटयति । चि° । मुध्धे का उण अण्णा चिन्ता पिआसमागमस्स. K उ° । विषादं नाटयति । चि° । मुद्धे का उण चिन्ता पिअसमागमस्स. P

४७ उर्व० । सोच्छ्वासम् । अदक्खिणं संदेहदि मे हिअअं ।

४८ चित्र । विलोक्य । एसो मणि-हम्मिअ-गदो वअस्स-मेत्त-सहाओ राएसी । ता एहि उवसप्पाम णं ।

उभे अवतरतः ।

४९ राजा । वयस्य रजन्या सह विजृम्भते मदनबाधा ।

५० उर्व० । अणिब्भिण्णत्थेण इमिणा वअणेण आकम्पिदं मे

---

४७ अदक्षिणं संदिग्धे मे हृदयम् ।

४८ एष मणिहर्म्यगतो वयस्यमात्रसहायो राजर्षिः । तदेहि उपसर्पाव एनम् ।

५० अनिर्भिन्नार्थेन अनेन वचनेन आकम्पितं मम हृदयम् । अन्तरिते एव शृणुवः अस्य स्वैरालापं यावदावयोः संशयच्छेदो भवति ।

---

उ० । धण्णो सो जणो जो एव्वं भवे । चि० । मुध्धे का उण अण्णा चिन्ता विअप्पिआ (translated विकल्पिता) तुए विणा पिअसमाअमस्स. B उ° । विषादं नाटयित्वा । धण्णोसौ जणो जो एव्वं भवे । चि० । मुध्धे का उण अण्णा पिअसमाअमचिन्ता. N N2 उर्व° । विषादं नाटयन्ती । कहिं [।?] चित्तलेहे [wrongly for चित्रलेखा?] मुध्धे का उण चिन्ता अण्णपिअ [N2 आ] समगदस्स । [ins. उर्व° ?] अदक्खिणं भं संदहदि हिअअं. A उ° । विषादं नाटयन्ती । कहं । चित्र । मुध्धे का उण चिन्ता अण्णपिआसमाअमस्स Ranganâtha's chháyâ : चि° । मुग्धे का पुनरन्या चिन्ता प्रियसमागमस्य. Kâṭayavema: मुध्धे का उण अण्णा से चिन्ता समाअमसुहस्स. It is not unlikely that the passage forming Chitralekhâ's speech has suffered some corruption.

४७ B प्रेक्ष्य for सोच्छ्वासम्. A संदिहदि. B अदक्खिण्णं मे हिअअं. संदिहइ K सहि अदक्खिणं संदेहदि मे हिअअं. P अदक्खिणं मे संदिआहे हिअअं.

४८ AN N2 ins. खु after एसो.–G N N2 U K °हम्मगदो. G K om. °मेत्त°.–B °सहायो. A N N2 चिट्ठदि for राएसी. P om. राएसी.–A N N2 om. एहि. U ता उपस[प] ह्म for ता एहि &c. P B om. ता. K. उवसपह्म. P अहिसप्पह्म. G उवसप्पम. N उपसप्पाव. A B N2 उवसप्पाम.

४९ B N N2 U विजम्भते. GK विजम्भेते. P वर्धते.–A N N2 U B P मदनबाधा. G K मदनचन्द्रौ.

५० U अणिब्भिण्णत्थेण.–G उणुभिण्णत्थे-

हिअअं। अन्तरिदा एव्व सुणाम से सेरालावं जाव णो संसअ-च्छेदो होदि ।

५१ चित्र॰ । जं दे रोअदि ।

५२ विदू॰ । णं इमे अमिअ-गब्भा सेवीअन्दु चन्द-वादा ।

५३ राजा । वयस्य एवमादिभिरनुपक्रम्योयमातङ्कः । पश्य

कुसुमशयनं न प्रत्यग्रं न चन्द्रमरीचयो
न च मलयजं सर्वाङ्गीणं न वा मणियष्टयः ।
मनसिजरुजं सा वा दिव्या ममालमपोहितुम्—

५४ उर्व॰ । का वा अवरा ।

५५ राजा ।

रहसि लघयेदारब्धा वा तदाश्रयिणी कथा ॥ १० ॥

---

५१ यत् ते रोचते ।

५२ नन्वेते अमृतगर्भाः सेव्यन्तां चन्द्रपादाः

५४ का वापरा ।

---

ण (अणुब्भिणणथ्थेण?). N अणाहिणात्थेण.–$N_2$ अणभिणात्थेण. G एदेण and K एदिणा for इमिणा.–N $N_2$ वअस्सेण for वअणेण. A कम्पिदं मे, N $N_2$ कम्पदि मे, and G K आकम्पिदं विअ, for आकम्पिदं मे. B मम for मे. A N $N_2$ insert ता after हिअअं. P आअप्पिदम्ही for आकम्पिदं मे हिअअं.

A अन्तरिदा भविअ सुणाम. N $N_2$ अन्तरिदा भवीअ सुणामो. G K अन्तरिदे.–U om. एव्व. B सुणाम. P सुणामो. U सुणम्ह. G K सुणेम्ह. B P आलावं. K संलावं. U आलावं for से सेरालावं. B P जेण for जाव णो.–U भोदि.

५१ A रोअदि. P रोअइ. G K N $N_2$ रोचदि. U B जं ते रुच्चदि. K जइ for जं.

५२ G K अमिअगब्भचन्दवादा सेवीअन्दु. K ण for णं. N $N_2$ अमिद॰ for अमिअ॰. A सेविअन्ति. B सेवीअन्दे. N $N_2$ सेविअन्त[=न्तु?]. U सेविअन्तु चन्दवाआ.

५३ A om. वयस्य.–A अनुक्रम्यो, G अतिक्रम्यो, and P अनवक्रम्यो, for अनुपक्रम्यो. U अनुक्रम्योयमारम्भः.

A N $N_2$ B मणिभूमयः.

५४ B उरसि हस्तं दत्त्वा before का &c. A N $N_2$ om. वा. U K om. the whole speech.

५५ G आरभ्या. U B P ॰श्रयणी.

५६ उर्व॰ । हिअअ दाणिं मं उज्झिअ इदो संकन्तेण तुए फलं उवलध्धं ।

५७ विदू॰ । आम हंपि जदा मिट्ठ-हरिणी-मंस-भोअणं ण लहे तदा णं पथ्थयन्तो संकित्तअन्तो आसासेमि ।

---

५६ हृदय इदानीं मामुज्झित्वा इतः संक्रान्तेन त्वया फलमुपलब्धम् ।

५७ आम अहमपि यदा मिष्टहरिणीमांसभोजनं न लभे तदा एतत् प्रार्थयमानः संकीर्तयन्नाश्वसिमि ।

---

५६ A N N2 हिअअ दाणिं ते [N N2 दे] सग्गं उज्झिअ [N N2 उज्झीअ] इदं [N N2 इदो] संकतस्स [N N2 संकेतस्स] फलं उवलध्धं. U हिअअ जं दाणिं सि मं उज्झिअ इदो संकन्तं तस्स फलं तुए उअलद्धं. B हिअअ दाणिं सग्गं उज्झिअ इदो सक्कन्तस्स फलं उवलध्धं तुज्झ. G हिअअ मं दाणिं उज्झिअ इदो सक्कन्तस्स फलं लध्धं लध्धं. K हिअअ जं दाणिं मं उज्झिअ इदो संक्कतं तस्स फलं तुए उवलध्धं. P हिअअ दाणिं मं उज्झिंअ इदो सक्कदेण फलं उवलध्धं, which we adopt, but we add the तुए from Kâṭayavema who reads हिअअ मं दाणिं उज्झिअ इदो संकन्तेण तुए फलं उवलध्धं.

५७ G आम हंपि जदा मिछ्छहरिणीमंसभोअणं ण लभे तदा अण्णं मंसं मग्गन्तो आसासेमि एव. A आमः जदा अहंपि सिहरिणीरसालं ण लहे तदा णं पथ्थयन्तो संकित्तन्तो आससिमि. U आम भो अहंपि जदा सिहरिणीं रसालं च ण लहे तदा तं ज्जेव्व चिन्तअन्तो आसादेमि सुहं .N N2 सहे जदा अहं पिअसिहरि [N2 र] णीअसालं ण लहे तदा णं पत्थअन्तो संकिदच्चेदो आसिसिमि. B विदू° । आत्म. । भो जदा अहंवि सिहरिणीं रसालं ण लहे तदा णं पथ्थअन्तो संकितअन्तो आसासेमि विअ. K विदू° । आम् अहंपि जदा सिहरिणिं मंसभोअणं ण लहे तदा अण्णं मग्गन्तो आसादेमिं सुहं. P स्व । भो जदा अहं सिहरिणीरसं ण लहे तदा णं पथ्थअन्तो संकित्तअन्तो आसासेमि. That Vidûshaka is not averse to animal food may be seen from S'âkuntala Act II. Speech 1. It is very natural that modern Brâhamaṇs should make Vidûshaka more fond of the S'ikhariṇî than of venison, though in reality he only cares for the latter, and should have changed the reading accordingly. Kâṭayavema and Ranganâtha too have apparently yielded to the same aversion to animal food and to the temptation to change the correct or prefer the modernized reading.

५८ राजा। संपद्यत इदं भवतः।

५९ विदू०। भवंपि तं अचिरेण पाविस्सदि।

६० राजा। सखे एवं मन्ये—

६१ चित्र०। सुणु असंतुट्ठे सुणु।

६२ विदू०। कहं विअ।

६३ राजा।

अयं तस्या रथक्षोभादंसेनांसो निपीडितः।
एकः कृती शरीरेस्मिन् शेषमङ्गं भुवो भरः ॥ ११ ॥

६४ चित्र०। किं दाणिं विलम्बीअदि।

६५ उर्व०। सहसोपसृत्य। हला अग्गदोवि मम गदाए उदासीणो विअ महाराओ।

---

५९ भवानपि तामचिरेण प्राप्स्यति।

६१ शृणु असंतुष्टे शृणु।

६२ कथमिव।

६४ किमिदानीं विलम्ब्यते।

६५ हला अग्रतोपि मम गताया उदासीन इव महाराजः।

---

५८–५९ B A N $N_2$ om. the two speeches.

५९ U तुमं वि तं अइरेण पाविहिसि. K अइरेण. P प्रकाशम्। अइरेण भवं वि तं लहिस्सदि, thus making it part of the speech आम &c.

६० A B सखे एवं च मन्ये. U मन्यते. K om. सखे.

६१ B A N $N_2$ सुणाहि in both places. P B U om. the second सुणु. K असंतुट्ठे सुणु सुणु.

६२ $N_2$ कधं.

६३ For तस्याः K U तया and G तदा.–P A N $N_2$ विघट्टितः for निपीडितः. P यदयं रथसंक्षोभात्.
B मे for अस्मिन्.

६४ B विलम्बेसि. N $N_2$ P विलंबिअदि. A wrongly assigns the speech to Vidûshaka. G K किं दाणिं विलम्बइस्सं and make it a part of the following speech of Urvas'î. U उ०। किं दाणिं अवरं विलम्बिस्सं। सहसोपगम्य। हला चित्तलेहे अग्गदोवि मए ठ्ठिदाए उआसीणो महाराओ.

६५ A मइ ठ्ठिदाए for मम गदाए. N $N_2$ हला अग्गदो मइ ठ्ठिदाए उदासीणो

६६ चित्र० । सस्मितम् । अदितुवरिदे अणुक्खित्त-तिरक्खरिणी-आ सि ।

६७ नेपथ्ये । इदो इदो भट्टिणी ।

६८ सर्वे । कर्णं ददति ।

६९ उर्व० । सह सख्या विषण्णा ।

७० विदू० । अविहा अविहा उवट्ठिदा देवी । ता वाचं-जमो होहि ।

७१ राजा । भवानपि संवृताकारमास्ताम् ।

७२ उर्व० । हला किं एत्थ करणिज्जं ।

---

६६ अतित्वरिते अनुत्क्षिप्ततिरस्करिणीकासि ।

६७ इत इतो भर्त्री ।

७० अविहा अविहा उपस्थिता देवी । तद् वाचंयमो भव ।

७२ हला किमत्र करणीयम् ।

---

विअ ह्वे महाराओ. P B ठ्ठिदाए मइ for मम गदाए. K मए for मम, and inserts अअं before उदासीणो.

६६ B हला before अदि° which it reads अदितुवरिए. G अतितुवरिदे. A °तुवरदे.–U ins. अयि before अदि°. –U °तुरिदे असंखित्ततिरक्करिणी असि –A °तिरक्खरिणीआ सि. N N2 अणुखि [N2 खिख] त्ततिरक्क [N2 क्ख] रिणीआसी. B has अणिक्खित्ततिरक्खरिणी होसि. P अणिक्खित्ततिरक्खरिणीआसि. G K संठिद [G संहिद] तिरक्करणीका [K आ] सि. Kâṭayavema अणक्खित्त° (="अनाक्षिप्त°").

६७ P भट्टिणि.

६८ For कर्णं ददति P G K have आकर्णयन्ति.

६९ P सख्या सह.

७० For अविहा अविहा G K have अइ भो. P अविह अविह भो वअस्स उव°. &c. N N2 अविहा उव°. U अविद २ ( *i. e.* अविद अविद ) भो उवत्थिदा देवी ता मुझ्झितमुहो होहि.–For ता &c. A भो तुवं वाअंअमो होहि. N N2 om. ता and read भो वाअंअतो [मो?] होई. G K दाव for ता. B ता तुमं वाअंअमो होहि. P ditto, except that it omits ता.

७१ A B P °कार आस्ताम्.

७२ P कहं करणिज्जं for हला &c. A N N2 हला कहं करणीअ. So also U, only having कधं and करणीयं. B हला एथ्थ किं कर°.

७३ चित्र० । अलं आवेएण । अन्तरिदा वयं । उववास-णिअम-वेसा राएसि- महिसी दीसदि । ता ण एसा इह चिरं चिट्ठिस्सदि ।

ततः प्रविशति औपहारिकहस्तपरिजना देवी ।

७४ देवी । परिक्रम्य अवलोक्य च । हञ्जे णिउणिए एसो रोहिणी-संजोएण अहिअं सोहदि भअवं मिअ-लञ्छणो ।

७५ चेटी । णं देवी-सहिदो भट्टा विसेस-रमणिज्जो । परिक्रामति ।

---

७३ अलमावेगेन । अन्तर्हिते आवाम् । उपवासनियमवेषा राजर्षिमहिषी दृश्यते । तन्नैषा इह चिरं स्थास्यति ।

७४ हञ्जे निपुणिके एष रोहिणीसंयोगेन अधिकं शोभते भगवान् मृगलाञ्छनः ।

७५ ननु देवीसहितो भर्ता विशेषरमणीयः ।

---

७३ N N2 आवेसेण for आवेएण. B P आवेएण. A G K U आवेगेण. U दाणिंसि तुमं for वयं.–U विहिदणिअमवेसा राअमहिसि दीसइ । ता एसा चिरं ण चिट्ठदित्ति. A अन्तरिहिदा होम । एसा खु विणीदवेसा राजाणं सेवन्ती ण एथ्थ चिरं चिट्ठिस्सदि । तथा स्थिते. N N2 अन्तहिदा होम्ह । एसा क्खु विणीदवेसा राआणं सेवन्ती ण एत्थ चिरं चिट्ठदि । उभे तथा स्थिते. B अलं आवेएण । अन्तहिदा दाव होहि । इअं विणिअमट्ठिअवेसा राआणं सेवन्ती ण इह चिरं चिट्ठिस्सदि. P अलं आवेएण । अन्तरिदा होम्ह । इअं सणिअमवेसा विअ राआणं सेवन्ती दिस्सइ । एसा ण चिरं चिट्ठिस्सदि. We with G K and Kâṭayavema.

७४ G प्रविष्टा औपहारिकहस्ता सपरिवारा देवी. U त° प्र° धृतोपहारपरिजना दे°. B ततः प्रविशत्युपहारहस्तपरिजना देवी चेटी च. K प्रविश्योपहारहस्तपरिवारा देवी चेटी च.
Before this speech, P G B A give चेटी । इदो इदो भट्टिणी [G देवी].–A N N2 U चन्द्रमसम [U चन्द्रम]वलोक्य for the stage-direction परि°&c. B P चन्द्रमसं विलोक्य.–G K om. णिउणिए.–P A B अज्ज, and N N2 अअं, for एसो. P A N N2 U B अहिअं. G K अधिअं.–U रोहिणीजोएण. P रोहिणीसहाओ.–B सोभइ. P सोहइ.–N मिग्गलञ्छो. N2 मअलञ्छणो.

७५ G K णं देवीसहिदस्स भट्टिणो विसेसरमणीअदा भोदि [K होदि]. B णं देवीसहितस्स भट्ठिणो विअ विसेसरमणिज्जदा

७६ विदू० । दृष्ट्वा । भो ण जाणामि सोत्थि-वाअणं देइत्ति आदु भवदो वद-व्ववदेसेण मुक्क-रोसा पणिपाद-लङ्घणं पमज्जिदु-कामत्ति अज्ज मे अक्खीणं सुह-दंसणा देवी ।

७७ राजा । सस्मितम् । उभयमपि घटते । तथापि भवता यत् पश्चादभिहितं तन्मां प्रति भाति । यदत्रभवती

सितांशुका मङ्गलमात्रभूषणा
पवित्रदूर्वाङ्कुरलाञ्छितालका ।

---

७६ भो न जानामि स्वस्तिवायनं ददातीति अथवा भवतो व्रतव्यपदेशेन मुक्तरोषा प्रणिपातलङ्घनं प्रमार्ष्टुकामेति अद्य ममाक्ष्णोः शुभदर्शना देवी ।

---

होदि. U णं(?सं?) प्पज्जिस्सदि भट्टिणीसहिदस्स भत्तुणो विसेसरमणीअदा. A $N$ $N_2$ णं भट्टिणीसहिदो भट्टा विसेसदंसणीओ होदि. We with P and Kâṭayavema. U इति परिक्रामतः. P B सर्वे परिक्रामन्ति.

७६ A दृष्ट्वा । भो जाणामि सोत्थिवाअणअं किंपि देइत्ति भवन्तमन्तरेण अ वदावदेसेण मुक्करोसेत्ति तक्केमि अज्ज मे अच्छीणं सुहदंसणा देवी. $N$ $N_2$ दृष्ट्वा । भो जाणामि सोत्थिवाअणकंपि देइत्ति भवन्तमन्तरेण अ वदावसेदेण मुक्कदो [*sic*] सोत्ति तक्केमि । अज्ज मे अच्छिणं सुहदंसणा देवी. B वि० । भो जाणामि सोत्थिवाअणं कप्पिदं ण वेत्ति । भवन्तं अन्तरेण वदावदेसेण मुत्तरोसेत्ति तक्केमि । अज्ज मे अख्खिणं सुहदंसणा देवी. K वि० । भो णं जाणासि सोत्थिवायणकं देइत्ति आदु भवदो वदव्ववदेसेण मुक्करोसा पणिपादलङ्घणं संमज्जिदुकामेत्ति अज्ज मे अख्खीणं सुहदंसणा देवी. G दृष्ट्वा । भो णं जाणामि सोथ्थिवाअणं देइत्ति आत्तु भवदो वदवकव्वदेसेण मुक्करोसा पणिपादलङ्घणं पमज्जिदुकामेत्ति । अज्ज मे अख्खिणं सुहदंसणा देवी. P भो जणामि सोथ्थिवाअणं वट्टदि भव्वदं अन्तरेण वदावदेसेण मुत्तकोवा अज्ज मे अच्छिणं सुहदंसणा देवित्ति. U दृष्ट्वा । भो णं जाणामि सोत्थिवअणं देदित्ति ॥ आदुं, भवदो व्वदव्वदेसेण मुक्करोसा प्पणिपादलङ्घणं प्पमज्जिदुकामेत्ति अज्ज मे अख्खीणं सुहदंसणा देवी. We generally with G K U and Kâṭayavema, the latter however, omitting ति after and inserting मे before देइ, and having वदकम्मव्ववदेसेण, and reading the भवदो before पणिपाद° instead of before वद°.

७७ A has उभयथा भवता यत्तु पश्चादभिहितं &c. $N$ $N_2$ उभयथा भवते । यत्तु

व्रतापदेशोज्झितगर्ववृत्तिना
मयि प्रसन्ना वपुषैव लक्ष्यते ॥ १२ ॥

७८ देवी । उपगम्य । जेदु जेदु अज्जउत्तो ।

७९ परिजनः । जेदु जेदु भट्टा ।

८० विदू° । सत्थि भोदीए ।

८१ राजा । स्वागतं देव्यै । तां हस्तेन गृहीत्वा उपवेशयति ।

८२ उर्व° । हला इअं ठाणे देवी-सद्देण उवअरीअदि । ण किंपि परिहीअदि सचीए ओजस्सिदाए ।

---

७८ जयतु जयतु आर्यपुत्रः ।

७९ जयतु जयतु भर्ता ।

८० स्वस्ति भवत्यै ।

८२ हला इयं स्थाने देवीशब्देनोपचर्यते । न किमपि परिहीयते शच्या ओजस्वितया ।

---

पश्चादभिहितं &c. U has यत्तु पश्चादभिहितं for तथापि भवता यत्पश्चादभिहितं. B उभयमपि भवति यत्तु पश्चादभिहितं तन्मां प्रति. K उभयमपि घटते तथा भवता यत्पश्चादभिहितं तन्मां प्रतिभाति. P उभयथापि भवतः । यत्तु पश्चादभिहितं तन्मे प्रतिभाति. A N N2 तथा हि for यत्. P विचित्र° for पवित्र°.

B P °वृत्तिका.

G K U मम for मयि. We with A N N2 B P.– A B K वपुषेव. we with G N N2 P U.

७८ B उपसृत्य. G जअदु जअदु. B K do not repeat जेदु. U महाराओ for अज्जउत्तो. B P अ° अउत्तो.

७९ G जयतु जयतु भट्टारकः. U जयति देवो. B om. this speech. P does not repeat जेदु.

८० A वट्टदु भोदी. NN2 वड्ढेदु भोदी. P वध्धदु देवी K U B सोत्थि for सत्थि. B होदीए.

८१ K G U देवि स्वागतम्. G om. ताम् and A N N2 read हस्ते गृहीत्वोत्तिष्ठति. U हस्ते गृहीत्वोपवेशयति B हस्तेन गृहीत्वोत्तिष्ठति. K हस्तेन प्रगृह्योपविशति. P हस्तेन गृहीत्वोत्थाय तिष्ठति.

८२ A हला ठाणे इअं देवीसद्देण उवअ-

८३ चित्र॰ । साहु असूआ-परम्मुहं मन्तिदं ।

८४ देवी । अज्जउत्तं पुरो-करिअ कोवि वद-विसेसो मए संपादणीओ । ता मुहुत्तं उवरोधो सहीअदु ।

८५ राजा । मा मैवम् । अनुग्रहः खलु नोपरोधः ।

८६ विदू॰ । ईरिसो सोत्थि-वाअणवन्तो उवरोहो बहुसो होदु ।

८७ राजा । किंनामधेयमेतद् देव्या व्रतम् ।

---

८३ साधु असूयापराङ्मुखं मन्त्रितम् ।

८४ आर्यपुत्रं पुरस्कृत्य कोपि व्रतविशेषो मया संपादनीयः । तद् मुहूर्तमुपरोधः सह्यताम् ।

८६ ईदृशः स्वस्तिवायनवानुपरोधो बहुशो भवतु ।

---

रिअदि. So N N2, only inserting क्खु after ठाणे. U reads ठ्ठाणे इअं वि देवीसद्देण उच्चारीयदि । ण हि किंवि परिहीअदि सच्चीए ओजस्सिदाए. G K om. हला and G wrongly reads देवी भट्टेण for देवीसद्देण. G इअं for इअं. K इअंपि. B हला ठाणे इअं. B उवअरीअदि । ण परिहीणा देवीसद्दस्स, omitting the comparison about S'achî. K उ॰ । इअं पि ठ्ठाणे देवीसद्देण उच्चरीअदि ण किंपि परिहीअदि सचीदो ओजस्सिदाए. P हला इअं ठाणे देवीसद्देण उवअरिअदि ण परिहि॰अदि अस्स सद्दस्स. G उवआरीअदि. A N N2 सिरीए for सच्चीए.–N N2 ण हि for ण किंपि.

८३ B om. साहु and adds तुए after मन्तिदं. N N2 साहु असूअं परिहरीअ मन्तिदं. G K U सहि असूआपरंमुहं मन्तिदं तुए.

८४ B P अ॰अउत्तं. U पुरोकदुअ. B पुरदोकरिअ. A मे for मए, which N N2 altogether omit. B P read the मए after कोवि.–P संपादणिज्जो.

A K मुहूत्तअं. G मुहूत्तं. We with B P. N N2 U मुहूत्तअं.–A B °रोहो साहिअदु. N N2 K °रोहो सहीअदु. P सहि॰अदु. U साहिअदु.

८५ B P माणवक अनुग्रहः खल्वयमुपरोधः.–A अयं for न. N N2 om. न.

८६ A एरिसो भोज्जसोत्थि°. U ईदिसेहिं सोत्थिवाअणेहिं दे बहुसो उवरोधो होदु. N N2 इरिसो भोअणसोत्थि°. B ईरिसो एव्व सोत्थिवाअणणिमित्तो उवरोहो बहुसो होदु. G जारिसो सोत्थिवाअणकवन्तो तारिसो अवरोहो होदु. K ईरिसाणं सत्थिवाअणकारणं[ corrected from काणं] बहुसो उवरोहो होदु.

८७ G K om. एतत्. U inserts निपुणाम[*sic*]वलोक्य before किंनाम° and omits the following line, देवी

८८ देवी । निपुणिकामवेक्षते ।

८९ निपु° । भट्टा पिआणुप्पसादणं णाम ।

९० राजा । देवीं विलोक्य । यद्येवम् ।

अनेन कल्याणि मृणालकोमलं
व्रतेन गात्रं ग्लपयस्यकारणम् ।
प्रसादमाकाङ्क्षति यस्तवोत्सुकः
स किं त्वया दासजनः प्रसाद्यते ॥ १३ ॥

९१ उर्व° । महन्तो खु से इमस्सिं बहु-माणो ।

९२ चित्र° । अइ मुद्धे अण्ण-संकन्त-प्पेम्माणो णाअरिआ अहिअं दक्खिणा होन्ति ।

---

८९ भर्तः प्रियानुप्रसादनं नाम ।

९१ महान् खल्वस्य एतस्यां बहुमानः ।

९२ अयि मुग्धे अन्यसंक्रान्तप्रेमाणो नागरिका अधिकं दक्षिणा भवन्ति ।

---

निपुणिकामवेक्षते, which however all other MSS. agree in giving.

८८ B निपुणिकामुखम्.

८९ G om. भट्टा पि°. K om. भट्टा A भट्टापिया°[="भर्तृप्रिया°"]. N $N_2$ °पसाअणं. U भट्टा प्पिअप्पसाअणं णाम. B P भट्ट. Kâṭayavema reads with us, and translates, भर्तः प्रिया°. Ranganâtha's chhâyâ, भर्तः प्रियप्रसादनं नाम. G °पसादणं.

९० G K अवलोक्य.

B ग्लपयति.

G Nकाङ्क्षति.

P प्रसाध्यते.

९१ U ins. सवैलक्ष्यस्मितं at the beginning of the speech.–U क्खु एदस्स for खु से. P om.–से.–A N $N_2$ इमाए for इमस्सिं. G K सहि सरिसं एव्व[K जेव्व] जं [G om.] एसा आकिदी बहुमाणस्स [K °माणा] अइ &c. U सहि सरिसं जेव्व जं एसा आकिदी बहुमाणा अइ &c.

९२ A P N $N_2$ om. अइ.–N $N_2$ have मुद्धे, repeated.–P °संकन्तहिअआ. U om. °संकन्त°.–N $N_2$ अण्णसंकेतप्पेमा णाअरिआ.–B K °पेमाणो. G अहिअणं for अहिअं. U has °भारिआए प्पिअवअणा for दक्खिणा.

९३ देवी । सस्मितम् । णं इमस्स वद-परिग्गहस्स अअं पहावो जं एत्तिअं मन्ताविदो अज्जउत्तो ।

९४ विदू° । विरमदु भवं । ण जुत्तं सुहासिदं पच्चाचरिदुं ।

९५ देवी । दारिआओ उवणेध ओवहारिअं जाव मणि-हम्मिअ-गदे चन्द-पादे अच्चेमि ।

९६ परि° । एसो गन्ध-कुसुमादिउवहारो ।

९७ देवी । नाट्येन गन्धपुष्पादिभिश्चन्द्रपादानभ्यर्च्य । हञ्जे इमे ओवहारिअ-मोदए अज्ज-माणवअं लम्भावेहि ।

---

९३ नन्वेतस्य व्रतपरिग्रहस्य अयं प्रभावः यदेतावद् मन्त्रित आर्यपुत्रः ।

९४ विरमतु भवान् । न युक्तं सुभाषितं प्रत्याचरितुम् ।

९५ दारिका उपनयत औपहारिकं यावद् मणिहर्म्यगतांश्चन्द्रपादानर्चामि ।

९६ एष गन्धकुसुमाद्युपहारः ।

९७ हञ्जे एतानौपहारिकमोदकानार्यमाणवकं लम्भय ।

---

९३ G B K om. णं.–U om. सस्मितम् । णं, and has इमस्स वदस्स अअं प्पहावो जं एत्तिअं मन्ताविदो अज्जउत्तो for the whole speech. K वदप्परि°. K प्पहावो.–For मन्ताविदो G K have गददि.–A अय्य°. B P अ०अ°.

९४ P ण जुत्तं सुअरिदपच्चूहं आअरिदुं. G ins. तुए, and K ताए before सुहासिदं. B सुभासिदं पच्चूसरिदुं. A पच्चूसारिदं. N $N_2$ पच्छुत्सारिदुं. U प्पच्चविवदुं. सुहासिदं is the reading of seven of our MSS. and of the two commentators.

९५ A N $N_2$ दारिआ उवणेह. G उवहारिअं. U दारिओ आणेध उवहारिअं जाव हम्मगदे चन्दवादे अच्चेमि G दारिओ उवणध. B दारिए उवणेहि ओवहरिअं. P उवणेह. G जधा or जाव. N $N_2$ °गदं चन्दवादं.

९६ A N $N_2$ जं भट्टिणी आणवेदि एदं गन्धसुमणादि ओवहारिअं. U जं देवी आणवेदि । एसो उवहारो. B दारिकाः । अअं गन्धसुमणादिओ ओवहारिओ. P परिचारिकाः । अअं गन्धमालीआदिओ उपहारो. N $N_2$ इत्यौपहारिकं देव्या हस्तेर्पयति at the end of the speech.

९७ U उवणेह, and G उवणेध bef. नाट्येन &c. A N ins. गृहीत्वा before

९८ परि० । जं देवी आणवेदि । अज्ज-माणवअ एदं दाव दे ।

९९ विदू० । मोदकशरावं गृहीत्वा । सोत्थि भोदीए । बहु-फलो दे उववासो होदु ।

१०० देवी । अज्जउत्त इदो दाव ।

१०१ राजा । अयमस्मि ।

१०२ देवी । राज्ञः पूजामभिनीय प्राञ्जलिः प्रणिपत्य । एसा अहं देव-दा-मिहुणं रोहिणी-मिअ-लञ्छणं सक्खी-करिअ अज्ज-

---

९८ यद् देवी आज्ञापयति । आर्यमाणवक एतत् तावत् ते ।

९९ स्वस्ति भवत्यै । बहुफलस्तवोपवासो भवतु ।

१०० आर्यपुत्र इतस्तावत् ।

१०२ एषाहं देवतामिथुनं रोहिणीमृगलाञ्छनं साक्षीकृत्य आर्य-पुत्रमनुप्रसादयामि । अद्यप्रभृति यां स्त्रियमार्यपुत्रः प्रार्थ-

---

नाट्येन.–A B P सुमनसोभिः for ग-न्धपुष्पादिभिः. K गन्धकुसुमादिभिः. N N2 om. गन्धपुष्पादिभिः. B P हञ्जे णिउणिए. U इमेहिं उवहारेहिं मोदएहिं अज्जमाणवअं कञ्चुइं च अच्चेध for इमे &c. G अवहारिअ°. N N2 ओपहारिआ मोदआ. A अय्यमाणवअं. G has अज्जमाणवअं कञ्चइअं लम्भेमि. N N2 आणवेहि. A लावेहि. B इमे हुवे ओवहारिअमोदए अ०अमाणवअं कञ्चुइं अ लम्भावेहि. K उवहारमोदए अज्जमाणवअं कञ्चुइअं लम्भेइ.

९८ B P A N N2 भट्टिणी for देवी.–G °माणव. B अ०अ°. B om. दाव. B तुह for दे. P यथोक्तं करोति for अज्ज &c. up to दे. A N N2 om. दे.

९९ B मोदकं. A G N N2 सरावं. K P U °शरावं. K तवकं गृहित्वा. A B P होदिए. N N2 भवदीए. N N2 उवणसो (*sic*) U बहुफलो एस व्वदो होदु. P °फलो होदु तुह उववासो. B देवीए for दे. N N2 से for दे. A उववासो. N N2 भोदु. After this speech K U have चेटी । अज्ज कञ्चअ [U इ] एदं तव [U दे] । कं । गृहीत्वा स्वस्ति भवत्यै- [U देव्यै.]

१०० A अय्य°. B P अ०अ°.

१०१ B wrongly अहम् for अयम्.

१०२ A राजपूजाम्. P om. राज्ञः पूजामभिनीय. P om. एसा. U om. अहं. –A °मअलच्छणं. N N2 °लाच्छणं. U °मिहलच्छणं. A N N2 पच्चक्खीकरिअ. B °कदुअ. U सक्खीकदूय

उत्तं अणुप्पसादेमि। अज्ज-प्पहुदि जं इत्थिअं अज्जउत्तो पत्थेदि जा अज्जउत्तस्स समाअमप्पणइणी ताए मए पीदि-बन्धेण वत्तिदव्वंति।

१०३ उर्व०। अम्हहे ण आणे किं-परं से वअणंति। मम उण वीसास- विसदं हिअअं संवुत्तं।

१०४ चित्र०। सहि महाणुहावाए पदि-व्वदाए अब्भणुण्णादो अणन्तराओ दे पिअ-समाअमो हविस्सदि।

---

यते या आर्यपुत्रस्य समागमप्रणयिनी तया मया प्रीतिबन्धेन वर्तितव्यमिति।

१०३ अहो न जाने किंपरमस्या वचनमिति। मम पुनर्विश्वासविशदं हृदयं संवृत्तम्।

१०४ सखि महानुभावया पतिव्रतया अभ्यनुज्ञातः अनन्तरायस्ते प्रियसमागमो भविष्यति।

---

अज्जउत्तमणुप्पसादेमि. G om. अज्जउत्तं. B P अ०अ°. K A N N2 read पसादेमि. A N N2 अज्जपहुदि. A अय्य°. B P अ०अ°. G K have जं अज्जउत्तो इत्थिअं. U अज्जउत्तो जं इत्थिअं कामेदि जा अज्जउत्तस्स समागमप्पणइणी ताए सह अप्पडिबन्धेण वत्तिदव्वं. A इच्छदि for पत्थेदि. A N N2 B ins. इत्थिआ after जा. A अय्यउत्तेण and N N2 अज्जउत्तेण for अज्जउत्तस्स. G समागम°.

A पीदिबन्धणा [°बन्धेण?] एव्व वत्ति°. N N2 ताए वट्टिदव्वंति. B ताए मए पीतिबन्धेण वत्तिदव्वं. K ताए समं पीदिवअणेण वत्तिदव्वंति. P ताए मयि समपीदिबन्धेण वट्टिदव्वं. G ताए समं पीतिबन्धेणेव्व वत्तिदव्वंत्ति.

१०३ N N2 om. अह्महे. U अम्महे. B अंहहे. For किंपरं G कीरिसं and K केरिसं. U om. ति after वअणं. A N N2 विसेसविसण्णं. B P अविस्सासविसअं हिअअं विसण्णं संवुत्तं. A N N2 U विस्सास° P om. संवुत्तं. We with G K.

१०४ A महाप्पहावाए. N N2 B P महप्पहावाए. N N2 om. दे. B अब्भणुण्णादा सि ता अण°. P अण्णुणादो [अणुण्णादो]. U अणुण्णादो.–B K P A U °समाअमो. U प्पिअ°. G °समागमो. P B K भविस्सदि.

१०५ विदू०। अपवार्य। छिन्न-हत्थो मच्छे पलाइदे णिव्विण्णो धीवरो भणादि धम्मो मे हविस्सदित्ति। प्रकाशम्। भोदि किं तारिसो पिओ तत्तभवं।

१०६ देवी। मूढ अहं खु अत्तणो सुहावसाणेण अज्जउत्तं णिव्वुद-सरीरं कादुम् इच्छामि। एत्तिएण चिन्तेहि दाव पिओ ण वत्ति।

१०७ राजा।

दातुं वा प्रभवसि मा-
मन्यस्मै कर्तुमेव वा दासम्।

---

१०५ छिन्नहस्तो मत्स्ये पलायिते निर्विण्णो धीवरो भणति धर्मो मे भविष्यतीति। भवति किं तादृशः प्रियस्तत्रभवान्।

१०६ मूढ अहं खलु आत्मनः सुखावसानेन आर्यपुत्रं निर्वृतशरीरं कर्तुमिच्छामि। एतावता चिन्तय तावत् प्रियो न वेति।

---

१०५ U after अप°:–छिण्णहत्थस्स पुरदो मछे पलाइदे णिविण्णो भणादि धम्मो मे हुविस्सदित्ति। प्र°। भोदि किं तारिसो तत्तभवं. A N N2 भिण्णहत्थो. B णिम्भिण्णबन्धे मझ्झे. P भिण्णहत्थे मछ्छे. K छिण्णहत्थे धज्जे. N N2 om. णिविण्णो B P णिव्विण्णो. G णिव्विणो. B धीवलो. G om. धीवरो. And G K read भणदि मे धम्मो हव्विस्सदि. K N N2 P भणदि. P N N2 B भविस्सदित्ति. K हुविस्सदित्ति.

A किं ते दासो तत्तभवं. N N2 भोदि किं दे[N2 ते] उदासीणो तत्तभवं. B किं तुए दत्तो तत्तभवं अण्णाए किं तुह दासो तत्तभवं. G भो for भोदि. K भोदि किं तारिसो तत्तभवं. P होदि किं दिण्णो तुए तत्तभवं.

१०६ P मूढहिअअ.–P N N2 om. अहं. U K क्खु.–A N N2 सुहोवरोहेण for सुहावसाणेण. B P वदावदेसेण. B P अ०अ°. B कादुं इच्छामि. P करीअदुं इच्छामि. U अज्जउत्तस्स सुहं इच्छामि for अज्जउत्तं......इच्छामि A अय्य°. K U एत्तिकेण. K प्पिओ. Our MSS ण वेत्ति.

१०७ A B P make an anushtubh of the stanza, thus: दातुं वा प्रभवसि मामन्यस्मै [B P अन्यस्यै] हर्तुमेव वा। नाहं पुनस्तथा भीरु यथा मयि विशङ्कसे. So N N2, but have हन्तुम् for हर्तुम्. U दातुमसहने प्रभवस्यन्यस्मै कर्तुमेव वा दासम्, and then has त्वयि for त्वं. G प्रभवति.

नाहं पुनस्तथा त्वं
यथा हि मां शङ्कसे भीरु ॥ १४ ॥

१०८ देवी । होहि वा मा वा । जधा-णिद्दिट्ठं संपादिदं पिआणुप्पसादणं वदं । दारिआओ एध गच्छुम्ह । प्रस्थिता देवी।

१०९ राजा । प्रिये न खलु प्रसादितोस्मि यदि संप्रति विहाय गम्यते ।

११० देवी । अज्जउत्त अलङ्घिद-पुव्वो मए णिअमो ।

[ निष्क्रान्ता सपरिवारा देवी ।

१११ उर्व० । हला पिअ-कलत्तो राएसी । ण उण हिअअं णिवत्तेदुं सक्कुणोमि ।

---

१०८ भव वा मा वा । यथानिर्दिष्टं संपादितं प्रियानुप्रसादनं व्रतम् । दारिका एत गच्छामः ।

११० आर्यपुत्र अलङ्घितपूर्वो मया नियमः ।

१११ हला प्रियकलत्रो राजर्षिः । न पुनर्हृदयं निवर्तयितुं शक्नोमि ।

---

१०८ For होहि, U भोदु, and B P G होदु. U K omit वा before मा.—G जणणिद्दिट्ठं for जधाणिद्दिट्ठं. N U जहाणिद्दिट्ठं. B P जहणिद्दिट्ठं. P संपादिअं.G K ins. मए after संपादिदं. N N2 पिअप्पसादणं. U प्पिअप्पसाहणं K °प्पसादणवदं. P B A N N2 ins. णाम after °प्पसादणं. U N वदं.

A एह दारिआ गच्छ[ह्म]. N N2 एहि दारिआ गच्छह्म. U एध परिजणा गच्छह्म for दारिआओ &c. and om. the stage-direction. B एहि दारिएआ गच्छह्म. P अयि दारिआओ गच्छह्म. G K इदो for एध. N N2 om. प्रस्थिता देवी. B om. देवी.

१०९ B पटान्ते गृह्णन् at the beginning. U om. प्रिये. N N2 यद् for यदि. G यदिदं. A यदि [corrected from यदिदं]. U wrongly om. यदि. N N2 उत्थाय for विहाय.

११० B P अ०अ°. U ण लङ्घिदव्वो संपदं णिअमो for अलङ्घि° &c. B अणुह्लङ्घिदपुव्वो मे णिअमो. A णिआमो. P मे for मए.

G निःक्रान्ता. U इति सपरिजना निःक्रान्ता. K सपरीवारा.

१११ B P om. हला. K प्पिअ.° N

११२ चित्र॰। किं उण तुए णिरासाए णिवत्तीअदि।

११३ राजा। आसनमुपेत्य। वयस्य न खलु दूरं गता देवी।

११४ विदू॰। भण वीसध्धं जं सि वत्तु-कामो। असझ्झोत्ति वेज्जेण आदुरो विअ सेरं मुत्तो भवं तत्तहोदीए।

११५ राजा। अपि नामोर्वशी—

११६ उर्व॰। अज्ज किदथ्था भवे।

---

११२ किं पुनस्त्वया निराशया निवर्त्यते।

११४ भण विश्रब्धं यदसि वक्तुकामः। असाध्य इति वैद्येनातुर इव स्वैरं मुक्तो भवांस्तत्रभवत्या।

११६ अद्य कृतार्था भवेत्।

---

N2 राअसी B ins. से after ण. G K तहवि मम हिअअं णिवत्तेदुं ण सक्कणोमि[K सकुणोदि] for ण उण &c. A णिअत्तेदुं. P तहवि ण उण हिअअं तदो णिव्वुत्तेदुं &c. A N N2 सक्केमि. U ण उण हिअअं णिअत्ताइदुं सक्कुणोमि.

११२ A N N2 हला किं तुए णिरासाए णिउत्तीअदि [A णिअव्वित्तीअदि.=A "निर्विद्यते"]. U कधं थिरसोहिदो णिअत्तीअदि. B किं उण तुए णिरासाए णिवत्तीअदि. P किं तुए एदं णिरासाव[ए?] णिव्वत्तिअदि. G K किं मुधा [K मुध्धे] थिरसोहिदो अप्पा णिन्दीअदि. So also Kâṭayavema. We with B.

११३ U उपसृत्य, and om. न खलु. B वयस्य दूरं गता देवी. A om. न.

११४ A N N2 वीसध्धो and reading असि for सि put it after वत्तुकामो, "वत्तुकामोसि." U विसत्थो and reads जंसि वत्तुकामो B G K P विस्सध्धं. B जं वत्तुकामो सि. P has no सि or असि. G K जं असि. G K A N N2 असक्कोत्ति [N N2 om. त्ति] परिछिदिअ [छ] [K N N2 पडिछ्छन्दिअ] आदुरो विअ [छ] वेज्जेण [A N N2 वेज्जेण आदुरो विअ] [G सैरं] [K ins. तुमं] मुक्को तत्तभोदीए[A N N2 °होदीए]. B सअं उत्तो for सेरं मुत्तो. U असक्कोत्ति परिछन्दिअ आदुरो विअ वेज्जेण अइरेण मुक्को तत्थभवं भोदीए. We with B P and Kâṭayavema.

११९ P G K उर्वश्या.

११६ G भवेअं. P U भवेयं both reading उर्वश्या in the previous speech. N N2 wrongly assign this speech to Chitralekhâ. N N2 कदत्था हवे. B होमि.

११७ राजा ।

गूढा नूपुरशब्दमात्रमपि मे कान्ता श्रुतौ पातयेत्
पश्चादेत्य शनैः कराम्बुजवृते कुर्वीत वा लोचने ।
हर्म्येऽस्मिन्नवतीर्य साध्वसवशान्मन्दायमाना बला-
दानीयेत पदात् पदं चतुरया सख्या ममोपान्तिकम् १९

११८ उर्व० । हला इमं दाव से मणोरहं संपादइस्सं । पृष्ठतो गत्वा राज्ञो नयने संवृणोति ।

११९ चित्र० । विदूषकं संज्ञापयति ।

१२० राजा । स्पर्शं रूपयित्वा । सखे नारायणोरुसंभवा सेयं वरोरूः ।

---

११८ हला इमं तावदस्य मनोरथं संपादयिष्यामि ।

---

११७ U गूढं.
N N2 पश्चादेत्य कराम्बुजेन निभृते कुर्वीत वा लोचने. U करोत्पल°. K °धृते for °वृते.
G हर्म्ये.

११८ N N2 दाव इमं. U gives the speech to Chitralekhâ and reads thus: चि° । हला उव्वसि इमं दाव दे मणोरहं संपादेहि after which follows: उर्वशी । ससाध्वसा । कीलिस्सं दाव । इति पृष्ठेनागत्य राज्ञो लोचने संवृणोति. K reads thus. हला इमं दाव से मणोरहं संपादेम्ह. A N N2 पूरइस्सं for संपादइस्सं.–B inserts अदृष्टरूपा before संवृणोति. P अदृश्यरूपा after गत्वा.

११९ G K विदूषकं संज्ञां लम्भयति. U विदूषकं संज्ञया लम्भयति.

१२० A N N2 P ins. as follows before the King's speech: विदू । भो वअस्स[N N2 P om. both words] का उण एसा. Our authority for omitting this speech of Vidûshaka is B G K U and Kâṭayavema. We do not, besides, quite expect Vidûshaka to ask the question, after the sign made to him by Chitralekhâ.–G K U ins. न खलु after सखे. N N2 om. the stage-direction as also सखे. P om. सखे. G K om. इयम् and have एव instead. G वरोरुः, N N2 वरारोहा. U om. सेयं and has वामोरूः, P वामोरूः. N N2 सैवेयम्.

१२१ विदू० । कहं भवं अवगच्छदि ।

१२२ राजा । किमत्राज्ञेयम् ।

अङ्गमनङ्गक्लिष्टं
सुखयेदन्या न मे करस्पर्शात् ।
नोच्छ्वसिति तपनकिरणै-
श्चन्द्रस्येवांशुभिः कुमुदम् ॥ १६ ॥

१२३ उर्व० । हस्तावपनीय उत्तिष्ठति । किंचिदपसृत्य । जेदु जेदु महाराओ ।

१२४ राजा । सुन्दरि स्वागतम् । एकासने उपवेशयति ।

१२५ चित्र० । अवि सुहं वअस्सस्स ।

---

१२१ कथं भवानवगच्छति ।
१२३ जयतु जयतु महाराजः ।
१२५ अपि सुखं वयस्यस्य ।

---

१२१ A कधं. A अवअछ्छदि. B अवगाछ्छिअदि for भवं अवगछ्छदि.

१२२ U ज्ञेयम्. B inserts माणवक before किं. P om. किमत्राज्ञेयम्.

G सुखयति न मेन्या करस्पर्शात्. K U सुखयति.

B K P नोच्छ्वसति. N N2 चन्द्रस्यैवांशुकैःकुसुमम्. U K P चन्द्रस्यैव.

१२३ P A N N2 make हस्तौ &c. a stage-direction for the King, and read it उर्वशीहस्तमवलम्ब्योत्तिष्ठति. B उर्वशीहस्तमवलम्ब्योत्थाय परिष्वजते । उर्व° । किंचिद् &c. P om. किंचिद् अपसृत्य. G U उपसृत्य for अपसृत्य which we with A B.–G जयदु जयदु. A जअदु जअदु. B om. 2nd जेदु.

१२४ N N2 om. the whole of this speech.

१२५ G om. अवि.–For speeches 123 to 125 U reads as follows: उर्व° । अह्महे । वज्जलेवघडिदं विअ मे हत्थजुअलंण समत्थिह्मि अवणेदुं । इति तथा मुकुलिताक्षी चक्षुषोर्हस्तावपनीय ससाध्वसा तिष्ठति । रा° । हस्ताभ्यां गृहीत्वा परिवर्तयति । उ° । कथंचिदुपसृत्य । जअदु जअदु महाराओ । चित्र° । सुहं वअस्सस्स.

१२६ राजा । नन्वेतदुपपन्नम् ।

१२७ उर्व° । हला देवीए दिण्णो महाराओ । तदो से पणअवदी विअ सरीर-संपक्कं गदम्हि । मा खु मं पुरोभाइणिं समत्थेहि ।

१२८ विदू° । कहं इह ज्जेव तुम्हाणं अत्थमिदो सुज्जो ।

१२९ राजा । उर्वशीमवलोक्य ।

देव्या दत्त इति यदि
व्यापारं व्रजसि मे शरीरेस्मिन् ।
प्रथमं कस्यानुमते
चोरितमेतत् त्वया हृदयम् ॥ १७ ॥

---

१२७ हला देव्या दत्तो महाराजः । ततोस्य प्रणयवतीव शरीरसंपर्कं गतास्मि । मा खलु मां पुरोभागिनीं समर्थयस्व ।

१२८ कथमिहैव युवयोरस्तमितः सूर्यः ।

---

१२६ U तदेतत् for नन्वेतद्. After महाराओ B P proceed: चित्र° । अवि सुहं वअस्सस्स । रा° । [B सुंदरी स्वागतं] नन्वेतदुपपन्नं । उ° । हला देवीए &c.

१२७ B त्ति after महाराओ. G K अदो- K U प्पणअ°. For विअ A N $N_2$ have भविअ.

A सरीरसंसग्गं इदाह्मि. N $N_2$ सरीरसग्गं देह्मि. U सरीरसंगदाह्मि. P सरीरं संगदह्मि. A N $N_2$ ण for मा.– G पुरोभागेत्ति. U पुरो भाइणित्ति. N $N_2$ समत्थहि. K मा ख्खु मं तं पुरोभागिणिं.

१२८ A P इह एव्व. U इह ज्जेव्व. For इह ज्जेव N $N_2$ have इहिं ज्जेव्व which they read after तुह्माणं. U अत्थिमिदो.

१२९ A विलोकयन्. N $N_2$ om. the whole stage-direction. B अवलोकयन्.

P दत्तम्. G U om. यदि. B संसर्गं for व्यापारं. U wrongly om. मे.

P U °मतेः for °मते. K चोरिहृतं मे त्वया हृदयम्. P चोरिभूय त्वयाहृतं हृदयं *(sic.)*. A N $N_2$ चौर्यापहृतं त्वया हृदयम्. U wrongly चोरितं मे त्वया हृदयम्.

१३० चित्र०। वअस्स णिरुत्तरा एसा। संपदं मह विण्णप्पं सुणीअदु।

१३१ राजा। अवहितोस्मि।

१३२ चित्र०। वसन्ताणन्तरे उण्ह-समए भअवं सुज्जो मए उवचरिदव्वो। ता जहा इअं मे पिअ-सही सग्गस्स ण उक्कण्ठेदि तहा वअस्सेण कादव्वं।

१३३ विदू०। किं वा सग्गे सुमरिदव्वं। ण वा अण्हीअदि ण वा पीअदि। केवलं अणिमिसेहिं णअणेहिं मीणा विडम्बीअन्दि।

---

१३० वयस्य निरुत्तरैषा। सांप्रतं मम विज्ञाप्यं श्रूयताम्।

१३२ वसन्तानन्तरे उष्णसमये भगवान् सूर्यो मयोपचरितव्यः। तद् यथेयं मे प्रियसखी स्वर्गस्य नोत्कण्ठते तथा वयस्येन कर्तव्यम्।

१३३ किं वा स्वर्गे स्मर्तव्यम्। न वा अश्यते न वा पीयते। केवलमनिमिषैर्नयनैर्मीना विडम्ब्यन्ते।

---

१३० G णिउत्तरा. N संपदं मह विण्णअं &c. N2 संपदं मम विण्णअं. A P विण्णप्पं. N विण्णअं. G K मम संपदं विण्णवणा सु°. U मम संपदं विण्णविदं सु°. B विण्णत्तं.

१३२ G is corrupt here and reads वसन्ताणं कदसमए. N N2 वसन्ताणन्तरउदुस°. U °णन्तरं. P A N N2 B P उदुसमए. We with K U.–A N N2 om. भअवं. U भवं. B सुओ. B om. मए. G K read the मए after उवचरिदव्वो.–P N N2 U उवअरिदव्वो. G om. ता. U K जधा for जहा. –G सग्गस and has सव्वहा for जहा. N2 सव्वधा and om. इअं. G om. पिअ°. U प्पिअ°.–A N N2 ins. अण्णसङ्काए before सग्गस्स. B जह. B अणण्णसङ्का inserted before इअं. B णो for मे. B सग्गं. P ता जप [ह?] अण्णआ सङ्कआ सग्गो ण उक्कण्ठिअदि सहिए तह वअस्सेण करदव्वं. N2 तधा for तहा. U om. तहा. B K तह. For कादव्वं G has होदव्वं.

१३३ G K P insert भोदि before किं वा. The other MSS. omit it. B

१३४ राजा । भद्रे

अनिर्देश्यसुखः स्वर्गः कस्तं विस्मारयिष्यति ।
अनन्यनारीसामान्यो दासस्त्वस्याः पुरूरवाः ॥ १८ ॥

१३५ चित्र° । अणुगहिदम्हि । हला उव्वसि अकादरा भविअ विसज्जेहि मं ।

१३६ उर्व° । चित्रलेखां परिष्वज्य । सहि मा खु मं विसुमरेहि ।

१३७ चित्र° । सस्मितम् । वअस्सेण संगदा तुमं एव्व एदं मए जाचिदव्वा ।

[ राजानं प्रणम्य निष्क्रान्ता ।

---

१३५ अनुगृहीतास्मि । हला उर्वशि अकातरा भूत्वा विसर्जय माम् ।

१३६ सखि मा खलु मां विस्मर ।

१३७ वयस्येन संगता त्वमेव एतद् मया याचितव्या ।

---

सोग्गे.–G हणिअदि ण वा पीअदि यदित्ति for ण &c. U ण तत्थ खादीअदि ण पीअदि. B अण्हिअदि. G K पीयदित्ति.

N N2 अणिमेसाहि. B अनिमि°. A N N2 अच्छीहिं, U अछेहिं, B दिछ्ठीहिं, and P लोचनेहिं, for णअणेहिं.–G om. मीणा. N N2 मिणा विअलीअन्ति for मीणा विडम्बीआन्दि. U मीणदा अवलम्बीअदि. G K P विडम्बीअदि. A विडम्बीति.

१३४ U om. भद्रे and reads वयस्य instead. P om. भद्रे.

G अनिर्दिश्य°. B G °सुखस्वर्गः. U अनिर्देश्यसुखं स्वर्गं कथं विस्मारयिष्यते. P कस्तं वा विस्मरिष्यति.

N N2 दासस्त्वेष पुरूरवाः.

१३५ K A N2 अणुगहिदम्हि. P N U अणुग्गहिदम्हि. B °गहिदम्ह. G अणुगिह्णीदम्हि.

१३६ U inserts सकरुणं after परिष्वज्य. A N N2 हला for सहि. K om. सहि. U क्खु. N N2 विसुमरसि. U विसुमरेसु. B सुमरेहि. K विसमरेहि. P विसुमर.

१३७ G om. सस्मितम्, and reads the speech thus: अण्णोण्णसमागदा एव्वं तुमं मए जाप्पिदव्वा, which N N2 read thus: महाराएण संगदा तुमं एव्व एदं मए जतिदव्वा. U om. सस्मितम् and reads तुमं जेव्व एवं जाचिदव्वा. B ins. सहि before वअस्सेण.

१३८ विदू° । दिट्ठिआ मणोरह-संपत्तीए वड्ढदि भवं ।

१३९ राजा । इयं तावद् वृद्धिर्मम । पश्य ।

सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्क-
मेकातपत्त्रमवनेर्न तथा प्रभुत्वम् ।
अस्याः सखे चरणयोरहमद्य कान्त-
माज्ञाकरत्वमधिगम्य यथा कृतार्थः ॥ १९ ॥

१४० उर्व° । णत्थि मे विहवो अदो पिअदरं मन्तिदुं ।

१४१ राजा । उर्वशीं हस्तेनावलम्ब्य । अहो विरुद्धसंवर्धन ईप्सितलाभो नाम ।

पादास्त एव शशिनः सुखयन्ति गात्रं
बाणास्त एव मदनस्य ममानुकूलाः ।

---

१३८ दिष्ट्या मनोरथसंपत्त्या वर्धते भवान् ।
१४० नास्ति मे विभवः अतः प्रियतरं मन्त्रयितुम् ।

---

B तुमं एव्वेवं वाचिदव्वा. K om. सस्मितम्, and has °गदा एव्वं तुमं मए जाचिदव्वा. P °गदा तुमं एव्वं मए आलविदव्वा. A जप्पिदव्वा for जाचिदव्वा.

U इति before राजानं. G निःक्रान्ता.

१३८ N N2 संवदीए वट्टदु. N2 वट्टदु. B भवं वड्ढइ. G वठ्ठदि. P भवं वध्धइ. U दिठ्ठिआ मणोरहसिद्धीए वड्ढदि भवं.

१३९ G K U इमां तावन्मम समृद्धिं [U मनोरथसिद्धिं instead of मम समृद्धिं] for इयं &c. B om. पश्य.

N N2 °मणिराजित°.–N N2 शासनानाम्. U °रञ्जितपादपीठम्.

N N2 कामम् for कान्तम्.

U आज्ञाकरत्वमवाधिगम्य.

१४० A अदोवि पिअअरं मन्तिदुं. N N2 and Ranganâtha अदोवि अवरं मन्तेदुं. U णत्थि मे वाआविहवो अदो अवरं मन्तिदुं. B पिअतरं. G K पिअं.

१४१ U reads हस्तेनालम्ब्योर्वशीम्. K हस्तेनालम्ब्य. G अहो विरुद्धं संवर्धनः. U अहो अविरुद्ध (may be also द्धे, it is doubtful) संवर्धनमीहितफलानाम् । पादास्त एव &c. A °रुद्धसंपादना. N N2 °संपादिता लाभो नाम. B विरुद्धसंपादिरीप्सितार्थलाभो. P अविरुद्धार्थसंपादनमीप्सित°. We with G K.–B adds तथा हि after नाम.

K U P मनोनुकूलाः for ममानु-

संरम्भरूक्षमिव सुन्दरि यद्यदासीत्
त्वत्संगमेन मम तत्तदिवानुनीतम् ॥ २० ॥

१४२ उर्व० । अवरध्धह्मि चिर-कारिआ अज्जउत्तस्स ।

१४३ राजा । मा मैवम् ।

यदेवोपनतं दुःखात् सुखं तद् रसवत्तरम् ।
निर्वाणाय तरुच्छाया तप्तस्य हि विशेषतः ॥ २१ ॥

१४४ विदू० । भो सेविदा पदोस-रमणीआ चन्द-वादा । समओ खु दे वास-घर-पवेसस्स ।

१४५ राजा । तेन हि सख्यास्ते मार्गमादेशय ।

१४६ विदू० । इदो इदो भवदी । इति निष्क्रामन्ति ।

---

१४२ अपराद्धास्मि चिरकारिका आर्यपुत्रस्य ।

१४४ भोः सेविताः प्रदोषरमणीयाश्चन्द्रपादाः । समयः खलु ते वासगृहप्रवेशस्य ।

१४६ इत इतो भवती ।

---

कूलाः.

A °रुक्षम्.

A तत्तदिहानुलोमम्. P त्वत्संगमे तु मम तत्तादिवानुकूलम्. N N2 तत्तादिहानुकूलम्. U तत्तादिवानुनीतम्. B त्वत्संगमेन ननु तत्तदिवानुकूलम्. K उपनीतम्. G अपनीतम्. We with U and Ranganâtha.

१४२ P A N N2 insert खु after °रध्धम्हि. A N N2 U चिरआरिआ. B अवरध्धा अहं चिरआलविरहआरिणी अ०अउत्तस्स. P अवरध्धा खुम्मि चिरआलदुक्खआरिणी अ०अउत्तस्स. For अज्जउत्तस्स, A N N2 U have महाराअस्स.

K निर्वापाय.

१४४ G U भोदि for भो. B वअस्स after भो.–A पओसरमणीआ. U प्पदोस°. G °रमणीया. B P °रमणिज्जा. K सेविदा एदे दोसरमणिज्जा. A B P चन्दपादा. A G K चन्दबादा.–G K U insert ता before समओ.

A N N2 °हर° for °घर°. U om. खु.–U गेहप्प° for वासघरप°. B वास घरप्पवेसस्स. K P °घरप्प°.

१४५ G K ताहिं for तेन हि. A om. हि. U om. ते. B P आदर्शय.

१४६ A P होदी. N N2 U भोदी.–G

१४७ **राजा । सुन्दरि इयमिदानीमभ्यर्थना ।**

१४८ उर्व० । **कहं विअ ।**

१४९ **राजा ।**

**अनुपनतमनोरथस्य पूर्वं**
**शतगुणितेव गता मम त्रियामा ।**
**यदि तु तव समागमे तथैव**
**प्रसरति सुभ्रु ततः कृती भवेयम् ॥ २२ ॥**

[ इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

तृतीयोङ्कः समाप्तः ॥

---

१४८ **कथमिव ।**

---

निःक्रामतः. N N2 B K सर्वे परिक्रामन्ति, U निःक्रामति, and K परिक्रामतः, for इति निष्क्रामन्ति.

१४७ A इत्थमिदानीं मे प्रार्थना for इयम् &c. N N2 इदानीमियं मे प्रार्थना, U इयमिदानीं मे प्रार्थना. B भे प्रार्थना, and P अपि मे प्रार्थना, for अभ्यर्थना. We with G K.

१४८ B A N N2 का for कहं. U कीरिसी सा for कहं विअ. P किं विअ.

१४९ G अनुगत° B अनुपतन° (*sic*). K अननुगत°. P अनुपरथ°. U अनधिगत°. We with A N N2.–N N2 सा मे for पूर्वम्.

G शतगुणिता मे गता त्रियामा. N N2 शतगुणितेन (*sic*. व?) पुरा गता त्रियामा. K U शतगुणितैव गता मम त्रियामा. B शतगुणितामिव मे गतात्रि°. A P शतगुणतामिव मे गता त्रि°. We with Bollensen.

U प्रभवति for प्रसरति. G K read the following forgery after Stanza 22:

भवतानुगतेनाहमेनां हरिणलोचनाम् ।
स्मर्तव्योभ्यर्थयेहं त्वां हंहो चेतः कृताञ्जलिः ॥

G निःक्रान्ताः.

ततः प्रविशति विमनस्का चित्रलेखा सहजन्या च ।

१ **सहजन्या** । चित्रलेखां विलोक्य । **सहि मिलाअमाण-सदवत्तस्स विअ दे मुहस्स छाआ हिअअस्स अस्सथ्थदं सूएदि । ता कहेहि णिव्वेद-कारणं । सम-दुक्खा भविदुं इच्छामि ।**

२ **चित्रलेखा** । **अच्छरा-वार-पज्जाएण इह भअवदो सुज्जस्स पाद-मूलोवट्ठाणं वट्टदित्ति बलिअं खु उव्वसीए उक्कण्ठिदह्मि ।**

---

१ **सखि म्लायमानशतपत्त्रस्येव ते मुखस्य च्छाया हृदयस्य अस्वस्थतां सूचयति । तत् कथय निर्वेदकारणम् । समदुःखा भवितुमिच्छामि ।**

२ **अप्सरोवारपर्यायेण इह भगवतः सूर्यस्य पादमूलोपस्थानं वर्तत इति बलवत् खलूर्वश्या उत्कण्ठितास्मि ।**

---

१ G N N2 अवलोक्य for विलोक्य. G मिलिआअमाण°. A मिलाअमाणं सदवत्तं विअ करुणा दे मुहछाआ. U मिलायमाणसयवत्तकिसणा दे मुहछाआ. N N2 सहि मिलायमाणं सतवत्तं विअ किंसुण्णा दे मुहछाया[N2 आ] हिअअस्स असथ्थदं सूएति. B °सदपत्तं विअ सकरुणा दे मुहछाया. P सदपत्तलच्छि विअ सकरुणा दे मुहच्छाया.–B A U सूएदि. G N N2 सूचेदि. P सूअइ. G असथ्थदं. U असुथ्थिदं. B अस्सथ्थदं. K अस्सत्थत्तणं. A N णिव्वेदण°. N2 णिवेअ°. P °कालणं. G K णिव्वेदे कारणं. U ता कहेहि मे अणिव्वुदिकारणं जेण दे समदुक्खा होमि. B P omit ता. B अणिव्वुदिकालणं । अहं वि समदुक्खा होदुं इछामि. A N N2 P होदुं for भविदुं.

२ A N N2 ins. हला before अच्छरा° &c. A B अचरा°. K अछराव्वावारे पज्जा°.–K U तत्तभवदो for इह भवदो. A पय्यायेण. A N N2 om. इह. B °प०आएण.–K मूलोपट्ठाणं.–A N N2 सुज्जस्स विमाणे सह तुए णिवसन्ती बलिअं उव्वसीए उक्कण्ठिद[N2 दे]ह्मि. B P. अचरावार[P वावार]पज्जाएण[B प०आएण] इह[P om.]भअवदो सुज्जस्स[B सु०अस्स] विमाणे सह तुए वसन्ती[P न्दि]वलिअं उव्वसीए उक्कण्ठिदह्मि. We with G K and Kâṭayavema, the latter, however, reading वट्टन्ती for वट्टदित्ति.

३ सह० । जाणे वो अण्णोण्ण-सिणेहं । तदो तदो ।

४ चित्र० । तदो इमाइं दिवसाइं को णु खु वुत्तन्तोत्ति पणिधाण-ट्ठिदाए मए अच्चाहिदं उवलद्धं ।

५ सह० । सावेगम् । कीरिसं विअ ।

६ चित्र० । उव्वसी किल तं रदि-सहाअं राएसिं अमच्चेसु णिवेसिद-रज्ज-धुरं गेण्हिअ गन्धमादण-वणं विहरिदुं गदा ।

---

३ जाने युवयोरन्योन्यस्नेहम् । ततस्ततः ।

४ तत एतेषु दिवसेषु को नु खलु वृत्तान्त इति प्रणिधानस्थितया मया अत्याहितमुपलब्धम् ।

५ कीदृशमिव ।

६ उर्वशी किल तं रतिसहायं राजर्षिममात्येषु निवेशितराज्यधुरं गृहीत्वा गन्धमादनवनं विहर्तुं गता ।

---

३ B inserts सावेगं before जाणे &c. A N N2 अण्णोण्णगदं सिणेहं. So N N2, which, however, insert हला before जाणे. B अण्णोण्णसंगदं सि°. P जाणे अण्णोण्णसंगदं वो हिअअसिणेहं. A N N2 B om. तदो तदो.

४ N om. तदो. N2 तदा. A दिवहाइं. P N N2 दिअहाइं. B अहाइ. K इमाइं दिवसाइं. P कहं for को णु खु. A B P ins. से bef. वुत्तन्तो but G N N2 K U omit it. A वितन्ततो. B P उत्त°. G पणिधाणेण दिट्ठाए[ ट्ठिदाए? ] मए तिए अच्चाहिदं &c. N N2 पणिहा [N2 धा] णथ्थिदाए तस्स [N2 तस्सा] अच्चाहिदं. K पणिधाणेण ट्ठिदाए मए ताए अ°. A तिस्सा and B P ताए inserted after मए. U has neither. Kâṭayavema reads the ताए. We omit the से and ताए with U and Bollensen, for this reason that some of our MSS. read ताए, others तस्स (or तस्सा) and others again तिस्सा, and that if से and ताए stood originally in the text, we should have found सा the pronoun instead of उव्वसी in the next speech of Chitralekhâ, उव्वसी किल &c.

५ N N2 om. सावेगम्. A N N2 केरिसं.

६ K लच्छीसहाअं for रदिसहाअं. A उ-

७ सह०। सो णाम संभोओ जो तारिसेसु पदेसेसु। तदो तदो।

८ चित्र०। तहिं खु मन्दाइणीए पुलिणेसु गदा सिअदा-पव्वद-केलीहिं कीलमाणा विज्जाधर-दारिआ उदयवदी णाम देण राएसिणा णिज्झाइदत्ति कुविदा उव्वसी।

९ सह०। होदव्वं। दूरारूढो खु पणओ असहणो। तदो तदो।

---

७ स नाम संभोगो यस्तादृशेषु प्रदेशेषु। ततस्ततः।

८ तत्र खलु मन्दाकिन्याः पुलिनेषु गता सिकतापर्वतकेलीभिः क्रीडन्ती विद्याधरदारिका उदयवती नाम तेन राजर्षिणा निध्यातेति कुपिता उर्वशी।

९ भवितव्यम्। दूरारूढः खलु प्रणयः असहनः। ततस्ततः।

---

व्वसी कीलिदुं मदिसाहाअं तं राएसिं अमच्चणिवेसिदरज्जधुरं गेण्हिअ गन्धमादणं गदा. N N2 उव्वसी किल उंमदिदा सहाअं तं राअसीं अम्म [N2 अमच्च°]-च्चणिवेसिदरज्जधुरं गेण्हीअ गन्धमादणं गदा. B उव्सी कीलिदुकामा तं राएसीं अमच्चेसु णिवेसिदरज्जधुरं गण्हिअ गन्धमाणं विहरिदुं गदा. P उव्वसी किल सहात्रि (*sic.*) राएसिं अमच्चेसु णिवेसिअकज्जभारं गण्णीअ गन्धमादणपव्वदे गदा विहरिदुं.–G adds केलाससिहरप्पदेसं, and K केलाससिहरुद्देसं, before गन्धमादणवणं.

७A सो खु णाम. N N2 खु for णाम. P B संभोओ. A G K N N2 संभोगो. G P do not repeat तदो. B om. तदो तदो.

८ A N N2 च for खु which B omits.–B P तहिं अ[B om.] मन्दाइणीपुलिणपज्जन्ते [B प०अन्ते] कीलमाणा [P किलमाणा] विज्याअर [P °हर]दारिआ उदयवदी णाम देण[P तेण] राएसिणा णिज्झाइदेत्ति कुविदा उव्वसी. A N N2 मन्दाइणीपुलिणपेरन्ते कीलमाणा विज्जाधरदारिआ उदअवदी णाम तेण राएसिणा णिज्झाइइदेत्ति [N N2 णिद्धातादेति] कुविदा उव्वसी. K पव्वदकीलाहिं. G सिकदा°. K उदअवदी. K णिज्झादेत्ति.

९ G K हला दूराधिरूढो प्पणओ [G °रूढपणओ] असहणो होदि। अविअ [K om.] भविदव्वदा बलवदी। तदो तदो [G om. तदो तदो]. B P दूरं अहिरूढो, omitting खु. B inserts सहि before तदो तदो.

१० चित्र० । तदो भट्टिणो अणुणअं अपडिवज्जमाणा गुरु-साव-संमूढ-हिअआ इत्थिआ-जण-परिहरणिज्जं कुमार-वणं पइट्ठा । पवेसाणन्तरं च काणणोवन्तवत्तिलदाभावेण परिणदं से रूवं ।

११ सह० । णत्थि विहिणो अलङ्घणिज्जं । तस्स अणुराअस्स अअं णाम एक्क-वदे ईरिसो अणत्थो । अह किमवत्थो सो राएसी ।

१२ चित्र० । तस्सिं एव्व काणणे पियदमं विचिण्णन्तो अहो-

---

१० ततो भर्तुरनुनयमप्रतिपद्यमाना गुरुशापसंमूढहृदया स्त्रीजनपरिहरणीयं कुमारवनं प्रविष्टा । प्रवेशानन्तरं च काननोपान्तवर्तिलताभावेन परिणतमस्या रूपम् ।

११ नास्ति विधेरलङ्घनीयम् । तस्यानुरागस्य अयं नाम एकपद ईदृशोनर्थः । अथ किमवस्थः स राजर्षिः ।

१२ तस्मिन्नेव कानने प्रियतमां विचिन्वन्नहोरात्रानतिवाहयति ।

---

१० G पणअं for भट्टिणो अणुणणं. N N2 अणुराअं B P भत्तुणो. B पडिवज्ज°. G K U अप्पाडि°. P °सावमूढहिअआ.–A N N2 तं अह्माणं परिहरणीअं for इत्थिआजणपरिहराणिज्जं. B अह्माणं वि पलिहलणिज्जं. P अह्माणं परिहरणिज्जं. B N N2 पविठ्ठा. A G पइट्टा. U प्पइठ्ठा. P N N2 अ for च. B एव्व for च.

N2 कारणान्तर°. B K P कालन्तर°. K P °णिवत्तिणा. N N2 °वत्तिणा. U काणणोबन्तवत्तिलदाभोवण. B K से परिणदं. G A P रूपं. The remaining Mss. कारणन्तरपरिअत्तिणा.

११ A N N2 insert हद्धी हद्धी before णत्थि &c. A अलङ्घणीओ. B अलङ्घणिज्जो. N N2 लङ्घणीओ. P णत्थि विहिविहवो अलङ्घणिज्जो. For तस्स &c. N N2 तस्स णाम अणुराअस्स अअं पलिणामो संवुत्तो । अह कहिं सो राएसी [N2 अथ किमवत्थो सो राएसी]. A अन्तो for ईरिसो अणत्थो. B अन्तो संवुत्तो for ईरिसो अणत्थो. K परिणामो अण्णधा संवुत्तो for ditto. P एक्कपदे अन्तो for एक्कवदे ईरिसो अणत्थो. G B सो किमवत्थो राएसी. P अह किं अवत्थो राएसी.

१२ N N2 तस्सिं ज्जेव्व.–A N N2 पेअसिं for पियदमं B पिअतमं. A अहो-

रत्ते अदिवाहेदि । इमिणा उण णिव्वदाणंपि उक्कण्ठा-कारिणा मेहोदएण अणत्थाहीणो हविस्सदि ।

१३ सह° । सहि तारिसा आकिदि-विसेसा चिरं दुक्ख-भाइणो ण होन्ति । अवस्सं किंपि अणुग्गह-णिमित्तं भूओवि समाअम-कारणं हविस्सदि । ता एहि उदउम्मुहस्स भअवदो सुज्जस्स उवट्ठाणं करेह्म ।

[ इति निष्क्रान्ते ।

प्रवेशकः ॥

---

एतेन पुनर्निर्वृतानामपि उत्कण्ठाकारिणा मेघोदयेन अनर्थाधीनो भविष्यति ।

१३ सखि तादृशा आकृतिविशेषाश्चिरं दुःखभागिनो न भवन्ति । अवश्यं किमपि अनुग्रहनिमित्तं भूयोपि समागमकारणं भविष्यति । तदेहि उदयोन्मुखस्य भगवतः सूर्यस्य उपस्थानं कुर्वः ।

---

रत्ते. N N2 विच्चिण्णन्तो इद उव्वसी तद उव्वसीत्ति अहोरात्ते अदिवाहेदि. P विइण्णन्तो. B विइण्णन्तो अहोरत्तं वठ्ठइ इमिणा उण णिव्वुदाणं वि उक्कण्ठाकालिणा मेहोदयेण अणवत्थाणा हविस्सदि. P अहोरत्तं अतिवाहेदि । इमिणा उण णिव्वुदाणंपि उक्कण्ठाकालिणा मेहोदएण अणत्थो को हविस्सदि. K ins. नभो विलोक्य after अदिवाहेदि. A णिव्वुत्ताणंपि. G णिवुदाणंपि. N2 णिव्वुदाणं वि. N N2 उक्कण्ठंकारिणा. P उक्कण्ठाकालिणा. G K मेहोदएण को णाम अणत्थो दिण्णो हविस्सदि [K हुविस्सदि]. N N2 हुविस्सदित्ति तक्केमि for हविस्सदि. We read अणत्थाहीणो with A N N2. After हविस्सदि K has the following: सह° । सहि कोवि अत्थि समागमोवाओ । चि° । गोरीचरणराअसंभवं संगमणमणिं वज्जिअ कुदो से समागमोवाओ । सह° । सहि तारिसा &c.

१३ B P om. सहि. P एदा[रि]सो. B °विशेसा. G सह° for चिरं. P om. चिरं. B चिर°. G om. ण. A N N2 read the ण before तारिसा.

B किंवि. A °णिमित्तो. B P भूयोवि. A समागमो for समाअमकारणं. G N N2 K समागम°. B पिअसमाअमो for समाअमकारणं. A हविस्सदित्ति. K हुविस्सदित्ति. P B भविस्सदि.

G om. ता. K ins. प्राचीमवलोक्य before ता. A K उदउम्मुहस्स. B उदयसम्मुहस्स. G N N2 P U उदअम्मुहस्स. B om. भअवदो. B सु०अस्स. –A करेम. B P करह्म.

G निःक्रान्ते.

ततः प्रविशति उन्मत्तवेषो राजा ।

१४ राजा । आः दुरात्मन् रक्षस्तिष्ठ तिष्ठ । क्व मे प्रियतमामादाय गच्छसि । हन्त शैलशिखराद् गगनमुत्पत्य बाणैर्मामभिवर्षति । विभाव्य ।

नवजलधरः संनद्धोयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम् ।
अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरंपरा
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी ॥१॥

१५ विचिन्त्य । क्व नु खलु रम्भोरूर्गता स्यात् ।

तिष्ठेत् कोपवशात् प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः ।
तां हर्तुं विबुधद्विषोपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमदर्शनं नयनयोर्यातेति कोयं विधिः ॥

१६ दिशोवलोक्य । सनिश्वासम् । अये परावृत्तभागधेयानां दुःखं दुःखानुबन्धि । कुतः

---

१४ P परितो विलोक्य at the beginning, and goes on: भो राक्षस तिष्ठ तिष्ठ. B A N $N_2$ भो भो for आः दुरात्मन्. G does not repeat तिष्ठ. –A N $N_2$ प्रियाम्.–G K गम्यते for गच्छसि which we read with A N $N_2$ B P U.–G K U कथं for हन्त which we read with A N $N_2$ B P.–P B A K उत्प्लुत्य for उत्पत्य. We with G N $N_2$ U.–A ins. आत्तधन्वा, and N $N_2$ आकृष्टधन्वा, and B आकृष्टधनुः, before बाणैः. B मां after °वर्षति. N $N_2$ अभिवर्षसि. B ins. कथं, and P अये, after विभाव्य.

G समृद्धः. G K have दुष्ट° for दृप्त°.

B नामि for नाम.

P मम नोर्वशी.

१५ G K om. विचिन्त्य and read तत् instead. A B P om. रम्भोरूः, and N $N_2$ om. खलु रम्भोरूः. G K रम्भोरुः.

K यदि for मयि.

K हि for च.–B अदृश्यताम् for अदर्शनम्. N $N_2$ क्रमः for विधिः.

१६ K निःश्वस्य सास्त्रं. G om. सनिश्वासम्, and G as well as B read

अयमेकपदे तया वियोगः
प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।
नववारिधरोदयादहोभि-
र्भवितव्यं च निरातपर्द्धिरम्यैः ॥ ३ ॥

१७ विहस्य । मुधैव खलु मनसः परितापवृद्धिरुपेक्ष्यते । यथा मुनयोपि व्याहरन्ति राजा कालस्य कारणमिति । तत् किमहं जलदसमयं न प्रत्यादिशामि । अथ वा प्रावृषेण्यैरेव लिङ्गैर्मम राजोपचारः संप्रति । कथमिव ।

विद्युल्लेखाकनकरुचिरं श्रीवितानं ममाभ्रं
व्याधूयन्ते निचुलतरुभिर्मञ्जरीचामराणि ।
घर्मच्छेदात् पटुतरगिरो बन्दिनो नीलकण्ठा
धारासारोपनयनपरा नैगमाः सानुमन्तः ॥ ४ ॥

---

अहो for अये. N N2 अहो for अये. N N2 interpolate two stanzas after सनिश्वासम् । मध्योहं [N2 °यं] हरिभिः स्मितं हिमरुचा नेत्रे कुरङ्गीगणैः कान्तिश्चम्पककुड्मलैः कलरवो हा हा हतः कोकिलैः। मातङ्गैर्गमनं कथं कथमहो हंसैर्विभज्याधुना कान्तारे सकलैर्विनाश्य पशुवन्नीतासि किं मानिनि ॥ चन्द्रश्चण्डकरायते मृदुगतिर्वातोपि वज्रायते माल्यं सूचिकलायते मलयजालेपः स्फुलिङ्गायते । रात्रिः कल्पशतायते विधिवशात्प्राणोपि भारायते हा हन्त प्रमदावियोगसमयः संसारकालायते.–B P विलोक्य. N N2 °वृत्तभाग्यानां. K G युगपन्निपातिनो दुःखानुबन्धाः. B P दुःखं दुःखानुबन्धमेव. B तथा, P तथा हि, for कुतः.

B A N N2 दुरुत्सहः for सुदुःसहः which we read with G K P U.

A °वारिधरैः [=खरैः in the margin] for °वारिधरोदयात्. B K P °वारिधरोदयैः.

A भवितव्यं न चिरातपार्द्धरम्यैः.–N N2 U भवितव्यं च निरातपत्ररम्यैः. G हि for च. B K नवातपर्द्धिरम्यैः. P नवातपाद्धुरथ्यैः(*sic*). We read निरातपर्द्धि° with G and Kâṭayavema.

१७ B विभाव्य for विहस्य. B वृथा and om. एव. K मुधेव च. A N N2 B वृथैव for मुधैव. A B मया and P मयैव after खलु. N N2 have मया but om. खलु. K मनःपरि°. G उपेक्षते for उपेक्ष्यते. B उपलक्ष्यते.

G A तथा for यथा. B om. अपि. –P वदन्ति for व्याहरन्ति.

P om. तत्. B P अभ्रसमयं for जलदसमयं. G जलदसमानयनं. A om.

१८ भवतु । किमेवं परिच्छदश्लाघया । यावदस्मिन् कानने तां प्रियामन्वेषयामि । विलोक्य । हन्त व्यवसितस्य मे संदीपनमिव संवृत्तम् । कुतः

आरक्तराजिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दली सलिलगर्भैः ।
कोपादन्तर्बाष्पे स्मरयति मां लोचने तस्याः ॥ ५ ॥

१९ इतो गतेति कथं नु तत्रभवति मया सूचयितव्या ।

पद्भ्यां स्पृशेद् वसुमतीं यदि सा सुगात्री
मेघाभिवृष्टसिकतासु वनस्थलीषु ।
पश्चान्नता गुरुनितम्बतया ततोऽस्या
दृश्येत चारुपदपङ्क्तिरलक्तकाङ्का ॥ ६ ॥

---

अहं and reads अभ्रसमयं. N N2 किमिति for किम् and om. अहं and have अभ्रसमयं for जलद° &c. G om. न.

K reads अथवा न प्रत्यादिशामि यदा for अथवा. G प्रावृषेणैव. For लिङ्गैः G K P चिन्हैः. G राज्योप°. –P om. संप्रति. K संप्रति हि for संप्रति । कथमिव. B om. कथमिव and reads संप्रति हि. G puts a virâma after राजोपचारः and reads संप्रति हि for संप्रति । कथमिव.

G °रुचिरा. B °रुचिरश्रीवि°.–G श्रीविं°. N N2 समभ्रं for ममाभ्रम्.

N N2 निचुलरुचिभिः.

P N2 B वन्दिनो for बन्दिनो.

K N N2 धारासारोप°. Other MSS. read धाराहारो°.

१८ A N N2 किं मे for किमेवं. B आत्म° for एवं. G °श्लाघनया. P मम किं परिच्छेदश्लाघया. G ins. पुनः and P अहं after यावत्. B प्रणष्टां, P प्रविष्टां प्रणष्टां *(sic.)*, and A N N2 प्रविष्टां, for ताम्. A अन्विच्छाभि, and B N N2 अन्विष्यामि.

B P परिक्रम्य for विलोक्य. A N N2 संतमसं वृत्तं, and B P संमतं, for संदीपनमिव संवृत्तम्. K संदीपनमिदं *i. e.* इदं for इव.

A सारक्त° for आरक्त°. N N2 सालक्तकराजभिर्ये *(sic.)*. G °कदली. K नवकन्दलैः.

G कोपादन्तःसलिलैर्बाष्पैः &c. P क्रोधादन्तर्बाष्पे. N2 बाष्पे corrected from बाष्पैः.

१९ P कुतो गतेति मया तत्रभवती सूचितव्या. A N N2 om. नु. N N2 om. मया. B इतो गता तत्रभवतीति मया सूचितव्या. G सूचितव्या.

२० परिक्रम्य अवलोक्य च सहर्षम् । **उपलब्धमुपलक्षणं येन तस्याः कोपनाया मार्गोऽनुमीयते ।**

**हृतोष्ठरागैर्नयनोदबिन्दुभि-**
**र्निमग्ननाभेर्निपतद्भिरङ्कितम् ।**
**च्युतं रुषा भिन्नगतेरसंशयं**
**शुकोदरश्याममिदं स्तनांशुकम् ॥ ७ ॥**

२१ विभाव्य । **कथम् । सेन्द्रगोपं नवशाद्वलमिदम् । कुतो नु खलु निर्जने वने प्रियाप्रवृत्तिरवगमयितव्या ।** दृष्ट्वा । **अये आसारोच्छ्वसितशैलेयस्थलीपाषाणमारूढः**

**आलोकयति पयोदान्**
**प्रबलपुरोवातताडितशिखण्डः ।**
**केकागर्भेण शिखी**
**दूरोन्नमितेन कण्ठेन ॥ ८ ॥**

२२ उपेत्य । **यावदेनं पृच्छामि ।**

---

२० B om. उपलक्षणम्, reading उपलब्धं तस्याः कोपनाया मार्गः येनानुमीयते. G हृतोपरागैः. K हृतौष्ठ°.

२१ P कथं सेन्द्रकोपं नवशाड्वलं. B om. कथं. B सेन्द्रकोपमिदं नवशाड्वलं. K G °गोपकं.–For नव° G वन°. K omits नव° altogether..

N N2 om. वने. B P प्रियावृत्तिरव°. G °प्रवृत्तिर्वागम°. K A आगम° for अवगम°. N N2 आगन्तयितव्या (!) for अवगमयितव्या.

B विलोक्य for दृष्ट्वा which P omits. G K अयं for अये. N N2 आसारोल्लासितशैलेयपरस्थलीपाषाणमधि°. B अये आसारोच्छ्वसितशैलेय[प?]टलस्थलीपाषाणमधिरुह्य, omitting अयम्. P °शैलेयपटलस्थगीतपाषाणमधिरूढः. A शैलेयपटलं स्थलीपाषाणं. A अभिरूढः for आरूढः.

K N N2 °नर्तित° for °ताडित°. K दूरान्नमितेन.

२२ A प्रक्ष्यामि for पृच्छामि. G K भवत्वस्मात्प्रियाप्रवृत्तिमवगमेयम् *(sic.)* । उपगम्य ।, and B प्रवृत्तिरवगमेयं *(sic.)* । उपेत्य । यावदेनं पृच्छामि, for उपेत्य &c. We with A N N2 and P, but A N N2 read उपेत्य *after* पृच्छामि.

नीलकण्ठ ममोत्कण्ठा वनेस्मिन् वनिता त्वया ।
दीर्घापाङ्गा सितापाङ्ग दृष्टा दृष्टिक्षमा भवेत् ॥ ९ ॥

२३ कथमदत्त्वा प्रतिवचनं नर्तितुं प्रवृत्तः । किं नु खलु हर्षकारणमस्य । विचिन्त्य । भवतु । विदितमेतत् ।

मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशाद्
घनरुचिरकलापो निःसपत्नोस्य जातः ।
रतिविगलितबन्धे केशहस्ते सुकेश्याः
सति कुसुमसनाथे किं करोत्येष बर्ही ॥ १० ॥

२४ भवतु । परव्यसननिर्वृतं न खल्वेनं पृच्छामि । परिक्रम्य । इयमातपान्तसंधुक्षितमदा जम्बूविटपमध्यास्ते परभृता । विहंगमेषु पण्डिता जातिरेषा । यावदेनामभ्यर्थये ।

त्वां कामिनो मदनदूतिमुदाहरन्ति
मानावभङ्गनिपुणं त्वममोघमस्त्रम् ।

---

P हरोत्कण्ठाम् for ममोत्कण्ठा. B धृतोत्कण्ठा.

२३ N N2 वचनं for प्रतिवचनं. For नर्तितुं प्रवृत्तः G has प्रवृत्तनृत्तसंवृत्तः, K प्रवृत्तनृत्तः संपन्नः, N N2 simply प्रवृत्तः, and A P प्रनृत्तः. U नर्तितुमारब्धम्. We with B.–A प्रहर्ष°.

B P om. भवतु । विदितमेतत् and read the first pâda of the following stanza thus: भवतु भवतु दृष्टं मत्प्रियाविप्रणाशात् [P विप्रयोगात्]. K reads the pâda thus: मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशात्.–A N N2 दृष्टम् for विदितमेतत्.

A N N2 विधूतो for विभिन्नो.

N N2 वनरुचिर° *(sic.)*. K नवरुचिर°. B P अद्य for अस्य.

U G K read केशपाशे for केशहस्ते which we read with A N N2 B P. B P करोतु, and K हरेत्, for करोति.

२४ B om. भवतु. –K A B प्रक्ष्यामि, G द्रक्ष्यामि, and P प्रवक्ष्यामि, for पृच्छामि. K om. the prose from इयं up to अभ्यर्थये. G inserts अये before इयम्.

For आतपान्त° G has तपात्यय°. P आतपात्ययजनितमदा. P °विटपम-

तामानय प्रियतमां मम वा समीपं
मां वा नयाशु कलभाषिणि यत्र कान्ता ॥ ११ ॥

२५ किमाह भवती । कथं त्वामेवमनुरक्तं विहाय गतेति । शृणोतु भवती ।

कुपिता न तु कोपकारणं
सकृदप्यात्मगतं स्मराम्यहम् ।
प्रभुता रमणेषु योषितां
न हि भावस्खलितान्यपेक्षते ॥ १२ ॥

२६ कथं कथाच्छेदकारिणी स्वकार्य एव सक्ता ।

महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः
प्रणयमगणयित्वा यन्ममापद्गतस्य ।
अधरमिव मदान्धा पातुमेषा प्रवृत्ता
फलमभिमुखपाकं राजजम्बूद्रुमस्य ॥ १३ ॥

२७ एवंगतेपि प्रियेव मे मञ्जुस्वनेति न कोपोस्याम् । इतो वयस्-परिक्रामितकेन । कर्णं दत्वा । अये दक्षिणेन प्रियाचरणनिक्षे-

---

ध्यमध्या°. B P परभृतिका. G B P विहंगेषु.

G पण्डितैषा जातिः. N N2 पण्डितजातिरेषा. –A N N2 भवति मातः after अभ्यर्थये.

B कामिनां.

N N2 °रुचिरं for निपुणं. K अनङ्ग° for अमोघ°.

B P सकाशं for समीपं.

B नस्व [नयस्व?]. P नयस्व.

२६ B N N2 om. एवम्.–B शृणोतु तावत् for शृणोतु भवती. K adds तत् after शृणोतु.

B आत्मकृतं.

K A B भावः. B तु for हि. A N N2 B अपेक्ष्यते for अपेक्षते. K न हि भावःस्खलितान्यपेक्षते.

२६ P A विलोक्य before कथम्. G K स्वकार्ये प्रवृत्ता. N N2 एवासक्ता.

K adds अथ वा before महदपि &c.

For आपद्गतस्य G has उपद्रुतस्य.

N N2 एव for एषा.

For अभिमुख° G K have अभिनव°.

२७ A एवं गतेपि प्रिये मञ्जुस्वनेति न को-

पशंसी नूपुररवः । यावदत्र गच्छामि । परिक्रम्य । अहो धिक् धिक् ।

मेघश्यामा दिशो दृष्ट्वा मानसोत्सुकचेतसाम् ।
कूजितं राजहंसानां नेदं नूपुरशिञ्जितम् ॥ १४ ॥

२८ भवतु । यावदेते मानसोत्सुकाः पतत्रिणः सरसो नोत्पतन्ति तावदेतेभ्यः प्रियाप्रवृत्तिरवगमयितव्या । उपेत्य । भो भो जलविहंगमराज

पश्चात् सरः प्रति गमिष्यसि मानसं तत्
पाथेयमुत्सृज विसं ग्रहणाय भूयः ।
मां तावदुद्धर शुचो दयिताप्रवृत्त्या
स्वार्थात् सतां गुरुतरा प्रणयिक्रियैव ॥ १५ ॥

---

पोस्याम्. B एवंगते विप्रिये मञ्जुस्वनेति न मे कोपोस्याम्. P एवंगतापि प्रियेव मञ्जुस्वनेति न कोपोस्याम्. K एवंगतायामपि प्रियायामिव मञ्जुस्वने न कोपोस्याम्. U तदेवंगतेपि प्रियेव मे मञ्जुस्वनेति न मे कोपोस्याम्. G एवं गतायामपि प्रियायामिव मे मञ्जुस्वने न कोपोस्याम्. N $N_2$ एवंगते (omitting अपि).–A N $N_2$ om. मे. P om. इतो वयम्.

N $N_2$ परिक्रामितेन. G K ins. वनं and Ranganâtha वनधाराम् after दक्षिणेन, but B P A N $N_2$ omit it. We with G K and also U which however reads वनधारां. A P K °विक्षेप°.–G K read °शब्दः for °रवः. B adds श्रूयते after नूपुर° &c.

B A $N_2$ अवलोक्य च and N अवलोक्य after परिक्रम्य. N $N_2$ do not repeat धिक्.

N $N_2$ °मानसाम् for °चेतसाम्.

P कलहंसानां. A °सञ्जितं for °कूजितं. B नैतन्नूपुर°. P °शिञ्जितम्, K °शब्दितम्, G °सञ्जितम् for °सिञ्जितम्.

२८ A N $N_2$ om. भवतु. P om. पतत्रिणः. B स्वरसे[सरसे?]. P सरसः समुत्पतन्ति, omitting न.–A N $N_2$ प्रियोदन्तं for प्रियाप्रवृत्तिः. A N $N_2$ अधिगच्छेयं for अवगमयितव्या. P अवगन्तव्या.

P उपसृत्य for उपेत्य.–A भो हंसवर विहङ्गराज. N $N_2$ भो हंस विहंगराज. B भो भो हंस जलविहंगराज. P भो हंस जलचर विहंगराज. K भो भो विहंगराज.

G K त्वं for तत्.

२९ यथोन्मुखो विलोकयति मानसोत्सुकेन मया न लक्षितेत्येवं वचनमाह ।

यदि हंस गता न ते नतभ्रूः
सरसो रोधसि दर्शनं प्रिया मे ।
मदखेलपदं कथं नु तस्याः
सकलं चोर गतं त्वया गृहीतम् ॥ १६ ॥

३० अतश्च

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिरस्यास्त्वया हृता ।
विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥ १७ ॥

३१ विहस्य । एष चोरानुशासी राजेति भयादुत्पतितः । परिक्रम्य । अयमिदानीं प्रियासहायश्चक्रवाकः । तावदेनं पृच्छामि ।

रथाङ्गनामन् वियुतो रथाङ्गश्रोणिबिम्बया ।
अयं त्वां पृच्छति रथी मनोरथशतैर्वृतः ॥ १८ ॥

---

P पाथ्येय°. G बिशग्रहणाय. B बिसः ग्रह° [for बिसग्रह°?].

G उद्धतशुचो.

K परं for सतां. B बहुमता for गुरुतरा. G प्रणय° for प्रणयि°.

२९ K adds तिर्यगवलोक्य अये before यथो°. K पथोन्मुखमवलोकयति. B पथोन्मुखं. A N $N_2$ P U पथोन्मुखो for यथोन्मुखो. We with G. B न दृष्टमित्यवचनम्. N $N_2$ अयम् for एवम्. P om. एवम्. K कथंचन माम् for वचनम्.

N ते नु सुभ्रूः for ते नतभ्रूः.

G पदखेल°.

N $N_2$ चोरयता for चोर गतम्.

३० B सानुसङ्गमनुस्मरन्, and A N $N_2$ साभियोगम्, for अतश्च. P om. अतश्च.

K P गतिस्तस्याः. P हृता त्वया. B गतिस्त्वस्याः.

N $N_2$ विभाति नैकदेशेन.–N $N_2$ स्तेयं तदपि युज्यते for देयं &c. B P K स्तेयं यदभियुज्यते.

३१ B A N $N_2$ दृष्ट्वा before विहस्य which B P omit. G ins. अये before एष. A N $N_2$ स्तेनशासी. P स्तेयानुशासी. B om. राजा. P अवलोक्य च after परिक्रम्य. A अयं ही-

३२ कथं कः क इत्याह। मा तावत्। न खलु विदितोहमस्य।

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ।
स्वयं वृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः॥ १९

३३ कथं तूष्णीं स्थितः। भवतु। उपालप्स्ये तावदेनम्।

सरसि नलिनीपत्त्रेणापि त्वमावृतविग्रहां
ननु सहचरीं दूरे मत्वा विरौषि समुत्सुकः।
इति च भवतो जायास्नेहात् पृथक्स्थितिभीरुता
मयि च विधुरे भावः कान्ताप्रवृत्तिपराङ्मुखः॥ २०

३४ सर्वथा मदीयानां भागधेयानां विपर्यायेण प्रभावप्रकाशः। यावदन्यमवकाशमवगाहे। पदान्तरे स्थित्वा। भवतु न तावद् गच्छामि।

इदं रुणद्धि मां पद्ममन्तःकूजितषट्पदम्।
मया दष्टाधरं तस्याः ससीत्कारमिवाननम्॥ २१

---

दानीं प्रियासहायश्चक्रवाकः यावदेनं पृच्छामि. G K इममिदानीं प्रियासहायं चक्रवाकं प्र[K द्र] क्ष्यामि. B P इदानीं प्रियासहायं चक्रवाकं प्रक्ष्यामि[P पृच्छामि].

३२ G N $N_2$ do not repeat कः.–N $N_2$ om. कथम्. G K अये for मा. P मा खलु विदितोहमस्य. B अयं कः क इत्याह माम्। न खलु विदितोहमस्य.

G P स्वयंवृत°. B स्वयंभूत°. K समं वृतः पतिस्ताभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः.

३३ G om. कथम् तूष्णीं स्थितः. P किं, and B अयं, for कथं. B आस्थितः for स्थितः. P भवत्य[त्व?]लोपलप्स्ये तावदेतं. B उपलप्स्ये.

G सरस°.

B P हि for च. G has मिथः° for पृथक्°.

P तु for च. K कोयं for कान्ता°.

३४ A भाग्यविपर्यासानां प्रभावः for भागधेयानां विपर्यायेण प्रभावप्रकाशः. N भाग्यानां विपर्यासः, $N_2$ भाग्यानां विपर्यायः, for the same. K सर्वथा मदीयानां भागधेयानां विपर्ययेण प्रभवेद्यावदाकारः for विपर्यायेण प्रभावप्रकाशः. B सर्वथायं मदीयानां भागधेयानां प्रभावः. P [omitting सर्वथा] मदीयानां भाग्यविपर्यासानां प्रभावोयम्। भवत्वन्यदेव काननमवगाहिष्ये। पदान्तरे स्थित्वा। इदानीमेवमवगच्छामि। इदं रुणद्धि &c. B A N $N_2$ om. यावत्. A N $N_2$ ins. एव

३५ भवतु । अस्मिन्नेव कमलाध्यासिनि मधुकरे प्रणयित्वं करिष्ये । इतो गतस्यानुशयो मा भूदिति ।

मधुकर मदिराक्ष्याः शंस तस्याः प्रवृत्तिं—

विभाव्य ।

वरतनुरथ वा ते नैव दृष्टा प्रिया मे ।
यदि सुरभिमपास्यस्तन्मुखोच्छ्वासगन्धं
तव रतिरभविष्यत् पुण्डरीके किमस्मिन् ॥ २२

३६ साधयामस्तावत् । परिक्रामितकेन । एष नीपस्कन्धनिषण्णहस्तः करिणीसहायो नागराजस्तिष्ठति । अस्मात् प्रियोदन्तमुपलप्स्ये । विलोक्य । भवतु न त्वरा कार्या ।

अयमचिरोद्गतपल्लव-
मुपनीतं प्रियकरेणुहस्तेन ।
अभिलषतु तावदासव-
सुरभिरसं सल्लकीभङ्गम् ॥ २३

---

after अन्यम्. B P A ° गाहिष्ये. N $N_2$ °गाहयिष्ये. B om. न. G has गमिष्यामि, for गच्छामि. P अब्जं for पद्मं. G K °क्वणित° for °कूजित°.

३५ A भवतु सानुशयोहमस्मिन्कमलसेविनि भ्रमरे प्रणयित्वं करिष्ये. N $N_2$ भवतु सानुशयोहमस्मिन्कमले विनिर्गतभ्रमरे प्रणयित्वं करिष्ये. A N om. from इतो up to भूदिति. U इतो गतस्यानुशयो मा भूदित्यस्मिन्नपि कमलसेविनि भ्रमरे प्रणयं करिष्ये. B सानुशयोहमस्मिन्नेव कमलसेविनि भ्रमरे प्रणयित्वं करिष्ये । मधुकर &c. P इतो गतः सानुशयोहमस्मिन्नेव कमलसेविनि मधुकरे प्रणयं करिष्ये । मधुकर &c. We with G K.

P मादिरेक्ष्याः.

P B om. विभाव्य.

G K U have असौ for ते.

N $N_2$ °मुखाम्भोज°. B °मखोत्स्वासि° (*sic*). For °गन्धं G has °वातम्.

३६ G परिक्रामतिकेन. B P परिक्रम्य for परिक्रामितकेन. B नीपस्कन्धे निषण्ण°. G K ° निषण्णः.

A प्रियासहायो. N $N_2$ प्रियासह-

३७ क्षणमात्रं स्थित्वा । हन्त कृताह्निकः संवृत्तः । भवतु पृच्छामि ।

मद्कल युवतिशशिकला
गजयूथप यूथिकाशबलकेशी ।
स्थिरयौवना स्थिता ते
दूरालोके सुखालोका ॥ २४

३८ सहर्षम् । अनेन स्निग्धमन्द्रेण गर्जितेन प्रियोपलम्भशंसिना समाश्वासितोस्मि । साधर्म्याच्च त्वयि मे भूयसी प्रीतिः ।

मामाहुः पृथिवीभृतामधिपतिं नागाधिराजो भवान्
अव्युच्छिन्नपृथुप्रवृत्ति भवतो दानं ममाप्यर्थिषु ।
स्त्रीरत्नेषु ममोर्वशी प्रियतमा यूथे तवेयं वशा
सर्वं मामनु ते प्रियाविरहजां त्वं तु व्यथां मानुभूः ॥ २५

---

चरो. G करणी°. P B गजराजस्तिष्ठति. G has अस्ति for तिष्ठति. G K प्रियाप्रवृत्तिम् for प्रियोदन्तम्. G A N N2 उपालप्स्ये.

For विलोक्य । भवतु न त्वरा कार्या, G K have यावदुपसर्पामि । विलोक्य । हन्त न तावदुपसर्पणकालः.

N N2 अचिराहतपल्लवम्.

P प्रियकरेण हस्तेन.

N N2 read the 3rd and 4th pâdas thus: अभिलषतु तावदास्यासवसुरभि सल्लकीकुसुमम्. K °लषति. P अनुभवति for अभिलषतु.

३७ P क्षणं for क्षणमात्रं. B P om. from हन्त to पृच्छामि.–A N N2 om. भवतु.

N N2 मदकलकलभकरोरूः for the first pâda. We with G A B P K.

३८ A N N2 insert भवतः before स्निग्धमन्द्रेण. G K अनेन भवतः [K om.] प्रियोपलब्धि[ °लब्धि G om.]-शंसिना मन्द्रेण कण्ठ[G om.]गर्जितेन समाश्वासितोस्मि. B P om. त्वयि. G om. मे, and B reads मे after भूयसी. B P ins. कथमिव and K कथमिति after प्रीतिः.

A B पृथिवीक्षितां.

A अथ for अपि.

A N N2 सर्वे. P सर्वा मामनु ते क्रिया विरहजां त्वं तु व्यथां मानुभूः

३९ सुखमास्तां भवान् । साधयामस्तावत् । पार्श्वतो दृष्टिं दत्त्वा । अये सुरभिकन्दरो नाम विशेषरमणीयः सानुमानालोक्यते प्रियश्चायमप्सरसाम् । अपि नाम सुतनुरस्योपत्यकायामुपलभ्येत । परिक्रम्य अवलोक्य च । हन्त मदीयैर्दुरितपरिणामैर्मेघोपि शतह्रदाशून्यः संवृत्तः । तथापि शिलोच्चयमेतमपृष्ट्वा न निवर्तिष्ये ।

अपि वनान्तरमल्पकुचान्तरा
श्रयति पर्वत पर्वसु संनता ।
इदमनङ्गपरिग्रहमङ्गना
पृथुनितम्ब नितम्बवती तव ॥ २६

४० कथं तूष्णीमास्ते । शङ्के विप्रकृष्टो न शृणोतीति । समीपेस्य गत्वा पुनरेनं पृच्छामि । परिक्रम्य ।

---

३९ N N2 सुस्थम् for सुखम्. P om. सुखमास्तां भवान् and has साधु यातु तावत् । पार्श्वतो दृष्ट्वा । अये अयं. A N N2 K अयं for अये.

A om. नाम. P A N N2 om. आलोक्यते. B रमणीयप्रियाश्चाप्सरसः for प्रियश्चायमप्सरसाम्. P प्रियश्चाप्सरसां. A N N2 सुतनुरस्मिन्नुपलभ्येत. G सुतनुरस्योपपत्तिकायामुपलभ्यते. P तावत् for सुतनुः. K P उपलभ्यते.

After च K proceeds:– कथमन्धकारः भवतु विद्युत्प्रकाशेनावलोकयामि हन्त &c. N N2 दोषैः for दुरितपरिणामैः. P दुरितपाकैः. K दुरितैः.

For शिलोच्चयम् G K read शैलम्. B तथापि शैलोच्चयं पृष्ट्वैव निवर्तिष्ये. P तथापि शिलोच्चयमेतमपृक्ष्वा न निवर्तिष्ये. N N2 om. एतम्. N N2 दृष्ट्वा. G तथापि न शैलमदृष्ट्वैनं निवर्तिष्यते. K तथापि शैलमपृच्छ्यैन (*sic.*) न निवर्तिष्ये. A तथापि शिलोच्चयमदृ [corrected into पृ] ष्ट्वा न निवर्तिष्ये. U तथापि शिलोच्चयमेनं दृष्ट्वा न निवर्तिष्ये (*sic.*).

A N N2 introduce the stanza with the stage-direction संमुखे स्थित्वा. B reads the fourth pâda (पृथु° &c.) as the second, and the second (श्रयति &c.) as the fourth.–A N N2 B °भुजान्तरा for °कुचान्तरा.

A संतता, and N N2 संश्रिता, for संनता.

४० A विप्रकर्षात् for विप्रकृष्टः. N विशृण्वन्नपि, and N2 विश्रृण्वन्नपि, for विप्रकृष्टो न. B विप्रकर्षान्न श्रृणोतीति शङ्के ।

सर्वक्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।
रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया ॥२७

४१ आकर्ण्य । सहर्षम् । कथं यथाक्रमं दृष्टेत्याह । भवानपि अतः प्रियतरं शृणोतु । क्व तर्हि मम प्रियतमा । नेपथ्ये तदेवाकर्ण्य । हा धिक् । ममैवायं कन्दरमुखविसर्पी प्रतिशब्दः । विषादं रूपयित्वा । श्रान्तोस्मि । अस्यास्तावद् गिरिनद्यास्तीरे स्थितस्तरङ्गवातमासेविष्ये । इमां नवाम्बुकलुषामपि स्रोतोवहां पश्यतो मे रमते मनः ।

तरङ्गभ्रूभङ्गा क्षुभितविहगश्रेणिरसना
विकर्षन्ती फेनं वसनमिव संरम्भशिथिलम् ।
यथाविद्धं याति स्खलितमभिसंधाय बहुशो
नदीभावेनेयं ध्रुवमसहना सा परिणता ॥ २८

---

भवतु समीपमेवास्य गत्वा पुनरेनमेवं प्रक्ष्यामि । तथा कृत्वा । सर्वक्षिति° &c. P विप्रकर्षान्न शृणोतीति मन्ये । हन्तास्य समीपमेव गत्वा पुनरेनं पृच्छामि । तथा कृत्वा । सर्वक्षिति° &c. K om. शङ्के विप्रकृष्टो न शृणोतीति.–G om. इति. A N $N_2$ K समीपं for समीपे before which A reads भवतु. G has the word पुनः before गत्वा. A प्रक्ष्यामि. A N $N_2$ तथा कृत्वा for परिक्रम्य.

P रम्य°. N $N_2$ वनान्तेस्मिन्. The rest वनोद्देशे. G K त्वया विरहिता मया.

४१ G K ins. नेपथ्ये तदेव before आकर्ण्य सहर्षं, which P omits. P अदृष्टेत्याह । भवानप्यतः परं शृणोतु । क्व तर्हि मे प्रियतमा । अहो धिक् मद्व्यवसायं । कन्दरविसर्पिप्रतिशब्दः । विषादं रूपयित्वा । परिश्रान्तोस्मि । अस्यास्तावद्गिरिनद्यास्तीरे तरङ्गमारुतमासेविष्ये । विलोक्य । इमां नवाम्बुकलुषामपि स्रोतोवहां पश्यतो मे रमते मनः. G K insert भवतु after आह. G K अतः परं प्रियं for अतः प्रियतरं A N $N_2$ also insert the परं after अतः.

A B मे for मम in क्व तर्हि मम प्रियतमा. N $N_2$ क्व हि ते प्रियतमा for क्व तर्हि &c. A N $N_2$ पुनरेतत् for नेपथ्ये तत्. B विभाव्य for नेपथ्ये तदेवाकर्ण्य. A B अहो for हा. N $N_2$ om. हा altogether.

N om. अयम् in हा धिक् ममैवायं &c. A N $N_2$ गुहामुख°. K कन्दरामुखसर्पी. G °मुखसर्पी. G ins. हा प्रिये उर्वशि इति, and K ins. हा प्रिये उर्वशि इति मूर्च्छितः पतति । उत्थायोपविश्य, before विषादं रूप° &c. A

४२ भवतु । याचिष्ये तावदेनाम् । अञ्जलिं कृत्वा ।

त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः
प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः ।
कमपराधलवं मम पश्यसि
त्यजसि मानिनि दासजनं यतः ॥ २९

४३ अथ वा परमार्थसरिदेवैषा । न खलूर्वशी पुरूरवसमपहाय समुद्राभिसारिणी भविष्यति । भवतु । अनिर्वेदप्राप्याणि श्रेयांसि । यावदमुमेव प्रदेशं गच्छामि यत्र मे नयनयोः सुनयना तिरोभूता । परिक्रम्य अवलोक्य । हन्त दृष्टमुपलक्षणं तस्या मार्गस्य ।

रक्तकदम्बः सोयं
प्रियया घर्मान्तशंसि यस्यैकम् ।
कुसुममसमग्रकेसर-
विषममपि कृतं शिखाभरणम् ॥ ३०

---

परिश्रान्तोस्मि.

B om. तीरे स्थितः in अस्यास्तावद्°. K तीरस्थितः. G om. °वातम्. B K मारुतम्. B विलोक्य, and K तथा कृत्वा, after आसेविष्ये.

B G श्रोतोवहां and N $N_2$ गिरिनदीं for स्रोतोवहां. G K इमां तावन्नवाम्भःकलुषामपि[G om. अपि] पश्यतो मे रमते मनः [G मनो मे रमते]. A B K ins. कुतः after मनः.

A N $N_2$ P°रशना.

A N $N_2$ P यथाखेलं, and B यथाविद्धं, K U पदाविद्धं. We read यथाविद्धं, with B, Kâṭayavema, and Ranganâtha.–B P याति. A G K N $N_2$ U यान्ती for याति, which we with B P and Ranganâtha. B अतिसंधाय.

A B असहमाना for असहना सा. We with G N $N_2$ K.

४२ For याचिष्ये तावत् G K have प्रसादयामि. B K बद्ध्वा for कृत्वा. P om. अञ्जलिं कृत्वा.

G निबद्धरते.

G शङ्कसे for पश्यसि. K मन्यसे.

४३ A B ins. विचिन्त्य, and K कथं तूष्णीमास्ते, before अथ वा &c. N $N_2$ om. एव. B अथ वा परमार्थतः सरिदेवेयं । उर्वशी पुरूरवसमपहाय न समुद्राभि° &c. K अथ वा परमार्थे

४४ विलोक्य। इमं तावत् प्रियाप्रवृत्तिनिमित्तं सारङ्गमासीनमभ्यर्थये।

कृष्णशारच्छविर्योसौ दृश्यते काननश्रिया।
वनशोभावलोकाय कटाक्ष इव पातितः॥ ३१

४५ विलोक्य। किं नु खलु मामवधीरयन्निव अन्यतोमुखः संवृत्तः। दृष्ट्वा।

अस्यान्तिकमायान्ती
शिशुना स्तनपायिना मृगी रुद्धा।

---

सरिदियं नोर्वशी कथमन्यथा पुरु° &c. P परमार्थतः सरिदेवेयं नोर्वशी पुरूरवसं विहाय &c.

A N $N_2$ भवति for भविष्यति. K om. भवतु. A B ins. नाम after श्रेयांसि. For अमुं, G K read तं. N $N_2$ निर्वेदप्राप्याणि श्रेयांसि भवन्ति. For मे, G K have मत्°.–For सुनयना, G K read सुवदना. P A N $N_2$ om. the stage-direction परिक्रम्य अवलोक्य, for which B has only विभाव्य. K च after अवलोक्य. B P om. हन्त.

४४ A B परिक्रम्य and N $N_2$ परिक्रम्याशोकमवलोक्य for विलोक्य, which P omits. A प्रियावृत्तान्तोपलम्भाय. N $N_2$ प्रियावृत्तान्तोपालम्भाय. B P अमुं तावत्प्रियावृत्तान्ताय सारङ्गमासीन[P आसन्न]मभ्यर्थये. N $N_2$ before इमं तावत् &c. read as follows:

रक्ताशोक कृशोदरी क्व नु गता
त्यक्त्वानुरक्तं जनं
पवनधूयमानमूर्धानमवलोक्य।
नो दृष्टेति मुधैव चालयसि यद्वाताभिभूतं शिरः।
उत्कण्ठाघटमानषट्पदघटा-
संघट्टघृष्य[$N_2$ ष्ट]च्छदः
तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः
पुष्पोद्गमोयं कुतः॥

For अभ्यर्थये G K read अभ्यर्थयिष्ये.

The Mss. कृष्णसार°. We with Kâṭayavema. G °स्थविः for °च्छविः. G K लक्ष्यते for दृश्यते. N $N_2$ read the stanza thus: कृष्णसारच्छविर्यांसौ[corrected from °र्योसौ in both] दृश्यते काननप्रिया। वनशोभावतो(*sic.*)काय कटाक्ष इव पातितः, a correction apparently into hopeless corruption!

G K मेघकालावलोकाय for वनशोभावलोकाय. U वनशष्पाव°. We with B P A N $N_2$.

४५ For विलोक्य, G K उपसृत्य. B P om. विलोक्य. N $N_2$ om. नु. K ins. एव after माम्. P om. इव. G om. दृष्ट्वा.

B ins. अये २ before अस्य &c. A यस्य for अस्य.

तामयमनन्यदृष्टि-
र्भुग्नग्रीवो विलोकयति ॥ ३२

४६ हंहो यूथपते

अपि दृष्टवानसि मम प्रियां वने
कथयामि ते तदुपलक्षणं शृणु ।
पृथुलोचना सहचरी यथैव ते
सुभगं तथैव खलु सापि वीक्षते ॥ ३३

४७ कथमनादृत्य मद्वचनं कलत्राभिमुखं स्थितः । उपपद्यते । परिभवास्पदं दशाविपर्ययः । इतो वयम्—परिक्रामितकेन अवलोक्य । शिलाभेदान्तरगतं किमेतदालोक्यते ।

प्रभालेपी नायं हरिहतमृगस्यामिषलवः
स्फुलिङ्गः स्यादग्नेर्गगनमभिवृष्टं पुनरिदम् ।

---

K मां for तां.

G भग्नग्रीवो.–For विलोकयति, G K अवलोकयति.

४६ B अहो for हंहो. B A N N2 हरिणयूथ°.

A न वा, and G सखे, for वने.

K सुभगा. N N2 सा विलोक्यते for सापि वीक्षते. K वीक्ष्यते.

४७ For मत्°, G has मदीयं. A N N2 कलत्राभिमुखः संवृत्तः. B कलत्राभिमुखस्थितः. G K कान्ताभिमुखं प्रस्थितः.–G उपयुज्यते for उपपद्यते. A N N2 ins. हि after उपपद्यते.

P ins. मे after परिभवास्पदं. A N °विपर्यासः, and N2 °विपर्यासं *(sic.)*, for °विपर्ययः. G K insert सुखमास्तां भवान् after ° विपर्ययः.–P गच्छामः after इतो वयम्. G परिक्रामतिकेन. P पुरो before अवलोक्य. bef. इतो–N वयम् has:–

क्वाकार्यं शशलक्षणः क्व च कुलं
भूयोपि सा दृश्यते
दोषाणामुपशान्तये श्रुतमहो
कोपेपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः
स्वप्नेपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा
धन्योधरं धास्यति ॥

G K insert अये किं नु खलु after अवलोक्य.

A N किमिदं for किमेतद्. G K A ins. नितान्तरक्तम्, and N N2 नितान्तरक्तं भेदान्तर्गते[ तं ? ], before आलोक्यते.

N N2 प्रभातेपीनोयम् ( =प्रभाते पीनोयम् ). A B K प्रभालेपी नोयं.

४८ विभाव्य ।

अये रक्ताशोकस्तबकसमरागो मणिरयं
यमुद्धर्तुं पूषा व्यवसित इवालम्बितकरः ॥ ३४ ॥

४९ हरति मे मनः । आदास्ये तावदेनम् । अथ वा

मन्दारपुष्पैरधिवासितायां
यस्याः शिखायामयमर्पणीयः ।
सैव प्रिया संप्रति दुर्लभा मे
किमेनमस्रोपहतं करोमि ॥ ३५ ॥

५० नेपथ्ये । वत्स गृह्यतां गृह्यताम् ।

संगमनीय इति मणिः
शैलसुताचरणरागयोनिरयम् ।
आवहति धार्यमाणः
संगममचिरात् प्रियजनेन ॥ ३६ ॥

५१ राजा । कर्णं दत्त्वा । को नु खलु मामेवमनुशास्ति ।
दिशोवलोक्य । अये अनुकम्पते मां कश्चिन्मृगचारी मुनि-

---

G K वह्नेः for अग्नेः. K P गहनम् for गगनम्.

४८ N N2 om. विभाव्य.

N N2 अयं for अये. B P °प्रसव° for °स्तबक°.

N N2 K P समुद्धर्तुम् for यमुद्धर्तुम्.–For व्यवसितः, G has अप्यवसितः.–A आसञ्जित°, and N N2 आसिञ्जित° for आलम्बित°.

B ins. अहो अयं before हरति.

K P तस्याः for यस्याः.

G अस्त्रोपहतम्. B आस्रोप°. K अश्रूप°. P आस्राभिहतं.

५० A N N2 B U om. वत्स, and G K do not repeat गृह्यताम्. B reads संगृह्यतां २.

K U माणिरिह for इति मणिः.

U आशु for अचिरात्. N N2 प्रियजनस्य.

५१ A का खलु मामेवमनुशास्ति. G को मामेवानुशास्ता and N N2 B को नु खलु मामेवमनुशास्ते [B °शास्ति]. K को नु मामेवं शास्ते. P को नु खलु मामनुकम्पते । विभाव्य । अयि अनुकम्पते

भगवान् । भगवन् अनुगृहीतोस्म्यहमुपदेशाद् भवतः । मणिमादाय । हंहो संगमनीय

तया वियुक्तस्य विलग्नमध्यया
भविष्यसि त्वं यदि संगमाय मे ।
ततः करिष्यामि भवन्तमात्मनः
शिखामणिं बालमिवेन्दुमीश्वरः ॥ ३७ ॥

५२ परिक्रम्य अवलोक्य च । अये किं नु खलु कुसुमरहितामपि लतामिमां पश्यतो मे रतिरुपलब्धा । अथ वा स्थाने मनोरमा ममेयम् । इयं हि

तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया धौताधरेवाश्रुभिः
शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद् विश्रान्तपुष्पोद्गमा ।
चिन्तामौनमिवास्थिता मधुलिहां शब्दैर्विना लक्ष्यते
चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा ॥ ३८ ॥

---

मां भगवान्गजचर्मवासाः । भगवन्ननुगृहीतोस्मि. N N2 om. दिशोवलोक्य and read अयमनुगृह्णते[?गृह्णीते?] मां भगवान्गजचर्मवासाः. G K omit मां.–After मां A goes on thus: भगवान् गजचर्मवासाः, and B भगवान्मृगचर्मधारी भर्गः । भगवन् अनुगृहीतोस्मि महतोस्मादुपदेशात. K कश्चन मुनिर्मृगचारी भगवान् अनुगृहीतोस्मि अहमुपदेशाद्भवतः. G omits भगवन्. N N2 om. अहम्. B अयि for हंहो. P अये.

G N N2 विमुक्तस्य.

G तदा.

G शिषामणिं.

५२ G K om. अये. N N2 P om. किं नु खलु. G N N2 om. अपि. P B इमां लताम्. K om. इमां. For पश्यतो मे रतिरुपलब्धा, G K have पश्यता रतिरुपलभ्यते मया.

A N N2 मनोरमेयं मम, and K मनो रमते, for मनोरमा ममेयम्. B मनोरमा ममैवेयं for मनोरमा ममेयम् । इयं हि.

N N2 °पल्लवमया.

A B P आश्रिता, and N श्रिता, for आस्थिता. A N B मधुकृतां.

K तन्वी for चण्डी. For अवधूय, G K read अवधीर्य. A जातानुतापैव.

५३ यावदस्याः प्रियानुकारिण्याः परिष्वङ्गप्रणयी भवामि।
इति लतामालिङ्गति।

ततः प्रविशति तत्स्थान एवोर्वशी।

५४ राजा। निमीलिताक्ष एव स्पर्शं रूपयित्वा। अये उर्वशीगात्रसंपर्कादिव निर्वृतं मे शरीरम्। तथापि न पुनरस्ति विश्वासः। कुतः।

समर्थये यत् प्रथमं प्रियां प्रति
क्षणेन तन्मे परिवर्ततेऽन्यथा।
अतो विनिद्रे सहसा विलोचने
करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः॥ ३९॥

शनैश्चक्षुरुन्मील्य। कथं सत्यमेव प्रियतमा।
५५ उर्व०। बाष्पं विसृज्य। जेदु जेदु महाराओ।

---

५५ जयतु जयतु महाराजः।

---

५३ B आलिङ्ग्य स्थितः for आलिङ्गति. P आलिङ्गते.

A N $N_2$ तदीयस्थानमाक्रम्य for तत्स्थान एव. B P तदीयं स्थानमाश्रित्य.

५४ G om. एव. N $N_2$ अयि, for अये. –P °सङ्गात्, and A B °संसर्गात्, for °संपर्कात्. N $N_2$ °गात्रं संस्पृशादिव.

P om. मे before शरीरं. G शरीरं मे निर्वृत्तम्. N $N_2$ K हृदयम्, B गात्रं, for शरीरं. G K om. तथापि. P ins. मे before विश्वासः.

P क्रमेण for क्षणेन. P परिवृत्तम्. B P ततो for अतो. A N $N_2$ विमुद्रे for विनिद्रे.

B स्पर्शनभावितप्रियः.

A B N $N_2$ शनैरुन्मीलयन् for शनैश्चक्षुरुन्मील्य. K om. शनैः. B सहर्षम् before कथं. For सत्यमेव, G K सैव मे. N $N_2$ om. कथं, and read त्वमेव प्रियतमा for सत्यमेव प्रियतमा. B om. कथं. B प्रिया.–P शनैरुन्मीलयन्। कथं सत्यमेवोर्वशी.–K इति मूर्च्छितः पतति after प्रियतमा.

५५ A प्रमृज्य, and P उत्सृज्य for विसृज्य. B P जेदु. G जयदु जयदु. A जअदु जअदु.

५६ राजा ।

त्वद्वियोगोद्भवे तन्वि मया तमसि मज्जता ।
दिष्ट्या प्रत्युपलब्धासि चेतनेव गतासुना ॥ ४० ॥

५७ उर्व० । अब्भन्तर-करणाए मए पच्चक्खी-किद-वुत्तन्तो खु महाराओ ।

५८ राजा । अभ्यन्तरकरणयेति न खलु ते वचनार्थमवैमि ।

५९ उर्व० । कहइस्सं । इमं दाव पसीददु महाराओ जं मए कोव-वसं गदाए एदं अवत्थन्तरं पाविदो महाराओ ।

६० राजा । कल्याणि न तावदहं प्रसादयितव्यः । त्वद्दर्शनादेव प्रसन्नः सबाह्यान्तःकरणो ममान्तरात्मा । कथय कथमियन्तं कालमवस्थिता मया विना भवती ।

---

५७ अभ्यन्तरकरणया मया प्रत्यक्षीकृतवृत्तान्तः खलु महाराजः।

५९ कथयिष्यामि । एतत् तावत् प्रसीदतु महाराजो यन्मया कोपवशं गतया एतदवस्थान्तरं प्रापितो महाराजः ।

---

५६ B ins. कल्याणि न तावदहं प्रसादयितव्यः, and K संज्ञां लब्ध्वा प्रिये, before त्वद् &c.–A N $N_2$ P त्वद्वियोगाद्भवे चण्डि. B तद्वियोगोद्भवे चण्डी. K त्वद्वियोगभवे. N $N_2$ त्वमुप° for प्रत्युप°.

५७ K U अन्तअरणप°. N $N_2$ °करणीए. N °कदवुत्तन्तो. N $N_2$ B K om. खु. B पच्चक्खउत्तन्तो महाराओ. K G अणवेक्खिदउत्तन्तो. P प्पच्चक्खउत्तन्तो.

५८ B P G K N $N_2$ °तरकरणाहमिति. U अन्तःकरणमिति. We with A.–A P अवगच्छामि for अवैमि. K reads the ते after अवैमि.

५९ G N $N_2$ कथयिस्सं. K कधइस्सं. P गहिस्सं. We read इमं with B and Kâṭayavema. The other Mss. omit it. A K पसीअदु. B om. जं मए. A N $N_2$ रोसवसं. B P इमं for एदं. For पाविदो महारावो, G K उववादिदं महाराअस्स.

६० For कल्याणि, G K have सुन्दरि. A N $N_2$ यतः before त्वद्दर्शनात्. B N $N_2$ P om. एव. A B °बाह्याभ्यन्तर°. N $N_2$ बाष्पाभ्यन्तर° *(sic)*. The remaining Mss. प्रसन्नबाह्यान्तःकरणोन्तरात्मा. G K

६१ उर्व० । सुणादु महाराओ । भअवदा कुमारेण सासदं कुमार-वदं गेण्हिअ अकलुसो णाम गन्धमादण-कच्छो अज्झासिदो किदो अ एस विही ।

६२ राजा । क इव ।

६३ उर्व० । जा इमं पदेसं इत्थिआ पविसदि सा लदा-भावेण परिणमिस्सदि । गोरी-चरण-संभवं मणिं विणा तदो ण

---

६१ शृणोतु महाराजः । भगवता कुमारेण शाश्वतं कुमारव्रतं गृहीत्वा अकलुषो नाम गन्धमादनकच्छोऽध्यासितः कृतश्चैष विधिः ।

slope of a mount. Bank of a lake.

६३ या एतं प्रदेशं स्त्री प्रवेक्ष्यति सा लताभावेन परिणंस्यति । गौरीचरणसंभवं मणिं विना ततो न मोक्ष्यत इति । साहं गुरुशा-

---

insert तत् before कथय. The order is different in N N2. कथय कथं मया विना भवतीयन्तंकालं स्थिता. A कथय कथमियन्तं कालं मया विना भवती स्थिता. B मया विना स्थितासि for अवस्थिता मया विना भवती. P कथमियन्तं कालं मया विना स्थितासि.

६१ G सुणोदु. K ins. पुरा before भअवदा. A N N2 B महासेणेण for कुमारेण. G सअं for सासदं. K सासअं. B सास्सदं. P सास्सिदं. N N2 कुमारव्वदं. We कुमारवदं with A B G P K U.–B P गण्हिअ. G B अकलसो. K अकुलुसो. G and K somewhat desirbly insert अअं the former before गन्ध° and the latter before अकलुसो. But the other MSS. omit it. N N2 मादणप्पदेसो. P °मादणअछ्छो. B किदा. B om. अ. K च for अ. G K P एसो.

६२ B कथमिव. P किमिति.

६३ G अथिआ.. N N2 जा इत्थिआ इमं प्पदेसं पविसदि सा &c. N N2 पविस्सदि. A पविसिहिसदि and G K अक्कमिस्सदि, for पविस्सदि. B P परिणमिस्सदित्ति गोलीचलणरागसंगमणीअं मणिनिमित्तं विणा तदो ण मुच्चिस्सदित्ति । गुरुसावसंमूढहिअआ अहं देवदासमअं आआरं विसुमरिअ अकिदाणुणआ कुमारवणं पविठ्ठा । पवेसाणन्तरं एव्व वासन्ती लदा संवुत्ता. P परिणमिस्सदित्ति गोरीचरणसंभवमणिणिमित्तं विणा ण मुच्चिस्सदित्ति गुरुसावमूढहिअआ अहं देवदासमअं विसुमरिअ अग्गहिदाणुणआ

मुच्चिस्सदित्ति। साहं गुरु-साव-संमूढ-हिअआ देवदा-समअं विसुमरिअ अगहिदाणुणआ कुमार-वणं पविट्ठा। पवेसाणन्तरं एव्व वासन्ती लदा संवुत्ता।

६४ राजा०। सर्वमुपपन्नम्।

रतिखेदसुप्तमपि मां
शयने या मन्यसे प्रवासगतम्।
सा त्वं प्रिये सहेथाः
कथं मदीयं चिरवियोगम्॥ ४१॥

इदं तद् यथाकथितं त्वत्संगमनिमित्तं मुनेरुपलभ्य मणिप्रभावादासादिता त्वमस्माभिः। मणिं दर्शयति।

---

पसंमूढहृदया देवतासमयं विस्मृत्य अगृहीतानुनया कुमारवनं प्रविष्टा। प्रवेशानन्तरमेव वासन्ती लता संवृत्ता।

---

कुमारवणं पविठ्ठा। पवेसाणन्तरं वासन्दिआ संउत्ता.

A °चरणभवं. A ins. अ after विणा. K °संभवमाणिं. A मुच्चिस्सिदित्ति. N K मुच्चिस्सदित्ति, and N2 मुच्चि°. A N N2 तं एव अहं for साहं. B om. साहं.

A N N2 °मूढ° for °संमूढ°. N N2 देवसावं विसुमरिअ अगहिदाणुणआ &c. G K विसुमरिदम्हि. A अगहिदाणुणआ. G K अगिहीदा°. K कुमालवणं. A N N2 पविट्ठा हि.

N N2 om. एव्व. A N N2 वासंतीलद[N N2 दा]म्हि संवुत्ता. K जेव्व लदम्हि संवुत्ता. G एव्व लदाभावेण मदा [ *sic.* ] संवुत्ता.

६४ K ins. प्रिये before सर्वम्.

G *deest:* या मन्यसे up to चिर° in the fourth pâda.

B P अबले for प्रिये. K सा त्वमिहैतदवस्थं कथं सहेथाश्चिरवियोगम्.

G K om. इदं. N N2 यथा° for तद्यथा°. P तावत् for तत्. A N N2 °समागम° for °संगम°. A P उपलब्धम् for उपलभ्य, and N N2 मणिरुपलब्धं for मुनेरुपलभ्य. K पुनः for मुनेः. B उपलब्धो मणिरयम्। मणिप्रभावात् &c. A N N2 उपलब्धा for आसादिता. B P अस्माभिरिति, and B om. the stage-direction.

६५ उर्व० । अम्मो संगमणीओ । अदो खु महाराएण आलिङ्गिद-मेत्तव्व पकिदिथ्थम्हि संवुत्ता । मणिमादाय मूर्धनि वहति ।

६६ राजा । एवमेव सुन्दरि क्षणमात्रं स्थीयताम् ।

स्फुरता विच्छुरितमिदं
रागेण मणेर्ललाटनिहितस्य ।
श्रियमुद्वहति मुखं ते
बालातपरक्तकमलस्य ॥ ४२ ॥

६७ उर्व० । महन्तो खु कालो तुह पइट्ठाणादो णिग्गदस्स । असूअन्ति मं पकिदीओ । ता एहि णिवुत्तम्ह ।

---

६५ अहो संगमनीयः । अतः खलु महाराजेन आलिङ्गितमात्रैव प्रकृतिस्थास्मि संवृत्ता ।

६७ महान् खलु कालस्तव प्रतिष्ठानात् निर्गतस्य । असूयन्ति मह्यं प्रकृतयः । तदेहि निवर्तावहे ।

---

६५ N $N_2$ P अम्हो for अम्मो. B अंहे. P °गमणीयो.

K °गिदमेत्ता. Our MSS. आलिंगिदमेत्त एव्व. A पयदिथ्थिम्हि. G परिकिदत्थम्हि. P पकिदथ्थम्हि संउत्ता. N $N_2$ पअदित्थम्हि. B किदथ्थम्मि. K एव्व पकिदिं आवणम्हि । राजा । ललाटे मणिं निवेश्य । स्फुरता &c.–U महाराएण आलिंगिदज्जेव्व इदमवत्थम्हि संवुत्ता.–A P वन्दते, and N $N_2$ वन्दे for मूर्धनि वहति. B इति मणिमादाय वन्दते.

६ G सुन्दरि precedes एवमेव.

A ततः and N $N_2$ यतः before the stanza.

६७ A महाराअ, N $N_2$ माहाराओ, and K पिअंवद, before महन्तो.–G inserts गदो after कालो. G तव for तुह. K अम्हाणं. B पडिट्ठाणादो. K णिग्गदाणं. P असूअअन्ति. N $N_2$ असूइअस्सन्ति. B ता असूअइस्सन्ति. A असूइस्सन्ति. A N $N_2$ om. मं. K कदाइ असुअन्ति पइदिओ अम्ह ता एहि गच्छम्ह. G असुअंति. U असूइस्संदि प्पाकिदीओ.

A पक्किदीओ. B पकिदओ. G P पकिदिओ. K पइदिओ. N $N_2$ पकीदीओ. A णिअत्तेमो. N $N_2$

६८ राजा । यदाज्ञापयति भवती ।

६९ उर्व° । कहं महाराओ गन्तुं इच्छदि ।

७० राजा ।

अचिरप्रभाविलसितैः पताकिना
सुरकार्मुकाभिनवचित्रशोभिना ।
गमितेन खेलगमने विमानतां
नय मां नवेन वसतिं पयोमुचा ॥ ४३ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

विक्रमोर्वशीये चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥

---

६९ कथं महाराजो गन्तुमिच्छति ।

---

णिअत्तिम्हो. G णिओत्तम्ह. P एहि णिव्वुत्तम्ह for ता एहि &c.

६८ K आह for आज्ञापयति. B om. भवती. K ins. इत्युत्तिष्ठतः after भवती.

६९ A N $N_2$ om. ता bef. कहं. A $N_2$ कधं. K अध कधं उण. B गन्तुं इच्छइ. P K गन्दुं.

७० A °विलसितात्. N $N_2$ B °विलसितोत्पताकिना.

A N $N_2$ हरि° for सुर°.

K गमनेन for गमितेन.

For नवेन, G reads अनेन. K जवेन.

B इति परिक्रम्य निष्क्रान्ता.

ततः प्रविशति परितुष्टो विदूषकः।

१ विदूषकः । दिट्ठिआ चिरस्स कालस्स उव्वसी-सहाओ णन्दण-वण-प्पमुहेसु देवदा-रण्णेसु विहरिअ पडिणिवुत्तो पिअ-वअस्सो। दाणिं ससक्कारोवआरेहिं पकिदीहिं अणुरज्जन्तो रज्जं करेदि। असंताणत्तणं वज्जिअ ण किंवि से हीणं। अज्ज तिहि-विसेसोत्ति भअवदीणं गङ्गा-जउँ-

---

१ दिष्ट्या चिरस्य कालस्य उर्वशीसहायो नन्दनवनप्रमुखेषु देवतारण्येषु विहृत्य प्रतिनिवृत्तः प्रियवयस्यः। इदानीं ससत्कारोपचारैः प्रकृतिभिरनुरज्यमानो राज्यं करोति । असंतानत्वं वर्जयित्वा न किमपि अस्य हीनम्। अद्य तिथिविशेष इति भगवत्यो-

---

१ U परिहृष्टो. K हृष्टो. U ही ही भोः before दिट्ठिआ for which it reads दिट्ठीआ. K too ins. ही ही भोः bef. दिट्ठिआ. P चिरकालस्स. N N2 सङ्गणं रजन्तो रज्जं करिस्सदि for णन्दण° &c. up to करेदि, P उव्वसीसहिदो. G inserts तत्तभवं, U तथ्थभवं राआ, and K तत्तभवं राआ, after °सहाओ. A देवारण्णेसु. G देवदारेसु. U णन्दवअणमुहेसु प्पदेसेसु for णन्दणवणप्पमुहेसु देवदारण्णेसु. P णन्दणप्पमुहेसु. K पदेसेसु. G U K om. पिअवअस्सो. P om. पिअ°. U प्पडि°. U पविसिअ अत्तणो णअरं after पडिणिवुत्तो.

A सकज्जानुसारेण, B सो कज्जाणुसारिणीहिं, and P किदसक्काराहिं, for ससक्कारोवआरेहिं. A पकिदि अणुरज्जतो रज्जं करिस्सदि. P रञ्जिदो रज्जं करेदि. U स्सकज्जाणुसासणेण प्पइदिमण्डलं for ससक्कारोवआरेहिं पकिदीहिं. K पविसिअ णअरं सकज्जाणुसासणेण पइदिमण्डलं अणु° &c. for दाणिं up to अणु°. B अणुरज्जमाणो.

U आं before असंताण°. A असंताणदं. N N2 असंताणअं. P असंताणं. K संताणअं. U से ण किंवि सोअणीअं for ण किंवि से हीणं. N N2 वज्जिअ मण्णे किंवि से ओहीणं. B वअणिअं for हीणं. P वआणिज्जं णथ्थि for ण किंवि से हीणं. K से ण किंपि सोअणीअं for ditto.

A U K तिधि.°—N N2 K भवदीणं. N N2 गंगायमुणाणं. A G have °जउणाणं. B K N N2 P U °जमुणाणं. U N N2 संगमं. K N N2 देवीए for देवीहिं. U किदभिसेओ. B P K किदामि°. N N2 कदाहिसेसो. N N2 संवदं. B उपकरिअं. G om. उवआरिअं and has अलंकरिदुं

णाणं संगमे देवीहिं सह किदाहिसेओ संपदं उवआरिअं पविट्ठो। ता जाव तत्तभवदो अलंकरीअमाणस्स अणुलेवण-मल्ले अग्ग-भागी होमि। इति परिक्रामति।

२ नेपथ्ये। हध्धी हध्धी। दुऊलुत्तरच्छुदे ताल-वेण्टाधारे णिक्खिविअ णीअमाणो मए भट्टिणो अभ्भन्तर-विलासिणी-मोलि-रअण-जोग्गो मणी आमिस-सङ्किणा गिध्धेण अक्खित्तो।

---

गङ्गायमुनयोः संगमे देवीभिः सह कृताभिषेकः सांप्रतमुपकार्यां प्रविष्टः। तद् यावत् तत्रभवतः अलंक्रियमाणस्य अनुलेपनमाल्ये अग्रभागी भवामि।

२ हा धिक् हा धिक्। दुकूलोत्तरच्छदे तालवृन्ताधारे निक्षिप्य नीयमानो मया भर्तुरभ्यन्तरविलासिनीमौलिरत्नयोग्यो मणिरामिषशङ्किना गृध्रेणाक्षिप्तः।

---

instead. B पविट्ठो.

G B P om. ता. U K om. तत्तभवदो. B P तत्तहोदो. For अलंकरीअमाणस्स &c. N and N2 have पसाहिअमाणस्स अणुलेवणमते[miswritten for ल्ले?] अग्गदो भवीअ अणन्तरं होमि। परिक्रामति. A N N2 पसाधीयमाणस्स for अलंकरीअमाणस्स. For अणुलेवणमल्ले G reads अङ्गाणुलेवणप्पदादेण मल्लेसु. We with A N N2 and Káṭayavema who reads अणुलेवणे मल्लेसु अ.–U K °लेवणमल्लभाइम्भादुत्त [K भादुत]रो for °लेवणमल्ले अग्गभागी. B अगुलेवणे and a lacuna instead of मल्ले and goes on अग्गहोई अहं अणन्तरो होमि. P अणुलेवणमल्लेवि अग्गभाई अणन्तरो होम्मि. A °अग्गभाई अणन्तरो होमि. U om. the stage-direction इति &c.

२ N N2 give the speech thus: एसो खु लोओत्तरकदतालवेट[*sic.* लवेंट?]-पिहाणे णिक्खिवीअ णीअमाणो अच्चराविलासवदीए मोलिरअणो मणी इदो आमिससङ्किणा गिद्धेण अक्खित्तो. B हध्धि २ दुऊलुत्तरच्छदे कलधौदभाअणे णिक्खिविअ आणीअमाणो उव्वसीविलासोजिताए मोलिरअणाए पआ[ओ ?]जिदो मणि आमिससङ्किणा गिध्धेण अक्खित्तो. K हध्धी हध्धी एस तालवेण्टपिधाणं णिक्खिविअ णीअमाणो अथ्थराविरहिदेण मउलिपणअणदाए पओइदो मणी आमिससङ्किणा गिध्धेण आक्खित्तो. P हध्धि हध्धि दुऊलोत्तरच्छुदे तालउन्तविधाणे भाअणे णिक्खिअ णिअमाणो अच्चराविलस-

३ विदू० । कर्णं दत्त्वा । अच्चाहिदं । परं बहु-मदो क्खु सो वअस्सस्स संगमणीओ णाम चूडा-मणी । अदो खु असमत्त-णेवच्छो तत्तभवं आसणादो उट्ठिअ इदो एव्व आअच्छदि । जाव णं उवसप्पामि ।

---

३ अत्याहितम् । परं बहुमतः खलु स वयस्यस्य संगमनीयो नाम चूडामणिः । अतः खलु असमाप्तनेपथ्यस्तत्रभवानासनादुत्थाय इत एवागच्छति । यावदेनमुपसर्पामि ।

---

परिइदामौलीरअणाए पओजइदव्वो मणि आमिससङ्किणा गिध्धेण अक्खित्तो. B ह्वाध्धि २. A N $N_2$ insert एसो before दुऊलु° &c. A दुऊलोत्तर°. G दुऊलत्तरच्छिदे. A तालवेण्टपिहाणे. G तालयन्ताधारे. After णिक्खिविअ, A goes on: णीअमाणो अच्चराविलासवदीए मोलिरअणाए उइदो मणी आमिससङ्किणा गिद्धेण अक्खित्तो. U reads the passage from हध्धी &c. thus: हद्धी हद्धी एसो तालवेन्तपिधाणं णिक्खिविअ णीअमाणो मुउलिदलोअणदाए ण प्पओइदो मणी आमिससाङ्किणा गिद्धेण आक्खित्तो. G °रिअण° for °रअण° and अधिक्खित्तो for अक्खित्तो.

३ U K आकर्ण्य for कर्णं दत्त्वा and read अच्चाहिदं twice. B reads हु अच्चाहिदं अच्चाहिदं. P स्वगतम् after दत्त्वा, and goes on अच्चाहिदं परं बहुमदो सो वअस्सस्स संगमणिअणामहेओ मणी । अदो &c. A N $N_2$ अविहा २ after दत्त्वा. A N $N_2$ बहुमदो, G परमाहिमदो, and U K परमबहुमदो, for परं बहुमदो. U क्खु. B om. खु. N $N_2$ पिअवअस्सस्स. G and B संगमणीअणामधेओ. B संगमणीअणामहेयो.

A N $N_2$ P om. चूडा°. B चूलामणि.

U क्खु. G inserts अअं after खु. G °णेवत्सो. B असमात्तणेवच्चो एव्व अत्तभवं. K °णेवत्थो जेव्व. A U °णेवथ्थो. U जेव्व भवं, and P वअसो for तत्तभवं. U आसणदो. N $N_2$ आसणाओ. G om. उट्ठिअ. P उट्ठिदो. U simply उत्थिदो for इदो एव्व आअच्छदि. So K आसणादो उत्थिदो ता पासपारिवत्ती होमि. N $N_2$ om. एव्व.

U ता पासपडिवत्ती होमि for जाव णं. उवसप्पामि. B आअछ्छइ, A P उपसप्पामि. After उवसप्पामि G goes on: राजा । प्रविश्य सावेगं परिजनमवलोक्य । रे रे रैवतक रैवतक आत्मनो &c. U K after the end of Vidûshaka's speech: इति निःक्रान्तः प्रवेशकः । ततः प्रविशति राजा विदूषकश्च कञ्चुकीरेचकौ [ K °रैवतकौ ] परिजनश्च । राजा । रेचक [ K परिजनं

ततः प्रविशति सावेगपरिजनो राजा ।

४ राजा ।

आत्मनो वधमाहर्ता कासौ विहगतस्करः ।
येन तत्प्रथमं स्तेयं गोप्तुरेव गृहे कृतम् ॥ १ ॥

५ किराती । एसो एसो खु मुह-कोडि-लग्ग-हेम-सुत्तेण मणिणा आलिहन्तो विअ आआसं पडिभ्भमदि ।

६ राजा । पश्याम्येनम् ।

असौ मुखालम्बितहेमसूत्रं
बिभ्रन्मणिं मण्डलचारशीघ्रः ।
अलातचक्रप्रतिमं विहंग-
स्तद्रागरेखावलयं तनोति ॥ २ ॥

किं नु खलु कर्तव्यम् ।

७ विदू॰ । उपेत्य । अलं एत्थ घिणाए । अवराही सासणीओ ।

---

५ एष एष खलु मुखकोटिलग्नहेमसूत्रेण मणिना आलिखन्निव आकाशं परिभ्रमति ।

७ अलमत्र घृणया । अपराधी शासनीयः ।

---

विलोक्य रैवतक] आत्मनो वधम् &c. But A N N2 B P and G agree in giving no stage-direction indicating that there is the end of a *praves'aka* here.

४ For वधमाहर्ता G has वधको हर्ता.

५ For किराती G K U read किरातः. A N N2 om. एसो एसो खु. U K P om. one एसो and B om. खु. U मुहग्गकोडि°. B अग्गमुहकोडि°. K om. मणिणा. N N2 अलिहन्तो. N N2 परिब्भमदि. U संभमदि. K संभमइ. G अणुलिम्पतो आसाधरिं भमइ for आलिहन्तो विअ आआसं पडिभ्भमदि. B परिब्भमइ. U K अणुरञ्जअन्तो for आलिहन्तो.

६ G पश्यामः.

B P °चारु शीघ्रम्. G मण्डलचारुशीघ्रः. U K मण्डलशीघ्रचारः. N N2 आलात°. P करोति for तनोति.

For किं, G B and P कथं. P om. खलु.

७ G हिंसाघिणाए. B हिंसासङ्काए. B ins. एसो bef. सासणीओ. P अहिं-

८ राजा । सम्यगाह भवान् । धनुर्धनुस्तावत् ।

[ निष्क्रान्ता धनुर्ग्राहिणी यवनी ।

९ राजा । वयस्य न दृश्यते विहंगः ।

१० विदू० । इदो दक्खिणन्तेण अवगदो सासणीओ कुणवभोअणो ।

११ राजा । परिवृत्य अवलोक्य । दृष्ट इदानीम् ।

प्रभापल्लवितेनासौ करोति मणिना खगः ।
अशोकस्तबकेनेव दिङ्मुखस्यावतंसकम् ॥ ३ ॥

---

१० इतो दक्षिणान्तेन अपगतः शासनीयः कुणपभोजनः ।

---

साधिणाए एसो अवराही सासणिज्जो. A N $N_2$ read उपेत्य विदूषकः, and A reads the speech thus: किं एत्थ चिन्तणीअं णं सो अवराही सासणीओ. N $N_2$ किं णु एत्थ चिन्तणीअं अवराधी एसो सासणीओ. U K om. उपेत्य and have भो अलं एत्थ घिणाए । अवराधी [K ही] सासणीओ.

८ G सम्यग्भवानाह. A N $N_2$ om. तावत्. B K P do not repeat धनुः.

A B P यवनी [P °निका] एसा आणइस्सं । निष्क्रान्ता. N $N_2$ जवनी । एसा अणइस्सं । निष्क्रान्ता । B परिजनः । जं भट्टा आणवेदित्ति निष्क्रान्तः.

९ A N $N_2$ B om. वयस्य and read the rest of the speech thus: न दृश्यते क्व नु खलु [B स्यात्] गत इति [B om. गत इति]. U altogether omits the speech वयस्य &c. K राजा । दृश्यते विहगाधमः. P न दृश्यते क्व नु खलु.

१० A inserts भो before इदो, and सो before सासणीओ. N $N_2$ corruptly सो सउणीओ कुणपभोअणो for सासणीओ कुणवभोअणो. U इदो दक्खिणन्तरे चलिदो सउणिहदासो. B om. इदो. K दक्खिंतरो [दक्खिणन्तरो?] चलिदो सउणिहदासो. P om. सासणीओ. G इदो इदो दक्खिणेण अअं सासणीओ सउ़णहदओ. G B U कुणप°.

११ A $N_2$ विलोक्य. G N $N_2$ B दृष्टमिदानीम्. P om. अवलोक्य च. U K om. the stage-direction and om. दृष्टम्, simply reading दृष्ट्वा bef. इदानीम्.

A N $N_2$ B P विभाति for करोति.

G दिग्मुखस्य. A N $N_2$ B P अवतंसकः. U धनुर्ग्रहणोचिता for धनुर्ग्राहिणी.

प्रविश्य चापहस्ता यवनी ।

१२ यवनी । भट्टा एदं हत्थावाव-सहिदं सरासणं ।

१३ राजा । किमिदानीं धनुषा । बाणपथमतीतः क्रव्यभोजनः ।
तथा हि

आभाति मणिविशेषो
दूरमिदानीं पतत्रिणा नीतः ।
नक्तमिव लोहिताङ्गः
परुषघनच्छेदसंयुक्तः ॥ ४ ॥

कञ्चुकिनं विलोक्य । लातव्य मद्वचनादुच्यतां नागरिकः सायं निवासवृक्षाश्रयी विचीयतां विहगदस्युरिति ।

१४ कञ्चुकी । यदाज्ञापयति देवः ।

[ इति निष्क्रान्तः ।

---

१२ भर्तः एतद्धस्तावापसहितं शरासनम् ।

---

१२ U K धनुर्व्यग्रहस्ता for चापहस्ता. A B P यवनिका. N N2 जवनिका. B भट्ठ. P भट्ट. B P हत्थावाप°. G B P इदं.—U ससरं चावं for हत्था° &c. K ससरं सरासणं for ditto.

१३ For धनुषा A N N2 read शरासनेन which appears to be an improvement upon the original reading. A B P अतिक्रान्तः कुणपाशनः, and N N2 अतिक्रान्तोयं कुणपाशः, for अतीतः क्रव्यभोजनः.

U लोहिताङ्गपरुषघन°. A N N2 °संवीतः for °सयुंक्तः.

B P काञ्चुकीयम् for कञ्चुकिनं. U अवलोक्य. G K U insert आर्य before लातव्य. U after लातव्य, inserts कंचु. । आज्ञापयतु देवः । राजा.—G U उच्यतां नागरिकाः *(sic.)*. B आज्ञाप्यतां नागरिकः. K उच्यन्तां नागरिकाः. N N2 °वृक्षाश्रयो. U सायं निवासवृक्षे विचीयतां विहंगाधमः. G K सोयं for सायं. G विहगतस्करो यत्र विहगाः स्फुरन्ति. N N2 विधीयन्ताम् (?) for विचीयताम्. G चीयताम्. K विहगतस्करः, omitting इति.

१४ B P काञ्चुकीयः.

१५ विदू०। उववसिदु भवं संपदं। कहिं गदो रअण-कुम्भीलओ भवदो सासणादो मुच्चिस्सदि।

१६ राजा। विदूषकेण सहोपविश्य।

रत्नमिति न मम तस्मिन्
मणौ प्रियत्वं विहंगमाक्षिप्ते।
प्रियया तेनास्मि सखे
संगमनीयेन संगमितः॥ ९॥

१७ विदू०। णं परिगदथ्थो म्हि किदो भवदा।

---

१५ उपविशतु भवान् सांप्रतम्। क्व गतो रत्नकुम्भीरको भवतः शासनाद् मोक्ष्यते।

१७ ननु परिगतार्थोऽस्मि कृतो भवता।

---

१५ N $N_2$ read the speech thus: ओत्रविसदु भवं। कहिं गदो अअं कुम्भीलओ तव सासणादो मुच्चिस्सदित्ति. B P उपविसदु. B P om. संपदं. B ins. बि after कहिं and B U ins. ण bef. मोक्ष्यते. We omit वि with G K U A N $N_2$ P, and ण with G K U A N $N_2$.–B तुह सासणं for भवदो सासणादो. P तुह, and A तव, for भवदो.–U भो वीसमीअदु भवं संप्पदं. G K रय [K अ] णकुम्भीलो.–U तदो सो for गदो. P सो before गदो. A मुच्चिस्सिदित्ति. K मुच्चिस्सदित्ति. U विमुचिस्सदि, and adds इत्युपविशतः, omitting the stage-direction in the following speech.

१६ A N $N_2$ तथास्तु before विदूषकेण सह &c. N $N_2$ U वयस्य after उपविश्य.

A N $N_2$ मे न तस्मिन्, and U K P न मे तस्मिन् for न मम तस्मिन्. G न ममतास्मिन्.

B स्पृहासीत्, and G K U प्रयत्नः, for प्रियत्वं which we read with P A N $N_2$.–G विहंगमे क्षिप्ते. N $N_2$ विहंगमाकृष्टे. U K विहंगमोत्क्षिप्ते.

We read तेन with G K U. येन is the reading of A N $N_2$ B P, and Ranganâtha.

१७ A कदो. B होदा. N $N_2$ परिगओम्हि किदो. G K परिगदत्थो किदो. U om. the speech of Vidûshaka altogether (णं &c.).

G K प्रविष्टः. U has simply प्रविश्य for the whole stage-direction. B काञ्चुकीयः. P काञ्चुकीयः किराती च. B उपसृत्य काञ्चु. P काञ्चु°।

ततः प्रविशति सशरं मणिमादाय कञ्चुकी ।

१८ कञ्चु° । जयतु जयतु देवः ।

अनेन निर्भिन्नतनुः स वध्यो
रोषेण ते मार्गणतां गतेन ।
प्राप्यापराधोचितमन्तरिक्षात्
समौलिरत्नः पतितः पतत्री ॥ ६ ॥

सर्वे विस्मयं रूपयन्ति ।

१९ कञ्चु° । अद्भिः प्रक्षालितो मणिः कस्मै प्रदीयताम् ।

२० राजा । किराति अग्निशुद्धमेनं कृत्वा पेटकं प्रवेशय ।

२१ किराती । जं भट्टा आणवेदि । इति मणिं गृहीत्वा निष्क्रान्ता ।

२२ राजा । लातव्य अपि जानीते भवान् कस्यायं बाण इति ।

---

२१ यद् भर्ता आज्ञापयति ।

---

जयति महाराजः.

१८ U जयति जयति. B जयतु not repeated. A N N2 उपसृत्य । देव after देवः.

B P °वपुः for तनुः. P B निर्भिण्ण°.

N N2 तन्मार्गणताम्. U K रोषेण, and P B बाणेन. The rest बलेन.

G K U and Kâṭayavema have अपराधोचितम्. The rest उपकार्यान्तरम्.

१९ A कस्मिन्नु, and N N2 कस्मिन्, for कस्मै. U मणिरद्भिरयं प्रक्षालितः कस्मै प्रदीयताम्, meaning it to be the first half of an anushtup (see *infrâ*). B प्रदीयते. P K दीयताम्.

२० K G किरात for किराति. B om. किराति and reads अग्निशुद्धं कृत्वा कोशपेठं प्रवेशय. P om. किराति and has अग्निविशुद्धिं कृत्वा कोशगृहं प्रापय. A अग्निशुद्धिं for अग्निशुद्धमेनम्. N N2 कृत्वा for एनम्. U गच्छ रेचक कोषस्य पेट्टके स्थाप्यतामयम् । ७ ॥, the second half (see *suprâ*). A कोशपेटाम्. N N2 कोशपेटीम् for पेटकम्.

२१ U K किरातः. G K B देवो for भट्टा. U आदाय निष्क्रान्तः. P B om. मणिं गृहीत्वा. K इति परिगृह्णाति for the whole stage-direction.

२२ U लातव्यं प्रति for लातव्य. B om. लातव्य. P reads लातव्य after अपि. U अथ for अपि. U शरः for बाणः.

२३ कञ्चु० । नामाङ्कितो दृश्यते न तु मे वर्णविचारक्षमा दृष्टिः ।

२४ राजा । तेन ह्युपनय शरम् ।

२५ कञ्चु० । तथा करोति ।

२६ राजा । नामाक्षराण्यनुवाच्य । सापत्यतां रूपयति ।

२७ कञ्चु० । यावन्नियोगमशून्यं करोमि ।

[ इति निष्क्रान्तः । ]

२८ विदू० । किं भवं विआरेदि ।

२९ राजा । शृणु तावत् प्रहर्तुर्नामाक्षराणि । वाचयति ।

उर्वशीसंभवस्यायमैलसूनोर्धनुर्भृतः ।
कुमारस्यायुषो बाणः प्रहर्तुर्द्विषदायुषाम् ॥ ७ ॥

३० विदू० । सपरितोषम् । दिट्ठिआ संताणेण वड्ढदि भवं ।

---

२८ किं भवान् विचारयति ।
३० दिष्ट्या संतानेन वर्धते भवान् ।

---

२३ U नात्र मे वर्णविभागसहा दृष्टिः for न तु &c. B P नामाक्षराणि दृश्यन्ते न मे वर्ण[ P om. ]विभागक्षमा दृष्टिः. A विवेचनविभागक्षमा, and N N2 वर्णविभागक्षमा, for वर्णविचारक्षमा. G om. मे.

२४ G om. this and the first line on the next page. U तदुपश्लेषय शरं यावन्निरूपयामि for तेन ह्युपनय शरम् and omits the following three speeches ending with निष्क्रान्तः. B तर्ह्युपश्लेषय तं शरं । कां. । यथोक्तं करोति. K उपनय शरं । कं । यथादिष्टं करोति. P उपश्लेषय शरम् । कां । यथोक्तं करोति.

२६ B P वीक्ष्य for अनुवाच्य. P ins. आत्मनः before सापत्यताम्.

२८ A विसारेदि. K विचारेदि.

२९ N N2 संहर्तुः. The other Mss. प्रहर्तुः U नामाक्षराणि प्रहर्तुः. P reads the speech thus: श्रूयताम् । नामाक्षराणि वाचयति. G K om. वाचयति. U inserts before वाचयति as follows: विदूषकः । अवहिदोह्मि । राजा ।

For °संभवस्य G K have °तनयस्य. U धनुष्मतः.

For द्विषदायुषाम् G and K read द्विषदायुषः. U संहर्ता विद्विषायुषाम्.

३० U om. सपरितोषम्. G दिट्टिआ. B U दिठ्ठिआ. P संदाणेण. G वट्टदि.

३१ राजा। सखे कथमेतत्। अन्यत्र नैमिषेयसत्रादवियुक्तोहमुर्वश्या। न च मया गर्भव्यक्तिरालक्षिता। कुत एव प्रसूतिः। किं तु

आविलपयोधराग्रं
लवलीदलपाण्डुराननच्छायम्।
तानि दिनानि वपुरभूत्
केवलमलसेक्षणं तस्याः॥ ८॥

३२ विदू०। मा भवं सव्वं माणुसी-धम्मं दिव्वासु संभावेदु। पहाव-णिगूढाइं ताणं चरिदाइं।

---

३२ मा भवान् सर्वं मानुषीधर्मं दिव्यासु संभावयतु। प्रभावनिगूढानि तासां चरितानि।

---

U वड्ढि[ड्ढे?]दि. N N2 वठ्ठदु. B भवं वड्ढइ. P भवं वध्धइ. A K वठ्ठदि भवं.
३१ G K read the word सखे after कथमेतत्. U कथमिवैतत्. N N2 एवम् for एतत्.–A N N2 B नैमिषीयात्सत्रात्. K नैमेषेयसत्रात्. P नैमिषेयात्सत्रात्. U सखे (then after a *lacuna*) ऋतुदर्शनादवियुक्तोहमुर्वश्या न कदाचिदपि तत्र गर्भाविर्भूतदोहदाप्युपलक्षिता. A N N2 ins. अस्याः after मया.–A N N2 B गर्भव्यतिकरो लक्षितः. P om. न च मया गर्भव्यक्तिरालक्षिता. G K एषा for एव.

U आनीलचूचुकाग्रम्.

G K लवलीफल°. A पाण्डुराननं कायम्. P °पाण्डरा°.

P B A N N2 read the 3rd and 4th Pâdas thus: [B P कानि] तानि दिनानि वपुरभूत् केवलमलसेक्षणं तस्याः. U कतिचिदहानि शरीरं केवलमलसेक्षणं तस्याः. K कानिचिदहानि वपुरभूत् (!) केवलमलसेक्षणं तस्याः. G कानिचिदहानि जातं शरीरमलसेक्षणं तस्याः, an easy but unsupported reading. Kâṭayavema, comments upon कानिचित्. I do not see how he accommodates the चित्. Here is his explanation. आविलपयोधराग्रम् इत्यादि। तस्या वपुः शरीरं कानिचिद् दिनानि कतिपयानि दिवसानि। केवलम् आविलपयोधराग्रं कलुषचूचुकं लवलीदलपाण्डुराननच्छायं। लवली लताविशेषः तस्य दलवत्पाण्डुराननच्छाया मुखकान्तिः यस्य तत् तथोक्तम् अलसेक्षणं चाभूत्.

३२ A N N2 om. भवं and have खु after मा. U om. सव्वं. B मा एव्वं माणुसीधम्मं दिव्वासु संभावीअदि.

३३ राजा। अस्तु तावदेवं यथा भवानाह। पुत्रसंवरणे किमिव कारणं तत्रभवत्याः।

३४ विदू°। को देवदा-रहस्साइं तक्कइस्सदि।

प्रविश्य कञ्चुकी।

३५ कञ्चु°। जयतु जयतु देवः। देव च्यवनाश्रमात् कुमारं गृहीत्वा तापसी संप्राप्ता देवं द्रष्टुमिच्छति।

३६ राजा। उभयमपि अविलम्बितं प्रवेशय।

---

३४ को देवतारहस्यानि तर्कयिष्यति।

---

P मा एव्वं सव्वं माणुसधम्मं दिव्वासु ण संभावेहि. U दिव्वाए. A N N2 संभावेहि.—A पहावगूढाणि ताणं चरिदाणि. G प्पभाव°. N N2 पहावगूढाणि ताणं चरिआणि. U प्पभावगूढाइं देवचरिआइं. K °निगूढाइं. B आसं for ताणं. P आसां.

३३ P om. अस्तु तावदेवम्. N N2 यथाह भवान् for यथा भवानाह.

N N2 किमिति for किमिव. P om. इव. U तस्याः for तत्रभवत्याः. N N2 P B U K and Ranganâtha add two more speeches after तत्रभवत्याः, thus:—

विदू°। किं अण्णं। महाराओ परिहरिस्सदित्ति।

राजा। कृतं परिहासेन। विचिन्त्यताम् [N N2 K चिन्त्यताम्। U ins. वयस्य bef. विचिन्त्यताम्.]

The first of these speeches is read by U K and Ranganâtha thus:

विदू°। मा बुद्धिं मं राआ परिहरिस्सदित्ति।

and by B thus:

विदू°। अत्ताणं महाराओ परिभविस्सदित्ति।

But A G and Kâṭayavema omit them.

३४ A N N2 ins. णाम, and B णु खु, after को. A N N2 B °रहस्साणि. U K तक्किस्सदि.

G ततः प्रविश्य &c. and does not repeat कञ्चुकी. B कञ्चुकीयः. P काञ्चुकीयः.

३५ B P U जयतु देवः. G om. जयतु जयतु देवः. U ins. एषा खलु before च्यवना°. B P om. देव. P कमपि कुमारं.

G K P ins. कापि before तापसी. U K om. संप्राप्ता.

३६ B P उभौ for उभयम्. K विशङ्क्य before उभ° &c.

३७ कञ्चु° । यदाज्ञापयति देवः ।

इति निष्क्रम्य चापहस्तेन कुमारेण तापस्या च सह प्रविष्टः ।

३८ कञ्चु° । इत इतो भवती । सर्वे परिक्रामन्ति ।

३९ विदू° । विलोक्य । किं ण खु सो एसो तत्तभवं खत्तिअ-कुमारओ जस्स णामङ्किदो गिध्ध-लख्ख-वेधी अध्ध-णाराओ । तह बहुअरं भवन्तं अणुकरेदि ।

४० राजा । स्यादेवम् । अतः खलु

बाष्पायते निपतिता मम दृष्टिरस्मिन्
वात्सल्यबन्धि हृदयं मनसः प्रसादः ।
संजातवेपथुभिरुज्झितधैर्यवृत्ति-
रिच्छामि चैनमदयं परिरब्धुमङ्गैः ॥ ९ ॥

---

३९ किं न खलु स एष तत्रभवान् क्षत्रियकुमारको यस्य नामाङ्कितो गृध्रलक्षवेधी अर्धनाराचः । तथा बहुतरं भवन्तमनुकरोति ।

---

३७ B महाराजः for देवः.
U तथेति निःक्रम्य तापसीसहितं कुमारमादाय प्रविष्टः. B om. च. A पुनः प्रविश्य, and N N2 B P प्रविश्य, for प्रविष्टः.

३८ U om. this speech of Kanchukî. G P भवति. A भगवती. B om. भगवती. P परिक्रामति for सर्वे परिक्रामन्ति.

३९ P कुमारं विलोक्य. U reads the whole speech thus: णं खु एसो क्खत्तिअकुमारो जस्स णामङ्किदो गिद्धलक्खवेही णाराओ उवलद्धो तत्थभवदो बहु अणुकरेदि. G एसो णं खु, B णं खु एसो, K एसो खु, and P णं, for किं ण खु सो एसो. N N2 णु for ण. G °कुमारो. B कुमालो. P °उमालो. –P inserts एसो before णाम°. N °लक्खवेही. G मगाद्धणराओ (?), and N N2 अद्धचन्दाणणो, for अध्धणाराओ. G एसो तं विअ भवन्तमणुकरेदि. B तहवि बहु भवदो अणुकरदि. K एसो तहव्विअ भवन्तं अणुकरोदि. P तह बहु भवदो अणुअरेदि. N N2 भअवदो.

४० U एवमेतत् for स्यादेवं and om. अतः खलु. B om. अतः खलु.
G बाष्पायिता.

४१ कञ्चु° । भगवति एवं स्थीयताम् ।

तापसीकुमारौ स्थितौ ।

४२ राजा । अम्ब अभिवादये ।

४३ तापसी । महा-भाअ सोम-वंस-विथ्थारइत्तओ होहि । आत्मगतम् । अम्हो अणाचक्खिदोवि विण्णादो इमस्स राएसिणो आउस्स अ ओरसो संबन्धो । प्रकाशम् । जाद पणम दे गुरुं ।

४४ कुमारः । चापगर्भमञ्जलिं करोति ।

४५ राजा । आयुष्मान् भव ।

---

४३ महाभाग सोमवंशविस्तारयिता भव । अहो अनाख्यातोपि विज्ञातः अस्य राजर्षेरायुषश्चौरसः संबन्धः । जात प्रणम ते गुरुम् ।

---

G K वात्सल्यवत्तु for वात्सल्यबन्धि which we read with A N $N_2$ B P U.

A उद्गत°, and N $N_2$ उत्कृत°, for उज्झित°.

४१ G K P भवन्ति. U om. भवति altogether.

G K insert तथा and U यथोचितं before स्थितौ. P omits the whole stage-direction.

४२ A N $N_2$ U B भगवति for अम्ब.

४३ B महाराओ. G °वंसणित्थोरहो.

U °वंसधारअन्तो, and K °वंसं धारअन्तो, for °वंसविथ्थारइत्तओ. P U महाराअ, and B महाराओ, for महाभाअ. N $N_2$ होई. U भो for अम्हो. B om. अम्हो.

A अहो अणाचक्खिदेवि विण्णादो इमस्स राएसिणो आउस्स अ ओरसो संबन्धो. N $N_2$ अहो अणाचक्खिदेवि विण्णादो इमस्स राअसीणो आउस्सअओस्सो[ आउस्स अ ओरसो ? ]संबन्धो. G K अहोअणाचक्खिदविण्णादो इमस्स राएसिणो आउ[G यु]सो अस्स अ एसो [K om.] संबन्धो. B पुरूरवसो आउसो अ before ओरसो. U भो अणाचक्खिदोवि विण्णादो इमस्स राएसिणो आउसो औरसो संबन्धो.

P अम्हो अणाचक्खिदोवि विण्णादो इमस्स राएसिणो ओरसो संबन्धो ।

A N $N_2$ पणव for पणम. U वणव.

४४ B सचाप°. K उपबद्धमञ्जलिम् for चाप°. U कृत्वा प्रणमति for करोति.

४५ G K B insert कुमार before आयुष्मान्, and N $N_2$ read आयुष्मन्. U भूयाः for भव.

४६ कुमा॰ । आत्मगतम् ।

यदि हार्दमिदं श्रुत्वा
पिता ममायं सुतोहमस्येति ।
उत्सङ्गवर्धितानां
गुरुषु भवेत् कीदृशः स्नेहः ॥ १० ॥

४७ राजा । भगवति किमागमनप्रयोजनम् ।

४८ ताप॰ । सुणादु महाराओ । एसो दीहाऊ आऊ जाद-मेत्तो एव्व उव्वसीए किंवि णिमित्तं अवेक्खिअ मम हत्थे णासी-किदो । जं खत्तिअ-कुमारअस्स जाद-कम्मादि विहाणं तं से भअवदा चवणेण असेसं अणुचिट्ठिदं । गहिद-विज्जो धणुव्वेदे अहिविणीदो ।

---

४८ शृणोतु महाराजः । एष दीर्घायुरायुर्जातमात्र एव उर्वश्या किमपि निमित्तमवेक्ष्य मम हस्ते न्यासीकृतः । यत् क्षत्रियकुमारस्य जातकर्मादि विधानं तदस्य भगवता च्यवनेन अशेषमनुष्ठितम् । गृहीतविद्यो धनुर्वेदेभिविनीतः ।

---

४६ U स्पर्शं रूपयित्वा स्वात्मगतम्. P स्वगतम्.

B हार्दमिमं. So K, but corrected into हार्दमिदं.

U K उत्सङ्गविवृद्धानां. G उत्सङ्गादिह वृद्धानाम्.

N $N_2$ कीदृशी प्रीतिः.

४७ P U B भवति for भगवति.

४८ G सुणोदु.

U एस. G दीहाओ आउ. K P om. आऊ. B P जादमेत्त एव्व. G K जातमेत्तो. N $N_2$ जातमत्तो. N $N_2$ om. एव्व. U उव्वसी[ए ?] जादमेत्तो जेव्व for जादमेत्तो एव्व उ°. G किं for किंवि. U K किंपि. B P किं णिमित्तं विअ. G णिमित्तंपि. G K B दंसिअ, A P अदंसिअ, and N $N_2$ अदंसीअ for अवेक्खिअ. A ins. महाभाअस्स, N $N_2$ महाहाअस्स, and G K B P महाराअस्स, after अवेक्खिअ. We omit the word with U and Ranganâtha. B महा, and P मह, for मम. G A ण्णासीकिदो. B णिवेसिदो. K णासीकदो.

A N $N_2$ जं च for जं. U जधा

४९ राजा । सनाथः खलु संवृत्तः ।

५० ताप० । अज्ज पुप्फ-समिदत्थं इसि-कुमारएहिं सह गदेण इमिणा अस्सम-विरुध्धं आअरिदं ।

५१ विदू० । सावेगम् । किं विअ ।

५२ ताप० । गहिदामिसो किल गिध्धो पादव-सिहरे णिलीअमाणो अणेण लक्खी-किदो बाणस्स ।

---

५० अद्य पुष्पसमिदर्थमृषिकुमारकैः सह गतेन अनेन आश्रमविरुद्धमाचरितम् ।

५१ किमिव ।

५२ गृहीतामिषः किल गृध्रः पादपशिखरे निलीयमानोनेन लक्ष्यीकृतो बाणस्य ।

---

for जं. A N N2 खत्तिअस्स for खत्तिअकुमारअस्स. B K °कुमारस्स. U खत्तिअस्स कुलीणस्स. P खत्तिअउमालस्स. A जादअम्मादि. U विधाणं. K om. तं से. U तत्थभवदा for भअवदा. U सव्वं for असेसं. K om. असेसं. G N2 °चिट्टिदं. B अणुट्ठिदं. P अणुट्ठिअ.

G गिहीदवेदो. N N2 A B गहिदविज्जो. K गहीद°. N N2 गिहीद°. G ins. अ after °विज्जो. U गाहिदविज्जो धणुव्वेदे अ विणीदो. A N N2 °व्वेदेवि. A N N2 U विणीदो for अहिविणीदो. K अहिअं विणीदो. G अहिविहीदो.

५० A अत्त, and P अज्जदु, for अज्ज. A N N2 read उण before पुप्फ° &c. A N N2 °सामिअत्थं. U एफुल्लसमिधकुसणिमित्तं for पुप्फ°. G B K कुमारेहिं. P °उमारेहिं. G सहा. P णिग्गदेण. A आसम°. N N2 असम°. U अस्समवास°. A N N2 B P आअरिदं. G आचरिदं. U समाअरिदं.

५१ G K om. the stage-direction सावेगम्. U कधं for किं.

५२ G गिहीदामिसो. K गहीदामिसो. G K om. किल. U गद्धो for गिध्धो. A N N2 B पाअवसिहरे. U अस्समपादव°. A N N2 P लीअमाणो. B निलीअ°. B लक्खिकिदोणेण बाणस्स. A °कदो. N N2 लक्खीकदोणेण बाणस्स. P लक्खि°. G K लक्खीकिदो से बाणस्स. U om. अणेण.

५३ विदू° । राजानमवलोकयति ।

५४ राजा° । ततस्ततः ।

५५ ताप° । तदो उवलध्ध-उत्तन्तेण भअवदा चवणेण अहं समादिट्ठा । णिज्जादेहि हथ्थ-णासंति । ता इछ्छापि देविं उव्वसिं पेख्खिदुं ।

५६ राजा° । तेन हि आसनमनुगृह्णातु भगवती ।

५७ ताप° । उपनीत आसने उपविशति ।

५८ राजा । लातव्य आहूयतामुर्वशी ।

५९ कञ्चु° । यदाज्ञापयति देवः ।

[ इति निष्क्रान्तः । ]

६० राजा । कुमारमवलोक्य । एह्येहि वत्स ।

सर्वाङ्गीणः स्पर्शः
सुतस्य किल तेन मामुपगतेन ।

---

५५ तत उपलब्धवृत्तान्तेन भगवता च्यवनेन अहं समादिष्टा । निर्यातय हस्तन्यासमिति । तदिच्छामि देवीमुर्वशीं प्रेक्षितुम् ।

---

५३ A ईक्षते, P अवेक्षते, and N $N_2$ ईक्ष्यते (*sic*), for अवलोकयति.

५४ G P do not repeat ततः.

५५ N $N_2$ U K °वुत्तन्तेण. U भवदा. P om. तदो. P उपलध्ध°. A N $N_2$ संदिट्ठा. G K ins. ता after समादिट्ठा.

N $N_2$ देहि से हत्थण्णासंति for णिज्जादेहि हत्थणासंति. U णिज्जादेहि एदं उव्वसीहत्थे णासंति ता उव्वसीं पेख्खिदुं इच्छामि. B P णि॰आएहि दे हथ्थणासंति. K णिज्जावेहि एदं उव्वसीहथ्थणासंति. A G णिज्जावेहि. G °ण्णासंति. A देवी उव्वसीं. N $N_2$ देवीं उव्वसीं. P B K उव्वसीं. A N $N_2$ K देक्खिदुं. P दख्खिदुं.

५६ U om. तेन हि. K भवती.

५७ A N $N_2$ K परिजनोपनीते. U प्रेष्योपनीत आसने समुपवे[वि?]शति. B तहेत्ति प्रेष्योपनीते आसने उपविशति. P तहेत्ति आसनमुपविशाति.

५८ U आर्य लातव्य उच्यतामुर्वशी. P आह्नीयताम् (*sic*).

५९ U तथेति निःक्रान्तः.

६० U om. stage-direction कुमारम् &c. A N $N_2$ वत्स एह्येहि.

आह्लादयस्व ताव-
च्चन्द्रकरश्चन्द्रकान्तमिव ॥ ११ ॥

६१ ताप० । जाद आणन्देहि पिदरं ।

६२ कुमा० । राजानमुपगम्य । पादग्रहणं करोति ।

६३ राजा । कुमारं परिष्वज्य पादपीठे चोपवेश्य । वत्स इतस्तव पितुः प्रियसखं ब्राह्मणमशङ्कितो वन्दस्व ।

६४ विदू० । किंति सङ्किस्सदि । अस्सम-वास-परिचिदो एव्व साहामिओ ।

६५ कुमा० । सस्मितम् । तात वन्दे ।

६६ विदू० । सत्थि भवदो ।

---

६१ जात आनन्दय पितरम् ।

६४ किमिति शङ्किष्यते । आश्रमवासपरिचित एव शाखामृगः । monkey

६६ स्वस्ति भवते ।

---

N N2 सुतस्य ते किल समामुपगतेन. U K उपनतेन. P सुखेन for सुतस्य. A N N 2 U प्रह्लादयस्व.

६१ G K omit जाद. N N2 read अणुणेहि, and U नन्देहि, for आणन्देहि.

६२ For उपगम्य G P have उपेत्य. U उपसर्पति for उपगम्य and om पादग्र क°. K करोमि, changing the stage-direction into a speech.

६३ G K उपवेशयति for उपवेश्य. A N N2 om. च. U has simply आलिङ्ग्य for the whole stage-direction.–K G B omit वत्स. N N2 तावत् for तव. G पितृसखं, B सखायम्, and P सहायम्, for प्रियसखम्. U वत्स प्रिहसखं मे for वत्स इतस्तव पितुः प्रियसखम्.

६४ N N2 किं for किंति. A सङ्किस्सिदि. K संदिहिस्सदि. G K U ins. णं before अस्सम° &c. A सास्सम° for अस्सम°. N N2 आसमवासपरिचओअदो एव्व से सद्धा[हा ?]महो. U णं अस्समवासपरिचिदो अहं एदस्स सहाओ. A B °परिइदो. K °परिचिद. A एस्से for एव्व. G K सहामिओ. B सेसभावो, and P से सहावो for एव्व साहामिओ.

६५ B P वन्दामि for वन्दे.

६६ A दे for भवदो. N N2 B P सो

ततः प्रविशति उर्वशी कञ्चुकी च ।

६७ कञ्चु॰ । इत इतो देवी ।

६८ उर्व॰ । कुमारमवलोक्य । को णु खु एसो स-बाणासणो पाद-पीठे सअं महाराएण संजमीअमाण-सिहण्डओ चिट्ठदि । तापसीं दृष्ट्वा । अम्मो सच्चवदी-सूइदो मे पुत्तओ आऊ । महन्तो खु संवुत्तो । परिक्रामति ।

६९ राजा । उर्वशीं दृष्ट्वा ।

---

६८ को नु खल्वेष सबाणासनः पादपीठे स्वयं महाराजेन संयम्यमानशिखण्डकस्तिष्ठति । अहो सत्यवतीसूचितो मम पुत्रक आयुः । महान् खलु संवृत्तः ।

---

त्थि होदे. U सत्थि भवदे वड्ढदु भवं. K सोत्थिभोदो.

G कञ्चुकीपूर्वा उर्वशी. B उर्वशी काञ्चुकीयश्च. K कञ्चुकी उर्वशी च.

६७ G K om. देवी. U भवती for देवी. P इदो इदो देवी.

६८ N N2 विलोक्य. U परिक्रम्यावलोक्य च. B om. कुमारं and has विलोक्य. B N N2 give the speech thus: को णु खु एसो सबाणासणो पाअवीटे [B °पीठे] ओविसिअ [B उववेसिदो] सअं महाराएण सयमीमाणं (*sic.*) सिहो[B सअज्जमाणसिहण्डो] जाअतुओ[B om.] चिट्ठदि. U कणअपीठोवविट्ठो K कणअपादपीठे omitting उपविट्ठो. P को एसो सबाणासणो पादपीठे उवेसिदो सअं महाराएण संअमिअमाणसिहो दिस्सइ. G को णु खु एसो बाणासणहत्थो कणअपादपीठोपविट्ठो सअं महाराएण सज्जीकिअमाणसिहण्डओ चिट्टदि. U K सज्जीअमाणसिहण्डो चिट्ठदि. U om. सअं. A inserts after °पीठे the word उविसिअ. U om. सबाणासणो. A पाअवीटे. U om. °पाद°. A B P अम्हो. U अम्हहे.

A सच्चवदीए समप्पिदो, and P सच्चवई ॥ सूइदो [for सच्चवईसूइदो?], for सच्चवदीसूइदो. N N2 सच्चवादीए (*sic.*) सूइदो. G °सूचिदो. U सच्चवदीसाहिदो पुत्तको मे आऊ. B सच्चवदीसुइदो मे पुत्तो आऊ &c. A om. आऊ. N N2 मे पुत्तओसोओ(?). G आओ for आऊ. P वुत्तओ.

B K G insert सहर्षम् before परिक्रामति. U om. परिक्रामति.

६९ U B विलोक्य for उर्वशीं दृष्ट्वा. K अवलोक्य for दृष्ट्वा.

A N N2 U वत्स before इयं &c. B P °प्रस्रवनिर्भिण्णम्. N N2 °प्रस्रवसंभिन्नमुद्वहन्ती स्तनद्वयम्. U

इयं ते जननी प्राप्ता त्वदालोकनतत्परा ।
स्नेहप्रस्नवनिर्भिन्नमुद्वहन्ती स्तनांशुकम् ॥ १२ ॥

७० ताप° । जाद एहि पच्चुग्गच्छ मादरं ।

७१ कुमा° । उर्वशीं प्रत्युद्गच्छति ।

७२ उर्व° । अम्ब पाद-पणामं करेमि ।

७३ ताप° । वच्छे भत्तुणो बहु-मदा होहि ।

७४ कुमा° । अम्ब अभिवादये ।

७५ उर्व° । कुमारमुन्नमितमुखं परिष्वज्य । वच्छ पिदरं आराधइत्तओ होहि । राजानमुपेत्य । जेदु जेदु महाराओ ।

---

७० जात एहि प्रत्युद्गच्छ मातरम् ।

७२ अम्ब पादप्रणामं करोमि ।

७३ वत्से भर्तुर्बहुमता भव ।

७५ वत्स पितरमाराधयिता भव । जयतु जयतु महाराजः ।

---

°प्रसर° for °प्रस्नव°.

७० A जात. N N2 om. एहि. P वच्छ, and B वच्च, for जाद एहि. B P N N2 पच्चुग्गच्छ माअरं. U पच्चुवगच्छ. K उग्गच्छ. A G पच्चुगच्छ.

७१ N N2 प्रत्युत्तिष्ठति, and U उपसर्पति for प्रत्युद्गच्छति.

७२ G K N N2 insert तापसीं प्रति before अम्ब. A अय्ये, and N N2 U अज्ज, for अम्ब. K A U P °वन्दणं for °पणामं. B °प्पणामं, and ins. वो bef. करेमि. P अ°ए वो पादवन्दणं करोमि.

७३ A N N2 वत्से. U वच्छे. B वच्चे. G K om. वच्छे. N N2 होई.

७४ N N2 repeat अम्ब twice. U त्वामभिवन्दये for अभिवादये.

७५ G उन्नमिताननं कृत्वा. U उन्नताननं कृत्वा. K om. कुमारम्, and reads मुखमुन्नमितं कृत्वा. N N2 om. वच्छ. U वत्थ. B वच्च. G K वत्स. G आराधनन्तो. N N2 आराधइत्तणो. U K आराधअन्तो. B पितुणो आराहइत्तओ. P पिदुणो आराधइत्तओ.

N N2 होई. U प्रति for उपेत्य. B P जेदु unrepeated. G जअदु जअदु. U जयदु जयदु.

७६ राजा । स्वागतं पुत्रवत्यै । इत आस्यताम् । अर्धासनं ददाति ।

७७ उर्व० । उपविशति ।

सर्वे यथोचितमुपविशन्ति ।

७८ ताप० । एसो गहिद-विज्जो आऊ संपदं कवअ-हरो संवुत्तो । ता एदस्स दे भत्तुणो समक्खं णिज्जादिदो हत्थ-णिक्खेवो । ता विसज्जेदुं इच्छामि । उवरुज्झइ मे अस्सम-धम्मो ।

---

७८ एष गृहीतविद्य आयुः सांप्रतं कवचहरः संवृत्तः । तदेतस्य ते भर्तुः समक्षं निर्यातितो हस्तनिक्षेपः तद् विसर्जयितुमिच्छामि । उपरुध्यते ममाश्रमधर्मः ।

---

७६ N N2 B P इति before अर्धासनम्. U om. the stage-direction अर्धासनं ददाति.

७७ For उपविशति, B has उ° । अय्ये उपविसदु होदी, K has उ° । सव्वे उवविसन्दु, and P has उ° । अ°ओ उववविसदु. U अज्जा उवविसध, and A अय्ये उवसीअदु, for उपविशति. N N2 अज्जे इदो उवसीअदु, and assign the speech to Vidûshaka.

Before सर्वे यथोचितमुपविशन्ति, G ins. राजा । सर्वे यथोचितमुपविशन्तु. B P A N N2 °स्थानं for °उचितम्. U तथेति for यथोचितम्.

७८ U ताप° । वत्से गहिदविज्जो संपदं आउसो कवअहरो संवुत्तो । एस भत्तुणो समक्खं दे णिज्जादिदो मए तुह हत्थे णिक्खवो । तुम्हेहिं विसज्जिदं आत्ताणं इच्छामि । अवरज्जदि मे अस्समवासधम्मो. A N N2 गहीद°. G गिहीदवेदो for गहिदविज्जो. K गहीदवेदो. G वाऊ, and N N2 आअ, for आऊ. K कवचारुहो. G कवहरो. N N2 कवचहरो. P कवअभरो. B P om. ता and दे. K G णिज्जाविदो. N N2 णिका [for ज्झा ?]दिदो. B णि° आइदो. A णिय्यादिदो. A N N2 ins. मए after णिज्जादिदो. B मह हत्थ°. A N N2 सहत्थणि°. G K सहिहत्थ°. A N N2 om. ता bef. विस°. N N2 अत्ताणं आदो विसज्जिदुमिच्छामि. A तुमादो अत्ताणं विसज्जेदुं इच्छामि. K ता तुमादो अत्ताणं विसज्जिदुमिच्छामि. P B ता [B adds मं] विसज्जेदुं इच्छामि. G ता दुमादो अत्ताणअं विसज्जिदुमिच्छामि. A उवउक्क[for ज्झ as often]दि. N N2 उवख्खदि. G उवरुद्धदि. B मह for मे. K अवराज्झदि. A आस्सम°. A ins. खु before मे.

७९ उर्व० । चिरस्स अज्जं देक्खिअ अहिअदरं अवितिण्हम्हि । ण सक्कुणोमि विसज्जिदुं । अण्णय्यं उवरोहिदुं । गच्छदु अज्जा पुणो-दंसणाअ ।

८० राजा । अम्ब भगवते च्यवनाय मां प्रणिपातय ।

८१ ताप० । एव्वं भोदु ।

८२ कुमा० । आर्ये सत्यं यदि निवर्तसे मामपि आश्रमं नेतुमर्हसि ।

८३ राजा । अयि वत्स उषितं त्वया पूर्वस्मिन्नाश्रमे । द्वितीयमध्यासितुं तव समयः ।

---

७९ चिरस्यार्यां दृष्ट्वा अधिकतरमवितृष्णास्मि । न शक्नोमि विस्रष्टुम् । अन्याय्यमुपरोद्धुम् । गच्छत्वार्या पुनर्दर्शनाय ।

८१ एवं भवतु ।

---

७९ A चिरस्स अम्मिअं देक्खिअ अहिअअरं विहूळम्हि । अणय्यं उण तव उवरोहिदुं । ता गच्छ अय्ये पुणोदंसणाअ. N $N_2$ विरस्स अज्जू देक्खिअ [अ ?]हिअअरं विम्हअम्हि ण जुत्तं उण धम्मावरोहे वट्टिदुं ता गच्छे अज्जे पुणोवि दंसणाअ. U उ० । कामं चिरस्स पेक्खिअ विरहुक्कण्डिदम्हि ण उण [जुज्जदि or some such word left out ?] धम्मावरोधे वट्टिदुं । गच्छदु अज्जा पुणोवि दंसणस्स. G K कामं चिरस्स अज्जउत्तं पेक्खिअ अवहिदाहिअए ण जुज्जदि पुणो अस्समधम्मो विभाविदुं[G तुं] । ता अज्जा पुणोदंसणाअ गच्छदु. P B दक्खिअ.–B P अ०अं for अज्जं. B सवितण्हम्हि. B विसज्जेदुं. B ins. अहव before अण्णअं. B P अ०आ for अज्जा.

८० U आर्यें तत्रभवते च्यवनाय मत्प्रणाममावेदयिष्यसि. K omits मां.

८१ P B A N $N_2$ होदु.

८२ G K सत्यवति for सत्यं. A N $N_2$ आर्यें यदि सत्यमेव निवर्तसे for आर्यें सत्यवति यदि निवर्तसे. U आर्यें यदि सत्यं निवर्तनमेतत् तदा मामपि नेतुमर्हसि. A नयस्व for नेतुमर्हसि. N $N_2$ तदा मामप्याश्रमपदं नयस्व for मामप्याश्रमं नेतुमर्हसि. B प्रति after आश्रमं. P °श्रमपदं नयस्व.

८३ A N $N_2$ om. अयि. P and U om. अयि वत्स. U चरितं for उषितं. B उषितः. U आश्रमपदे. N $N_2$ U अपि after द्वितीयम्. P U om. तव.

८४ ताप° जाद गुरुणो वअणं अणुचिट्ठ ।

८५ कुमा° । तेन हि

य: सुप्तवान् मदङ्के
शिखण्डकण्डूयनोपलब्धसुखः ।
तं मे जातकलापं
प्रेषय मणिकण्ठकं शिखिनम् ॥ १३ ॥

८६ ताप° । विहस्य । एव्वं करेमि । सत्थि भोदु तुम्हाणं ।

[ इति निष्क्रान्ता ।

८७ राजा । कल्याणि

अद्याहं पुत्रिणामग्र्यः सत्पुत्रेणामुना तव ।
पौलोमीसंभवेनेव जयन्तेन पुरंदरः ॥ १४ ॥

८८ उर्व° । स्मृत्वा रोदिति ।

---

८४ जात गुरोर्वचनमनुतिष्ठ ।

८६ एवं करोमि । स्वस्ति भवतु युष्मभ्यम् ।

---

८४ B गुलुणो. A °चिट्ट.

८५ N $N_2$ om. हि.
G K ममाङ्के. B मदङ्गे.
U चिराय for शिखण्ड°.
N $N_2$ तन्मे for तं मे.
G K प्रापय. U शितिकण्ठकं.

८६ K G U एवं. A N $N_2$ दीहाऊ होहि for सत्थि &c. After करेमि. U has: उ° । भअवदि पादवन्दणं करेमि । रा° । भगवति प्रणमामि । ताप° । सोत्थि सव्वाणं । इति निःष्क्रान्ता &c. B सस्मितम् । होदु एव्वं करीअदि । दीहाऊ होहित्ति निष्क्रान्ता. K सास्रम् before सत्थि which it reads सोत्थि. P om. विहस्य, and reads होदु आणइस्सं । दीहाऊ होहि इति निष्क्रान्ता.

८७ N $N_2$ K om. कल्याणि. U कल्याणिनि. P उर्वशीं प्रति सुन्दरि for कल्याणि.

G reads सत्पुत्रेण तवामुना. For अद्याह which we read with U and Ranganâtha, अहं हि is read by A B G K N $N_2$ P. A ईड्यः for अग्र्यः. K अधुना for अमुना.

८८ A स्मृत्या रोदिति.

८९ विदू० । किं णु खु तत्तहोदी एक्क-वदे अस्सु-मुही संवुत्ता ।

९० राजा । सावेगम् ।

किं सुन्दरि प्ररुदितासि ममोपपन्ने
वंशस्थितेरधिगमान्महति प्रमोदे ।
पीनोन्नतस्तनविसर्पिभिरानयन्ती
मुक्तावलीविरचनापुनरुक्तिमस्रैः ॥ १५ ॥

बाष्पमस्याः प्रमार्ष्टि ।

९१ उर्व० । सुणादु महाराओ पढमं उण पुत्त-दंसणेण विसुमरिदम्हि । दाणिं महिन्द-संकित्तणेण समओ मह हिअअं आआसेदि ।

---

८९ किं नु खलु तत्रभवती एकपदेऽश्रुमुखी संवृत्ता ।

९१ शृणोतु महाराजः । प्रथमं पुनः पुत्रदर्शनेन विस्मृतास्मि । इदानीं महेन्द्रसंकीर्तनेन समयो मम हृदयमायासयति ।

---

८९ A सावेगम् । भो किं णु &c. N $N_2$ P सावेगम् before किं णु &c. G °भोदी. B विलोक्य सावेगम् before किं &c. N $N_2$ एक्कपदं. U has the speech thus: भो किं णु ख्खु संप्पदं अत्थभोदी अस्सुमुही संवुत्ता. P B एक्कपदे. B P अस्सुपुण्णमुहि. A स्सुपुण्णमुही. N $N_2$ अस्रमुही.

९० N $N_2$ प्रमुदितासि(!) for प्ररुदितासि. U ममोपनीते.

B P अभिमते for अधिगमात्, and प्ररोहे for प्रमोदे.

For °विसर्पिभिः, G K have °निपातिभिः. U पीनस्तनोपरिनि.°

P U °विरचनां. A N $N_2$ B °पुनरुक्तिम्. The rest पुनरुक्तम्. B P आस्रैः.

९१ G सुणोदु. A अहं, and N $N_2$ अह, for पढमं उण. A N $N_2$ पुत्तमुहदंसणेण. N $N_2$ in fact read the speech thus: सुणादु महाराओ अह पुत्तमुहदंसणेण विसुमरिदम्हि । दाणीं महीन्दसंकीत्तणेण समअं सुमरिदाम्हि. G K दाणिं महेन्दसंकित्तणेण मम हिअए ठ्ठिदं समएण for दाणिं &c. up to आआसेदि. U सुणादु महाराओ पढमं पुत्तदंसणसमुत्थिदेण आणन्देण णन्दिदम्हि । दाणिं महिन्दसंकित्तणेण अवधी मए सुमरिदो. B सुणादु महाराओ । इमिणा अहं पुत्तमुहदंसणेण विसुमरिदम्हि । दाणिं महिन्दसंकित्तणेण सुमरिओ समओ मम हिअअं आहण्डिअदि. P सुणादु महाराओ एदप्पुत्तमुहदंसणेण

१२ राजा । कथ्यतां समयः ।

१३ उर्व० । अहं पुरा महाराअ-गहिद-हिअआ महिन्देण आणत्ता—

१४ राजा । किमिति ।

१५ उर्व । जदा एसो मम पिअ-सहो राएसी तुइ समुप्पण्णस्स वंस-करस्स मुहं पेक्खिस्सदि तदा तुए भूओवि मम समीवं आअन्तव्वंति । तदो मए महाराअ-विओअ-भीरु-

---

१३ अहं पुरा महाराजगृहीतहृदया महेन्द्रेण आज्ञापिता—
१५ यदैष मम प्रियसखो राजर्षिस्त्वयि समुत्पन्नस्य वंशकरस्य मुखं प्रेक्षिष्यते तदा त्वया भूयोपि मम समीपमागन्तव्यमिति ।

---

विसुमरिदम्हि । दाणिं महेन्दसंकिद्दणेण समओ मह हिअअं आआसेइ. A समअं सुमराविदम्हि for समओ &c. up to आआसेदि.

१२ A N $N_2$ कः before समयः. P B क इव for कथ्यतां समयः.

१३ U उ० । सुणादु महाराओ । अहं पुरा महाराअगहिअहिअआ गुरुसावसंमूढा महेन्देण अवधी कदुअ अब्भवणुण्णादा. K महाराअगहीदहि°. P महाराअगहदहि°. G om. महिन्देण. K महेन्देण.

१४ U कथं for किं.

१६ U जदा मम सो पिअविअस्सो. For एसो A N $N_2$ have सो. A N $N_2$ मे रणसहाओ for मम पिअसहो. B मह for मम. N $N_2$ राअसी. U om. राएसी. U जदा मम सो पिअवअस्सो, and P जदा महाराओ मह विअअसहाओ, for जदा एसो मम पिअसहो राएसी. B K एसो for सो. B मह. P महाराओ मह विअअसहाओ for एसो मम पिअसहाओ राएसी. B adds पुत्तस्स after वंसकरस्स. P समुप्पण्णस्स वच्छस्स. G K समुप्पण्ण वंसहरस्स. A वंसअरस्स; N $N_2$ वंसहरस्स. U समुपण्णस्स सुदस्स. B P दक्खिस्सदि, A N $N_2$ देक्खिस्सदि, U पेक्खदि. N $N_2$ तदो for तदा. U तदा मम समीपं तुए आगन्दव्वंत्ति, thus omitting भूओवि. A N $N_2$ om. °वि after भूओ. B मह for मम. G आगदव्वंति. N $N_2$ आगन्तव्वमिति. P K आअन्दव्वंति.

G K महाभाअ°. P °विरह° for °विओअ°. A N $N_2$ B °भीरुआए. G B read the मए after °भीरुदाए. B P जादमेत्त एव्व. B P insert तिथ्थादो, and A निमंसदाए[=?] after एव्व. U om. जादमेत्तो एव्व. B विज्जाधिगम°. A P विज्जाहिगमण°. N $N_2$ विज्जागहण. U चिर-

दाए जाद-मेत्तो एव्व विज्जागम-णिमित्तं भअवदो चवणस्स अस्सम-पदे अज्जाए सच्चवदीए हत्थे अप्पआसं णिक्खित्तो। अज्ज पिदुणो आराहण-समत्थो संवुत्तोत्ति कलअन्तीए णिज्जादिदो मे दीहाऊ। ता एत्तिओ मे महाराएण संवासो।

सर्वे विषादं रूपयन्ति।

१६ राजा। सनिश्वासम्। अहो सुखप्रत्यर्थिता दैवस्य।

---

ततो मया महाराजवियोगभीरुतया जातमात्र एव विद्यागमनिमित्तं भगवतश्च्यवनस्याश्रमपदे आर्यायाः सत्यवत्या हस्ते अप्रकाशं निक्षिप्तः। अद्य पितुराराधनसमर्थः संवृत्त इति कलयन्त्या निर्यातितो मे दीर्घायुः। तदेतावान् मे महाराजेन संवासः।

---

कालसंगमणिमित्तं for विज्जागमणिमित्तं. A आस्सम°. N N2 अस्समवदे, U °पदेसेसु. A अय्याए. U पुत्तको before अज्जाए. B अ॰असच्चवदीए. K अज्जासच्चवदीए. P अय्याए सच्चवईए. G भअवदीए for सच्चवदीए. A B K अप्पआसं. N N2 अप्पणासं[अप्पगासं?]. U अत्तणां for अप्पआसं. G अप्पगासं. P एव्व आऊ for अप्पआसं. U णिखित्तो. K खित्तो.

P आराधइत्तओ. K om. संवुत्तो. U काउण, B ताए कालण्णाए, and K करिअ तीए, for कलअन्तीए. G ins. अ after कलअन्तीए. A णिय्यादिदो, and B णिय्याइदो, for णिज्जादिदो. N N2 संवुत्तोत्ति किदुअ णिय्यादिदो दीहाऊ। ता एतिओ(*sic.*) मे महाराएण संवासो. B om. मे. P कालेण आणिदो दिहाऊ. G महाराओ आऊ for मे दीहाऊ. K महादुआऊ, corrected into महाआऊ. U has ओहु after दीहाऊ. B P om. ता. A जा for ता, which U altogether omits. B एत्तयो, U एत्तिको, and G इत्तिओ, for एत्तिओ. U reads एस, and B मह, for मे. K om. मे. P एत्तिओ एव्व मे महाराएण सहवासो.

For रूपयन्ति, G K have नाटयन्ति. After the stage-direction U adds राजा। मोहमुपगच्छति। सर्वे। समस्ససदु महाराओ। कञ्चु°। समाश्वस-(*sic.*)तु महाराज[:]। विदू°। अबह्मण्णं अबह्मण्णं। राजा। समाश्वस्य। अहो, and then it goes on, सुखप्रत्यर्थिता &c.

१६ For सनिश्वासम्, G K read सविषादम्. P ins. तथा हि after दैवस्य.

For सुतोपलब्ध्या G N N2 have

आश्वासितस्य मम नाम सुतोपलब्ध्या
सद्यस्त्वया सह कृशोदरि विप्रयोगः ।
व्यावर्तितातपरुजः प्रथमाभ्रवृष्ट्या
वृक्षस्य वैद्युत इवाग्निरुपस्थितोयम् ॥ १६ ॥

१७ विदू० । अअं सो अत्थो अणत्थाणुबन्धो संवुत्तो । संपदं तक्केमि तत्तभवदा वक्कलं गेण्हिअ तवो-वणं गन्दव्वंति ।

१८ उर्व० । मंपि मन्द-भाइणिं किद-विणअस्स पुत्तस्स लाभाणन्तरं सग्गारोहणेण अवसिद-कज्जं महाराओ समत्थेदि ।

---

१७ अयं सोर्थः अनर्थानुबन्धः संवृत्तः । सांप्रतं तर्कयामि तत्रभवता वल्कलं गृहीत्वा तपोवनं गन्तव्यमिति ।

१८ मामपि मन्दभागिनीं कृतविनयस्य पुत्रस्य लाभानन्तरं स्वर्गारोहणेन अवसितकार्यां महाराजः समर्थयते ।

---

सुखोपलब्ध्या. We with A U B P K.

U °भिया for °रुजः. G A प्रथमाब्द°.

१७ B अयं सोहणी अत्थो. G om. अत्थो. N N2 हत्थो, and K अणत्थो, for अत्थो. G अणत्थाणुबन्धो. B अणत्थाणुबन्धणो. K ins. त्ति after संवुत्तो. After संवुत्तो A differs with G considerably; it goes on: पेक्खामिं तत्तभवदो पय्याउलदं हिअअस्स and altogether omits संपदं &c. N reads the whole speech thus: अअं सो हत्थो अणत्थाणुबन्धो संवुत्तो । तत्तभवदो हिअअस्स. N2 अअं सो हत्थो अणत्थाणुबन्धो संवुत्तो ॥ पेक्खामि ॥ तत्तभवदो हिअअस्स. B दक्खामि तत्तहोदो वक्कलं गण्हिदव्वंति for संपदं &c. P अअं सो अत्थो जो अणत्थाणुबन्धो संवुत्तो । दक्खामि तत्तहोदिं आउलदरं हिअअस्स. G तत्तभवदो for तत्तभवदा. U विदू° । अअं सो अत्थो अणत्थाणुबन्धोत्ति तक्केमि । अत्तभवं देवराओ सअं अणग्गाहिदव्वो. K गन्तव्वंति. We with G K and Kâṭayavema as regards this speech.

१८ B मं वि. G विदविणअस्स. N N2 कदविणअस्स. U हा हदम्हि मन्दभाआ किदविणअस्स पुत्तअस्स लम्भाणन्तरं सग्गरोहणेण अवसिदकज्जं विप्पओअमुहिं महाराओ समत्थइस्सदि. A पुत्तजस्स (=पुत्तअस्स?). N N2 पुत्तस्स जम्भलाहाणन्तरं. A B अवसिदक[A क]ज्जणिव्विसेसं. N N2 अवसिदकज्जणिंव्वाहसेसं(=?). K अवसिदकज्जं विप्पओअमुहिं, the latter being

९९ राजा। मा मैवम्

न हि सुलभवियोगा कर्तुमात्मप्रियाणि
प्रभवति परवत्ता शासने तिष्ठ भर्तुः।
अहमपि तव सूनावायुषि न्यस्तराज्यो
विचरितमृगयूथान्याश्रयिष्ये वनानि ॥ १७ ॥

१०० कुमा° । नार्हति तातः पुंगवधारितायां धुरि दम्यं नियोजयितुम्।

१०१ राजा । अयि वत्स

शमयति गजानन्यान् गन्धद्विपः कलभोपि सन्
भवति सुतरां वेगोदग्रं भुजंगशिशोर्विषम्।
भुवमधिपतिर्बालावस्थोप्यलं परिरक्षितुं
न खलु वयसा जात्यैवायं स्वकार्यसहो भरः ॥ १८ ॥

---

evidently a marginal gloss copied into the text. P reads सग्गारोहणेण after अवसिदकज्जं. B समत्थेत्ति. G K समत्थइस्सदित्ति. A N N2 समत्थइस्सदि.

९९ G K ins. सुन्दरि before मा मैवम्. G °वियोगः. K °वियोगात्. P कर्तुः. U सूनावद्य विन्यस्य राज्यम्. G विरचित°.

१०० P B नार्हति तातपुंगवधारितायां धुरि दम्यं नि[B om.]योजयितुम्. K नार्हसि तात मां नृपपुंगवधुरि &c. A G तात नार्हसि मां नृपपुंगवधारितायां &c. N N2 नार्हति. पुंगवधारितायां धुरि दम्यं नियोक्तुम्. U नार्हति तातो नृपपुंगवधारितायां धुरि दम्यं नियोजयितुम्. G A K योजयितुम्.

१०१ G K om. अयि वत्स. U मा भैवं after अयि वत्स.

U प्रभवनितरां वेगोदग्रं. G वेदोदग्रं. A वेगोद्रिक्तं corrected from some reading which it is difficult to make out. N N2 B clearly वेगोद्रिक्तम्. B विहंगशिशोः. P वेगोद्धृतम्.

A वयसात्यन्तेनायम्. N N2 स्वकर्मसहः. U गणः, and P नृपः, for भरः.

G K and U ins. आर्य before लातव्य. K तालव्य. G K U insert after लातव्य as follows: कञ्चु°। आज्ञापयतु देवः। राजा, and A N N2 simply आज्ञापय। राजा. We omit the additions with B

लातव्य मद्वचनादमात्यपरिषदं ब्रूहि संभ्रियतामायुषो राज्याभिषेक इति ।

१०२ कञ्चु० । यदाज्ञापयति देवः ।

[ इति दुःखितो निष्क्रान्तः ।

सर्वे दृष्टिप्रविघातं रूपयन्ति ।

१०३ राजा । आकाशमवलोक्य । किं नु खलु निरभ्रे विद्युत्संपातः ।

१०४ उर्व० । विलोक्य । अम्मो भअवं णारदो ।

१०५ राजा । अये भगवान् नारदः । य एषः

गोरोचनानिकषपिङ्गजटाकलापः
संलक्ष्यते शशिकलामलवीतसूत्रः ।

---

१०४ अहो भगवान् नारदः ।

---

P.–N N2 °वर्गम् for परिषदम्. U अमात्यपर्वतम्. P संनीयतां कुमारस्य राज्याभिषेकसंभार इति. G °षेकायेति. A B संभ्रियन्तां[B तां] कुमारस्यायुषो राज्याभिषेकसंभारा[B र] इति. N N2 संभ्रियन्तां कुमारस्यायुषोभिषेकार्थं संभारा इति. U °षेकः and om. इति.

१०२ G K तथेति for यदाज्ञापयति देवः इति. A N N2 and P सदुःखो निष्क्रान्तः. U om. यदाज्ञापयति देवः and has दुःखेन निःष्क्रान्तः. K दुःखेन निष्क्रान्तः for दुःखितो नि°. B om. दुःखितो.

G दृष्टेः प्रतिघातम्. P दृष्टिप्रतिहतिम्, U दृष्टिविघातं निरूपयन्ति.

१०३ A om. राजा. U after the stage-direction gives the King's speech thus: अतो नु खलु भोः विद्युत्संपातः । अये भगवान्नारदः and goes on: गोरोचना &c., omitting Urvas'î's speech and य एषः. P B om. stage-direction. N N2 om. खलु. G K B insert इव after संपातः. P निरभ्रो विद्युत्°.

१०४ G K om. विलोक्य. A B अम्हो. K अये for अम्मो. K णारओ.

१०६ P om. यः. G भगवन्नारदः. N N2 om. from अये up to एषः, and read pâdas 2, 3, as 1, 2, and *vice versâ*.

G °शयसंवृत°. N N2 °श्रीहेम°. K हैमः प्र°. A P हैम°. B °पारिजातः for °कल्पवृक्षः.

B ससंभ्रमम् before अर्घ्यं.° N

मुक्तागुणातिशयसंभृतमण्डनश्री-
र्हैमप्ररोह इव जङ्गमकल्पवृक्षः ॥ १९ ॥

अर्घ्यमस्मै ।

१०६ उर्व० । यथोक्तमादाय । इअं भअवदे अरिहणा ।

ततः प्रविशति नारदः ।

१०७ नारदः । विजयतां मध्यमलोकपालः ।

१०८ राजा । उर्वशीहस्तादर्घ्यमादाय आवर्ज्य । भगवन्नभिवादये ।

१०९ उर्व० । भअवं पणमामि ।

११० नार० । अविरहितौ दंपती भूयास्ताम् ।

१११ राजा । आत्मगतम् । अपि नामैवं स्यात् । प्रकाशम् । कुमारमाश्लिष्य । वत्स भगवन्तमभिवादयस्व ।

---

१०६ इयं भगवतेऽर्हणा ।

१०९ भगवन् प्रणमामि ।

---

N2 अर्घम्. U अर्घोर्धस्तावत्, and om. अस्मै.

१०६ B भअवदो अरहणा. K भअवदो. A अग्घणा, and N N2 अच्चणा, for अरिहणा. G K अअं भअवदो अग्घो. U reads इदं भअवदो अग्घं, which it assigns to कञ्चुकी.

U प्रविश्य नारदः.

१०७ G जयताम्. K विलोक्य विजयतां. २. U also repeats विजयताम्. N N2 मध्यलोक°.

१०८ N N2 अर्घम्. A अपवार्य for आवर्ज्य, which N N2 altogether omit. U also om. the stage-direction wholly. B अभ्यर्च्य for आवर्ज्य. P उर्वशीहस्तादादायापवर्ज्य. U wrongly भवन् for भगवन्. P भगवन्तम्.

१०९ B P A N N2 सुप्पसण्णे वो चलणकमले पणवामि (B P N N2 पणमामि).

११० A भूयास्तम्. U अविरतौ.

१११ K U जनान्तिकम् for आत्मगतम्. P स्वगतम्. For कुमारमाश्लिष्य, G K simply कुमार. P om. कुमारमाश्लिष्य. K U om. वत्स.

११२ कुमा° । भगवन्नौर्वशेय आयुः प्रणमति ।

११३ नार° । आयुष्मानेधि ।

११४ राजा । अयं विष्टरोनुगृह्यताम् ।

११५ नार° । तथोपविष्टः ।

सर्वे नारदमनूपविशन्ति ।

११६ नार° । राजन् श्रूयतां महेन्द्रसंदेशः ।

११७ राजा । अवहितोस्मि ।

११८ नार° । प्रभावदर्शी मघवा वनगमनाय कृतबुद्धिं भवन्तमनुशास्ति—

११९ राजा । किमाज्ञापयति ।

१२० नार° । त्रिकालदर्शिभिर्मुनिभिरादिष्टः सुरासुरसंगरो भावी । भवांश्च सांयुगीनः सहायो नः । तेन त्वया न शस्त्रं

---

११२ N N2 पुरूरव उर्वशेयः *(sic.)* and om. आयु:. A B आयुरौर्वशेयः for और्वशये आयु:. U om. भगवन्. P और्वशीयः, and omits आयु:.

११३ U आस्तां भवान् for एधि. B P आयुष्मन्नेधि. K omits this and the following three lines.

११४ B इदं विष्टरम्. P विष्टरम्, omitting अयम्. N N2 भगवन् before वयम्. U om. अनु°.

११५ A तथा करोति. For sp. 115 together with the following stage-direction N N2 B have simply तथा सर्वे उपविशन्ति. P om. सर्वे &c. up to उपविशन्ति.

A om. नारदमनु. U तम् for नारदम्. U after the stage-direction and before the speech of Nârada adds: राजा । सविनयम् । भगवन् किमागमनप्रयोजनम्.

११८ A G N N2 मघवान्, and B P भगवान्, for मघवा. K om. this and the following speech. N N2 कृतमतिम्. U कृतोद्यमम्. P भवन्तं वनगमनकृतबुद्धिम्.

११९ P adds भगवान् after आज्ञापयति.

१२० A N N2 त्रैकाल्यदर्शि°. B त्रैलोक्यवेदिभि:. A N N2 om. मुनिभि:.– A NN2 आदिष्टं सुरासुरविमर्दो महान्भावीति. B सुरासुरविमर्दो भावीति. U त्रैलोक्यदर्शिभिरादिष्टसुरासुरविमर्दो भावी । भवांश्च सांयुगीनसहायस्तेन न त्वया शस्त्रशास्त्रसंन्यासः कार्यः । इयं चोर्वशी यावदायुस्ते धर्मचारिणी भवत्विति.

संन्यस्तव्यम् । इयं चोर्वशी यावदायुस्तव सहधर्मचारिणी भवत्विति ।

१२१ उर्वशी । अपवार्य । अम्महे सल्लं मे हिअआदो अवणीदं विअ ।

१२२ राजा । परवानस्मि देवेश्वरेण ।

१२३ नार० । युक्तम् ।

त्वत्कार्यं वासवः कुर्यात् त्वं च तस्येष्टमाचरेः ।
सूर्यः समेधयत्यग्निमग्निः सूर्यं च तेजसा ॥ २० ॥

आकाशमवलोक्य । रम्भे उपनीयतां स्वयं महेन्द्रेण संभृतः कुमारस्यायुषो यौवराज्याभिषेकः ।

प्रविष्टा यथोक्तहस्ता अप्सरसः ।

---

१२१ अहो शल्यं मे हृदयादपनीतमिव ।

---

B तत्रभवान् for भवांश्च. P त्रैलोक्यविद्भिरादिष्टः पूर्वैः मुनिभिः सुरासुरविमर्दे भाविनि[°मर्दो भावीति?] भवांश्च सांयुगीनः सहायः तेन त्वया शस्त्रं न न्यासितव्यम् । इयं चोर्वशी यावदायुस्तावत्सहधर्मचारिणी भवत्विति. N N2 सांयुगीनसहायोतस्त्वया शस्त्रं न संन्यसनीयमिति. B om. नः. A संन्यसितव्यम्. B न्यासितव्यं. N N2 G K B तावत् for तव. A धर्मसहचारिणी. G K भविष्यतीति.

१२१ B आत्मगतं, and P स्वगतं, for अपवार्य, and both B and P om. अम्महे. N N2 om. अम्महे. G K om. अपवार्य. K A अम्हहे. A N N2 सल्लं विअ मम हिअआदो उद्धरिदं. G अम्महे सल्लं मे हिअए आहिदं अवणीदं. U om. stage-direction and reads अम्हहे सल्लं वि[अ?] हिअआदो अवणीदं. K हिअए साहिदं अवणीदं &c. for हिअआदो &c. P सल्लं खु मे &c.

१२२ U परमनुगृहीतोस्मि परमेश्वरेण.

१२३ P om. युक्तम्.

G त्वया कार्यं. U तव कार्यमसौ कुर्यात्त्वं च तस्येष्टकार्यकृत् । सूर्यः संवर्धयत्यग्निमग्निः सूर्यं स्वतेजसा. G K वा for च.

G K सूर्यं समेधयत्यग्निरग्निं सूर्यश्च [N N2 स्व]तेजसा. P सूर्यमग्निः स्व° for अग्निः सूर्यं च.

P B आकाशे विलोक्य. P A N N2 आनीयताम् for उपनीयताम्. In fact N and N2 give the speech thus: रम्भे आनीयतां कुमारस्यायुषो यौवराज्याभिषेकाय महेन्द्रेण संभृतः संभारः. U रम्भे उपनीयेतां भद्रपीठे । निवेशयति । नारदः । कुमारस्य शिरसि कलशमावर्ज्य । रम्भे विव(*sic.*) र्त्यतामस्य

१२४ अप्सरसः । भअवं इमे अभिसेअ-संभारा ।

१२५ नार० । उपवेश्यतामायुष्मान् भद्रपीठे ।

१२६ रम्भा । इदो वच्छ । कुमारसुपवेशयति ।

१२७ नार० । कुमारस्य शिरसि कलशमावर्ज्य । रम्भे निर्वर्त्यतां शेषो विधिः ।

१२८ रम्भा । यथोक्तं निर्वर्त्य । वच्छ पणम भअवन्तं मादा-पिदरे अ ।

१२९ कुमा० । यथाक्रमं प्रणमति ।

१३० नार० । स्वस्ति भवते ।

१३१ राजा । कुलधुरंधरो भव ।

---

१२४ भगवन्नेतेऽभिषेकसंभाराः ।

१२६ इतो वत्स ।

१२७ वत्स प्रणम भगवन्तं मातापितरौ च ।

---

शेषो विधिः, thus omitting all from स्वयं महेन्द्रेण in १२३ up to उपवेशयति in १२६. B om. स्वयं महेन्द्रसंभृतः. A °षेकसंभारः for °षेकः B P °षेकविधिः. P om. स्वयं महेन्द्रेण संभृतः. P A N $N_2$ प्रविश्याप्सरसः, and B ततः प्रविशत्यप्सरसः. (*sic.*), for the whole stage-direction.

१२४ A N $N_2$ एदे for इमे. P N $N_2$ K अहिसेअ°. A °संभाराः.

१२५ G K आयुष्मन् and read उपविश्यताम्. N $N_2$ उपवि [वे?] श्यतामायुष्मान्भद्रपीठे. A B P insert अयम् before उपवेश्यतां.

१२६ B has इति after वच्छ. A N $N_2$ assign this speech to the King.

१२७ P उपरि for शिरसि. G आवर्ज-यति. P आवर्जयन्. P B A N $N_2$ insert अस्य before शेषो. K वि-शेषो. G K ins. पुनरुपविशाति after विधिः.

१२८ U निवर्त्य. U वत्थ. A पणव P N $N_2$ K भअवन्तं. A N $N_2$ insert महेसिं after भअवन्तं. G B °पिदरौ. U भअवन्तं पिदरा अ. G K U B P मादापिदरा.

१२९ U सर्वान् for यथाक्रमम्. P B क्रमेण.

१३१ U वंशवर्धनो for कुलधुरंधरो.

१३२ उर्व० । पिदुणो आराधइत्तओ होहि ।

नेपथ्ये वैतालिकौ ।

१३३ प्रथमः । विजयतां युवराजः ।

अमरमुनिरिवात्रिर्ब्रह्मणोत्त्रेरिवेन्दु-
र्बुध इव शिशिरांशोर्बोधनस्येव देवः ।
भव पितुरनुरूपस्त्वं गुणैर्लोककान्तै-
रतिशयिनि समाप्ता वंश एवाशिषस्ते ॥ २१ ॥

१३४ द्वितीयः ।

तव पितरि पुरस्तादुन्नतानां स्थितेस्मिन्
स्थितिमति च विभक्ता त्वय्यनाकम्प्यधैर्ये ।
अधिकतरमिदानीं राजते राज्यलक्ष्मी-
र्हिमवति जलधौ च व्यस्ततोयेव गङ्गा ॥ २२ ॥

---

१३२ पितुराराधयिता भव ।

---

१३२ G K आराध[K ह]ओ, and N N2 P आराह[P ध]इत्तणो. G आरोधओ. N N2 होइ. U पिदुणो सेवअणाइं होदु.

A वैतालिकः. U वैतालकौ पठतः. P B वैतालिकौ पठतः.

१३३ For युवराजः, G reads महाराजः. U puts the greeting after वैतालिकौ.

G अत्रिब्रह्मणः for अत्रिर्ब्रह्मणः. U स्रष्टुः for ब्रह्मणः. N N2 अयम् for अत्रिः.

N N2 बोधितस्य, and P बोधकस्य, for बोधनस्य.

U तव for भव.

A N N2 अधियशसि, P B अतिशयसि, and G अतिशयति, for अतिशयिनि. We with K U.–G समस्तान् and U समस्ता, for समाप्ता.

१३४ K उन्नता वा and N N2 उन्नतायां, for उन्नतानां.

P स्थितिमतिषु. K °कम्पधैर्ये.
G न्यस्ततोयेव. U प्राप्ततोयेव.

१३५ अप्स० । उर्वशीमुपेत्य । दिट्ठिआ पुत्तस्स जुव-राअ-सिरीए भत्तुणो अविरहेण वड्ढसि ।

१३६ उर्व० । साहारणो एसो अब्भुदओ । कुमारं हस्ते गृहीत्वा । एहि वच्छ जेट्ठ-मादरं अभिवन्देहि ।

१३७ कुमा० । प्रतिष्ठते ।

१३८ राजा । तिष्ठ । सममेव तत्रभवत्याः समीपं यास्यामस्तावत् ।

१३९ नार० । आयुषो यौवराज्यश्रीः स्मारयत्यात्मजस्य ते ।
अभिषिक्तं महासेनं सैनापत्ये मरुत्वता ॥ २३ ॥

Kumarasvam

---

१३५ दिष्ट्या पुत्रस्य युवराजश्रिया भर्तुरविरहेण वर्धसे ।

१३६ साधारण एषोऽभ्युदयः । एहि वत्स ज्येष्ठमातरमभिवन्दस्व ।

---

१३५ G K विलोक्य for उपेत्य. U om. अप्सरसः । उर्वशीमुपेत्य. P सहि before दिट्ठिआ. U दिट्ठिआ प्पिअसही पुत्तअस्स जुअराअसिरिं पेक्खिअ भत्तुणो अविरहे वट्टिदि. G तव before पुत्तस्स. P कुमारस्स for पुत्तस्स. K तुमं before पुत्तस्स. A B P जोव्वरज्जसिरीए. N N2 जोव्वराअसिरीए. G °सिरीओ. B अहेदेण(?) for अविरहेण. G K insert अ after अविरहेण. N N2 वट्टसि. B वड्ढइ. P वध्धसि.

१३६ B G K insert णं before साहारणो. A inserts खु वो before एसो. K G साधारणो. N N2 ins. वो before एसो, and make the speech a part of the preceding speech of अप्सरसः. U णं साधारणो ज्जेव णो अब्भवदओ. Have not we to read णो after साहारणो? It might have been easily confounded with the last syllable of that word and thus omitted by the Mss.—B P assign from कुमारं up to अभिवन्देहि to रम्भा. P om. कुमारम्. For जेट्ठमादरं G K have दे पढमं मादरं. A अहिवन्देहि. K अहिवादेहि. G अभिवादेहि.–U for एहि &c. has: जाद ज्जेट्ठमादरं वन्देहि. P अहिणन्देहि. B अहिनन्देहि.

१३७ U om. कु० । प्रतिष्ठते. P B प्रस्थितः.

१३८ U तिष्ठ सममेव तत्रभवत्याः समीपं यास्यामस्तावत्.–P तिष्ठ तिष्ठ. All the Mss. except U read नार० । तिष्ठ समये तत्रभवत्याः समीपं गच्छसि । and then the verse आयुषो &c. We with U.

१४० राजा । एवमनुगृहीतो भगवता कथं न योग्यो भविष्यति ।

१४१ नार° । किं ते भूयः पाकशासनः प्रियं करोतु ।

१४२ राजा । यदि मे मघवा प्रसन्नः किमतः परमिच्छामि । तथापीदमस्तु ।

भरतवाक्यम् ।

परस्परविरोधिन्योरेकसंश्रयदुर्लभम् ।
संगतं श्रीसरस्वत्योर्भूतयेस्तु सदा सताम् ॥ २४ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

॥ इति विक्रमोर्वशीये नाटके पञ्चमोङ्कः ॥

॥ समाप्तमिदं विक्रमोर्वशीयं नाटकम् ॥

---

A N N2 गच्छ for गच्छसि. B यास्यसि. P गच्छायुष्मन्. A N N2 B have अस्य हि after गच्छसि.

G P U स्मरयति.

A B G N N2 P सेनापत्ये. We with U.

४• G K ins. अत्र after एवम्. G भवता. N N2 read the speech thus: एवमनुगृह्यता (*sic.*) भगवता कथमन्यथा भविष्यति. A अयोग्यो for न योग्यो. B ins. असौ after कथम्. U simply reads अनुगृहीतोस्मि मरुत्वता for the whole speech.

४१ B A N N2 P किं च[ B नु ] ते पाकशासनः प्रियमुपहरतु [ N N2 आहरतु]. U भो राजन् किं ते भूयः प्रियमुपकरोतु पाकशासनः.

२ For मे G reads नाम. P भगवान् for मघवा. U reads the speech thus: अतः परमपि प्रियमस्ति यदि भवान् पाकशासनः प्रसादं करोति ततः and then reads the benediction परस्पर° &c., omitting the words भरतवाक्यम्. P K om. मे. B भगवान्मे for मे मघवा. B उत्तरमहमिच्छामि, and P उत्तरमिच्छामि, for अतः परमिच्छामि. G अतः पृच्छामि for अतः परमिच्छामि.

G K. om. the words भरतवाक्यम्.

A परस्परं for परस्पर°. N N2 सर्वलोकेपि for एकसंश्रय°.

K संगीतम्. K भूयादुद्भूतये सताम्. P प्रीतये for भूतये. U K भूयादुद्भूतये for भूतयेस्तु सदा. A N N2 सतां सदा. After this stanza U K add: सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु । सर्वः कामानवाप्नोतु सर्वः सर्वत्र नन्दतु.

# APPENDIX I.

## Act IV.

WITH THE ADDITIONAL PASSAGES AS READ BY TWO MSS.

१ पिअ-सहि-विओअ-विमणा सहिं हंसी वाउला समुल्लवइ ।
सूर-कर-फंस-विअसिअ-तामरसे सरवरूसङ्गे ॥ १ ॥

इति चित्रलेखासहजन्ययोः प्रावेशिक्याक्षिप्तिका । ततः प्रविशति विमनस्का चित्रलेखा सहजन्या च । चित्रलेखाप्रवेशान्तरे द्विपदिकया दिशोवलोक्य ।

सहअरि-दुक्खालिद्धअं । सरवरअम्मि सिणिद्धअं ॥
वाहोवग्गिअ-णअणअं । तम्मइ हंसी-जुअलअं ॥ २ ॥

सहजन्या । चित्रलेखां विलोक्य । सहि मिलाअमाण-सदवत्तस्स विअ दे मुहस्स छाआ हिअअस्स अस्सथ्थदं सूएदि । ता कहेहि णिव्वेद-कारणं । सम-दुक्खा भविदुम् इच्छामि ।

२ चित्रलेखा । अच्छरा-वार-पज्जाएण इह भअवदो सुज्जस्स पाद-मूलोवट्ठाणं वट्टदित्ति बलिअं खु उव्वसीए उक्कण्ठिदम्हि ।

---

१ प्रियसखीवियोगविमनाः सखीं हंसी व्याकुला समुल्लपति ।
सूर्यकरस्पर्शविकसिततामरसे सरोवरोत्सङ्गे ॥ १ ॥
सहचरीदुःखालीढं सरोवरे स्निग्धम् ।
बाष्पावविलगितनयनं[1] ताम्यति हंसीयुगलम् ॥ २ ॥

सखि म्लायमानशतपत्रस्येव ते मुखस्य च्छाया हृदयस्य अस्वस्थतां सूचयति । तत् कथय निर्वेदकारणम् । समदुःखा भवितुमिच्छामि ॥

२ अप्सरोवारपर्यायेण इह भगवतः सूर्यस्य पादमूलोपस्थानं वर्तत इति बलवत् खलूर्वश्या उत्कण्ठितास्मि ।

---

१ U प्पिअ°. सहि हंसि is the reading of both K and U. U व्वाउला. U समुल्ललइ. U °करफ्फंस°. K सरवरुत्सङ्गे.

---

1 Ranganâtha : बाष्पापवलिगत°.

३ सह° । जाणे वो अण्णोण्ण-सिणेहं । तदो तदो ।

४ चित्र° । तदो इमाइं दिवसाइं को णु खु वुत्तन्तोत्ति पणिधाण-ट्ठिदाए मए अच्चाहिदं उवलध्धं ।

५ सह° । सावेगम् । कीरिसं विअ ।

६ चित्र° । उव्वसी किल तं रदि-सहाअं राएसिं अमच्चेसु णिवेसिद-रज्ज-धुरं गेण्हिअ गन्धमादण-वणं विहरिदुं गदा ।

---

३ जाने युवयोरन्योन्यस्नेहम् । ततस्ततः ।

४ तत एतेषु दिवसेषु को नु खलु वृत्तान्त इति प्रणिधानस्थितया मया अत्याहितमुपलब्धम् ।

५ कीदृशमिव ।

६ उर्वशी किल तं रतिसहायं राजर्षिममात्येषु निवेशितराज्यधुरं गृहीत्वा गन्धमादनवनं विहर्तुं गता ।

---

U om. इति and reads सहजन्याचित्रलेखयोः. On आक्षिप्तिका, U has the following marginal note: अप्रियश्रवणे बन्धे वधे मरणकर्मणि । परक्रमणकार्ये च विनियोज्येयमुत्तमैः ॥ साक्षिप्तिकेति संगीतशास्त्रे. K has in the margin: चच्चत्पुटादितालेन मार्गत्रयविभूषिता आक्षिप्तिका स्वरपदग्रथिता कथिता बुधैरिति भरतः। U om. चित्रलेखा° from चित्रलेखाप्रवे°.

७ सह० । सो णाम संभोओ जो तारिसेसु पदेसेसु । तदो तदो ।

८ चित्र० । तहिं खु मन्दाइणीए पुलिणेसु गदा सिअदा-पव्वद-केलीहिं कीलमाणा विज्जाधर-दारिआ उदयवदी णाम देण राएसिणा णिज्झाइदत्ति कुविदा उव्वसी ।

९ सह० । होदव्वं । दूरारूढो खु पणओ असहणो । तदो तदो ।

---

७ स नाम संभोगो यस्तादृशेषु प्रदेशेषु । ततस्ततः ।

८ तत्र खलु मन्दाकिन्याः पुलिनेषु गता सिकतापर्वतकेलीभिः क्रीडन्ती विद्याधरदारिका उदयवती नाम तेन राजर्षिणा निध्या-तेति कुपिता उर्वशी ।

९ भवितव्यम् । दूरारूढः खलु प्रणयः असहनः । ततस्ततः ।

१० चित्र° । तदो भट्टिणो अणुणअं अपडिवज्जमाणा गुरु-सा
संमूढ-हिअआ इथ्थिआ-जण-परिहरणिज्जं कुमार-व
पइट्ठा । पवेसाणन्तरं च काणणोवन्तवत्ति लदाभाव
परिणदं से रूवं ।

११ सह° । णथ्थि विहिणो अलङ्घणिज्जं । तस्स अणुराअस
अअं णाम एक्क-वदे ईरिसो अणथ्थो । अह किमवथ्थ
सो राएसी ।

१२ चित्र° । तस्सिं एव्व काणणे पियदमं विचिण्णन्तो अहो

---

१० ततो भर्तुरनुनयमप्रतिपद्यमाना गुरुशापसंमूढहृदया स्त्री
जनपरिहरणीयं॥ कुमारवनं प्रविष्टा । प्रवेशानन्तरं च काननोप
न्तवर्तिलताभावेन परिणतमस्या रूपम् ।

११ नास्ति विधेरलङ्घनीयम् । तस्यानुरागस्य अयं नाम एकप
ईदृशोनर्थः । अथ किमवस्थः स राजर्षिः ।

१२ तस्मिन्नेव कानने प्रियतमां विचिन्वन्नहोरात्रानतिवाहयति

---

१२ K omits the stage-direction अनन्तरे जम्भालिका together with the whole Prakrit stanza सह अरि° &c.

रत्ते अदिवाहेदि । इमिणा उण णिव्वुदाणंपि उक्कण्ठा-कारिणा मेहोदएण अणत्थाहीणो हविस्सदि ।

अनन्तरे जम्भालिका ।

सहअरि-दुक्खालिध्धअं
सरवरअम्मि सिणिध्धअं ।
अविरल-वाह-जलोल्लुअं
तम्मइ हंसी-जुअलअं ॥ 3 ॥

१३ सह° । सहि तारिसा आकिदि-विसेसा चिरं दुक्ख-भाइणो ण होन्ति । अवस्सं किंपि अणुग्गह-णिमित्तं भूओवि समाअम-कारणं हविस्सदि । ता एहि उदअम्मुहस्स भअवदो सुज्जस्स उवट्ठाणं करेम्ह ।

अनन्तरे खण्डधारा ।

चिन्ता-दुम्मिअ-माणसिआ । सहअरि-दंसण-लालसिआ ॥
विअसिअ-कमल-मणोहरए । विहरइ हंसी सरवरए ॥ 4 ॥

[ इति निष्क्रान्ते ।

प्रवेशकः ॥

---

एतेन पुनर्निर्वृतानामपि उत्कण्ठाकारिणा मेघोदयेन अनर्थाधीनो भविष्यति ।

सहचरीदुःखालीढं
सरोवरे स्निग्धम् ।
अविरलबाष्पजलार्द्रं
ताम्यति हंसीयुगलम् ॥ 3 ॥

१३ सखि तादृशा आकृतिविशेषाश्चिरं दुःखभागिनो न भवन्ति । अवश्यं किमपि अनुग्रहनिमित्तं भूयोपि समागमकारणं भविष्यति । तदेहि उदयोन्मुखस्य भगवतः सूर्यस्य उपस्थानं कुर्वः ।

चिन्तादूनमानसिका । सहचरीदर्शनलालसिका ॥
विकसितकमलमनोहरे । विहरति हंसी सरोवरे ॥ 4 ॥

गहणं गइन्द-णाहो पिअ-विरहुम्माअ-पअलिअ-विआरो
विसइ तरु-कुसुम-किसलअ-भूसिअ-णिअ-देह-पब्भारो ॥ 5

इति पुरूरवसः प्रावेशिकी आक्षिप्तिका । ततः प्रविशति उन्मत्तवेषो राजा ।

१४ राजा । आः दुरात्मन् रक्षस्तिष्ठ तिष्ठ । क्व मे प्रियतमा-
मादाय गच्छसि । हन्त शैलशिखराद् गगनमुत्पत्य
बाणैर्मामभिवर्षति । [लोष्टं गृहीत्वा हन्तुं धावन् । अनन्त-
द्विपदिकया दिशोवलोक्य ।

हिअआहिअ-पिअ-दुक्खओ । सरवरए धुद-पक्खओ ।
वाहोवग्गिअ-णअणओ । तम्मइ हंस-जुआणओ ॥ 6 ॥

पुनर्विभाव्य ।

नवजलधरः संनद्धोयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम् ।
अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरंपरा
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी ॥ १ ॥

इति मूर्छितः पतति । द्विपदिकया उत्थाय निःश्वस्य ।

मइं जाणिअ मिअ-लोअणि णिसअरु कोइ हरेइ ।
जाव णु णव-तलि सामल धाराधरु वरिसेइ ॥ 7 ॥

---

गहनं गजेन्द्रनाथः प्रियाविरहोन्मादप्रकटितविकारः ।
विशति तरुकुसुमकिसलयभूषितनिजदेहप्राग्भारः ॥ 5

१४ हृदयाहितप्रियादुःखः । सरोवरे धुतपक्षः ॥
बाष्पाववलिगतनयनः । ताम्यति हंसयुवा ॥ 6 ॥

मया ज्ञातं मृगलोचनीं निशाचरः कोपि हरति ।
यावन्नु नवतडित् श्यामलो धाराधरो वर्षति ॥ 7 ॥

---

St. 5. K U प्पिअ°.–U° प्पअलि-अ°, and K °पच्चअ°, for °पअलिअ°. K विसई. K °प्पब्भारो°.

U om. इति in इति पुरूरवसः &c.

१४ St. 6. K U हिअआहिअप्पिअ°. U °वज्जिअणअणओ.

St. 7. U णिसहरू for णिसअरु. U कोवि.

U णवतलि सामलि. K णवत[...] सामल. U धाराहरू.

१५ विचिन्त्य । **क्व नु खलु रम्भोरूर्गता स्यात् ।**

**तिष्ठेत् कोपवशात् प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति**
**स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः ।**
**तां हर्तुं विबुधद्विषोपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं**
**सा चात्यन्तमदर्शनं नयनयोर्यातेति कोयं विधिः ॥ २ ॥**

१६ इति द्विपदिकया दिशोवलोक्य । सनिश्वासम् । सास्रम् । **अये परावृत्तभागधेयानां दुःखं दुःखानुबन्धि । कुतः ।**

---

१६ **जलधर संहरैतं कोपमाज्ञप्तः**
**अविरलधारासारदिङ्मुखक्रान्तः ।**
**ए अहं पृथ्वीं भ्रमन् यदि प्रियां प्रेक्षे**
**तदा यद्यत् करिष्यसि तत्तत् सहिष्ये** ॥ ८ ॥

---

१६ St. 8. For the first pâda जलहर° &c. K has जलधर संहर कोपनि आरंतओ where the omission of एहु is apparently accidental, the words कोपनि appear to stand for कोपञि, and आरंतओ for आढत्तओ. Ranganâtha actually reads कोपञि for कोपइं. The form कोपइं or कोपञि ( the ञि representing the anusvâra elongated on the प ) appears to be the accusative singular of कोप. The reading कोप मइ read by Lenz and the Calcutta prints appears to owe its origin to a wrong emendation of कोपइं ( or कोपञि ). U reads कोपं for कोपइं. –आढत्तओ appears to be used here for आणत्तओ, ढ and ण being often interchangeable in the Prâkṛits, e. g. in Pânchgaṇi for Pânchgaḍhi, Dongargaṇ for Dongargaḍh.–K पिहवि. We with U and Ranganâtha. K U and Ranganâtha करीहसि for करीहिसि.

U °मुहुकन्तओ. U ए मंइ पुहुवि भमन्तो जइ पिअ प्पेक्खिमि । तच्चे &c. K भमंते. K पेक्खिहिमि.–K पिअं for पिअ.

१७ St. 9. K मधुम्माइअ°. U परहुअरतूरएहिं. U प्पसरिअ.–K °व्वेल्लिर°. U °पआरेण, K °प्पआरं. K णच्चई. U कप्पअरू.

St. 10. U. तह झीणगई for बहु झीणगई which we read with K.

अयमेकपदे तया वियोगः
प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।
नववारिधरोदयादहोभि-
र्भवितव्यं च निरातपर्द्धिरम्यैः ॥ ३ ॥

अनन्तरे चर्चरी ।

जलहर संहर एहु कोपइं आढत्तओ
अविरल-धारासार-दिसा-मुह-कन्तओ ।
ए मइं पुहवि भमन्तो जइ पिअ पेक्खिमि
तव्वे जंजु करीहिसि तंतु सहीहिमि ॥ 8 ॥

१७ विहस्य । मुधैव खलु मनसः परितापवृद्धिरुपेक्ष्यते । यथा मुनयोपि व्याहरन्ति राजा कालस्य कारणमिति । तत् किमहं जलदसमयं न प्रत्यादिशामि ।

अनन्तरे चर्चरी ।

गन्धुम्माइअ-महुअर-गीएहिं
वज्जन्तेहिं परहुअ-तूरेहिं ।
पसरिअ-पवणुव्वेल्लिअ-पल्लव-णिअरु
सुललिअ-विविह-पआरं णच्चइ कप्प-अरु ॥9॥

इति नर्तित्वा । अथ वा न प्रत्यादिशामि यदा प्रावृषेण्यैरेव लिङ्गैर्मम राजोपचारः संप्रति । कथमिव ।

विद्युल्लेखाकनकरुचिरं श्रीवितानं ममाभ्रं
व्याधूयन्ते निचुलतरुभिर्मञ्जरीचामराणि ।
घर्मच्छेदात् पटुतरगिरो बन्दिनो नीलकण्ठा
धारासारोपनयनपरा नैगमाः सानुमन्तः ॥ ४ ॥

---

१७ गन्धोन्मादितमधुकरगीतै-
र्वाद्यमानैः परभृततूर्यैः ।
प्रसृतपवनोद्वेल्लितपल्लवनिकरः
सुललितविविधप्रकारं नृत्यति कल्पतरुः ॥ 9 ॥

१८ भवतु । किमेवं परिच्छदश्लाघया । यावदस्मिन् कानने तां प्रियामन्वेषयामि । पुनश्चर्चरीपाठस्यान्ते भिन्नकः ।

दइआ-रहिओ अहिअं दुहिओ ।
विरहाणुगओ परिमन्थरओ ॥
गिरि-काणणए कुसुमुज्जलए ।
गज-जूह-वई बहु झीण-गई ॥ 10 ॥

विलोक्य । हन्त व्यवसितस्य मे संदीपनमिव संवृत्तम् । कुतः ।

आरक्तराजिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दली सलिलगर्भैः ।
कोपादन्तर्बाष्पे स्मरयति मां लोचने तस्याः ॥ ५ ॥

१९ इतो गतेति कथं नु तत्रभवती मया सूचयितव्या ।

पद्भ्यां स्पृशेद् वसुमतीं यदि सा सुगात्री
मेघाभिवृष्टसिकतासु वनस्थलीषु ।
पश्चान्नता गुरुनितम्बतया ततोऽस्या
दृश्येत चारुपदपङ्क्तिरलक्तकाङ्का ॥ ६ ॥

---

१८ दयिताराहितोऽधिकं दुःखितो ।
विरहानुगतः परिमन्थरः ॥
गिरिकानने कुसुमोज्ज्वले ।
गजयूथपतिर्बहु क्षीणगतिः ॥ 10 ॥

---

१८ U inserts the following stage-direction in place of विलोक्य viz: अनन्तरे द्विपदिकया परिक्रम्य अवलोक्य च सहर्षम्. K omits them, and with, perhaps, good reason. For सहर्षम् would seem to be wrong, because, as the sequel shows, the King is sorry. It is not possible to know whether Ranganâtha read the words.

२० द्विपदिकया. परिक्रम्य अवलोक्य च सहर्षम् । **उपलब्धमुपलक्षणं येन तस्याः कोपनाया मार्गोनुमीयते ।**

**हृतोष्ठरागैर्नयनोदबिन्दुभि-**
**र्निमग्ननाभेर्निपतद्भिरङ्कितम् ।**
**च्युतं रुषा भिन्नगतेरसंशयं**
**शुकोदरश्याममिदं स्तनांशुकम् ॥ ७ ॥**

२१ विभाव्य । **कथम् । सेन्द्रगोपं नवशाद्वलमिदम् । कुतो नु खलु निर्जने वने प्रियाप्रवृत्तिरवगमयितव्या ।** दृष्ट्वा । **अये आसारोच्छ्वसितशैलेयस्थलीपाषाणमारूढः**

**आलोकयति पयोदान्**
**प्रबलपुरोवाततताडितशिखण्डः ।**
**केकागर्भेण शिखी**
**दूरोन्नमितेन कण्ठेन ॥ ८ ॥**

२२ उपेत्य । **यावदेनं पृच्छामि ।** अनन्तरे खण्डकः ।

संपत्त-विसूरणओ ।
तुरिअं पर-वारणओ ॥
पिअदम-दंसण-लालसओ ।
गअ-वरु विह्मिअ-माणसओ ॥ 11 ॥

तेन खण्डकान्ते चर्चरी ।

बंहिण पइं इअ अब्भत्थिअमि आअक्खहि मं ता ।
एत्थ वण भमन्ते जइ पइं दिट्ठी सा मह कन्ता ॥
णिसमाहि मिअङ्क-सरिस-वअणा हंस-गई ।
ए चिण्हे जाणीहिसि आअक्खिउ तुज्झ मइं ॥ 12 ॥

चर्चरिकया उपविश्य अञ्जलिं बद्ध्वा ।

---

२२ संप्राप्तविसूरणः ।
त्वरितं परवारणः ॥
प्रियतमादर्शनलालसः ।
गजवरो विस्मितमानसः ॥ 11 ॥

बर्हिण त्वामित्यभ्यर्थये आचक्ष्व मे तत् ।
अत्र वने भ्रमता यदि त्वया दृष्टा सा मम कान्ता ॥
निशामय मृगाङ्कसदृशवदना हंसगतिः ।
अनेन चिह्नेन ज्ञास्यस्याख्यातं तव मया ॥ 12 ॥

---

२२ St. 11. U K प्पिअत[K द]मदं°. K गअवर.

U खण्डकेन for खण्डकान्ते.

St. 12. U K om. इअ after बंहिण पइ which we read with Ranganâtha. U तुमं for the पइं before इअ. U and Ranganâtha: अब्भत्थिअंमि. U आचक्खिहि. U मे ताम् for मं ता.

U for the 2nd pâda: एत्थ अरण्णे भ्भमन्ते जइ दिट्ठी सा मह्यु कन्ता. U considers the verses from बंहिण up to कन्ता as one full stanza and what follows as a separate one.—K अथ्थ for एत्थ. K आइक्खिउ for आअक्खिउ.

U णिसम्मिहि मिअङ्कसरिसे वअणे हंसगई. K U जाणिहिसि. We with Lenz.

नीलकण्ठ ममोत्कण्ठा वनेऽस्मिन् वनिता त्वया ।
दीर्घापाङ्गा सितापाङ्ग दृष्टा दृष्टिक्षमा भवेत् ॥ ९ ॥

२३ चर्चरिकया अवलोक्य । कथमदत्त्वा प्रतिवचनं नर्तितुं प्रवृत्तः । किं नु खलु हर्षकारणमस्य । विचिन्त्य । भवतु । विदितमेतत् ।

मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशाद्
घनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽस्य जातः ।
रतिविगलितबन्धे केशहस्ते सुकेश्याः
सति कुसुमसनाथे किं करोत्येष बर्ही ॥ १० ॥

२४ भवतु । परव्यसननिर्वृतं न खल्वेनं पृच्छामि । अनन्तरे खुरकः ।

विज्जझ्झर-काणण-लीणओ ।
दुक्ख-विणिग्गअ-वाहुप्पीडओ ॥
दूरोसारिअ-हिअआणन्दओ ।
अम्बर-माणे भमइ गइन्दओ ॥ 13 ॥

खुरकान्ते चर्चरी । हेले हेले

परहुअ महुर-पलाविणि कन्ति ।
णन्दण-वण सच्छन्द भमन्ति ॥

---

२४ विद्याधरकाननलीनः ।
दुःखविनिर्गतबाष्पोत्पीडः ॥
दूरोत्सारितहृदयानन्दः ।
अम्बरमानेन भ्रमति गजेन्द्रः ॥ 13 ॥

---

२३ U has पुनश्चर्चरी after प्रवृत्तः.
२४ St. 13. K विझ्झझ्झर°. U विणिग्गद°.
U दूरासारिअ°. U भमई.
U हले हले.

St. 14. K wrongly om. कन्ति. U नन्दणवणे. K भमन्तो गइन्दअे for भमन्ति. U K सच्छंदं. We with Lenz.

 b. ११७A

जइ पइं पिअअम सा महु दिट्ठी ।
ता आअक्खहि महु परपुट्ठि ॥ 14 ॥

एतदेव नर्तित्वा । वलन्तिकया उपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा । भवति

त्वां कामिनो मदनदूतिमुदाहरन्ति
मानावभङ्गनिपुणं त्वममोघमस्त्रम् ।

---

परभृते मधुरप्रलापिनि कान्ते ।
नन्दनवने स्वच्छन्दं भ्रमन्ति ॥
यदि त्वया प्रियतमा सा मम दृष्टा ।
तदाचक्ष्व मम परपुष्टे ॥ 14 ॥

---

K U तुइ for पइं which we with Ranganâtha. U दिट्ठा and wrongly reads आअ महु परपुट्ठी for the fourth pàda. K आअक्खुहि for आअक्खहि. We with Ranganâtha. For वलन्तिकया which we with U and Ranganâtha, K has चलिकया. Both K ( see footnote on IV. २४ ) and U omit the words परिक्रम्य । इयमातपान्तसंधुक्षितमदा जम्बूविटपमध्यास्ते परभृता । विहंगमेषु पण्डिता जातिरेषा । यावदेनामभ्यर्थये which the other MSS. read before त्वां कामिनो &c. (see IV. २४.) But after पृच्छामि and before the words अनन्तरे खुरकः at the beginning of २४. U inserts the following, viz. द्विपदिकया दिशोवलोक्य । अये इयमातपश्रान्तसंधुक्षितमदा जम्बूविटपमध्यास्ते परभृत् (*sic*) विहगेषु पण्डितैषा जातिः । यावदेनां पृच्छामि. It is not possible to ascertain whether Ranganâtha read the words. He does not refer to them either here or after Stanza १० (मृदुपवनविभिन्नो &c.).

तामानय प्रियतमां मम वा समीपं
मां वा नयाशु कलभाषिणि यत्र कान्ता ॥ ११ ॥

२५ वामकेन किंचिद् वलित्वा । आकाशे किमाह भवती । कथं त्वामेवमनुरक्तं विहाय गतेति । शृणोतु भवती ।

कुपिता न तु कोपकारणं
सकृदप्यात्मगतं स्मराम्यहम् ।
प्रभुता रमणेषु योषितां
न हि भावस्खलितान्यपेक्षते ॥ १२ ॥

२६ कथं कथाच्छेदकारिणी स्वकार्य एव सक्ता ।

महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः
प्रणयमगणयित्वा यन्ममापद्गतस्य ।
अधरमिव मदान्धा पातुमेषा प्रवृत्ता
फलमभिमुखपाकं राजजम्बूद्रुमस्य ॥ १३ ॥

२७ एवंगतेपि प्रियेव मे मञ्जुस्वनेति न कोपोस्याम् । इतो वयम्— द्विपदिकया परिक्रामितकेन । कर्णं दत्त्वा । अये दक्षिणेन प्रि-

---

२६ After अपेक्षते U has ससंभ्रममुपविश्य । अनन्तरं जानुभ्यां स्थित्वा कुपितेति पठित्वा विलोक्य । कथं कथाच्छेद° &c.

२७ For द्विपदिकया परिक्रामितकेन कर्णं दत्त्वा which we read with K, U has द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च ।

याचरणनिक्षेपशंसी नूपुररवः । यावदत्र गच्छामि ।

परिक्रम्य ।

पिअअम-विरह-किलामिअ-वअणओ ।
अविरल-वाह-जलाउल-णअणओ ॥
दूसह-दुक्ख-विसंठुल-गमणओ ।
पसरिअ-उरु-ताव-दीविअ-अङ्गओ ॥
अहिअं दुम्मिअ-माणसओ ।
काणण भमइ गइन्दओ ॥ 15 ॥

इति ककुभेन षड्पभङ्गाः । अनन्तरे द्विपदिकया दिशोवलोक्य ।

पिअ-करिणी-विछोइअओ गुरु-सोआणल-दीविअओ ।
वाह-जलाउल-लोअणओ करि-वरु- भमइ समाउलओ ॥ 16 ॥

अहो धिक् धिक् ।

मेघश्यामा दिशो दृष्ट्वा मानसोत्सुकचेतसाम् ।
कूजितं राजहंसानां नेदं नूपुरशिञ्जितम् ॥ १४ ॥

---

प्रियतमाविरहक्लान्तवदनः ।
अविरलबाष्पजलाकुलनयनः ॥
दुःसहदुःखविसंष्ठुलगमनः ।
प्रसृतगुरुतापदीप्ताङ्गः ॥
अधिकं दूनमानसः ।
कानने भ्रमति गजेन्द्रः ॥ 15 ॥

प्रियकरिणीवियुक्तो गुरुशोकानलदीप्तः ।
बाष्पजलाकुललोचनः करिवरो भ्रमति समाकुलः ॥16॥

---

K पसरिअतावमणोरुवदिविअङ्गओ. We with U.

U adds दारिअं गओ after माणसओ. Ranganâtha reads दरिअं गओ (दरीं गतः) at the beginning of the pâda काणण &c. and reads काणणं for काणण. K काकणे.—U परिभमइ.

K *wrongly* विअओ for विछोइअओ.

२८ भवतु । यावदेते मानसोत्सुकाः पतत्रिणः सरसो नोत्पतन्ति तावदेतेभ्यः प्रियाप्रवृत्तिरवगमयितव्या । वलन्तिकया उपेत्य । भो भो जलविहंगमराज

पश्चात् सरः प्रति गमिष्यसि मानसं तत्
पाथेयमुत्सृज बिसं ग्रहणाय भूयः ।
मां तावदुद्धर शुचो दयिताप्रवृत्त्या
स्वार्थात् सतां गुरुतरा प्रणयिक्रियैव ॥ १५ ॥

---

२८ For वलन्तिकया which we with | U, K has चलिकया.

२९ यथोन्मुखो विलोकयति मानसोत्सुकेन मया न लक्षितेत्येवं वचनमाह । उपविश्य चर्चरी ।

रेरे हंसा किं गोइज्जइ

इति नर्तित्वोत्थाय ।

यदि हंस गता न ते नतभ्रूः
सरसो रोधसि दर्शनं प्रिया मे ॥
मदखेलपदं कथं नु तस्याः
सकलं चोर गतं त्वया गृहीतम् ॥ १६ ॥

गइ-अणुसारे मइं लक्खिज्जइ ॥

३० चर्चरिकया उपसृत्य अञ्जलिं बद्ध्वा अतश्च

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिरस्यास्त्वया हृता ।
विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥ १७ ॥

पुनश्चर्चरी ।

कइं पइं सिक्खिउ ए गइ लालस ।
सा पइं दिट्ठी जहण-भरालस ॥ 17 ॥

३१ पुनश्चर्चरी । हंस प्रयच्छेत्यादि पठित्वा द्विपदिकया निरूप्य विहस्य । एष चोरानुशासी राजेति भयादुत्पतितः । परिक्रम्य । अयम्

---

२९ रेरे हंस किं गोप्यते ।
गत्यनुसारेण मया लक्ष्यते ॥

३० केन तव शिक्षिता एषा गतिर्लालसा ।
सा त्वया दृष्टा जघनभरालसा ॥ 17 ॥

---

२९ U अरे. K अरेरे, We with Ranganâtha. K गोविज्जइ.

३० U कइ पइं सिक्खिउ, and K कं पइ सिक्खउ. We with Ranganâtha. K U जघण°. We with Ranganâtha. After लालस U reads पुनश्चर्चरी. U तुइ for पइं.

U सानुनयं bef. the stage-direction हंस प्रयच्छ &c.

इदानीं प्रियासहायश्चक्रवाकः । तावदेनं पृच्छामि ।

अनन्तरे कुटिलिका ।

मम्मर-रणिअ-मणोहरए ।
मल्लघटी । कुसुमिअ-तरु-वर-पल्लवए ।
चर्चरी । दइआ-विरहुम्माइअओ ।
काणण भमइ गइन्दओ ॥ 18 ॥

द्विलयान्ते चर्चरी । गोरोअण-वण्णा चक्का भणहि मइं ।
महु-वासर कीलन्ती धणिअ ण दिट्ठी पइं ॥19॥

चर्चरिकया उपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा ।

रथाङ्गनामन् वियुतो रथाङ्गश्रोणिबिम्बया ।
अयं त्वां पृच्छति रथी मनोरथशतैर्वृतः ॥ १८ ॥

---

३१ मर्मररणितमनोहरे ।
कुसुमिततरुवरपल्लवे ।
दयिताविरहोन्मादितः ।
कानने भ्रमति गजेन्द्रः ॥ 18 ॥

गोरोचनवर्ण चक्र भण मम ।
मधुवासरे क्रीडन्ती धनिका न दृष्टा त्वया ॥ 19 ॥

---

St. 18 U °म्माइओ. K U काणणे. K गइन्दअओ. K U भणइ for भणहि which we with Ranganâtha. U मए for मइ.–U धणे [=णि?] अ ण दिट्ठा प्पिआ. U चर्चरीकया.

३२ कथम् कः क इत्याह । मा तावत् । न खलु विदितोहमस्य ।

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।
स्वयं वृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥ १९ ॥

३३ कथम् तूष्णीं स्थितः । भवतु । उपालप्स्ये तावदेनम् ।

सरसि नलिनीपत्त्रेणापि त्वमावृतविग्रहां
ननु सहचरीं दूरे मत्वा विरौषि समुत्सुकः ।
इति च भवतो जायास्नेहात् पृथक्स्थितिभीरुता
मयि च विधुरे भावः कान्ताप्रवृत्तिपराङ्मुखः ॥ २० ॥

३४ सर्वथा मदीयानां भागधेयानां विपर्यायेण प्रभावप्रकाशः । यावदन्यमवकाशमवगाहे । पदान्तरे स्थित्वा । भवतु न तावद् गच्छामि । द्विपदिकया परिक्रम्य अवलोक्य च ।

इदं रुणद्धि मां पद्ममन्तःकूजितषट्पदम् ।
मया दष्टाधरं तस्याः ससीत्कारमिवाननम् ॥ २१ ॥

---

३३ U after एनम् adds: जानुभ्यां स्थित्वा । युक्तं तावत् । आत्मानुमानेन वर्तितुम् । अतः ।

३५ भवतु । अस्मिन्नेव कमलाध्यासिनि मधुकरे प्रणयित्वं करिष्ये । इतो गतस्यानुशयो मा भूदिति । अस्यान्तरे अर्धद्विचतुरस्रकः ।

एक्कक्कम-वड्ढिअ-गुरुअर-पेम्म-रसे ।
हंस-जुआणओ कीलइ काम-रसे ॥ 20 ॥

चतुरस्रकेण उपेत्य अञ्जलिं बद्ध्वा ।

मधुकर मदिराक्ष्याः शंस तस्याः प्रवृत्तिं–

विभाव्य ।

वरतनुरथ वा ते नैव दृष्टा प्रिया मे ।
यदि सुरभिमपास्यस्तन्मुखोच्छ्वासगन्धं
तव रतिरभविष्यत् पुण्डरीके किमस्मिन् ॥ २२ ॥

३६ साधयामस्तावत् । द्विपदिकया परिक्रामितकेन । एष नीपस्कन्धनिषण्णहस्तः करिणीसहायो नागराजस्तिष्ठति । अस्मात् प्रियोदन्तमुपलप्स्ये यावदुपसर्पामि । कुटिलिकया ।

---

३५ एकैकवर्धितगुरुतरप्रेमरसेन ।
हंसयुवा क्रीडति कामरसेन ॥ 20 ॥

---

३६ U °गुरुअप्पेम्मरसे. K °प्पेम्मरसे. Neither K nor U has before हंसजु° in the second line, the सरे which is read by Ranganâtha, Lenz and the Calcutta prints. Ranganâtha observes, however, रसे इति पदहीनो वा पाठः, i. e. "another version of the lines omits the words रसे."

U प्रसृत्य for उपेत्य.

३६ °विरहसं° is what Lenz and the Calcutta prints as well as our own MSS. U and K read. But does not the metre require the

 

करिणी-विरह-संताविअओ ॥

मल्लघटी ।

काणणए गन्धुध्धअ-महुअरु ॥ 21 ॥

अतोन्तरे विलोक्य । भवतु न त्वरा कार्या ।

अयमचिरोद्गतपल्लव-
मुपनीतं प्रियकरेणुहस्तेन ।
अभिलषतु तावदासव-
सुरभिरसं सल्लकीभङ्गम् ॥ २३ ॥

---

३६ करिणीविरहसंतापितः ॥

कानने गन्धोद्धतमधुकरः ॥ 21 ॥

---

ह to be long? करिणीविरहा would as usual mean करिणीविरहात्. Or करिणी-विरहे, the instrumental, would do equally well. Or have we to read करिणी-विरह-संता-विअओ? Or we may read करिणी-विरह-संताविअओ. In the latter case the short सं would well accord with सतावना (ستاونا) in Hindustani.

U काणणे.–Kगण्डुध्धुअ°.

३७ क्षणमात्रं स्थित्वा। स्थानकेन अवलोक्य। हन्त कृताह्निकः संवृत्तः। भवतु पृच्छामि।

हउं पइं पुच्छिमि अक्खहि गअ-वरु
ललिअ-पहारे णासिअ- तरु-वरु।
दूर-विणिज्जिअ-ससहरु-कन्ती
दिट्ठी पिअ पइं संमुह जन्ती ॥ 22 ॥

पदद्वयं पुरत उपसृत्य।

मदकल युवतिशशिकला
गजयूथप यूथिकाशबलकेशी।
स्थिरयौवना स्थिता ते
दूरालोके सुखालोका ॥ २४ ॥

३८ सहर्षम्। अनेन स्निग्धमन्द्रेण गर्जितेन प्रियोपलम्भशंसिना समाश्वासितोस्मि। साधर्म्याच्च त्वयि मे भूयसी प्रीतिः।

मामाहुः पृथिवीभृतामधिपतिं नागाधिराजो भवान्
अव्युच्छिन्नपृथुप्रवृत्ति भवतो दानं ममाप्यर्थिषु।
स्त्रीरत्नेषु ममोर्वशी प्रियतमा यूथे तवेयं वशा
सर्वं मामनु ते प्रियाविरहजां त्वं तु व्यथां मानुभूः ॥२५॥

---

३७ अहं त्वां पृच्छामि आचक्ष्व गजवर
ललितप्रहारेण नाशिततरुवर।
दूरविनिर्जितशशधरकान्तिः
दृष्टा प्रिया त्वया संमुखं यान्ती ॥ 22 ॥

---

३७ U has अहं यं, and K हंहु तुइ पयि, for हउं पइं Ranganâtha हइं पइं. U and Ranganâtha आअक्खहि.

K ललिअप्पहारे. U °प्पहारेण. K दूरं वणज्जिअमंसहरुकन्ता. U प्पिअ.

३९ सुखमास्तां भवान् । साधयामस्तावत् । पार्श्वतो दृष्टिं दत्त्वा । अये सुरभिकन्दरो नाम विशेषरमणीयः सानुमानालोक्यते । प्रियश्चायमप्सरसाम् । अपि नाम सुतनुरस्योपत्यकायामुपलभ्येत । परिक्रम्य अवलोक्य च । हन्त मदीयैर्दुरितपरिणामैर्मेघोपि शतह्रदाशून्यः संवृत्तः । तथापि शिलोच्चयमेतमपृष्ट्वा न निवर्तिष्ये ।

अनन्तरे खण्डिका ।

पसरिअ-खर-खुर-दारिअ-मेइणि वण-गहणे अविचालु ।
परिसप्पइ पेछ्छह लीणो णिअ-कज्जुज्जुअ कोलु ॥ 23 ॥

अपि वनान्तरमल्पकुचान्तरा
श्रयति पर्वत पर्वसु संनता ।
इदमनङ्गपरिग्रहमङ्गना
पृथुनितम्ब नितम्बवती तव ॥ २६ ॥

४० कथं तूष्णीमास्ते । शङ्के विप्रकृष्टो न शृणोतीति । समीपेस्य गत्वा पुनरेनं पृच्छामि । अनन्तरे चर्चरी ।

फलिह-सिला-अल-णिम्मल-णिज्झरु ।
बहु-विह-कुसुमे विरइअ-सेहरु ॥

---

३९ प्रसृतखरखुरदारितमेदिनिर्वनगहनेऽविचलः ।
परिसर्पति पश्यत लीनो निजकार्योद्युक्तः कोलः ॥ 23 ॥

४० स्फटिकशिलातलनिर्मलनिर्झर ।
बहुविधकुसुमैर्विरचितशेखर ॥

---

३९ U ins. द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च after भवान् and omits साधयामस्तावत् and the following stage-direction.

U प्पसरिअ°. U अविचुह्ल.

U परिसक्कइ; K परिसंकइ. U पेक्खध for पेछ्छह. K लीणे. K and U and Ranganâtha all read °कज्जुज्जुअ. But the Metre would require °कज्जुज्जुअओ. K कालु.

किण्णर-महुरुग्गीअ-मणोहरु ।
देक्खावहि महु पिअअम महिहरु ॥ 24 ॥

इति परिक्रम्य अञ्जलिं बद्ध्वा ।

---

किंनरमधुरोद्गीतमनोहर ।
दर्शय मम प्रियतमां महीधर ॥ 24 ॥

---

४० St. 24. K and U and Ranganâtha too फलिअ° for फलिह°. U °कुसुमविर°. K °कुसुमविणामिअकेसरु· We with Lenz and the Calcutta Prints, except that we read the ह in सेहरु with Ranganâtha.

U °महुअरु° for °महुरु°. K °महुरुगीअ°. U प्पिअअम·

U चर्चरीकयोपसृत्य for इति परिक्रम्य.

सर्वक्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।
रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया ॥२७॥

४१ आकर्ण्य । सहर्षम् । कथं यथाक्रमं दृष्टेत्याह । भवानपि अतः प्रियतरं शृणोतु । क्व तर्हि मम प्रियतमा । नेपथ्ये तदेवाकर्ण्य । हा धिक् । ममैवायं कन्दरमुखविसर्पी प्रतिशब्दः । विषादं रूपयित्वा । श्रान्तोस्मि । अस्यास्तावद् गिरिनद्यास्तीरे स्थितस्तरङ्गवातमासेविष्ये । इमां नवाम्बुकलुषामपि स्रोतोवहां पश्यतो मे रमते मनः ।

तरङ्गभ्रूभङ्गा क्षुभितविहगश्रेणिरसना
विकर्षन्ती फेनं वसनमिव संरम्भशिथिलम् ।
यथाविद्धं याति स्खलितमभिसंधाय बहुशो
नदीभावेनेयं ध्रुवमसहना सा परिणता ॥ २८ ॥

---

४१ U ins. द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य | च before इमां &c.

४२ भवतु । याचिष्ये तावदेनाम् । अनन्तरे कुटिलिका ।

पसीअ पिअअम सुन्दरिए णए ।
खुहिआकरुण-विहङ्गमए णए ॥
सुर-सरि-तीर-समूसुअए णए ।
अलि-उल-झङ्कारिअए णए ॥ 25 ॥

कुटिलिकान्तरे चर्चरी ।

पुव्व-दिसा-पवणाहअ-कल्लोलुग्गअ-बाहओ
मेहअ अङ्गे णच्चइ सललिअ जलणिहि-णाहओ ।
हंस-विहङ्गम-कुङ्कुम-सङ्ख-कआभरणु
करि-मअराउल-कसणल-कमल-कआवरणु ॥

---

४३ प्रसीद प्रियतमे सुन्दरि नदि ।
क्षुभिताकरुणविहंगमे नदि ॥
सुरसरित्तीरसमुत्सुके नदि ।
अलिकुलझङ्कारिते नदि ॥ 25 ॥
पूर्वदिकपवनाहतकल्लोलोद्गतबाहुः
मेघाङ्गैर्नृत्यति सललितं जलनिधिनाथः ।
हंसविहङ्गमकुङ्कुमशङ्खकृताभरणः
करिमकराकुलकृष्णलकमलकृतावरणः ॥

---

४२ U K read पसिअ, But the metre requires the सि to be long. U खुहिअ°.

K °कल्लोलग्गअ° U °वाहओ. U मेहअङ्गे णच्चइ. K णिच्चइ. K ज्ज-लणिहि°. K is somewhat uncertain about the end of the pâda हंसवि° &c. It read at first °सं-खउआआभरणु and then seems to have corrected it into °संखउअ-माभरणु. U and Ranganâtha read the line thus: हंसरहङ्गसङ्ख-कुङ्कुमकआभरणु. U in the pâda करिमअराउल° &c. has °किसण° for °कसलण°. U °कआभरणू for °कआ-वरणु. K °सलिलुव्वेलिअ°. K om.

वेला-सलिलुव्वेल्लिअ-हथ्थ-दिण्ण-तालु
ओथ्थरइ दस दिस रुन्धेविणु णव-मेह आलु॥ 26 ॥

इत्युपसृत्य अञ्जलिं कृत्वा।

त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः
प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः।
कमपराधलवं मम पश्यसि
त्यजसि मानिनि दासजनं यतः॥ २९॥

४३ अथ वा परमार्थसरिदेवैषा। न खलूर्वशी पुरूरवसमपहाय समुद्राभिसारिणी भविष्यति। भवतु। अनिर्वेदप्राप्याणि श्रेयांसि। यावदमुमेव प्रदेशं गच्छामि यत्र मे नयनयोः सुनयना तिरोभूता। परिक्रम्य अवलोक्य। हन्त दृष्टमुपलक्षणं तस्या मार्गस्य।

रक्तकदम्बः सोयं
प्रियया घर्मान्तशंसि यस्यैकम्।
कुसुममसमग्रकेसर-
विषममपि कृतं शिखाभरणम्॥ ३०॥

---

वेलासलिलोद्वेल्लितदत्तहस्तताल:
अवस्तृणाति दश दिशो रुध्द्वा नवमेघकालः॥ 26 ॥

---

the pâda ओथ्थरइ &c. wholly. U °मेहआलू. U चर्चरिकयोपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा for [इत्युपसृत्य] अञ्जलिं कृत्वा.

४३ From हन्त up to शिखाभरणम् is here om. by U and read after परिभवास्पदं दशाविपर्ययः in ४७A, below.

४४ विलोक्य। **इमं तावत् प्रियाप्रवृत्तिनिमित्तं सारङ्गमासीनमभ्यर्थये।**

**अभिनवकुसुमस्तबकिततरुवरस्य परिसरे**
**मदकलकोकिलकूजितरवझङ्कारमनोहरे।**
**नन्दनविपिने निजकरिणीविरहानलेन संतप्तो**
**विचरति गजाधिपतिरैरावतनामा ॥ 27 ॥**

गलितकः ॥ जानुभ्यां स्थित्वा।

**कृष्णशारच्छविर्योऽसौ दृश्यते काननश्रिया।**
**वनशोभावलोकाय कटाक्ष इव पातितः ॥ ३१ ॥**

४५ विलोक्य। **किं नु खलु मामवधीरयन्निव अन्यतोमुखः संवृत्तः।** दृष्ट्वा।

**अस्यान्तिकमायान्ती**
**शिशुना स्तनपायिना मृगी रुद्धा।**

---

४४ U अभिनवकुसुमितततरुवरपरिसरे मदकलकोकिलझङ्कारमनोहरनन्दनविपिने ॥ निजकरिणीविरहानलेन संतप्तो &c. K omits the word गलितकः ॥
४६ U om. सुर° in सुरसुन्दरि. K U जघण°. We with Ranganâtha.

U °घणत्थाणि; K °घणत्तणुत्थणि. K त्थिर°.–K °सरीर.

K गजणुज्जल°. K दिट्ठ. U जइ for पइं U उत्तारेहि; K उत्तारह. We with Ranganâtha.

तामयमनन्यदृष्टि-
र्भुग्नग्रीवो विलोकयति ॥ ३२ ॥

इति नर्तित्वा चर्चरी ।

सुर-सुन्दरि जहण-भरालस पीणुत्तुङ्ग-घण-थ्थणी
थिर-जोव्वण तणु-सरीरि हंस- गई ।
गअणुज्जल-काणणे मिअ-लोअणि भमन्ते
दिट्ठी पइं तह विरह-समुद्दन्तरे उत्तारहि मइं ॥ 28 ॥

४६ उपसृत्य अञ्जलिं बद्ध्वा । हंहो यूथपते

अपि दृष्टवानसि मम प्रियां वने
कथयामि ते तदुपलक्षणं शृणु ।
पृथुलोचना सहचरी यथैव ते
सुभगं तथैव खलु सापि वीक्षते ॥ ३३ ॥

४७ कथमनादृत्य मद्वचनं कलत्राभिमुखं स्थितः । उपपद्यते । परिभवास्पदं दशाविपर्ययः । इतो वयम्—परिक्रामितकेन अवलोक्य । शिलाभेदान्तरगतं किमेतदालोक्यते ।

प्रभालेपी नायं हरिहतमृगस्यामिषलवः
स्फुलिङ्गः स्यादग्नेर्गगनमभिवृष्टं पुनरिदम् ।

---

४५ सुरसुन्दरी जघनभरालसा पीनोत्तुङ्गघनस्तनी
स्थिरयौवना तनुशरीरा हंसगतिः ।
गगनोज्ज्वलकानने मृगलोचना भ्रमता
दृष्टा त्वया तर्हि विरहसमुद्रान्तरादुत्तारय माम् ॥ 28 ॥

४८ विभाव्य ।

अये रक्ताशोकस्तबकसमरागो मणिरयं
यमुद्धर्तुं पूषा व्यवसित इवालम्बितकरः ॥ ३४ ॥

४९ हरति मे मनः । आदास्ये तावदेनम् ।

पणइणि-बध्धासाइअओ
वाहाउल-णिअ-णअणओ ।
गअ-इव गहणे दूहिअओ
भमइ ख्खामिअ-वअणओ ॥ 29 ॥

द्विपदिकया उपसृत्य । ग्रहणं नाटयति । अथ वा

मन्दारपुष्पैरधिवासितायां
यस्याः शिखायामयमर्पणीयः ।
सैव प्रिया संप्रति दुर्लभा मे
किमेनमस्रोपहतं करोमि ॥ ३५ ॥

५० नेपथ्ये । वत्स गृह्यतां गृह्यताम् ।

संगमनीय इति मणिः
शैलसुताचरणरागयोनिरयम् ।
आवहति धार्यमाणः
संगममचिरात् प्रियजनेन ॥ ३६ ॥

५१ राजा । कर्णं दत्त्वा । को नु खलु मामेवमनुशास्ति । दिशोवलोक्य । अये अनुकम्पते मां कश्चिन्मृगचारी मुनि-

---

४९ प्रणयिनीबद्धाशाको
बाष्पाकुलनिजनयनः ।
गजपतिर्गहने दुःखितः
भ्रमति क्षामितवदनः ॥ 29 ॥

---

४९ U प्पणइणि°. K °बध्धाइअओ. K दुहिअओ.

Both K and U and Ranganâtha have परिभमइ for भमइ, which we read with Lenz. K खामिअ°.

भगवान् । भगवन् अनुगृहीतोऽस्म्यहमुपदेशाद् भवतः ।

मणिमादाय । हंहो संगमनीय

तया वियुक्तस्य विलग्नमध्यया
भविष्यसि त्वं यदि संगमाय मे ।
ततः करिष्यामि भवन्तमात्मनः
शिखामणिं बालमिवेन्दुमीश्वरः ॥ ३७ ॥

५२ परिक्रम्य अवलोक्य च । अये किं नु खलु कुसुमरहितामपि लतामिमां पश्यतो मे रतिरुपलब्धा । अथ वा स्थाने मनोरमा ममेयम् । इयं हि

तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया धौताधरेवाश्रुभिः
शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद् विश्रान्तपुष्पोद्गमा ।
चिन्तामौनमिवास्थिता मधुलिहां शब्दैर्विना लक्ष्यते
चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा ॥ ३८ ॥

५३ **यावदस्याः प्रियानुकारिण्याः परिष्वङ्गप्रणयी भवामि।**

**लए पेक्ख विणु हिअएं भवामि**
**जइ विहि-जोए पुणि तहिं पाविमि।**
**ता रण्णे विणुकरमि णिब्भन्ती**
**पुणु णइ मेल्लुइं दाह कलन्ती ॥** 30 **॥**

इति चर्चरिकया उपसृत्य लतामालिङ्गति।

ततः प्रविशति तत्स्थान एवोर्वशी।

५४ **राजा।** निमीलिताक्ष एव स्पर्शं रूपयित्वा। **अये उर्वशीगात्रसंपर्कादिव निर्वृतं मे शरीरम्। तथापि न पुनरस्ति विश्वासः। कुतः।**

**समर्थये यत् प्रथमं प्रियां प्रति**
**क्षणेन तन्मे परिवर्ततेन्यथा।**
**अतो विनिद्रे सहसा विलोचने**
**करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः॥ ३९ ॥**

शनैश्चक्षुरुन्मील्य। **कथं सत्यमेव प्रियतमा।** इति मूर्छितः पतति।

५५ **उर्व०।** बाष्पं विसृज्य। **जेदु जेदु महाराओ।**

---

५३ **लते प्रेक्षस्व विना हृदयेन भ्रमामि**
**यदि विधियोगेन पुनस्तां प्राप्नोमि।**
**तदरण्येन विनाकरोमि निर्भ्रान्ति**
**पुनर्न प्रवेशयामि तां कृतान्ताम्॥** 30 **॥**

५५ **जयतु जयतु महाराजः।**

---

५३ U हिअएण. K and Ranganâtha भवमि.

U जइ विहिजोएण पुणि तं पाविहिमि। ता रण्णेण विण्णु तए करोमि णिब्भमन्तीं। पुणु ण मेलइ ताह कअन्ती।

तहिं is the reading of K and of Ranganâtha. But we should expect तइं which would correspond with मइं and पइं.

K णि[corrected into ण]ब्भंती.

५६ राजा ।

त्वद्वियोगोद्भवे तन्वि मया तमसि मज्जता ।
दिष्ट्या प्रत्युपलब्धासि चेतनेव गतासुना ॥ ४० ॥

५७ उर्व° । अब्भन्तर-करणाए मए पच्चक्खी-किद-वुत्तन्तो खु महाराओ ।

५८ राजा । अभ्यन्तरकरणयेति न खलु ते वचनार्थमवैमि ।

५९ उर्व° । कहइस्सं । इमं दाव पसीददु महाराओ जं मए कोव-वसं गदाए एदं अवत्थन्तरं पाविदो महाराओ ।

६० राजा । कल्याणि न तावदहं प्रसादयितव्यः । त्वद्दर्शनादेव प्रसन्नः सबाह्यान्तःकरणो ममान्तरात्मा । कथय कथमियन्तं कालमवस्थिता मया विना भवती । अनन्तरे चर्चरी ।

मोरा परहुअ हंस विहङ्गम
अलि गअ पव्वअ सरिअ कुरङ्गम ।

---

५७ अभ्यन्तरकरणया मया प्रत्यक्षीकृतवृत्तान्तः खलु महाराजः ।

५९ कथयिष्यामि । एतत् तावत् प्रसीदतु महाराजो यन्मया कोपवशं गतया एतदवस्थान्तरं प्रापितो महाराजः ।

६० मयूरः परभृतो हंसो विहङ्गमः
अलिर्गजः पर्वतः सरित् कुरङ्गमः ।

---

५७, ५८ U omits speeches ५७, ५८ and reads the last speech of Urvas'i ( viz. कहइस्सं &c. ) as follows: मरिसदु मरिसदु महाराओ जं मए कोव° &c. It will be observed, however, that U reads further on after stanza 31 in speech ६० two speeches in place of the two that it omits here. K reads sps. ५७, ५८ along with the other MSS.

६० U मोर.–U रहंग for विहङ्गम.–K सिरिकुरङ्गम. U कुरंग for कुरङ्गम. U कारणे रणे. K रण्णा भमन्ते.–U को ण हु पुच्छिअ मए रोअन्ते.

These two speeches are given here according to K, which it will be observed, has already read them once before as ५७, ५८ on which see the footnote.

तुज्झह् कारण रण्ण भमन्ते ।
बहु बहु पुच्छिअ मइं रोअन्ते ॥ 31 ॥

उर्व॰ । एव्वं अन्तक्करण-पच्चक्खी-किद-वुत्तन्तो महाराओ ।

राजा । प्रिये अन्तःकरणमिति न खल्ववगच्छामि ।

---

तव कारणेनारण्ये भ्रमता
बहु बहु पृष्टो मया रुदता ॥ 31 ॥

एवमन्तःकरणप्रत्यक्षीकृतवृत्तान्तो महाराजः ।

६१ उर्व० । सुणादु महाराओ । भअवदा कुमारेण सासदं कुमार-वदं गेण्हिअ अकलुसो णाम गन्धमादण-कछो अज्झासिदो किदो अ एस विही ।

६२ राजा । क इव ।

६३ उर्व० । जा इमं पदेसं इथ्थिआ पविसदि सा लदा-भावेण परिणमिस्सदि । गोरी-चरण-संभवं मणिं विणा तदो ण

---

६१ शृणोतु महाराजः । भगवता कुमारेण शाश्वतं कुमारव्रतं गृहीत्वा अकलुषो नाम गन्धमादनकच्छोऽध्यासितः कृतश्चैष विधिः ।

६३ या एतं प्रदेशं स्त्री प्रविशति सा लताभावेन परिणंस्यति । गौरीचरणसंभवं मणिं विना ततो न मोक्ष्यत इति । साहं गुरुशा-

मुञ्चिस्सदित्ति । साहं गुरु-साव-संमूढ-हिअआ देवदा-समअं विसुमरिअ अगहिदाणुणआ कुमार-वणं पविट्ठा । पवेसाणन्तरं एव्व वासन्ती लदा संवुत्ता ।

६४ राजा । सर्वमुपपन्नम् ।

रतिखेदसुप्तमपि मां
शयने या मन्यसे प्रवासगतम् ।
सा त्वं प्रिये सहेथाः
कथं मदीयं चिरवियोगम् ॥ ४१ ॥

इदं तद् यथाकथितं त्वत्संगमनिमित्तं मुनेरुपलभ्य मणिप्रभावादासादिता त्वमस्माभिः । मणिं दर्शयति ।

---

पसंमूढहृदया देवतासमयं विस्मृत्य अगृहीतानुनया कुमारवनं प्रविष्टा । प्रवेशानन्तरमेव वासन्ती लता संवृत्ता ।

६५ उर्व० । अम्मो संगमणीओ । अदो खु महाराएण आलि-ङ्गिद-मेत्तव्व पकिदिथ्थह्मि संवुत्ता । मणिमादाय मूर्धनि वहति ।

६६ राजा । एवमेव सुन्दरि क्षणमात्रं स्थीयताम् ।

स्फुरता विच्छुरितमिदं
　　रागेण मणेर्ललाटनिहितस्य ।
श्रियमुद्वहति मुखं ते
　　बालातपरक्तकमलस्य ॥ ४२ ॥

६७ उर्व० । महन्तो खु कालो तुह पइट्ठाणादो णिग्गदस्स । असूअन्ति मं पकिदीओ । ता एहि णिवुत्तम्ह ।

---

६५ अहो संगमनीयः । अतः खलु महाराजेन आलिङ्गितमात्रैव प्रकृतिस्थास्मि संवृत्ता ।

६७ महान् खलु कालस्तव प्रतिष्ठानाद् निर्गतस्य । असूयन्ति मह्यं प्रकृतयः । तदेहि निवर्तावहे ।

६८ राजा । यदाज्ञापयति भवती ।

६९ उर्व° । कहं महाराओ गन्तुं इच्छदि ।

७० राजा ।

अचिरप्रभाविलसितैः पताकिना
सुरकार्मुकाभिनवचित्रशोभिना ।
गमितेन खेलगमने विमानतां
नय मां नवेन वसतिं पयोमुचा ॥ ४३ ॥

चर्चरी ।

पाविअ-सहअरि-संगमओ
पुलअ-पसाहिअ- अङ्गअओ ।
सेच्छा-पत्त-विमाणओ
विहरइ हंस-जुआणओ ॥ 32 ॥

इति खण्डधारया निष्क्रान्तौ ।

विक्रमोर्वशीये चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥

---

६९ कथं महाराजो गन्तुमिच्छति ।

७० प्राप्तसहचरीसंगमः
पुलकप्रसाधिताङ्गकः ।
स्वेच्छाप्राप्तविमानो
विहरति हंसयुवा ॥ 32 ॥

---

७० U °संगओ. U फुलअप्पसारिअअ- | ङ्गओ. U स्सेछा°.

# NOTES.

## ACT I.

1 This is a benediction that S'iva may bless the audience. All the known works of Kâlidâsa open with a verse that invokes the blessing of that god or contains a salutation to him, with the single exception of the *Setukâvya*, which invokes Vishṇu in its introduction. That poem, however, was begun by King Pravarasena who might have had his own reasons for preferring the aid of Vishṇu to that of S'iva. From the fact, however, that Kâlidâsa invariably invokes S'iva at the commencement of his works, it would be wrong to infer that he was a strict S'aiva. His veneration for Vishṇu appears to have been even greater than that for S'iva. For his works abound with passages extolling the attributes of the former god, whom he seems to consider the head of the Hindu pantheon. In language used by Vaishṇava works he describes Vishṇu as the Deity of whom all the other gods including S'iva are but so many different manifestations. See *Raghuvams'a* X. 16, 17 fgg. The second Canto of the *Kumârasambhava*, on the other hand, assigns to Brahmadeva the same high attributes as are assigned to Vishṇu in the tenth Canto of the *Raghuvams'a*, which would show that Kâlidâsa was no more a S'aiva than he was a Vaishṇava or a worshipper of Brahmadeva. In one place he says all the Three are one. See *Kumârasambhava* VII. 44.

Construe: यं रोदसी व्याप्य स्थितमेकपुरुषं (=यो रोदसी व्याप्य स्थितोऽस्ति एकपुरुष इति ) वेदान्तेषु आहुः । यस्मिन् ईश्वर इति शब्दः अनन्यविषयः [ अत एव ] यथार्थाक्षरः । यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते । स स्थिरभक्तियोगसुलभः स्थाणुः वो निःश्रेयसायास्तु ॥

स्थाणु literally means standing, not moving. Hence a post. Immoveable: Eternal. It is in this latter sense that the word came to be an epithet of S'iva. Some say the god si called Sthâṇu because he always 'stands' in practising his penances. Ranganâtha says:

ततःप्रभृति विश्वात्मा न प्रसूते शुभाः प्रजाः ।
स्थाणुवन्निश्चलो यस्मात् स्थितः स्थाणुरतः स्मृतः ॥

इति पुराणेषु ॥

वेदान्तेषु, *i. e.* in the *Upanishads.* These are called वेदान्ताः because they form an end of the Vedas both as regards their position chronologically with reference to the composition of the Saṁhitâs, the Brâhmaṇas and the Âraṇyakas, and as regards the doctrines which they inculcate, which are supposed to be the essence of the contents of those works. On वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी Ranganâtha quotes :

"पुरुषो वै रुद्रः सन् महो नमो नमः" ॥ "वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः। तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्" ॥ इत्यादि तैत्तिरीये ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ।
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥

इति ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।
ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्यः स उ श्वः ॥

इत्यादि च कठवल्ल्याम् ।

व्याप्य स्थितं रोदसी, 'who remained without space to occupy even after filling the whole of the earth and the heaven.' That is, he is so great that the earth and the heaven do not suffice to contain him. Conf. *Purushasûkta.* ( *Ṛigveda* X. 90 ) 1.

स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम्.

S'iva being identified with the highest conception of God all the attributes of God are applied to him.

Or व्याप्य स्थितं रोदसी = रोदसी व्याप्य वर्तमानम्, who pervades and is present in the whole of heaven and earth,' 'who fills the universe.'

अनन्यविषयः = न विद्यते अन्यो विषयो वाच्यो यस्य स तथोक्तः, Kâṭayavema. 'Not signifying anything else,' 'not applied to any other god or power.'

अन्तः = अन्तरङ्गे, हृदये.—नियमितप्राणादिभिः = नियमिताः प्राणादयो यैस्तैः, 'who

restrain the five winds beginning with प्राण.' The compound may be interpreted as: नियमिताः प्राणादयस्तैः=प्राणादिनियमनेन, by means of restraining the five winds beginning with प्राण. The five winds are प्राण, अपान, समान, व्यान and उदान. The last four are intended by the word आदि in प्राणादिभिः 'अन्तर्मृग्यते'='is sought in the mind,' *i. e.* is sought by contemplation.

स्थिरभक्तियोगसुलभः, 'easy to be obtained by firm devotion and contemplation. स्थिरा भक्तियोंगो ध्यानं च ताभ्यां सुलभः । स्थिरभक्तिपूर्वकध्यानैकगम्य इत्यर्थः', says Ranganâtha, who quotes as follows from the *Kaivalyopanishad* on the accessibility of Sthâṇu by contemplation (ध्यानम्): 'श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि.' । He goes on: श्रद्धाभक्त्योर्भेदश्चाचार्यैरुक्तः । वेदबोधितफलावश्यंभावनिश्चयः श्रद्धेति । योगस्वरूपं चोक्तं कठवल्ल्याम् ।

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम् ।
तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ॥

इति ॥

Translate: 'He whom [ the sages ] describe in the *Vedântas* as the Supreme Spirit that remains [ without space to occupy ] after filling the earth and the heaven; he with respect to whom the word Îs'vara ( Ruler ), having no other person to denote, is literally true; he who is sought within themselves by those desirous of salvation who restrain the five winds commencing with *Prâṇa*—may that Eternal One, easily obtainable through firm faith and contemplation, grant you salvation.

नान्धते &c. Ranganâtha quotes a definition of Nândi from Mâtrigupta:

आशीर्नमस्क्रियारूपः श्लोकः काव्यार्थसूचकः ।
नान्दीति कथ्यते

इति मातृगुप्ताचार्योक्तम् ॥ *i. e.* the benedictory stanza should contain in it an allusion to the plot of the play. So our Nândî too is explained by the commentators as referring to S'iva in the first instance and then to the plot of the play. Ranganâtha observes: काव्यार्थसूचनमपि अत्रैवावगन्तव्यम् । वेदस्यान्तेष्वन्तिकेषु प्रदेशविशेषेष्विति यावत् ।

अन्तो नाशे मनोहरे ।
स्वरूपेन्तं मतं क्लीबं न स्त्री प्रान्तेन्तिके त्रिषु ॥

इति विश्वलोचनः ।

1 DP काव्यार्थ°.

अनन्यसामान्यप्रजापालनदयादाक्षिण्यादियोगाद् यं पुरुषमेकं मुख्यमाहुर्वर्णयन्ति। बुधा इति शेषः।.........व्याप्य स्थितम्। निजकात्येंति शेषः। यस्मिन् राजनि ईश्वरशब्दो यथार्थाक्षरो निग्रहानुग्रहादिप्रभुशक्तिसंपत्तेरिति भावः।......।तथा च नियमितप्राणादिभिर्मुमुक्षुभिरपि। समलोष्टाश्मकाञ्चनैः। अत्युदासीनैरपीत्यर्थः। यो राजा अन्तः अन्तःकरणे मृग्यते चिन्त्यते। नैतादृशो धर्मशीलो जगति दृष्टपूर्व इति सर्वदा चेतसि अनुसंधीयत इति भावः। स्थाणुः स्थिरतरः। अतिधीर इति यावत्।...। स्थिरा भक्तिर्यासां प्रजानां ताभिर्योगेन चित्तानुसरणरूपेणोपायेन सुलभः अभिगम्यः। ......यद्वा स्थिरा भक्तिरर्थाद् राजनि यस्या उर्वश्यास्तया योगेनार्थात् संगमनीयाख्यमणिसंबन्धेन सुलभः सुप्रापः तस्या वा योगेन पूर्वोक्तोपायेन सुलभः। एतेनास्य उर्वशीकामुकत्वं लतारूपायाश्चास्याः संगमनीयद्वारा संगम इत्याद्यसूचि।......।एवंविशेषणविशिष्टः स प्रसिद्धविभवो विशेषणमहिम्ना विशेष्यलाभात् पुरूरवा वः युष्माकं सभासदां निःश्रेयसाय योगक्षेमादिरूपकल्याणाय अस्तु भवत्विति॥

But Kâṭayavema is better: अत्र वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषमित्यादिभिर्विशेषणैर्वक्ष्यमाणः कथानायकः पुरूरवा नाम राजा सूच्यते। कुतः। उवश्यसि पुरूरवा [असि]। घृतेनाक्ते वृषणं दधाथामित्यादिवेदवाक्येषु कथनाच्च जस्स वा अम्बरतले गदी अथ्थीत्यादिवाक्यप्रतीयमानरोदःसंचारवत्त्वाच्च अनन्यसाधारणैश्वर्यवत्त्वाच्च उर्वश्या मोक्षार्थिभिर्मृग्यमाणत्वाच्च॥

नेपथ्याभिमुखम् Ranganâtha: नेपथ्यं जवनिकान्तर्भूमिः वेषपरिग्रहस्थलम्।

अन्तर्जवनिकामाहुर्नेपथ्यम्

इति सागरोक्तेः। केचित् तु

रङ्गभूमौ तु नेपथ्यं स्यात् प्रसाधने।

इति विश्वलोचनोक्त्यनुसंधानेन नेपथ्यं रङ्गभूमिमाहुः। अपरे पुनः

नेपथ्यं स्याज्जवनिका

इति कोषमुपन्यस्य नेपथ्यं जवनिकामेवाहुः॥

मारिषः, Ranganâtha: मारिषः स्थापकाख्यः सूत्रधारकल्पः पारिपार्श्वाभिधो नटः। लक्षणं चाभाणीद् भरतः

सूत्रधारस्य पार्श्वे यः प्रवदन् कुरुतेर्थनाम्।
काव्यार्थसूचनालापं स भवेत् पारिपार्श्वकः॥

इति॥ उक्तं चान्यत्र।

मान्यो भावः समुद्दिष्टः किंचिदूनस्तु मारिषः।

इति॥

इतस्तावत् scil. आगम्यताम्. The force of तावत् here is that the assistant of the manager is to come as it were before doing anything else. See our note on *Raghuvaṁs'a* XIV. 55.

On the etymology of sûtradhâra Ranganâtha has: सूत्रधारो नाम सूत्रं सबीजकं नाट्यानुष्ठानं धारयतीति सूत्रधारः । तदुक्तम् ।

नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत् सूत्रं स्यात् सबीजकम् ।
रङ्गदैवतपूजाकृत् सूत्रधार उदीरितः ॥

सागरोपि ।

पूर्वरङ्गो भवेदेषामादौ देवार्चनाविधिः ।
तद्विधाता स विज्ञेयः सूत्रधारश्च सूत्रभृत् ।
अनुष्ठानं प्रयोगस्य सूत्रमाहुः सबीजकम् ॥

इति । मातृगुप्ताचार्या अप्याहुः ।

चतुरो नाट्यनिष्णातोनेकभाषासमावृतः ।
नानाभाषणतत्त्वज्ञो नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
वेषोपचारचतुरः [1]पैरैषणविचक्षणः ।
नानागतिप्रचारज्ञो रसभावविशारदः ।
नाट्यप्रयोगनिपुणो नानाशिल्पकलान्वितः ।
छन्दोविधानतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः ।
तत्तद्गीतानुगलयकला[2]तालावधारणः ।
अवधाय प्रयोक्ता च योक्तॄणामुपदेशकः ।
एवंगुणगणोपेतः सूत्रधारो निगद्यते ॥

The correct etymology, however, appears to be from *sûtra*, a thread, and *dhâra*, holder or puller. The name appears to be derived from that of an exhibitor of dolls and paper-figures called in Marâthî कळसूत्री बाहुल्या and *gombi âṭâ* in Canarese, which are still exhibited and made to dance by a class of itinerary persons called *gombi âṭâ mâḍuvavaru* in Canarese, and that form even now the only dramatic performances of village populations. To all intents and purposes the exhibitions of the dolls and paper-figures are dramatic representations, only the speeches are delivered by the thread-puller and his assistant, and the characters are represented by the dolls and figures instead of by men. The figures and dolls dance, they fight, they stand, they sleep, and do all that things of their kind can be made to do by men so as to suit the scenes that may be intended to be produced. These exhibitions of dolls and paper-figures must have preceded dramatic performances. And it is natural that their thread-

1 DP. पैरेषण°. 2 DP. ° कलाताराव°.

puller ( सूत्रधार ) should have afforded the name of a manager of a regular dramatic representation in which characters were represented by men.

४ प्रयोगबन्धः, 'plays,' singular for plural. Literally 'compositions which are represented [ on the stage ]' Conf. Kâṭayavema: प्रयोगः अभिनयो बध्यतेस्मिन्निति प्रयोगबन्धो नाट्यम्. G's reading दृष्टप्रयोगाः प्रबन्धाः seems at first to afford an easier sense. But it must be remembered that a प्रबन्ध is a composition containing a continuous narrative like the *S'rî–Harshacharita* or the *Kumârapâlacharita* or the *Râjataranginî*. A drama is not generally called a प्रबन्ध as it is not a composition that gives a continuous narrative. A great deal of such narrative as the story of a drama contains has to be left to be imagined by what the Sanskrit poets call प्रवेशक or interludes giving indications of events which the play does not contain. Our reading is based upon five of our MSS. and one commentator.

Ranganâtha reads त्रोटकम् for नाटकम्. Kâṭayavema with us. The former says of त्रोटकम् as follows: तल्लक्षणं च साहित्यदर्पणे ।

सप्ताष्टनवपञ्चाङ्कं दिव्यमानुषसंश्रयम् ।
त्रोटकं नाम तत् प्राहुः प्रत्यङ्कं सविदूषकम् ॥

इति । प्रत्यङ्कं सविदूषकत्वादत्र शृङ्गारोङ्गी । प्रत्यङ्कं सविदूषकमिति तु प्रायिकाभिप्रायम् । शृङ्गाराङ्गित्वमात्रमिह विवक्षितम् । तेन कस्मिंश्चिदङ्के सविदूषकत्वव्यभिचारेपि न क्षतिः । अन्यत् सर्वं नाटकवत् ॥

सोहम्......प्रयोक्ष्ये, 'I will therefore bring on the stage.'

६ आर्यमिश्रान्=आर्यान्. Mis'ra is simply an honorific addition. Ranganâtha: मिश्राः पूज्या वा । पूज्ये मिश्रवचनं नित्यबहुवचनान्तम् । मरीचिमिश्रैर्दक्षेणेति विष्णुपुराणात् । लोकेपि व्यवहारदर्शनाच्च ।

प्रणयिषु वा दाक्षिण्यादथवा सद्वस्तुपुरुषबहुमानात्, 'either through your regard towards [ us ] your humble friends or through your respect for the excellent hero of this play.' Solve the compound सद्वस्तुपुरुष as सन् (excellent) वस्तुपुरुषः (=वस्तुनः पुरुषः, the hero of the plot ) Kâṭayavema says: प्रणयिषु स्वविद्याविशेषं पश्यतेति प्रार्थयमानेषु अस्मासु Ranganâtha:प्रणयः प्रीतिः । तद्वत्सु । दाक्षिण्यम् आनुकूल्यम् । सद्वस्तु सद् इतिवृत्तम् । पुरुषो वर्णनीयो नायकः । तयोरादरातिशयात् । समीचीनं वृत्तं यस्य एतादृशः पुरुषो वा ॥

वस्तु is the plot of a drama. Conf. *Mâlavikâgnimitra*, Act

II. Sp. ६. 'तस्याश्चतुर्थवस्तुनः प्रयोगम्,' and 'अदिरमणिज्जं कहा-वत्थु' Act IV. Sp. ३३. Kâṭayavema too has प्रशस्तकथानायकगौरवात् explaining सद्वस्तुपुरुषबहुमानात्.

On this use of क्रिया ( work *opus* ) conf : *Mâlavikâgnimitra* Act. I. Sp. ६ 'वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां कथं परिषदो बहुमानः.'

On the whole stanza Ranganâtha has: अत्रेदमवधेयम् । इतिवृत्तं हि वस्तु इति उच्यते । तच्च

सूच्यमेव भवेत् किंचिद् दृश्यश्रव्यमथापरम्[1] ।

इति इतिवृत्तस्य द्वैविध्यमुपन्यस्य

अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् ।
विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः ॥

इत्यादि प्रतिपादितम् । प्रकृते तु नेपथ्य इत्यादिना यत्र यत्र यत् प्रस्तूयते सा चूलिका ।

अन्तर्जवनिकासंस्थैश्चूलिकार्थस्य सूचनम् ।

इति लक्षणात् । यथा अत्रैव तावन्नेपथ्य इत्यारभ्य अम्बर-अले गई अथ्थीत्यन्तेन कुबेरभवनादागच्छन्त्याश्चित्रलेखाद्वितीयाया उर्वश्या दानवापहरणसूचनमिति ॥

७ Ranganâtha reads अज्जा परित्ताअध परित्ताअध जो सुर-पक्ख-वादी जस्स वा &c. and remarks on the change of number involved in अज्जा परित्ताअध and जो सुर-पक्खवादी as follows : अत्र क्वचित्क्वचिद् गाथादिषु लिङ्गवचनपदविपर्यासाः प्राकृते लिङ्गवचनमतन्त्रं पूर्वनिपातानियमश्चेत्युक्तत्वाज्ज्ञेयाः । वा=च.—अम्बर-अले, 'in the space of heaven.' Literally 'on the surface of heaven,' as opposed to पृथ्वीतले, 'on the surface of the earth.'

८ मद्विज्ञापनानन्तरम्. The विज्ञापना referred to is that contained in शृणुत मनोभिरवहितैः in ६.—कुररीणाम्. This is what in Marâṭhi is called the *Ṭiṭavî*. It is generally found near water on the banks of rivers, tanks &c. and makes a shrill and frequent noise, and is very timid, so that the slightest approach of danger is enough to scare it away with shrill cries. Conf. 'कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शेषे.' *Bhâgavata* Sk. X., Adh. 90, St. 15.

St. ३. Translate : 'The goddess born of the thigh of the sage the friend of Nara, is, while returning after she had attended on the Lord of Kailâsa, taken prisoner on the road by the enemies of the gods.—That is why this cluster of Apsarases is crying for protection.'

नरसखस्य मुनेः, scil. नारायणस्य 'Born of the thigh of the sage

[1] DP. दृश्यं श्रव्यम्.

the friend of Nara.' Nara and Nârâyaṇa are two ancient ṛishis. There are only two hymns in the *Ṛigveda* ( *viz.* VI. 12 and VI. 13 ) which are attributed to a ṛishi named Nara; and the celebrated *Purushasûkta* ( *Ṛigveda* X. 90) is attributed to a ṛishi named Nârâyaṇa. But in later writings Nara and Nârâyaṇa are constantly mentioned together as 'ṛishis,' as 'most eminent ancient ṛishis' ( purâṇâvṛishisattamau ), as 'great ascetics' ( तापसौ ), and as even 'gods' and 'original gods' ( देवौ and पूर्वदेवौ ). Sometimes Nârâyaṇa is represented as God and Nara as the wisest man among men. Subsequently Nara came to be identified with Arjuna and Nârâyaṇa with Kṛishṇa, and in this connection the combination Nara-Nârâyaṇa is well known. Idols of Nara-Nârâyaṇa are not unknown.

It is from the thigh of Nârâyaṇa the ancient ṛishi or mythical personage and not from that of Vishṇu that Urvas'î was born, though the identity of Nârâyaṇa the sage and Nârâyaṇa the God Vishṇu is present to the poet's mind. See I. ८२. The *Harivaṁs'a* mentions the thigh-birth of Urvas'î ( 4601 and 8812 ) नारायणोरुं निर्भिद्य संभूता वरवर्णिनी । ऐलस्य दयिता देवी योषिद्रत्नं किमुर्वशी ।. And नरसखस्य accordingly does not mean कृष्णस्य but महामुनेर्नारायणस्य. See also speech ३८.

सुरस्त्री does not here mean 'the wife of a god,' but *the female of a god, a female god, a goddess*.

कैलासनाथ may either mean शिव or कुबेर. But here it is the latter. See १३, कुबेर-भवणादो &c.

विबुधशत्रुभिः=दैत्यैः.

क्रन्दति शरणम्. The other reading करुणम् though easier is not to be preferred as the cry was for help ( परित्ताअदु परित्ताअदु जो &c. )

अयम्. *This*, that you see entering on the stage.

प्रस्तावना. Ranganâtha: प्रस्तावनेति । तल्लक्षणं भावप्रकाशे ।

नटी विदूषको वापि पारिपार्श्वक एव वा ।
सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः ।
आमुखं तत् तु विज्ञेयं बुधैः प्रस्तावनापि सा ॥

---

1 So DP.

दशरूपकेपि ।

सूत्रधारो नटीं ब्रूते मार्षं वाथ विदूषकम् ।
स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत् तदामुखम् ।

इयं च प्रस्तावना आमुखपराख्या भारत्यङ्गमेव । अत्र च

उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा ।
प्रवर्तकावलगिते पञ्च प्रस्तावनाभिदाः ॥

इत्युक्तप्रस्तावनापञ्चाङ्गेषु

यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोन्यः प्रयुज्यते ।
तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥

इति लक्षणोक्तप्रकारेण इह नेपथ्ये अज्जा परित्ताअध इत्यारभ्य क्रन्दत्यतः करुणमप्सरसां गणोयमित्यन्तेन अप्सरसां प्रवेशं सूचयित्वा निःक्रान्तेन सूत्रधारेण स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः प्रयोजित इति ॥

कुत्रचित् ततः प्रविशन्ति अपटीक्षेपेणेति पाठः । स नाटकग्रन्थादर्शननिबन्धनः । यतः ।

नासूचितस्य पात्रस्य प्रवेशो नाटके मतः ।

इति नाटकसमयप्रसिद्धेर्यत्र असूचितपात्रप्रवेशस्तत्र आकस्मिकप्रवेशे अपटीक्षेपेणेति वचनं युक्तम् । अत्र तु प्रस्तावनान्ते सूचितानामेव अप्सरसां प्रवेश इति । केचित् पुनः न पटीक्षेपः अपटीक्षेपः इति विग्रहं विधाय पटीक्षेपं विनैव प्रविशन्ति इति समर्थयन्ते । तदपि आपाद्य कुचोद्यमात्रम् इति आस्तां तावत् । पुरूरवसः प्रवेशे तु अपटीक्षेपो युक्तः असूचितत्वात् । अपटी जवनिका तस्याः क्षेपेण अपसारणेन ।

अपटी काण्डपटः स्यात् प्रतिसीरा जवनिका तिरस्करिणी

इति हलायुधः ॥

१० सूर्योपस्थानात् प्रतिनिवृत्तम्. What the उपस्थान was and how it was performed and why, does not appear from the context. But it is certain it meant *attendance on, service.* Part of a Brâhmaṇ's evening prayer or Sandhyopâsanâ is called वरुणोपस्थान which consists of reciting the first ten couplets of the twenty-fifth hymn of the first Book of the *Ṛigveda* beginning with यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम् । मिनिमसि द्यविद्यवि. See *Vedârthayatna, ad loc.* In the present instance the service consisted of personal attendance upon the sun.

The reason why the king mentions his name and the fact that he is on his way back from the sun is that he wishes to in-

spire the Apsarases with confidence. His name is a sufficient guarantee that he is a friend of the gods ( सुरपक्षपाती ) and the fact of his having been to the sun to wait upon that divinity shows that he has the power of travelling in the air ( अम्बरतले गतिरस्ति ). The apsarases are well aware who Purûravas is. They know his prowess ( see I. २९ ) and even the name of his chariot and its flag ( I. २७ ). But the king does not yet know who the ladies are; hence the way he introduces himself to them in their distress.

११ अवलेवादो Ranganâtha explains this by गर्वात् and Kâṭayavema by दर्पात्. But the word अवलेप is used here in a somewhat more aggressive sense than that of mere pride *viz*: as 'insult' 'outrage.' Conf. *Raghuvams'a* VIII. 35 and our note thereon. दर्प which is given by Kâṭayavema may convey the idea intended by the poet as it means insolence or lawlessness the result of lust. Conf. दृप्तनिशाचरः IV. १४.

१२ अपराद्धम्=अपराधः कृतः. अपराद्धम् is here a past participle and not a noun. The construction is *Bhâve Prayoga*.

१३ तवोविसेस-परिसाङ्किदस्स महिन्दस्स. 'Of the great Indra when he becomes frightened by the excellence of *tapas* [ practised by any one ].' *Tapas* is 'austerity' religious privation voluntarily undergone under the belief that it produces religious merit accompanied by supernatural powers. Indra the King of the gods is represented as becoming jealous whenever any human being is reported to him as approaching a high degree of excellence in his practice of *tapas* and he then sends one of the celestial damsels to tempt (विलोभयितुम्) the man, so as to mar the effect of the austerities practised by him, the idea being that a man that attains perfection of *tapas* becomes so powerful as ultimately to supersede Indra and usurp his throne. This belief appears to have arisen from the mythe that Indra performed one hundred sacrifices and thereby became Indra, and that whoever succeeds in performing an equal number of sacrifices will overthrow Indra and succeed to his authority in heaven. This mythe of Indra having performed a hundred sacrifices and the belief connected therewith that whoever performs a similar number will supersede Indra arose originally from a misunder-

standing of the epithet *śatakratu* which is frequently applied to Indra in the Vedas. Though it only means 'possessed of a hundred wisdoms' it was in post-vedic times, owing to the word *kratu* having come to signify a *sacrifice* misinterpreted to mean 'one who has a hundred sacrifices', and the mythe of Indra having performed them was then invented. See *Vedarthayatna* note on Ṛig. 1. 4. 8.

पच्चादेसो रूव-गव्विदाए सिरीए 'the obscurer of Lakshmî who is proud of her beauty'. प्रत्यादेशः literally means 'that which orders back' that one of two or more things standing in a line which orders ( आदिशति ) the rest to go back ( प्रति ) or remain behind owing to their inferiority and itself comes forward on account of its own excellence.

समावत्ति–दिट्ठेण, 'who was seen [ by us ] all of a sudden,' whom we did not see before he came and took Urvas'î prisoner. See *Mâlavikâgnimitra* 111. १६०.

हिरण्ण–उर–वासिणा. Hiraṇyapura is a town of the Asuras. See *Mahâbhârata*, Vanaparva Adhs. 223 and 173. Hiraṇyapura is believed to be situated in the atmosphere and not on earth. Hence it is that the Apsarases while on their way back from heaven through the atmospheric space were attacked by the demon Kes'in.

केसिणा दाणवेण, 'by the demon Kes'in'. None of the existing editions and reprints give the words समावत्ति-दिट्ठेण हिरण्ण-उर-वासिणा केसिणा. But besides the authority of all our MSS. we have that of the commentator Kâṭayavema for the reading.

चित्तलेहा-दुदीआ 'with Chitralekhâ for another,' 'together with Chitralekhâ.'

बन्दिग्गाहं गहिदा Kâṭayavema observes बन्दिवद्गृहीता । उपमाने कर्मणि [ च इति णमुल् ] ॥......'

अद्धपथं ज्जेव्व 'just on half the way,' when equally removed from succour either from the कुबेरभवन or the इन्द्रभवन. See before sûtradhâra's remark बन्दीकृता विबुधशत्रुभिरर्धमार्गे.

१४ स जाल्मः, 'that villain.' The addition of स heightens the contempt of the King for the Asura.—अपि an interrogatory particle. It is this particle that appears to have given rise to the reading of the Calcutta and European editions परिज्ञायते । कतरेण दिग्विभागेन गतः स जाल्मः ( See Bollensen, Lenz, Monier Williams, and the Calcutta edition of 1830 published under the authority of the Committee of Public Instruction ). None of our MSS. omit अपि ( only one reads अयि instead ). The addition of इति at the end which we give on the authority of six of our MSS., much improves the reading of the passage.

१५ पुव्वुत्तरेण 'by the north-east.' पूर्वोत्तरयोरन्तरालेनेत्यर्थः says Ranganâtha. Kâṭayavema explains 'पूर्वस्या उत्तरस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं स दिग्विभागः पूर्वोत्तरस्तेन.' Neither of the two commentators explains why the north-east is chosen by the poet as the direction towards which the demon went.

१६ तेन हि, 'then.' The King does not mean that it is easy to overtake the demon because of his having taken a north-easterly route, but that as it is known in what direction to look for him, there need be no anxiety about Urvas'î's safety.

१७ सरिसं खु सोमादो एक्कन्दरस्स. 'that is [ said ] like the descendant of the Moon only one degree removed.' Kâṭayavema who reads with us says सोमादेकान्तरस्य एको बुधः अन्तरं व्यवधानं यस्य सः स तथोक्तः तस्य. Atri was the son of Brahmadeva. The Moon was the son of Atri. Budha was the son of the Moon and Pururavas was the son of Budha. See V. ११३, and the note thereon, See also *infrâ* 111. २९ and note *ad loc.*

Our reading is supported by five of our MSS. and one commentator and as it is a more difficult reading than that of सोमवंस-संभवस्स adopted and followed by the European and Calcutta editions it is most probably the original reading.

Soma originally meant the drink or wine offered to their gods by the early Aryas of India. It then came to signify the moon and it is in this latter sense that it is used here. How

Soma which meant a drink became a name of the moon is fully explained in our note on *Raghuvaṁs'a* II. 73, which see.

१८ क्व पुनर्मां &c. 'But where will you await me?'

२० आशुगमनाय. Construe with चोदय. 'Drive the horses fast towards the north-east.'

२१ आयुष्मान्. The use of this word signifies that the relation of the speaker to the addressed is that of an elderly and respected person to a young man though in high authority. The profession of driving chariots, like that of an attendant ( कञ्चुकी ) of a harem was a very respectable one in ancient India. And both a chariot-driver and such an attendant address a king whom they serve as if they were his elders and not mere servants. To be able to drive a chariot well is spoken of as a great accomplishment—a fact that may easily be understood when it is imagined what kind of roads and what kind of chariots they had in ancient times. Even Kṛishṇa himself became the charioteer of his friend Arjuna.

२२ वैनतेयम्, विनतापुत्रं गरुडमपि, 'even the son of Vinatâ,' the bearer of Vishṇu.—तमपकारिणं मघोनः. The demon having carried off one of the damsels of heaven who belonged to Indra was an offender or enemy of that deity. The king means that as Kes'in was a thief, and that too one who had stolen a girl belonging to Indra, he will not have power enough to escape him and that as he was going after the asura in order to serve Indra the latter was sure to aid him in overtaking him.

अग्रे यान्ति &c. Construe: वेगानिलादमी चूर्णीभवन्तो घना रेणुवद् रथस्य अग्रे यान्ति । वेगानिलात् चक्रभ्रान्तिः अरान्तरेषु अन्यामरावलीं जनयतीव । वेगानिलात् हयशिरसि आयामवत् ( आयामि, दीर्घं ) चामरं चित्रन्यस्तमिव अचलं [ तिष्ठति ] । वेगानिलाद् ध्वजपटः यष्ट्यग्रे च [स्वकीये] प्रान्ते च समं स्थितः । Translate: 'By the wind [produced] through the [great] speed these heavy clouds pulverized [ by the wheels ] are rising before the chariot like dust; by the wind produced through the great speed the revolution of the wheels is, as it were, producing an additional row of spokes in the intervals of the spokes; by the wind produced through the great speed the chowrie [ though ] long is

standing on the heads of the horses as motionless as in a picture; by the wind produced through the great speed the banner-cloth is standing [ spread out ] in a horizontal line between the top-point of the flagstaff and its own end.'

The poet draws a very accurate picture of what Purûravas' chariot must look like when it was driven fast. In the first place he says that the action of the wheels and of the horses hoofs reduced the solid clouds through which the chariot was passing ( we must remember that the king यस्य आकाशे गतिरस्ति is passing through the region of the sky where the clouds lie ) to dust and that this cloud-dust rose before it owing to its great speed; secondly the action of the wheels owing to the quick revolutions which they were making appeared to make another series of spokes in the intervals of the spokes; thirdly, the chowries or streamers which are tied on the heads of the horses as ornaments, are, though long and therefore liable to wave from side to side, as motionless as if they were drawn on the heads of figures of horses; and lastly, the bannercloth stood without a fold in it, straight, horizontal and level between the top of the staff to which it is attached and its own end which when at rest would dangle at the foot of the staff.

In the stanza as read by us the reader will find on comparision with the older editions and reprints two important variations both based on the authority of the very best MSS. We read रेणुवदमी ( with six MSS. and one commentator, viz. Kâṭayavema ) for रेणुपदवीं, and यष्ट्यग्रे ( with seven MSS. and the same commentator ) for यन्मध्ये. Both the changes very much improve the passage in our opinion. On the idea that the wind either natural or produced by the speed of a car and blowing in the same direction as the car drives the dust before it, see *Raghuvaṁs'a* 1. 42. But in the present passage चूर्णीभवन्तो घना रथस्य अग्रे यान्ति means रथस्याधश्चूर्णीभूय तस्योपरि उत्सर्पन्ति. The reading रेणुपदवीम् read by Bollensen, Lenz and the Calcutta editions can only be taken with यान्ति. In that case there is either a tautology with चूर्णीभवन्तः, if रेणुपदवीं यान्ति meant रेणुत्वं यान्ति, and there would also be a wrong location of the action,

for the clouds are reduced to dust rather *below* the chariot than *before* it ) or the same sense as रेणुवत् which the latter, however, expresses better–viz. रेणुमार्गं यान्ति *i.e.* go the way of dust, rise upwards as dust usually does on the earth. The reading यन्मध्ये is also beset with difficulties. What would यत् refer to? Certainly not to रथस्य if we pay any regard to the rules of syntax. To चामरम्? That would be absurd. Ranganâtha was aware of the difficulties. Says he, 'चः पूर्वसमुच्चये। प्रान्ते। विद्यमान इति शेषः। साहजिकवातेनेत्यर्थात्। ध्वजपटः वेगानिलाद् यन्मध्ये रथमध्यभागे समवस्थितः। अथवा प्रान्ते यन् गच्छन्। आद्यन्तचरणाभ्यां वातादपि रथस्यातिवेगवत्तरत्वं द्योतितम्।'. A net of makeshifts!

Kâṭayavema, however, is worth quoting: अग्रे यान्तीत्यादि। चूर्णीभवन्तः कणाः सन्तः घना मेघा रथस्य अग्रे रेणुवत् रजांसीव यान्ति। चक्रभ्रान्तिः चक्रस्य रथाङ्गस्य भ्रमणमरान्तरेषु अराणां नेम्यवष्टम्भकदण्डाकारचक्रावयवानामन्तरालानि तेषु अन्यामरावलीं जनयतीव। हयशिरसि चामरं प्रकीर्णकमायामवत् दैर्घ्यवत् अचलं······चित्रन्यस्तमिव आलेख्यनिवेशितमिव। स्थितमिति शेषः। ध्वजपटः यष्ट्यग्रे च दण्डाग्रे च प्रान्ते च अन्ते च समं [ स्थितः ] विषमलोकप्रकारमित्यर्थः। वेगानिलात् वेगस्यानिलो वायुः तस्माद् वेगानिलाद् इति सर्वत्र संबन्धनीयम्।

Observe that चामरं the singular is used for the plural, each horse, as we must suppose, having a châmara on his head. Ranganâtha: हरिशिरसि अश्वमस्तके भूषणार्थं बद्धमायामवत् दीर्घं चामरं चित्रे आरम्भो न्यासो यस्य तद्वन्निश्चलम्। जातमिति शेषः। चित्रन्यस्तमिवाचलमित्यपि पाठः। अतिवेगेन निश्चलता अश्वपुच्छादीनां प्रत्यक्षदृश्यैव॥

२३ जह-णिद्दिट्ठं पदेसं scil. हेमकूटशिखरम्.

२४ अवि णाम &c. 'Will the royal sage, you think, be able to extract this dart [ of anxiety ] from our hearts?' अपि by itself would indicate a simple question the answer to which is known to the person questioned, but the addition of नाम makes the question rather an expression of doubt than anything else. The affirmative answer is expected to be as doubtful to the questioned as it is to the questioner.—समुद्धरे, the potential. This mood is entirely preserved, and in the same form as in the Prâkṛit, in Gujerâthî, whereas it is almost entirely lost in Marâṭhî, where the future does duty for it. Conf. Guj: जो करे तो थाय. Marâṭhî: जर करील तर होईल.

२६ उवट्ठिद-संपराओ &c. The poets do not honor every hero by making him assist the gods in their wars against the Asuras, but only a select few princes of the solar and lunar races. Dushyanta, the hero of the *S'âkuntala* so assisted the gods. As regards Purûravas see also Act V. १२०.

विअअ-सेणा-मुहे, 'at the head of his conquering army,' *i. e.* of his army which is prepared for the purpose of going and conquering an enemy.

२७ उच्चलिद-हरिण केदणो, 'with the deer-flag spread out and playing in the air.' उच्चलिद is intended to show that the chariot is coming at full speed, with its banner proudly playing in the air, a sign that success has been achieved. To indicate that a chariot goes not only fast but also flies in the air, no better design can in Kâlidâsa's mind be put on the banner cloth than a deer. see *S'âkuntala* Act 1. 7, पश्योदग्रप्लुतत्वाद् वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति &c. where the poet refers to the speed of a deer whom he describes as flying more in the air than on the ground—सोमदत्तो रहो दीसदि । ण खु सो अकिदत्थो णिवत्तिस्सदि, 'his chariot Somadatta is in sight; and of course he will not return without achieving the object.' Ranganâtha takes Somadatta as an adjective and says सोमदत्तः सोमेन चन्द्रेण दत्तः। चन्द्रीयत्वादेव च हरिणध्वजत्वमपि युक्तम्, referring to the notion of Sanskṛit poets that the spots on the moon are deer.

२९ त्रिलोकरक्षी महिमा हि वज्रिणः. The King is too modest to take to himself, though he very properly might, the credit of rescuing Urvas'î from the demon, but attributes his success to the power of the Thunderer.

तद्, 'therefore.'—चक्षुरायतम्, 'large eye.' Literally 'long eye,' eye that, as the poets love to describe, is as long as to reach very nearly the ear. Conf. *infrâ* I. ७८. Observe that the singular is here used for the dual as चामरम् in २२. The reading निशावसाने (नलिनीव पंकजम्) though better corresponding to गतं भयं is less poetical and tamer than प्रत्युपसि. महोत्पलं on the other hand corresponds to चक्षुरायतं better than पंकजम्.

३० ऊससिद-मेत्त-जीविदा, 'alive only because she is breathing out.' उच्छ्वसित is not the same as श्वास, but differs from it in this that it

indicates the process of breathing out somewhat hard through fright, or extreme fatigue, breathing out which would just make the heart palpitate. See ३१. Chitralekhâ means that Urvas'î is as motionless, cold and stiff as if she were dead, and the only sign of life she is showing is that she is breathing out a little. The reading उस्सासिद-मेत्त-संभाविअ-जीविआ found in the existing editions is only countenanced by two of our MSS. not the best. Kâṭayavema reads with us. However easy that reading is not necessary, and ours appears more poetical and certainly less periphrastic.—सण्णं ण पडिवज्जदि, 'does not return to consciousness.'

३१ परित्रस्ता, 'frightened.' परि strengthens the sense in the same way as the Latin prefix *ex* ( conf. *exasperate* ). Conf. परिसङ्किदस्स in १३. Conf. also उत्सुका, पर्युत्सुका II. ११६.

मुञ्चति &c. Construe : पश्य, अस्याः कुसुमसमबन्धनं हृदयं [ कर्तृ ] स्तनमध्योच्छ्वासिना हरिचंदनेन कथितं (=सूचितं) कम्पं [ कर्म ] न तावद् (=अद्यापि) मुञ्चति. 'Lo, her heart, as tender as a flower, does not yet give up the trembling [ the existence of which is ] indicated by the yellow pigment-besmearing that is throbbing up between the two breasts.'

कुसुमसमबन्धनम्, 'the stalk of which is [ tender ] like [that of ] a flower.' The poet means that as even a gentle breeze suffices to blow a flower off a tree from its stem, so Urvas'î's heart is so tender that it may break under fright. Hence the King's anxiety that she is still frightened. For if her heart continues throbbing long it may burst.

स्तनमध्योच्छ्वासिना हरिचन्दनेन. Yellow pigment, perfumed and therefore called चन्दन. For the word *chandana* is not the name of the sandal tree only, but is also used as the name of certain fragrant earths, as for example गोपीचंदन, पीतचंदन. The former is a kind of white soft chalk, somewhat fragrant and is much used by widows who shave their heads and pass an ascetic life, to mark the tilaka on the forehead instead of the kunkuma the right to which they have forfeited on the death of their husbands. The पीतचन्दन is a similar chalky earth but yellow in

colour. The हरिचन्दनम् of our passage is a similar yellow pigment. It is besmeared over certain parts of the body for its cooling and scented qualities. How the King could have seen the harichandana that was besmeared on and between the breasts of Urvas'î is a question that appears to have given rise to the emendation सिचयान्तेन कथंचित्स्तनमध्योच्छ्वासिना as read by the European and the Calcutta editions. The King, however, might have seen the pigment owing to a little displacement of the garment over the breasts in her state of unconsciousness. Chitralekhâ though near her saw no reason to arrange the garment properly as after all उर्वशी was but an Apsaras-a heavenly courtezan. All *our* MSS. give the reading पश्य हरिचन्दनेन स्तनमध्योच्छ्वासिना as read by us.

The poet in the first half of the stanza simply says that the tender heart of Urvas'î does not yet give up its trembling. The second half is intended to justify this assertion. For, says the King, the trembling is seen by the throbbing action of the yellow pigment between the interval of the breasts. As the heart palpitated through fright, the yellow pigment showed a corresponding motion.

३२ अणच्छराविअ, *i. e.* liable to be frightened like a mortal.

३३ आविर्भूते &c. Construe शशिनि आविर्भूते तमसा मुच्यमाना रात्रिरिव, नैशस्य हुतभुजः छिन्नभूयिष्ठधूमा अर्चिरिव, रोधःपतनकलुषा प्रसादं गृह्णती गङ्गेव, इयं वरतनुः मोहेन अन्तः मुक्तकल्पा सती लक्ष्यते. Translate: 'This fair-limbed one almost freed in her mind from her swoon appears like the night that is being left by the darkness on the appearance of the moon or like the flame of a nocturnal fire from which the smoke has mostly been removed, or like as the Gangâ regaining her clearness after her waters have been soiled by the fall of her bank.' The words गृह्णतीव प्रसादम् may be taken with every line and be referred to the night, the nocturnal flame of fire, and the Gangâ; but the construction in that case, becomes rather involved and clumsy. The poet means that Urvas'î is slowly regaining consciousness as the night slowly clears up after the rising moon has dispersed the darkness, or as the nocturnal flame of fire which is freed from all its smoke, nevertheless, appears surrounded by dark-

ness and slowly to shine brightly, or as the Ganges whose waters have become muddy by the fall of one of her banks regains the clearness of her waters only gradually. On प्रसादम् conf. below ४३.

आविर्भूते, *i. e.* that has just made its appearance, not yet fully and brightly shining.

मुच्यमाना. Mark the force of this present passive participle. 'That is being left,' not मुक्ता 'left.' The same is the force of मुक्तकल्पा.

Conf. Kâṭayavema आविर्भूत इत्यादि। शशिनि चन्द्रे आविर्भूते प्रकाशिते सति तमसा तिमिरेण मुच्यमाना रात्रिरिव। नैशस्य निशासंबन्धिन: हुतभुजः अग्नेः छिन्नभूयिष्ठधूमा छिन्नो विच्छिन्नो भूयिष्ठो बहुलो धूमो यस्या: सा तथोक्ता अर्चिरिव ज्वालेव। पतनकलुषा रोधसस्तटस्य पतनेन कलुषा आविला भूत्वा प्रसादं प्रसन्नतां गृह्णती उपाददाना गङ्गेव इयं वरतनुः अन्तः हृदये मोहेन मूर्च्छया मुक्तकल्पा मुक्तदेश्या। ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः इति कल्पप्प्रत्ययः। लक्ष्यते॥

३४ पराभूदा खु, 'for the wretches, the enemies of the gods, have been defeated.'—तिदस-परिपन्थिणो literally means 'the opponents of the thrice ten.' 'The thrice ten' is a name of the gods taken collectively. The correct etymology of the word is perhaps doubtful. In the *Rigveda* the gods are generally spoken of as thirty-three and not thirty. See *Vedârthayatna* I. 34. 11. Mallinâtha ( on *Kumârasambhava* III. 1 ) explains the word त्रिरावृत्ता दश परिमाणमेषामिति. 'whose number ( measure ) is ten multiplied by three.' On हदासा Conf. note to *Mâlavikâgnimitra* Act. III. १०८.

३६ पहाव-दंसिणा महिन्देण. The poet puts the question in order to bring the name of Purûravas prominently before Urvas'î. Urvas'î asks the question because she cannot imagine who else than Indra could have vanquished the asuras. Nor can she be certain that Indra had done so, as he had not seen her and her friends carried away by the demon. But he might have known of the rape by virtue of his being a *prabhâvadars'in*, 'seeing through his extraordinary ( divine ) power.' See below III. ४३. Hence she qualifies महिन्देण with पहाव-दंसिणा.

Kâṭayavema, however, has: प्रभावं माहात्म्यं दर्शयति प्रकाशयतीति स तथोक्तः तेन महेन्द्रेण. This is doubtless *chintyam*.

३७ उवकिदं. For, had it not been for the outrage, the king would never have been seen by her. Conf. Kâṭayavema; अत्र उर्वश्या अभिलाषो गम्यते। अयमभिलाषः प्रथमावस्थेति मन्तव्यम्। प्रकृतिस्थामुर्वशीं विलोक्य आत्मगतमित्यादिना गम्यमानो राजाभिलाषः अस्मिन् नाटके बीजमित्यनुसंधेयम्। अयमेवाभिलाषो राज्ञः प्रथमावस्थेत्यनुसंधेयम्॥

३८ प्रकृतिस्थाम्, 'completely recovered.' On this sense of प्रकृति (the state of health before the illness began) conf. *mâlavikâgnimitra* Act IV. १८४ : ण किंवि पकिदिं पडिवज्जइ; Act IV. ६८ : णिवुत्त-विसवेओ गोदमो। मुहुत्तएण पकिदिस्थो एव्व संवुत्तो.—स्थाने खलु &c. Construe: नारायणमृषिं विलोभयन्त्यः तदूरुसंभवामिमां दृष्ट्वा सर्वा अप्सरसो व्रीडिता इति [ यदाहुस्तत् ] स्थाने खलु। The king does not mean that it is quite right that Urvas'î should have been produced from the thigh of Nârâyaṇa, but what he says is, that she is really so beautiful that there was no wonder that all the Apsarases should have felt ashamed when they saw her as she was brought forth by Nârâyaṇa's thigh. Conf. Ranganâtha: तपस्यतो नारायणस्य प्रलोभनार्थं गता अप्सरसस्तदूरूत्पन्नामिमामालोक्य यस्योरुत एतादृशी सुन्दरी निःसृता किमिदानीमस्माभिरेतादृशस्य प्रलोभनं विधेयमिति लज्जिताः पुनः प्रतिनिवृत्ता इति पौराणिकी कथाप्रथा॥. On विलोभयन्त्यः see *suprâ*, note on तवो-विसेस-परिसङ्किदस्स महिन्दस्स १३.

अस्याः &c. Translate: 'In the creation of her was the moon, of lovely brightness, the genitor? [or] was it Madana himself that excels in the graces of love? [ or ] was it the Month that is a treasure of flowers? [ For ] how could an old ascetic, made stupid by the study of the Veda and from whom all desire for pleasure had departed, have produced this beauty that enraptures the mind?' कान्तप्रभः must be taken with चन्द्रः, in the sense of 'of loved beauty.' The Month alluded to is Chaitra, the best part of spring. Conf. Kâṭayavema : अस्याः सर्गेत्यादि। अस्या उर्वश्याः सर्गविधौ निर्माणकर्मणि प्रजापतिर्विधाता कान्तप्रभश्चन्द्रः अभून्नु चन्द्र आसीत् किम्। अनेन उर्वश्या लावण्यातिशयो गम्यते। अथवा शृङ्गारैकरसः शृङ्गारः रतिपोषः एकः केवलो रसो यस्य स तथोक्तः मदनः कामः स्वयं प्रजापतिरभून्नु। अनेनास्याः सौभाग्यातिशयो गम्यते। अथवा पुष्पोद्भवस्थानरूपो वसन्तः प्रजापतिरभून्नु। अनेन सौरभ्यसौकुमार्यातिशयो गम्यते। मुख्यस्रष्टारं नारायणमपह्नुत्य किमर्थमेवं वितर्कितमित्याशङ्कापरिहारार्थमेवंविधरूपनिर्माणे तस्यासामर्थ्यं दर्शयति वेदाभ्यासेत्यादि। वेदाभ्यासजडः वेदाभ्यासेन जडो मन्दः। मलिन इत्यर्थः।

न तु चन्द्रवत् कान्तप्रभः । विषयव्यावृत्तकौतूहलः विषयेभ्यः शब्दादिभ्यः व्यावृत्तं विवृत्तं कौतूहलं यस्य स तथोक्तः । न तु मदनवत् शृङ्गाररसाभिज्ञः । पुराणो जीर्णः सौकुमार्यरहितः मुनिस्तपस्वी नारायणः मनोहरं लावण्यादिगुणैर्हृद्यमिदं रूपं निर्मातुं स्रष्टुं कथं नु प्रभवेत् न प्रभवेद् इत्यर्थः । मनोहरमिदं रूपमित्यनेन द्योत्यमानस्य राजाभिलाषस्य बीजस्य विन्यासादुपक्षेपो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति । संध्यङ्गलक्षणान्यपि शाकुन्तलव्याख्याने कथितानि ॥

Kâṭayavema, it will be observed, takes वेदाभ्यासजडः in the sense of 'squalid by the study of the Veda.' Whether, however, we understand the epithet in that sense or in its more apparent sense of 'stupid, deprived of intelligence, by the study of the Veda' it is apparent that in Kâlidâsa's time the study of the Veda ( *i. e.* probably the learning it by rote ) was not regarded as any more edifying to the mind or the body than it is at present. At the present day the numerous Brâhmaṇs who spend their lives in learning by rote and afterwards repeating the Vedic texts are not credited with much intelligence or much appreciation of beauty, and are spoken of as contemptuously as the King speaks of Nârâyaṇa.

अभअ-दाई. This is a हेतुगर्भं विशेषणम्. 'The King knows, as he commanded them ( our friends ) not to be afraid.' It may also mean–'who has given us protection', who has come to our deliverance knowing of the assault from our friends crying for help. We must understand that Chitralekhâ, being less frightened than her friend Urvas'î, had heard the King when he cried अलमलमाक्रन्दितेन । सूर्योपस्थानात् प्रतिनिवृत्तं पुरूरवसं मामुपेत्य कथ्यतां कुतो भवत्यः परित्रातव्या इति । ( See I. १०. )

४१ विषादे वर्तते, scil. सखीजनः.

यदृच्छया, 'accidentally.' नेत्रयोः पथि स्थिता = "नयनगोचरीभूता," आर्द्रम् = "निरन्तरसहवासेन सरसं सौहृदं सौहार्दं यस्य सः, " Ranganâtha. Kâṭayavema : यदृच्छेत्यादि । त्वया विना सोपि समुत्सुको भवेद् इति सामान्योक्त्या आत्मानि प्रतीयमानमौत्सुक्यमारम्भो नाम प्रथमावस्थेति मन्तव्यम् । अत्र बीजारम्भयोः समन्वयात् मुखसंधिरित्यनुसंधेयम् ॥

Some printed editions mention रूढसौहृदः as a variant. None of our MSS. read, however, that way. आर्द्र 'ever full of love' never knowing drying up or diminution of affection.

४२ अहिजादं, 'fit to de spoken by a nobly born man.' On the exact

meaning of this word conf. the following from the *Kuvalayânanda* :

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संभ्रमविधिः
निरुत्सेको लक्ष्म्यामनभिभवगन्धाः परकथाः ।
प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः
श्रुतेत्यन्तासक्तिः पुरुषमभिजातं कथयति ॥

अहवा चन्दादो अमिअंति किं एत्थ अच्चरिअं, 'and it is but right; for what wonder is there that ambrosia should drop from the Moon ?' एत्थ=अत्र=अस्मिन् viz. चन्द्रादमृतमित्यस्मिन्. The notion that the Moon is the source of ambrosia is as prevalent in sanskṛit literature as that the head of a high-caste elephant produces pearls. It is likely that the notion owes its origin to the identification of the Moon with Soma, the favourite drink, the ambrosia of the gods.

अदो एव्व *viz.* because the सखीजनः is समुत्सुकः.—णं पेक्खिदुं, scil. सखीजनम्.

४३ प्रत्यागतप्रसादं चन्द्रमिवोपप्लवान्मुक्तम्. The Moon when eclipsed is regarded as being in great distress. The people, therefore, get on the top of a prominence in order to get a sight of her as soon as she is freed from the spot, and the anxious spectators show their gladness at her liberation by shouts. Some printed edition mention उत्सुकनयना लोकाः as a reading for प्रत्यागतप्रसादं. None of our MSS. reads that way.

४४–४७ पेक्ख. Chitralekhâ means to direct the attention of Urvas'î to Rambhâ and the other friends who are looking forward to them as they are approaching. Urvas'î, however, though she understands Chitralekhâ, nevertheless looks at the King and says सम-दुक्खो पिवइव्व मं णयणेहिं, a speech that may apply equally to the King and to her friends. This she does in order to attract Chitralekhâ's attention to her feeling as regards the King. In this she succeeds; for Chitralekhâ marks that instead of looking at their friends Urvas'î looked at the King, and asks अयि को ? a question indicating that she ( Chitralekhâ ) has become aware of Urvas'î's state of mind. Urvas'î at last answers सहि-जणो 'the friends,' meaning Rambhâ and the others. Some printed editions mention णं समदुक्खो पिबीअदि णयणेहिं (=ननु समदुःखः

पीयते नयनाभ्याम् ) as a variant for समदुक्खो पिवइव्व मं णयणेहिं. None of our MSS. reads that way.

४८ विसाहा-समीव-गदो. In another place the poet refers to the moon accompanied by the Chitrâ constellation. See *Raghuvams'a* I. 46. Both Chitrâ and Vis'âkhâ are constellations which appear near the moon when the sky is bright and they shine brightly, *viz.* during the months of April and May. Possibly there is a double meaning intended in चित्तलेहा-दुदीअं, which may also mean accompanied by the constellation Chitrâ; so that the whole may mean, 'Here comes the Royal Sage taking with him Urvas'î who is accompanied by Chitralekhâ, like the Moon rising with Vis'âkhâ which is accompanied by the less shining Chitrâ.' लेखा means a phase of the moon, a streak of light.

The constellations Chitrâ and Vis'âkhâ supply two of the modern names of the twelve months in Sanskṛit, as other constellations supply those of the others. These names may be called the astrological names of the months. The ancient names of the twelve months are the following and in their order, beginning from chaitra: मधु (चैत्र), माधव, शुक्र, शुचि, नभस्, नभस्य, इष, ऊर्ज, सहस्, सहस्य, तपस् and तपस्य, embodied in the following couplet of S'rîpati in his *Ratnamâlâ*:

मधुस्तथा माधवसंज्ञकश्च शुक्रः शुचिश्चाथ नभोनभस्यौ ।
इषस्तथोर्जश्च सहःसहस्यौ तपस्तपस्याविति ते क्रमेण ॥

५० सुट्ठु भणासि &c., 'you speak rightly; for the demons are difficult to defeat.' Sahajanyâ means that the demons are so powerful that there is reason to rejoice that the king has returned unhurt.

५३ चक्रोद्घातं रूपयित्वा, 'showing that he (the King) was jolted.' Observe that the stage-directions in Sanskṛit are not for the characters but for the actors who represent the characters. Thus we have चक्रोद्घातं रूपयित्वा, 'showing as if he was jolted' instead of चक्रोद्घातमनुभूय.

हन्त &c., 'ah, this decent on a rugged surface (विषम) has compensated me,' viz. by bringing his shoulder into contact with the shoulder of Urvas'î. Bollensen's is the only one

of the existing editions that correctly read the passage with us. All the others wrongly read विषयावतारः!

रथसंक्षोभात्, 'owing to the jolting of the carriage,' "निम्नोन्नतेषु स्यन्दनोपघातात्," Ranganâtha. Translate: 'That owing to the jolting of the carriage this [my] shoulder is touched by the shoulder of her of the round middle, in such a manner as to cause my hair to stand erect [with the emotion of love] is as if [the tree of] love has sprung into sprouts.'

Conf. Kâtayavema: यदयम् इत्यादि। यत् यस्मात् कारणात् ममांसः रथसंक्षोभात् रथस्य पादशिलाप्रतिघातात्......अञ्चितश्रोण्याः अञ्चिता रमा [=म्या? or मनोरमा?] (he appears to have read differently the second pâda) श्रोणी यस्याः सा तथोक्ता तस्याः अंसेन सरोमविक्रियं सरोमाञ्चं यथा भवति तथा स्पृष्टः। तस्माद् दत्तफल इति संबन्धः। कीदृशेनांसेन। अङ्कुरितमनोभवेन उदितमानन्देनेव (? उदितानङ्गेनेव)। अत्र सरोमविक्रियं स्पृष्ट इत्यनेन बीजस्य बहुलीकरणात् परिकरो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति॥

The fact in the stanza is that Urvas'î's shoulder touched the shoulder of Purûravas and caused his hair to stand erect with the emotion of love. The poet makes an *utprekshâ* on the fact of the hair being made to stand erect, to the effect that the hairs were the sprouts of [the future tree of] Love. Three of our MSS. and Kâṭayavema read अङ्कुरितमनोभवेनेव which is to be explained as the adjective of अंसेन and a bahuvrîhi compound अङ्कुरितः मनोभवो येन स तादृशेन, 'by which the Fancy-born is made to spring into sprouts.' The shoulder causes love to sprout through its touch. This reading, no doubt is grammatically simpler than that adopted in the text but the other reading makes a better utprekshâ. Instead of taking यत् to mean 'because' it is better to take it to mean 'the fact that' supplying तत् in the last line as its correlative. The sprouting of love itself is the फल of the jolting of the chariot through the closer contact of the king and Urvas'î.

The words अङ्कुरितं मनसिजेनेव refer to the conventional figure of speech which describes Love (Madana) as a tree the seed of which (the बीज as Kâṭayavema quoted before has called it) is sown when the parties meet, which puts forth its sprouts when they come in closer contact, and so on till it flowers when the

union takes place. See *Mâlavikâgnimitra* Act IV. १.

रथोपम = 'round and big like a ratha.'

५४ सव्रीडम्, because she came in violent contact with the King through the jolting.

५७ श्रीरिवार्तवी, 'like the beauty of the season,' *i. e.* vernal beauty. The comparison is that as before the arrival of spring plants and creepers are leafless and flowerless, and thereby appear faded but are clothed in freshness again at the return of that season, so the appearance of Urvas'î whose loss had distressed her friends will now be rejoiced at by them.

५८ दिट्ठिआ......... वड्ढदि. Conf. Ranganâtha : "दिष्टयेत्यानन्दे । तथा चागदत् सागरः ।

दिष्टयेत्यानन्दने दिष्टयापूर्वो वर्धतिरुत्सवे ।

इति ॥"

६० पीडिदं. An adverb. [Embrace me] 'closely'

ण खु मे आसा आसि, 'indeed I had no hope that.'

६१ कप्प-सदाइं......पालअन्तो होदु; *i. e.* 'may Your Majesty live long.' कप्प-सदाइं is literally 'for a hundred kalpas,' a *kalpa* being a fabulous period of time equal to 1,000 yugas. पालअन्तो is तृन् and as such cannot govern a gen. $\frac{\text{Pan.}}{\text{II.3.69,}}$ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्. तृन् is used in the senses of तच्छील, तद्धर्म, and तत्साधुकारि $\frac{\text{Pan.}}{\text{III. 2. 134\&.135.}}$ 'आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु.' 'तृन्.'

६२ पूर्वस्यां दिशि, because Indra resides in the east and Indrapurî lies in that quarter. Thus :—

सद्रत्नकाञ्चनमयं शिखरत्रयं च मेरौ सुरारिकपुरारिपुराणि तेषु ।
तेषामधः शतमखज्वलनान्तकानां रक्षोम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ ॥

*Sîddhânta-S'iromaṇi, Bhuvanakos'a.*

Chitraratha comes from the east, being sent by Indra.

अवरोहति शैलाग्रम्. It will be remembered that the King and the Apsarases are on the Hemakûṭa. Chitraratha comes down where they were. Hence अवरोहति शैलाग्रम्.

६४ चित्ररथः. The name of the King of the Gandharvas. In later mythology the Gandharvas are the husbands and the protectors of the Apsarases. And hence it is probably that Chitraratha

their King was commissioned by Indra to rescue the nymphs. The Gandharvas are also the guards of Heaven.

Ranganâtha :—

"अम्मो इत्याश्चर्ये । तथा च सागरः ।
अम्मो अम्मह इत्येतद् विस्मयद्योतनाविधौ ॥

इति ॥"

६४ विक्रममहिम्ना, 'with a greatness of valour,' 'with a great valour.' This is what the phrase literally means. But it doubtless is intended to convey a compliment to Vikrama or Vikramâditya the patron of Kâlidâsa, before whom it may be supposed the play was performed. In this speech as well as in ६८ below, the word विक्रम appears to be purposely selected of all others in Sanskṛit which mean 'valour.'

६५ हस्तौ स्पृशतः. This is not at present a mode of saluting or congratulating among the Hindus. But in ancient times touching or shaking or holding by the hand *was* such a mode of expressing joy when two friends met. Conf :

समुपेत्याथ गोपालान् हास्यहस्तग्रहादिभिः ।
विश्रान्तं सुखमासीनं पप्रच्छुः पर्युपागताः ॥

*Bhâgavata Sk.* X. 65. 5; also *ibidem Sk.* I. 11. 22.

६६ चारणेभ्यस्त्वदीयं जयोदाहरणं श्रुत्वा. The Châraṇas are still a caste in Gujerath, who go about singing eulogistic songs, like their brother-caste the Bhâroṭyas or Bhâṭs. Last (1875) year's events at Baroda were in the songs of the Châraṇas not long after they occurred. Conf. *Raghuvaṁs'a* 11. 12.—जयोदाहरणम्. A panegyric in verse beginning with some such word as जयति, and ornamented with alliterations, and containing the eight cases. For the *Pratâparudra* defines it thus :

येन केनापि तालेन गद्यपद्यसमन्वितम् ।
जयत्युपक्रमं मालिन्यादिप्रासविचित्रितम् ।
तदुदाहरणं नाम विभक्त्यष्टाङ्गसंयुतम् ॥

अतिसृष्टा=दत्ता —मरुत्वते=इन्द्राय. Indra is called Marutvân because he is, as the Vedic poets say in their hymns, accompanied by the Maruts—certain gods, the gods of storms. The Maruts

aid him according to the Vedic hymns in achieving his exploits over the powers of darkness. In later Sanskṛit मरुत् has become the common name of any god, and is synonymous with देव.

६७ वसुधाधरकन्दराभिसर्पी, 'which spreads through the caves in a mountain side.' Cf. for the idea S'âkuntala VII. 4.

Ranganâtha : वीर्यं पराक्रमः। पक्षे भवाः पक्ष्याः पार्श्ववर्तिनः। पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिष्विति त्रिकाण्डी। द्विषतः शत्रून्। वसुधाधरः पर्वतः। कन्दरा दरी। विसर्पी (he appears to read कन्दराविसर्पी) प्रसरणशीलः। प्रतिशब्दः प्रतिध्वनिः। हरेः सिंहस्य। नागान् गजान्। हिनस्ति मारयति ॥

भिनत्ति 'disperses' 'terrifies.'

६८ अनुत्सेकः खलु विक्रमालंकारः, 'for modesty is the ornament of valour.' This is the literal sense. But there doubtless lurks in the words a compliment to King Vikrama the patron of Kâlidâsa: 'Modesty is the ornament of Vikrama.' The word विक्रम of all others which mean 'valour' is purposely used so that it may mean both 'valour' and 'Vikrama,' which is short for Vikramâditya. वीर्य as used in the stanza immediately preceding or शौर्य or पराक्रम would have suggested itself more naturally if 'valour' was the only sense which the poet had to convey.

७१ जनान्तिकम्. Ranganâtha : "जनान्तिकलक्षणं तु .

त्रिपताककरेणान्यान् अपवार्यान्तरा कथाम्
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥

इति साहित्यदर्पणादौ ॥

वैश्चयित्वैकमन्योन्यं द्वाभ्यां यत् खलु पठ्यते ।
जनान्तिकं तु तत् कार्यं त्रिपताकेन पाणिना ॥

इति सागरोपि ॥"

७२ वअस्स. This is the reading of all our MSS. and of Kâṭayavema. Ranganâtha reads महाराअ instead, which at first sight seems preferable on account of its being more respectful (*vide* II. १२८) than वअस्स. But see III. १२६, १३०, १३२. The first time Chitralekhâ speaks of the king (I.३६) he is राएसी, then he is महाराओ (I. ४०.) Even in the present passage he is वअस्स and महाराओ. The fact that Chitralekhâ is comparatively a stranger to the King is apparently no objection to the use by her of वअस्स, *first* because Chitraratha who has not spoken to him be-

fore at all calls him वयस्य in his very first address ( I. ६६ ), and *secondly* because वयस्य (or वअस्स) does not necessarily presume familiarity more than the English term 'friend,' which is a polite synonym for 'stranger.' It may also be added that the King was not a stranger to Svarga and its divine inmates.—महाराअस्स कित्तिं महिन्द-लोअं णेदुं, 'to take Your Majesty's fame to the world presided over by the great Indra,' *i. e.* to return to heaven.

७३ गम्यतां पुनर्दर्शनाय. This is a formal way of saying 'good bye.' Conf. the French '*au revoir*.' It is both rude and ominous to say simply गम्यताम् See V. ७९ and note thereon. Here, however, the words also express the hope of the King that the nymphs would see him again.

७४ उत्पतनभङ्गं रूपयित्वा। अम्हहे &c. The poet causes this obstacle to Urvas'î in order to give her an opportunity of taking a last and parting glance of the King. A similar scene occurs in S'âkuntala I.—एआवली (=एकावली) is a long gold or pearl neck-lace reaching up to the feet, such as is seen on the large statues of gods in the caves of Badâmî.

७९ दुम्मोआ विअ मे पडिहादि. It will be observed Chitralekhâ says this सस्मितम् 'smilingly.' She means jokingly to say that Urvas'î is fallen in love with Purûravas. Kâṭayavema : दिढं खु लग्गेत्यनेन उर्वश्या मनःसङ्गो[1] नाम द्वितीयावस्था सूचिता।

७६ एदं अत्तणो वअणं, scil. दिढं खु लग्गा। दुम्मोआ विअ मे पडिहादि ।...जदिस्सं...। —The promise that Chitralekhâ has given in the words जदिस्सं दाव to help Urvas'î in her love of the King.

७८ अपाङ्गनेत्रा, 'having her eyes directed towards their ends,' 'taking side looks.' Literally 'whose eyes are in their corners.' अपाङ्गनेत्रा means 'looking back towards the ear,' or ogling, अपाङ्गयोर्नेत्रे यस्याः सा or, as my friend Mr. V. S. Apte would have, अपाङ्गयोः प्रेरिते नेत्रे यया सा. The epithet can also be taken to mean 'in whose eyes Love resides' (अपाङ्गः कामो नेत्रयोर्यस्याः सा), 'having love-inspiring eyes.' Ranganâtha : परिवृत्तमर्धं मुखं यस्या अत एव अपाङ्गयुक्ते यस्या एतादृशी दृष्टा। यद्वा अपाङ्गो मदनस्तज्जनके नेत्रे यस्यास्तादृशी।

पुनरप्यद्य Once more today, again. Before he had seen her परिवृत्तमुखी in the chariot when she said समदुक्खो पिबइव्व &c,

---

[1] MS. मनस्यंगौ.

On this stanza Kâṭayavema observes: अत्र बीजस्य दृढीकरणात्[1] परिन्यास इति संध्यङ्गमुक्तं भवति । तत्रैव अर्थानुकूल्येन सुखाप्तेर्गम्यमानत्वात् प्राप्तिर्नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥.

७९ सुरेन्द्रस्य कृतापराधान्–सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः— कृतसुरेन्द्रापराधान्. We find many instances of such a समास in Kálidâsa's works. लवणाम्बुराशौ, 'into the sea.' Literally, 'into the salt sea,' as opposed to the other seas of milk, curds, honey &c.

वायव्यमस्त्रम्. वायुर्देवतास्येति वायव्यमस्त्रम्, 'your missile presided over by the god Vâyu.' Probably a missile that was sent off with a *mantra* or incantation from the Veda addressed to the god Vâyu. In post-Vedic times verses originally addressed as simple prayers to the gods came to be used as charms and incantations, and were believed to be of magic effect under the powers of the deity to whom they referred.

८२ अहो &c. Kâṭayavema: अहो नु खलु दुर्लभाभिनिवेशि मनः* (he apparently reads मनः for मदनः) इत्यत्र बीजस्य अनुसंधा[न]वत्त्वं......आदानं नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति.

दुर्लभाभिनिवेशी causing one to ardently long for an unattainable object. Cf. Mâlavik. III. भगवन्संकल्पयोने प्रतिबन्धवत्स्वपि विषयेष्वभिनिवेश्य &c.

पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती, 'flying up into the middle region of her father,' *i. e.* 'into the sky.' पितुः, नारायणस्य, referring to the identification of the sage Nârâyaṇa with the god Vishṇu. And the sky is the third region of Vishṇu. For in the hymns of the *Ṛigveda* the sun or the sun-god is poetically described as traversing the universe in three strides or paces (पदानि); these being *first* the rise of the sun on the horizon, *second* the ascending on the highest part of heaven at mid-day (परमं पदम्) and *third* the setting in the west in the evening. Vishṇu was originally only a name of the sun, and it is merely a figure of speech to speak of the firmament as being the middle stride or pace of the sun. Vishṇu being subsequently elevated into an independent deity he naturally retained all the poetical concepts that belonged to him when he was only a form of the sun-god. Hence he came to be called *Trivikrama*, that is, 'three-paced,' an attribute

---

1 MS. दृढीकरापरन्यास.

which, as we have already seen, belongs to the sun-god. Then the ancient Ṛishi Nârâyaṇa having been identified with Vishṇu all the attributes and poetical concepts of the latter are assigned to him. Hence comes the sky to be spoken of as the middle pace (मध्यमं पदम्) of Urvas'î's father. See *Vedârthayatna* Maṇḍala I. hymn 22, verses 16–20 and notes *ad. loc.* Here the allusion is to the middle or second of the three steps of Vishṇu in his वामनावतार. With the first step the earth was filled, with the second the heaven was filled and with the third the demon Bali was pressed down.

On the periphrastic name पितुः पदं मध्यमम् for आकाशम् see *Raghuvams'a* XIII. 1. where, however, 'आत्मनः (=विष्णोः) पदम्' signifies the sky without the adjective मध्यमम्, but with the adjective शब्दगुणम्. See our note *ad. loc.*

Conf. Kâṭayavema: एषा मन इत्यादि। एषा सुराङ्गना पितुर्नारायणस्य मध्यमं पदमाकाशमुत्पतन्ती उद्गच्छन्ती सती मे शरीरात् मनः चित्तमाकर्षति। अत्रोपमामाह। राजहंसी खण्डिताग्रात् मृणालात् बिसात् सूत्रमिव तन्तुमिव॥

तन्तुमिव इत्यत्र राज्ञो वृद्धमनःसङ्गो नाम द्वितीयावस्थेत्यनुसंधेयम्।

अत्र उर्वश्यादिनिर्गमेन वस्तुविच्छेदे सति राज्ञो मनःसङ्ग उत्तराङ्कवस्तूपयोगित्वाद् बिन्दुरित्यनुसंधेयम्। अत्र उपक्षेपादिषु संध्यङ्गेषु कतिचिदेव कविनोक्तानि न त्वितराणि। तथापि न दोषः।

न्यूनमप्यत्र[1] यैः कैश्चिदङ्गैर्नाट्यं न दुष्यति[2]।
यद्युपात्तेषु[3] संपत्तिराराधयति तद्विदः॥

इति वचनात्।

अत्र उदात्तनायकस्य राजर्षेः पुरूरवसः साधारणनायिकायामुर्वश्यामनुरागो[4] वर्णयितुमनुचितमिति नाशङ्कनीयमस्या दिव्यत्वात्। यथोक्तं वसन्तराजीये।

या काचिन्नायिका राज्ञः सा दिव्या स्यान्न भौमिका॥

इति॥ तथा च भारतीये। [अध्याः° २३]।

---

1 MS. नून°.
2 MS. नटयिष्यति for न दुष्यति.
3 MS. यद्युदात्तेषु संपत्तिराधायति तद्विधः।.
4 MS. °नायकायाम्.

दिव्यवेश्याङ्गनायाश्च[1] राज्ञा भवति संगमः ।
वाच्यापि वेश्या साप्यत्र यथैव कुलजा तथा ॥
यदा मानुषसंयोगो दिव्यानां योषितां भवेत् ।
तदा सर्वत्र कर्तव्या ये भावा मानुषाश्रयाः ॥
शापभ्रंशात्[2] तु दिव्यानामङ्गनानां यदा भवेत् ।
मानुषैः सह संयोगस्तदैवमुपसर्पणम् ॥
पुष्पैर्भूषणजैः शब्दैरदृश्या सा विलोभयेत् ।
पुनः संदर्शनं[3] दत्त्वा क्षणादन्तर्हिता भवेत् ॥
दिव्याभरणमाल्याद्यैर्लेखसंप्रेषणैरपि ।
ईदृशैरभ्युपगमैः समुन्माद्यस्तु नायकः ॥
उन्मादनात् समुत्पन्नः कामो रतिकरो भवेत् ।
स्वभावोपगतो लोके नात्यर्थं भावितस्तथा ॥
ये भावा मानुषाणां तु यद् गतं यच्च चेष्टितम् ।
तत् सर्वं मानुषान्[4] प्राप्य कर्तव्यं[5] दैवतैरपि ॥

This quotation is intended by Kâṭayavema to show that our poet has followed the conventional rules of composing a drama laid down by authors on dramatic literature It would, however, seem doubtful whether the hard and fast rules were derived from plays like ours or whether even the early poets slavishly followed the laws laid down for their guidance by the critics. But there can be no doubt that so far as Bharata (though perhaps not the particular version quoted from by Kâṭayavema) is concerned, Kâlidâsa was by far his junior—perhaps by many centuries. See II. १२४, and III. १–१४, where our author calls Bharata a Muni, showing that in his time even Bharata was regarded as having flourished many ages before.

सुराङ्गना, 'this goddess.' See note suprâ on सुरस्त्री, ८.

उत्पतन्ती. So the राजहंसी too flies up into the air carrying the film from the stalk of the waterlily. There is nothing in the text directly corresponding to the epithet खण्डिताग्रात्. Perhaps the body pierced with the arrows of love and rendered helpless may be taken to correspond to खण्डिताग्र मृणाल.

---

1 MS. दिव्यवेश्यांगना राज्ञां भवति संगमः ।. The *Bhâratîya* (Adh. २३) does not give the first couplet.

2 MS. has only one line in place of this couplet, thus : कार्यो मानुषसंयोगः तथा चैवोर्पणम् (sic.) ।.

3 MS. पुनः संदर्शनत्वाच्च क्षणाद् &c. 4 MS. मानुषीं. 5 MS. कार्यं दिव्यैरपि द्विजः.

# ACT II.

१ Ranganâtha: इदानीं विदूषकमुखेन अग्रिमकथासूचनार्थं विदूषकप्रवेशमाह तत इति ।

विदूषकलक्षणं तु

विकृताङ्गवचोवेषैर्हास्यकारी विदूषकः ॥

विश्वनाथकविराजोप्याह ।

कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेषभाषाद्यैः ।
हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः ॥

स्वकर्म भोजनादि । सागरोप्यगदत् ।

वयस्यकश्चाड्डपड्डः स एव च विदूषकः ।
अन्तःपुरचरो राज्ञां नर्मामात्यः प्रकीर्तितः ॥

इति ॥

णिमन्तणोवाअणेण—So we read with A N $N_2$ B P–5 of our MSS.—(like a Brahmin bursting) with the presents of sweetmeats (he has had) at the invitations.

Kâṭayavema: कविरिदानीमङ्कमारभमाणः कथासंपुटनार्थं प्रथमं प्रवेशकं प्रस्तौति......ही ही भो णिमन्तणिक्कपरवसो बम्हणो विअ राअ-रहस्सेण उग्घाडिअमाणो ण सक्कुणोमि आकिण्णे अत्तणो जीहं रक्खिदुं ॥ ही हीति विदूषकहर्षनिपातः ही ही वैदूषक इत्युक्तत्वात् । ...आकीर्णे जनसंपाते...... । He reads विमाणपडिछ्छन्द-परिसरे for our विमाणुछ्छङ्ग-परिसरे and observes: प्रतिच्छन्द इति तस्य प्रासादस्य संज्ञा. Whether it is विमाणुछ्छङ्ग or विमाणपडिछ्छन्द, or देवछ्छन्द as read by Ranganâtha (who reads देवछ्छन्दअ-पासादे and observes: देवच्छन्दक इति प्रासादनाम), it is the name of a palace. आकीर्ण is used in our passage as a substantive in the sense of 'crowd'.

कज्जासणादो from the seat, seated on which he settles disputes and dispenses justice. कज्जा is still used in modern Marathi for any legal dispute. As modified into काज it merely means any ordinary work (कामकाज). The Sanskṛit form is कार्य which is

both an ordinary and a legal word. संवाद (संपात) crowd or gathering ( of people ).

परिक्रम्य, 'going about,' 'having walked about.' This means that Vidûshaka moved about on the stage in order to show that he proceeded to the palace called विमानोत्सङ्ग, and when he stopped, the spectators were to imagine that he has reached it. It must not be inferred that the way from where Vidûshaka found himself in the crowd to that palace was a circuitous one; but the particle परि has reference to the necessarily small size of the stage on which he could only *walk about* to show that he proceeded to the palace.

२ देवीए कासि-राज-पुत्तीए, 'by Her Majesty the daughter of the King of Kâs'i.' The Queen is meant of course.—भअवदो अक्कस्स उवथ्थाणं करिअ पडिणिवुत्तो. See note on 1. १०.

तस्स पिअ-वअस्सादो अज्ज-माणवआदो, 'from his dear friend the Brâhmaṇ Mâṇavaka.' तस्स=अज्जउत्तस्स.

कहं खु मए बम्ह-बन्धू अदिसंधेओ, 'but how shall I overreach that wretch of a Brâhmaṇ'; 'trick the secret out of him.' बम्ह-बन्धू is said here in contempt of Vidûshaka. All Brâhmaṇs following what occupations soever were not equally honoured even in ancient times.

परिक्रम्य. This is intended to show that she is looking about and searching for him.

आलिहिदो वाणरो विअ *i. e.* like a monkey drawn in a picture, like the picture of a monkey. So motionless.—किंपि तुण्हि-भूदो, 'sitting silent owing to some cause or other.' See below १४ and our note *ad. loc.* किंपि does not mean 'somewhat,' because he was so perfectly silent and quiet as to resemble a picture and not a living being. Of the word मन्तयन्तो which the European and the Calcutta Editions all read after किंपि there is no trace in Kâṭayavema nor in our eight MSS. except one not the best, and which may have had it inserted from one of the printed texts. The simile आलिहिदो वाणरो विअ ought of itself to throw suspicions of spuriousness on the additions of that word, which may have been suggested by the words किंपि.

३ °चेडिअं. Conf. the Konkaṇi चेडूं a little woman, or daughter.—तं राअ-रहस्स = तद् राजरहस्यम्, 'that secret of the King,' which the King has communicated to me. Mark the form तं, formed from the more frequent forms of सो such as ते &c. on the analogy of neuter adjectives from masculine adjectives, instead of being derived or corrupted from तत्. This तं which must have been pronounced originally as तं the accus. sing. of स mas. before र or स or ह, and then simply त with a nasalization, is the direct origin of the Marâṭhî neuter तें, the evolution of which out of the latter pronunciation is easily understood when we call to our aid the Konkaṇî neuter तां as in तां पाणी instead of तें पाणी.

संगीद- वावारं उज्झिअ कहिं पत्थिदा सि. Nipunikâ was not a mere slave, but a servant girl whose duty it was to learn to sing and dance as much as to attend upon her mistress the Queen.

५ किं तत्तहोदी आणवेदि, 'what are the commands of Her Majesty?' Though it may be a request, the message of a person of high rank is spoken of as a command. The question really means 'What does Her Majesty say?' In our own day we have expressions like आप साहेब हुकुम करोछो तेम, 'as your Honor commands' *i. e.* says. Correspondingly the words of a subordinate or of one of lower rank even when no request is meant but a simple statement of facts, is always spoken of as an arza *i. e.* an humble petition: हुं अर्ज करूंछुं के. (Conf. *suprá* I. ७२ उव्वसी विण्णवेदि instead of कहेइ or भणादि). In a similar manner the presence of a great man is expressed by a high word which means 'shines brilliantly' (विराजते, विराजेछे Guj.) while that of a low man by a word which means 'is dead'! E. g. आ गाममां कोय भंगी मुवो छे के नहीं? 'Is there a Bhangi an outcaste, a sweeper) dead in this village or not?' = 'Does there exist a Bhangi in this village or not?'

६ देवी भणादि &c. None of our Mss. give the reading of the existing editions देवी भणादि जधा अज्जस्स मम उवरि अदक्खिण°. This use of the particle जधा does not appear to be quite Sanskṛit, certainly not to accord with the style of Kâlidâsa. Then again nearly the same may be said of अवलोअदि which they read for उवेक्खदि. Kâṭayavema has: देवी भणादि सदावि अज्जो मइ वक्खवादी ण कदावि मं अणुभूद-वेदणं सुदुक्खिदं उवक्खिदित्ति।

Translate, as the reading stands: 'Her Majesty says you have always been her friend and that you never neglect her when she is in distress owing to any unusual suffering.' Nipuṇikâ means that the Queen is now suffering from such a distress, and that he ought to assist her on this occasion too. The trick is wholly Nipuṇikâ's own, as all she was told to do by her mistress was to learn the cause of the King's coldness towards her ( the Queen ), and she was only a while ago thinking how best she might deceive Vidûshaka out of his secret.

७ किं वा &c. 'May it be that my friend has done anything to offend Her Majesty?'

८ जं-णिमित्तं = यस्या निमित्तेन, 'on account of whom.' This too is Nipuṇikâ's own trick.

९ जीहा-जन्तणेण, *lit*: 'by restraining my tongue' *i. e.* by making the strong effort which I have to make in order to keep the secret. Vidûshaka means that it causes him pain to make the necessary effort to keep the secret.

मंपि विणोद-विमुहो दिढं पीडेदि, 'averse to recreation he very much troubles me too.' It is the duty of Vidûshaka to keep the King in good humour, but owing to the latter's love for Urvas'î nothing that Vidûshaka can do pleases him. Hence his trouble.

११ विण्णवेहि तत्तभोदिं, 'inform Her Majesty.' The existing editions and reprints read this speech thus: णिउणिए विण्णवाहि मम वअणेण कासिराअ-दुहिदरं। परिस्सन्तो म्हि इमाए मिअ-तिण्णाए पिअ-वअस्सं णिवत्तावेदुं। जदि भोदीए मुह-कमलं पेक्खिस्सदि तदो णिअत्तिस्सदित्ति. It is necessary only to observe that परिस्सन्तो म्हि णिवत्तावेदुं either in the sense of 'I am too tired to bring him back,' or in that of 'I am tired by trying to bring him back,' does not appear to be correct Sanskrit or Prâkṛit. Secondly, the message Vidûshaka sends would be almost absurd since the complaint of the Queen is not that the King does not see her ( her lotus-like face as Vidûshaka gallant-like puts it ) but that he is cold. It is cold consolation, therefore, to the Queen that Vidûshaka should send word to her that when the King sees her he will give up his chase of the mirage. None of our eight MSS. countenance the reading.

Kâṭayavema has : णिउणिए विण्णवेहि तत्तहोदीए। जदिस्सं दाव मिअ-तिण्णाअदो णिव्वत्तेदुं वअस्सं तदो देवीं पेक्खिस्संति, which almost wholly agrees with our text.

१३ आ लोकान्तात्. Observe that the words आ लोकान्तात् प्रतिहततमोवृत्तिरासां प्रजानाम् must be referred both to the sun and to the King, literally in the former case and figuratively in the latter where प्रतिहततमोवृत्तिः means 'having suppressed crime and wrong.

Ranganâtha: आ लोकान्तादित्यारभ्य पास-पडिवत्ती होमीत्यन्तेन चूलिकया राजगमनरूपार्थसूचनम् ।

अन्तर्जवनिकासंस्थैश्चूलिकार्थस्य सूचनम्

इति दाशरूपकीयादितल्लक्षणात् ॥

आ लोकान्ताद् इति । आ लोकान्तात् लोकान्तमभिव्याप्य आसां प्रजानां प्रतिहततमोवृत्तिः निरस्तपापाचरणः । यद्वा आ लोकान्ताद् आलोकनमात्राद् आसां प्रजानां जनानां प्रतिहततमोवृत्तिः । राज्ञः अतिधार्मिकत्वात् तेजोवत्त्वाच्च । यदालोकनमात्रेणैव दण्डादिभयेन प्रजाभिः पापाचरणं न क्रियत इति भावः । यदालोकनादपि जनान् पापं न पश्यतीति वा पुण्यत्वम् ( D उन्नत्वं ) ।

अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।
दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत् सदा बुधः ॥

इति ॥ पक्षे आलोकान्तात् प्रकाशस्वरूपात् । तमोवृत्तिः अन्धकारावस्थानम्

लोकस्तु भुवने जने ।

इति त्रिकाण्डी ॥

स्वरूपेन्तं मतं क्लीबं न स्त्री प्रान्तेन्तिके त्रिषु ।

इति विश्वलोचनः ॥

एको ज्योतिषामधिपतिः सूर्यः क्षणं व्योममध्ये तिष्ठति । मध्याह्नसमय इति अर्थात् । अहो दिवसस्य षष्ठे काले भागे त्वमपि विश्रान्तिं लभसे विश्रामं प्राप्नोषि । षष्ठे स्वैरविहारो मन्त्रो वा सेव्य इति नीतिकृतश्चाणक्यादयः ॥

Conf. Kâṭayavema : आ लोकान्ताद् इत्यादि । आ लोकान्तात् लोकस्यान्तः तस्मात् । आ लोकपर्यन्तमित्यर्थः । आसां प्रजानां प्रतिहततमोवृत्तिः प्रतिहता निरस्ता तमसो ध्वान्तस्य तमोगुणस्य च वृत्तिः व्यापारो येन स तथोक्तः दिनकृतः सूर्यस्य तव च अधिकारो नियोगः तुल्योद्योगः समानव्यापारः समानकर्मा नः संमतः किं च ज्योतिषां त्विषाम् अधिपतिः सूर्यः व्योम्नि मध्ये क्षणमात्रं तिष्ठति आस्ते ।

---

1 MS. तस्मात्कर्म.

सूर्यो मध्याह्ने क्षणमात्रं विश्राम्यतीति पौराणिकप्रसिद्धिः । त्वमपि दिवसस्य षष्ठे भागे अष्टधाविभक्तस्य[1] षष्ठांशे आत्मनश्छन्दवर्ती स्वेच्छावर्ती स्वतन्त्रस्तिष्ठसि । तथा चोक्तं वरदराजीये राजधर्मे ।

दिवसस्याष्टमं [2]भागं मुक्त्वा भागत्रयं तु यत् ।
स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ॥

दिवसमष्टभागं कृत्वा प्रथमभागमग्निहोत्रार्थं ब्राह्मणतर्पणार्थं[3] [च] मुक्त्वा अनन्तरं भागत्रयं व्यवहारकाल इति ॥

तथा च मनुः ।

हुत्वाग्निं[4] ब्राह्मणानार्च्य प्रविशेत् सुशुभां सभाम् । इतिं [मनुः ७. १४६] ।

अनन्तरकालकर्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः ।

व्यवहारांस्ततो दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत कामतः । इति ।

तदनन्तरकालकर्तव्यमाह मनुः ।

भुक्तवान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह । इति [मनुः ८. २२१] ॥

Translate : 'Thy power and that of the sun appear to us to do similar work—thine driving away tbe criminal tendencies of these thy subjects beyond the confines of the kingdom, as that of the sun drives away the darkness in which the people are beyond the limits of the world. This lord of splendors, (the sun), rests [at midday] for a moment in the middle of the sky, and thou too followest thy own will at the sixth division of the day.'

The 'sixth division of the day' is that which commences at 1.30 P. M. and lasts till 3 P. M., the day being divided into eight parts of three and three quarters of a Ghaṭikâ each. As for the King's one and half hours of rest, see *Das'akumâra-charîta* VIII. "षष्ठे स्वैरविहारी मन्त्रो वा सेव्यः । सोऽस्यैतावान् स्वैरविहार-कालो यस्य तिस्रस्त्रिपादोत्तरा नाडिकाः ।"

---

1 MS. °विभक्ताशेषांशे for °विभक्तस्य षष्ठांशे which is conjectural.

2 MS. भागमुक्त्वा.

3 MS. °तर्पणार्थमुक्त्वा.

4 MS. हुताग्निं ब्राह्मणानर्च्य.

तिष्ठत्येष क्षणमधिपतिः &c. does not refer to the time of the day when the King gets up from his seat in the Court of Justice. He must have left the court at about 10 A. M. if not earlier as the subsequent events mentioned in this 2nd Act would take up about 2 hours, and the act ends with a description of the mid-day ( 12 noon ).

१४ प्रवेशकः. Ranganâtha: प्रवेशक इति । विदूषकप्रवेशोत्तरमेतावत्संदर्भः प्रवेशकपदेनाभिधीयते ।

द्विधा विभागः कर्तव्यः सर्वस्यापीह वस्तुनः ।
सूच्यमेव भवेत् किंचिद् दृश्यश्रव्यमथापरम् ॥

इति पूर्वमुक्तम् ।

अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् ।
विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः ॥

एवं पञ्चभिः अभिनेयपात्रप्रवेशं सूचयेदित्यभिहितानां विष्कम्भकादीनां लक्षणानि शुद्धमिश्रादिभेदाश्च सोदाहरणा दशरूपकादौ विस्तरेण प्रतिपादितास्तत एव अवगन्तव्याः।......संक्षेपस्तु। अधमपात्रेण पात्राभ्यां वा प्राकृतभाषिभ्यां सूच्येतिवृत्तसूचनं प्रवेशक इति । उक्तं च धनिकेन ।

तद्वदेवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।
अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥

इति । तद्वदेवेति विष्कम्भकलक्षणोक्तं भूतभविष्यदर्थज्ञापकत्वं संक्षिप्तार्थत्वं चात्र अतिदिश्यते । अङ्कद्वयस्यान्तरिति प्रथमाङ्कस्य निषेधः । यद्यपि चात्र अङ्कद्वयस्यान्तरिति अविशेषेण प्रथमान्ताङ्कयोः प्रवेशनिषेधोवगम्यते तथापि शेषाङ्के सर्वत्र तद्दर्शनात् प्रथमाङ्क एव केवलमस्य निषेध एतल्लक्षणकृतामभिप्रेतः । तथा च देवपाणिविरचितदशरूपकटीकायां साहसाङ्कीयटीकासंमतिरपि ।

नासूचितस्य पात्रस्य प्रवेशः क्वचिदिष्यते ।
प्रवेशं सूचयेत् तस्मादमुख्याङ्के प्रवेशकात् ॥

मुख्याङ्कः प्रथमाङ्कः । एतेन मुख्याङ्केतराङ्के प्रवेशको बोद्धव्य इति । वस्तुतस्तु प्रवेशकोत्तरभाविनो ग्रन्थस्य अङ्कशब्दवाच्यत्वादन्त्याङ्केपि अस्य अङ्कद्वयान्तर्वर्तित्वं घटत एवेति युक्तः प्रथमाङ्कमात्रे निषेधः इत्यलं पल्लवलीलया ॥

१९ Construe: मकरकेतोः अवन्ध्यपातेन बाणेन कृतमार्गं [यत्] मे हृदयं [तत्] सा सुरलोकसुन्दरी आ दर्शनात् प्रविष्टा [अस्ति] ॥

आ दर्शनात् 'ever since I saw her.'

कृतमार्गम् = विद्धम्, 'in which a breach was made, [as if for her to enter], by the unmissing shaft of the Makara-bannered [Cupid].'

१६ तवस्सिणी कासि-राअ-उत्ती, 'the poor daughter of the King of Kâs'i. See *Mâlavikâgnimitra* IV. ६१ and our note *ad. loc.* Vidûshaka's remark commiserating the Queen is in harmony with the promise he has made to Nipuṇikâ that he will endeavour to dissuade Purûravas from running after the mirage. See II. ११.

१७ रहस्यनिक्षेप:, 'the secret entrusted to you.' Literally, 'the deposit of the secret.'

२४ पञ्च-विहस्स. Conf. Kâṭayavema: 'अभ्यवहारस्य पञ्चविधत्वं भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यपानीयभेदेन.' 1. Things to be chewed and then eaten (भक्ष्य), like bread. 2. Things to be eaten without chewing ( भोज्य ), such as rice. 3. Things to be licked ( लेह्य ) like thin liquid condiments, such as what are called रायतीं in Marâṭhî. 4. Things to be sucked (चोष्य), such as mango-pickles. 5. Things to be drank (पेय), such as milk.—विणोदेदुं, infinitive used passively, 'to be driven away,' 'to be removed.' Conf. Ranganâtha : शक्यं श्वमांसादिभिरपि क्षुत् प्रतिहन्तुमिति महाभाष्यकारप्रयोगादुत्कण्ठा विनोदयितुं शक्यमिति साधु ।.

२६ दुर्लभप्रार्थन: = दुर्लभं प्रार्थनं यस्य स:, 'desiring an object difficult to obtain.'—आत्मा, 'myself.'—विनोदयितव्य:. Mark that the root विनोदय् is used in the sense of to divert, to entertain, to please, whereas in the previous speech it is used in its literal sense of driving, removing ( दूरीकर्तुम् ).

२६ णं भवं &c. 'Has not Urvas'î seen you?' Literally, 'Have you not been within the range of Urvas'îs sight?' This question is suggested to Vidûshaka by the epithet दुर्लभप्रार्थन: in the previous speech. By asking the question Vidûshaka means to say that if Urvas'î has seen the King she must have fallen in love with him, as he is so good, great and lovable. Ranganâtha : तर्कयामि । यतस्त्वमेतादृश: अनिर्वचनीयसौन्दर्यस्तद्दृक्पथं गतश्चेदवश्यं त्वयि बद्धभावा सा न ते दुर्लभेति भाव: । * * * To this the King replies that it is only Vidûshaka's kindness and love for him (the King) that makes him think him a fit object of Urvas'î's desire; in fact, however, he is not, he thinks, worthy of her.

२९ पक्षपातोयमवधार्यताम्, 'you must know that this *viz.* that you say ण खु सा दुल्लहा is [suggested by] your affection for me.'

३० वड्ढिदं मे कोदूहलं, 'my curiosity is increased.' Vidûshaka means he is astonished to hear Purûravas speak so highly of Urvas'î.'

किं तत्तभोदी उव्वसी &c. 'What? Is Urvas'î without a peer in beauty as I am in deformity.' Vidûshaka is always so ugly and deformed that, as Nipuṇikâ has already told us, he looks like a monkey. He himself says he looks like a monkey. See *infrâ* V. ६४ अस्सम-वास-परिचिदो एव्व साहामिओ. See also *Mâlavikâgnimitra*, IV. १८८ साहु रे पिङ्गल-वाणर । सुट्ठु परित्तादो तुए सपक्खो, and our note thereto. Vidûshaka is always outspoken see S'âkuntala VI. मयापि मृत्पिण्डबुद्धिना तथैव गृहीतम् ।

३१ माणवक &c. 'Mâṇavaka, I assure you, it is impossible to describe her beauty fully as to all her limbs. Hear me, therefore, I will describe her as a whole.'

३२ आभरणस्य &c. Kâṭayavema :—'आभरणस्येत्यादि । तस्या उर्वश्या वपुः आभरणस्य हारकेयूरादेराभरणं मण्डनम् । एतत्संबन्धेन ( *i. e.*, उर्वशीवपुःसंबन्धेन ) आभरणस्यापि शोभातिशयो भवतीत्यर्थः । प्रसाधनविधेश्चन्दनचर्चादेः (*i. e.*, = चन्दनलेपनादेः) प्रसाधनविशेषः । उपमानस्यापि चन्द्रादेरपि प्रत्युपमानम् । चन्द्रादयः) कीदृशा इति जिज्ञासायामुर्वश्या मुखाद्यवयवास्तेषामुपमानानि भवन्तीत्यर्थः । वपुःशब्देनावयवा लक्ष्यन्ते ॥'

Translate : 'Her form is the ornament of ornaments, the decoration of decorations, and my friend, the standard of standards.' प्रसाधनविधि does not mean the *act* of decorating but a decoration, a thing that is made use of as decoration. The decorations alluded to are such as sandal-wood paste besmeared on the person or yellow pigment or saffron applied to particular parts of the person, and the application of scents. प्रसाधनविशेषः 'the excellence of decoration' *i.e.* विशिष्टं प्रसाधनं प्रसाधनविधेः =प्रसाधनस्य विशिष्टप्रसाधनम्, 'the excellent decoration of decorations.' That is, ornaments and decorations beautify other girls, but this one herself beautifies those very ornaments and decorations. Other girls are fair like the moon and soft like the flower, but this one is the standard to which the moon and the flower, are compared.

३४ दिव्व-रसाहिलासिणा चादअ-व्वदं गहिदं. चादअ-व्वदं means, 'the vow of a *Châtaka*,' which even when exceedingly thirsty will never drink any water lying on earth, but will look up towards the sky and continue crying piteously till it should rain and the rain-drops fall into its mouth. As applied to the *Châtaka* bird दिव्व-रसाहिलासिणा means 'yearning for heavenly water' and as referred to the King it means 'yearning for heavenly love,' Urvas'î being a celestial damsel, the word रस favouring such a *double entendre*. The *Châtaka* is not a fabulous bird. It is a small bird, smaller than the smallest dove, has a long tail, and combines in itself the black, the yellow and the white. It has a long crest on its head, of the shape of a bow with an arrow stretched on it, which is supposed to prevent it from bending its head by coming opposite the beak and thereby to prevent it from drinking water lying on the ground—or any water to drink which the beak is to be lowered, and which crest village mythology says it obtained as a punishment for having in a former life cruelly prevented her daughter-in-law from drinking water because of some trivial mistake. The village myth says she was a harsh and cruel mother-in-law and punished her son's wife for every little fault. One of the punishments was, not to allow her daughter-in-law to drink water when thirsty. One day while panting with thirst the daughter-in-law was ordered to give water to the house cattle in a *Koḷam̃bi* (a long portable wooden trough) but not to drink the water herself. She went to the cattle-shed and after giving water to the cattle was drinking the remainder herself, when the mother-in-law, who was watching her secretly, observing her, suddenly came up, and seizing the *Koḷam̃bi* broke it on the girl's head. The girl died on the spot and the curses of her departing spirit condemned her oppressor to a life of perpetual thirst. The cruel mother-in-law was instantly metamorphosed into a bird and the *Koḷam̃bi* into a crest to prevent her from drinking water. Hence it is the *Châtaka* has to remain thirsty for nine months and anxiously watch for rain-drops falling from heaven. The *Châtaka* has a shrill but not unpleasant cry which resembles the words पावसा गो! पावसा गो! Oh rain! Oh rain! In the present passage and generally in

poet-mythology the idea is that the *Châtaka* will not, not that it *can* not, drink earthly water. The *Châtaka* is heard crying in the rainy season:

Ranganâtha quotes :

दार्वाघाटस्तु सारङ्गः स्तोककश्चातकः समाः ।

इति त्रिकाण्डी ॥

The additional words ता दाव तुमं कहिं पश्थिदो are given only by two of our MSS. and omitted by all the others. Kâṭayavema has them : ता कहिं दाणिं पश्थिदो सि·

३९ विविक्तादृते &c. The King does not mind Vidûshaka's remark, and asks him to go with him to the "Pleasure-Garden," to which he asks him to lead the way. मार्गमादेशयतु does not mean that the King did not himself know the way thither; but Kings and great men never go out alone, and their attendants go forth before them to clear the way for them. And मार्गमादेशयतु simply means 'clear the way to the Pramadavana,' 'go with me to &c.'

On प्रमदवन Ranganâtha quotes:

'स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ।'

इति [त्रिकाण्डी] ॥

A garden attached to the Palace so laid out and arranged that the ladies of the Palace may walk about in it without being disturbed by strangers.

३६ का गदी, 'what escape [is there]?' I must do so. This unwillingness to obey the King's command is in keeping with Vidûshaka's promise to the Queen that he will try to dissuade him from his chase of the mirage. Conf. II. ११.

एदेण &c. 'This breeze, as if deputed by the Pramadavana, comes forward to meet you, its guest.' The words भवं आअन्तुओ, so clear and beautiful, have given way to an exceedingly corrupt reading in all the existing editions except Bollensen's (who, however, misreads आगण्तुणा for आअन्तुओ ). The simple word भवं has been miscorrected into भवे ( =भवेत्! ). Kâṭayavema, however, reads with us.

All that Vidûshaka means is this : 'here is a cool breeze from the south; it seems to me as though sent forward by the garden (from the direction of which it comes) to meet us and to welcome us its ( the garden's ) guests into it.'

१७ उपपन्नं &c. 'That is a fit epithet for this breeze.' The epithet referred to is दक्षिण in the previous speech of Vidûshaka, who himself uses it in a double sense ( Conf. Ranganâtha : दक्षिणदिगागतेन वायुना अनुकूलेन च ) of 'southern,' and 'solicitous-to-oblige,' especially 'attentive-to-ladies,' being an epithet usually applied to lovers (दक्षिणाः कामिनः ) who even when they are really loving one do not fail to please another sweet-heart by their kindness and solicitous attention ( दाक्षिण्यम्. )

The King understands the adjective दाक्षिण in the latter sense, being in a condition of mind not fitted to understand it otherwise, and says that the epithet is a proper one. For says he ( st. 4.), 'impregnating this Mâdhavî and making the Kaundî creeper dance, he (Vâyu) appears to me like a lover on account of his combining in himself love [to one] and kindness [to another.]' Mâdhavî is a creeper, also called Vâsantî, or (as both the names signify, मधु=वसन्त) 'the spring-creeper, the creeper flowering in spring.' The poet means that when the southern breeze blows the Mâdhavî begins to get drops of sweet nectar in its flowers ( see below note to II. ४७ on अदिमुत्त ) and the Kaundî, tall and thin, shakes about with the breeze. The former natural phenomenon is invested by the poet with the poetic garb that the nectar drops are semen drops, and the motions of the Kaundî with the poetical notion that they are the movements of a dance. The allusion is to a Kâmî who has two sweet-hearts, one of whom grown up and somewhat elderly, and the other still very young, and who therefore impregnates the latter and pleases the former only by dancing with her. The Mâdhavî is here compared to the young sweet-heart and the Kaundî or Mâghî ( *i. e.* flowering in Mâgha, two months before spring, and therefore somewhat old in spring ) to the elderly sweet-heart. दाक्षिण्यम् is defined by the *Sâhityadarpaṇa* as दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्तनम् 'so conducting one's self in action and speech as

to please another.' A Kâmî who pays all kinds of attentions to a lady and tries to please her, whatever his failures or offences in the shape of his love to another lady, is called दक्षिण. Conf. *infrâ* III. ९२ अइ मुध्धे अण्ण-संकन्त-प्पेम्माणो णाअरिआ अहिअं दक्खिणा होन्ति। When a Kâmî has more sweet-hearts than one, he sings with one, dances with another, dines with a third and so on, so as to be agreeable (दक्षिण) to all.

There is a somewhat objectionable play on the word स्नेह which means both softness, love, and also *semen*. स्नेह is to be referred to निषिञ्चन् माधवीमेताम् and दाक्षिण्यम् to कौन्दीं नर्तयन्.

योगात्, 'owing to the combination of.' स्नेह (in both its senses) and दाक्षिण्य are the chief qualifications of a कामी. Hence स्नेहदा-क्षिण्ययोर्योगात्.

Conf. Kâṭayavema: निषिञ्चन्नित्यादि। माधवीं वासन्तीं निषिञ्चन् प्रसवाधा-नवतीं कुर्वन्नेतां कौन्दीं लतां च वर्तयन् (that is what he reads for नर्तयन्) व्यापारयन् स्नेहदाक्षिण्ययोर्योगात् माधव्यां स्नेहः कौन्द्यां दाक्षिण्यं तयोर्योगात् संबन्धा-दयं वायुः कामीव कामुक इव प्रतिभाति अवभासते।

Conf. Ranganâtha: एतां माधवीं वासन्तीं लतां निषिञ्चन् अतिमधुसंपन्नां कुर्वन् कौन्दीं च लतां वल्लीं लासयन् नर्तयन्। वासन्ती माधवी लतेत्यमरः। माध्यं कुन्द इति च सः। स्नेहः प्रेमा। दाक्षिण्यम् आनुकूल्यम्। माधव्या हि वासन्ति-कया नववयोविशेषशालिन्या भामिन्या इव निषेको माघ्याश्च कौन्द्या भ्रमरविसरा-पीतायाः प्रगल्भाया इव नर्तनमात्रमिति अहो कामिन इव अस्य युक्तकारितेति भावः। एवं च माधवीमाघ्योः (माघीमाधव्योः ?) ज्येष्ठाकनिष्ठाख्यनायिकाविशेषत्वं प्राकाशि॥

३८ ईरिसो एव्व दे अहिणिवेसो होदु, 'may such and no other be your determination too.' That is, you should be like this Vâyu; or in other words, while you may love Urvas'î you must show devotion to queen Aus'înarî, and be ready to please her. The King in fact actually follows this rule. See II. १७९; III. १८; III. ८९; III. ९०; III. १०७. अभिनिवेश generally 'strong attachment to or love for an object.'

४० वयस्य &c. 'Friend, I was not right in imagining that to enter this Garden of Pleasure would be a remedy for my distress.'

विविक्षुः &c. Translate: 'For, the fact that I was desirous of entering the garden so quickly for the removal of my suffering

(affliction) is the swimming-against-the-current of him who is being carried down by the force of the stream.' प्रतीपतरणं "प्रतिकूलप्लवनमिव," Ranganâtha. The King means, that a man who finds that he has not strength enough to prevent his being washed away by the stream in which he is involved, should never attempt to swim up against the current of that stream; and that his seeking shelter in the Pleasure Garden is like an attempt to swim against such a current, because all that he sees there is calculated to excite his passion for Urvas'î, and to make him even more mad with love than he already is. See the next note.

४२ इदम् &c. "असुलभमुर्वशीरूपं वस्तु । प्रार्थना अभिलाषः । क्षिणोति कृशीकरोति । सहकारोतिसौरभः आम्रविशेषः ॥" Ranganâtha.

पञ्चबाणः—The five arrows of Love are 'अरविंदमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पंचैते पंचबाणस्य सायकाः'

असुलभ° &c. असुलभवस्तुनि या प्रार्थना तस्या दुर्निवारम् 'which is difficult to be withdrawn from its desire for an inaccessible object.'

किमुत &c. अङ्कुरेषु is here a locative absolute. 'But what now that the mango-trees of the garden, from which the Malaya-breeze has plucked the slightly gray leaves, are showing forth new sprouts?' The King means that he is already suffering under the shafts of Love; on entering the garden he sees that the gentle breeze from the Malaya, *i. e.*, the South, is blowing gently, the slightly gray (because old) leaves are dropping from the Mango-trees, and these trees are showing forth their new sprouts of young leaves: the appearance of these things—the gentle southern breeze, and the young Mango sprouts—which are well-known to be exciters of passion (कामोद्दीपनानि) will make him more miserable. Malaya-vâta is the breeze that blows from the south in spring. It is the same as the दक्खिण-मारुद of Vidûshaka II. ३६, (see also II. १९३) and has nothing to do with the violent gales of the south-west Monsoon (see Bollensen) which do not blow in spring, at which time the scene of this Act is laid. See II. १९३ where the gentle breeze is called भगवन् वसन्तप्रियदक्षिणवायो. See also III. १३२ where Chitralekhâ says वसन्ताणन्तरे उण्ह-समए भअवं सुज्जो मए उवचरिदव्वो.

४३ अणङ्गो एव्व सुहदो भविस्सदि· Cf. S'âkuntala III. स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः, See also III. 20th verse.

४४ ब्राह्मणवचनम्. Referring to the words of a Brâhmaṇ being a blessing and to the belief that they are sure to be fulfilled. Mark the force of the participle प्रतिगृहीतम् which properly applies to the receipt of a largess at the hand of a patron. The King means he is under great obligation to Vidûshaka for his blessing.

४५ वसन्तोदार-सूअअं, 'indicating the birth *i. e.* the arrival of the spring season.' अवतार is birth as of a god in the shape of an incarnation; hence birth generally. In Gujerath they still say छोकरूं ओतऱ्युं, 'a child was born.'

४६ अग्रे &c. Ranganâtha: अग्रे अग्रभागे स्त्रीनखवत्पाटलं श्वेतरक्तं कुरबकं शोणं कुरण्टककुसुमं द्वयोर्भागयोरुभयतः श्यामम् । तत्र शोणे कुरबकस्तत्र पीते कुरण्टक इति त्रिकाण्डी । बालाशोकं नूतनम् अशोककुसुमम् उपोढरागसुभगम् उत्कृष्टारक्ततासुन्दरम् । भेदोन्मुखं विकासोन्मुखम् । अनेन विशेषणद्वयेन मुग्धदशाप्रान्त उक्तः । ईषद्बद्धेत्यादिना यौवनादिरवर्णि ।

And Kâṭayavema: अग्रे स्त्रीनखेत्यादि । कुरबकं कुरबककुसुमम् अग्रे उपरिभागे स्त्रीनखपाटलं स्त्रीनखवदू ईषद् रक्तम् । द्वयोर्भागयोः प्रदेशयोः श्यामं नीलम् । रक्ताशोकं रक्ताशोककुसुमम् । (he reads रक्ता° for बाला°) । उपोढरागसुभगम् उपोढरागं प्राप्तरागं प्राप्तो रागो रक्तिमा येन तत् तथोक्तम् तच्च तत् सुभगं रम्यं च भेदोन्मुखं विकासोन्मुखं तिष्ठति । नवा नूतना वल्लरी ईषद्बद्धरजःकणाग्रकलिका (he reads कलिका for कपिशा and वल्लरी for मञ्जरी) ईषद् बद्धा रजःकणाः परागा यासां तास्ता अग्रकलिकाः प्रथमकोरका यस्याः[1] ॥ मधुश्रीर्वसन्तलक्ष्मीः मुग्धत्वस्य बालत्वस्य यौवनस्य चान्तरेण स्थिता ॥

Translate: 'The *kurabaka*-flower is as red in the forepart as the nails of a young woman, and black in the sides. The new flowerbud of the *as'oka*, handsome with its redness, stands ready to burst. On the *chûta* tree the new blossom stands yellow in the ends by the pollen as yet only imperfectly formed. [ Thus ] Vernal Beauty stands, my friend, between childhood and youth.'

४७ मणि-सिला-पट्टअ-सणाहो, 'possessing in it a seat of marble.' Marble

[1] MS. अग्रकलिका प्रथमकोरका for अग्रकलिकाः प्रथमकोरका यस्याः.

seats being cool are used in the hot weather, and that is why Vidûshaka calls Purûravas' attention to the seat.—भमर-सघट्ट-पडिदेहिं, 'which are falling down by the bees coming in contact with them.'—सअं विअ किदोवआरो, 'as if it (the bower) were intentionally honoring you.'—भवन्तं पडिच्छदि, 'is receiving Your Majesty.' The bees, attracted by the flowers and your sprouts on the bower, came into collision with the flowers by perching upon them and hovering about them. The flowers thereupon are falling down about the seat. Vidûshaka says, the bower is receiving the King by offering him the seat and strewing flowers as a man does when receiving an honored guest. सअं विअ. विअ shows that the bower is not *really* causing the flowers to drop, but it seems as if it were doing it. The flowers in reality are dropping down by the action of the bees.

Kâṭayavema reads माहवी-मण्डवो for अदिमुत्त-लदा-मण्डवो. And Ranganâtha quotes: "अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद् वासन्ती माधवी लता। इति त्रिकाण्डी ॥." If this is correct, then the fact that bees were attracted to the bower is a confirmation of our interpretation of निषिञ्चन् माधवीमेताम् II. ३७ which see.

४८ परिक्रम्य. This is to indicate that they proceeded to the seat.

४९ ललिद-लदा-विलोहीअमाण-णअणो, 'with your eyes encharmed by these beautiful creepers.' The allusion is to women who are dressed in their best attire and are captivating a man by their charms. Vidûshaka means the creepers are just as good as Urvas'î, which the King denies in the speech following.

५० मम &c. Comp. Kâṭayavema: "मम कुसुमितास्वित्यादि। सखे वयस्य तद्रूपालोकदुर्ललितमुर्वशीरूपावलोकनदृप्तं मम चक्षुः कुसुमितास्वपि संजातकुसुमास्वपि नम्रविटपासु नम्रा नता विटपाः क्षुद्रशाखा यासां ताः तासूपवनलतासु उद्यानवल्लीषु धृतिं प्रीतिं न बध्नाति न संयच्छति ॥

"अत्र कुसुमान्याभरणस्थानीयानि। विटपा बाहुस्थानीयाः। लता त्वङ्गयष्टिस्थानीया। तस्मादासां लतानामुर्वशीरूपसादृश्ये विद्यमानेपि तथाविधसौभाग्याभावात् प्रीत्यभाव इत्यभिप्रायः ॥

"अत्र [1]अरतेर्गम्यमानत्वाद् विधूतं नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति। तदुपायश्चिन्त्यतां

[1] MS. अर्तेः.

यथा सफलप्रार्थनो भवेयमित्यत्र प्रयत्नो नाम द्वितीयावस्था सूचिता । बिन्दुप्रयत्नयोः साम्यात् प्रतिमुखसंधिरित्यनुसंधेयम् ॥"

Ranganâtha observes : "बहुकुसुमितास्वित्यनेन अत्यन्तं सौगन्ध्यनिर्भरत्वं लोचनलोभनीयत्वं च व्यज्यते । उपवनेत्यनेन अदूरवर्तितया अनायासलभ्यत्वम् । नम्रविटपास्वित्यनेन अतिघनतया प्रच्छायशीतलत्वं च द्योत्यते । अपिशब्दः बह्वित्यादिनम्रेत्यन्तविशेषणान्तेषु योज्यः । तेन च एतादृशीष्वपि चक्षुषोननुरागे को हेतुः । तत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह तदंगैनेति (he reads तदङ्गनालोक°) । आलोकनम् आलोकः तत्र तेन वा दुर्ललितं दुराग्रहग्रस्तम् । बहुकुसुमिताखित्यादिभिर्विशेषणैरत्यन्तार्तववतीषु 'अतिपरिचयादवज्ञा' इत्युक्तरीत्या उपवनस्थित्या सर्वदासन्नवर्तित्वेन चानादरविषयीभूतासु ॥ नम्राः सौन्दर्यातिशयाद् विलोकवावनताः विटपाः खिन्ना यासु । नम्रान् विटान् पान्तीति वा । परपुरुषलोचनादिगोचरासु इत्यर्थः प्रासूचि ॥

"तदङ्गनेत्यनेन च सा प्रसिद्धा सौन्दर्यादिगुणगणशालिनी देवीभावाच्च निखिलमर्त्यदोषाभाववती याङ्गना तस्यां मनः अभिरतं बहुदोषदूषितासु च लतासु चक्षुर्न सक्तमिति सांप्रतमेव एतदिति रहस्यम् ॥ मम कुसुमितेत्यपि पाठः ॥"

°दुर्ललितम् 'Fastidious', hard to please by any thing else.

९१ भो &c. 'Yes, the physician to the great Indra who loved Ahalyâ and I to you who are yearning after Urvas'î are both mad men in this affair.' As the physician of Indra was not able to give proper advise as regards Indra's love-affair so I am not able to give you any advise regarding your love-affair.

Who is meant by वेज्जो requires explanation, which is not easily found. The Indra-Ahalyâ myth mentions no third party in the intrigue. The difficulty is not lessened by reading वज्जो ( वज्रः ) with some of our MSS.

९२ अतिस्नेहः खलु कार्यदर्शी, 'great intimacy, you see, knows what to do.' This is the King's reason why he tells Vidûshaka to devise a means.

९४ निमित्तं सूचयित्वा. Like all others this stage-direction is to the actor, who is to behave as if he saw an omen. What omen is meant is given in the stanza following. What the acting was that was required to show to the spectators that he felt the omen must be left to be conjectured. Kâṭayavema observes, however,

निमित्तं दक्षिणाक्षिस्पन्दादि[1], *i. e.* such as the palpitation of the right eye or the right shoulder. Even to this day in a man the palpitation of the right eye or the right shoulder is universally believed to be a good omen leading to an unexpected meeting with a dear one, and the same in a woman if the palpitation is in the left eye or left shoulder. But it is a sign of an impending unexpected departure ( may be from this life ) of a beloved one, if the palpitation is in a man's left eye or shoulder or a woman's right eye or shoulder. See below III. ३६.

च-च, 'though yet.'—किमपि चेदमनङ्गविचेष्टितम्, 'and yet here is this act of Kâma for some reason or other.' इदम् refers to the व्रजति निर्वृतिमेकपदे मनः. The act of Kâma is the sudden sense of gladness of his heart. On this sense of किमपि see above II. २, किंपि तुण्हि-भूदो and our note *ad loc.*

अभिमुखीष्विव &c. 'My heart suddenly feels a sense of gladness as it would when the fulfilment of a desire were near.'—काङ्क्षितसिद्धिषु=काङ्क्षितस्य सिद्धिषु अभिमुखीषु सतीषु. The plural used probably *metri causâ.*

On this stanza Kâṭayavema observes: अत्र अरतेः[2] शान्तेः शम इति संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥

आकाशयानेन, 'flying in the sky.'

५६ खण°. On the allusion here see above I. ७६–७७.

५८ अअं मे अवहत्थिद-लज्जो ववसाओ, 'Yes, that is my adventure, and I have laid aside all shame about it.' "अपहस्तितलज्जो निरस्तत्रपः," Kâṭayavema. "अपहस्तिता दूरीकृता," Ranganâtha.

६१, ६२ सअं &c. 'I ask you yourself to think well beforehand.' That is, think well beforehand ( तावत् ) whether it is proper for you to go in this manner. सअं yourself, I need not tell you. दाव 'just,' 'beforehand,' यावत् न गच्छसि while you are not yet gone. Urvas'î replies, 'what is there to be considered ? I am not going of my own accord. Do not you see (खलु), Madana commands me to go ?'

---

1 MS. °स्कंधादि. 2 MS. अर्तेः.

Kâṭayavema : संप्रधार्यताम् समर्थ्यताम् । अनिवेद्य गमनं युज्यते वा न वेति निश्चीयतामित्यर्थः ॥

६४ गच्छन्तीणं *i. e.* गच्छंत्योरावयोः—अन्तराओ such as that which befel Urvas'î at the beginning of the first Act in which she was carried off by a demon.

६९ णं &c. 'Do not you remember we are made proof against injury from the enemy of the gods by His Holiness the celestial Preceptor, who initiated us into the hair-tying mystery called Aparâjitâ ?' The celestial Preceptor or the teacher of the gods is *Bṛihaspati.* On the word अलङ्घणीअ see *Mâlavikâgnimitra* IV. १२६. बालासोअरुक्खस्स पल्लवाणि हरिणो लङ्घिदुं आअच्छदि. See also further on IV. ११. णत्थि विहिणो अलङ्घणिज्जं.—सिहा-बन्धण-विज्जं उवदिसन्तेण देव-गुरुणा = देवगुरुणा (कर्त्रा) सिहा-बन्धण-विज्जाए उवदेसेण.

सिहा-बन्धण-विज्जं. Neither Kâṭayavema nor Ranganâtha throws any light on this *Vidyâ.* The idea appears, however, to be that they were taught certain charms which they were to repeat and as they repeated them they were to tie their hairs. As long as the tie remained undisturbed they were to be proof against all molestation from the enemies of the gods. Tying certain parts of the body with charms is still practised and with the belief, that as long as the tie remains undisturbed the person enjoys certain immunities or certain supernatural powers. A black or green thread, for instance, of cotton is tied round the arm under charms, and it is believed that the force of the charms makes the person wearing the tie proof against ghosts or against certain diseases as the case may be. The *S'ikhâbandhana* may be either tying the hair by collecting it into a knot or simply tying a piece of thread round it as round the arm. Bṛihaspati appears to have taught the Apsarases the *Vidyâ* in question after the recent outrage against them by the demon Kes'in had become known in Svarga. This *Vidyâ* should not be confounded with the *Tiraskariṇî* referred to in II. ७३, १०८, III. ६६, ७३.

The rite which the *Tantras* prescribe to obtain *s'ikhâbandhana* is as follows :

अथापराजिता शिखाबन्धिनी नाम विद्या ।

श्रीशंकर उवाच

राज्यं देयं शिरो देयं भार्या देया महेश्वरि ।
शिखाबन्धिनी विद्यैषा न देयेत्यागमा जगुः ॥
मन्दवारेऽसुराशायां गतां मुञ्जां समुद्धरेत् ।
वामहस्तेन दिग्वासा मनुमेनं समुच्चरन् ॥
नमः सिद्धेश्वरि मातस्ततः पितृवनं गतः ।
सूक्ष्मं मुञ्जागुणं कृत्वा चितावह्नौ च धूपयेत् ॥
उद्बन्धनमृतानारीनेत्रकेशैस्तथैव च ।
असितोतोरपरया लब्धया त्वतियुक्तितः ।
कृष्णाशोकोत्तराशाखाद्धिकनीडोद्भवाङ्कुरैः ।
एतैश्च धूपितां रज्जुं प्लावयेद् रजसि स्त्रियाः ।
चाण्डालिन्यास्ततो रज्जुं मन्त्रेणानेन मन्त्रयेत् ॥
ॐ सर्वजनमनश्चक्षुस्तिरस्करणं कुरु कुरु स्वाहा ॥
तया निजशिखां बद्ध्वा चैनमेव मनुं पठन् ।
क्षणाददृश्यतां याति देवानामपि साधकः ॥
पुनः कौशिकधूमेन दृश्यो भवति मानवः ।
योगोयमन्यथा न स्यात् त्रिसत्यं शंकरोदितम् ॥

इति बृहद्वामकेश्वरतन्त्रोक्ता अपराजिता शिखाबन्धिनी विद्या समाप्ता ॥

६६ अहो &c. 'Oh! how I forget it!' *Lit.* 'Oh! how my heart forgot it.' The poet makes Urvas'î forget that she is under the influence or operation of the charm of the *Vidyâ* so recently taught her by Bṛihaspati, in order to show how deeply engrossed she is in her thoughts about Purûravas. विसुमरिदं is used in an active sense.

६७ ओलोअन्तस्स विअ अत्ताणअं *i. e.* अत्ताअणं ओलोअन्तस्स विअ, 'which, as it were, looks itself in &c.' The allusion is to a person who looks into a looking-glass (आत्मानमादर्शे अवलोकयति). Chitralekhâ saw that the city of Pratishṭhâna was reflected in the waters of the Ganges at the junction of that river with the Jamna at which the city stood. सिहाभरणभूदं. Which is, as it were, the crest-ornament (of Pratishṭhâna). पावणेसु सलिलेसु. It is considered as leading to the acquisition of religious merit (पुण्यम्) to look into sacred water as in a mirror so as to see oneself reflected in it. Thus it is a common practice for all the members of a family to look themselves into the water taken down from the feet of

Gaṇapati during the annual festival in honour of that god, or from those of a holy person whenever such a one visits the house.

Ranganâtha explains प्रतिष्ठानस्य by "प्रयागपूर्वतीरस्थितभूंमीसंज्ञकनगरस्य." ( भूंसी D. ) What place is this भूंमी, or भूंसी ?

६८ On the speech Kâṭayavema observes: अत्र दृष्टनष्टानुसर्पणात्[1] परिसर्पो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ आवण्णाणुकम्पी, 'the friend of the distressed,' referring to his rescue of her from Kes'in, an incident still very uppermost in her mind. See further on II. ११४.

६९ एदस्सिं &c. 'Let us find [that] out by descending on this Pleasure-Garden which is, as if, a part of the Nandana Forest.' Chitralekhâ implies that the King's Pleasure-Garden is like a portion of the celestial garden of Indra where she and her friend are accustomed to stroll.

७० पडिच्छदि, 'is expecting.'—पढमोदिदो, 'just risen.' Literally, 'that has risen first,' *viz.* before the Kaumudî, or the moon's light. The King was certainly in a mood of mind that justified Chitralekhâ's remark that he was expecting Urvas'î, but it is evident Chitralekhâ improves the occasion to please her friend.

७१ पुढम-दंसणादो, 'than when I saw him first.'—सविसेसं पिअ-दंसणो, more delightful because she now sees him with the eyes of love, and also the king's love for Urvas'î has given him an appearance which she loves to look at, and she can take a full glance of him.

७२ जुज्जदि. Chitralekhâ means that it is no wonder that the King should appear more agreeable now.

७३ To Chitralekhâ's proposal to go up into the presence of the King, Urvas'î does not assent, but says she will for a while ( तावत् ) remain hidden by the power of *Tiraskariṇî* charm though in his presence. He is, as she supposes, speaking with his friend in a retired place, and she has a desire to hear the conversation without manifesting herself. Ranganâtha: "तिरस्करिणी अन्तर्धानविद्या," the power of remaining unseen.

७४ यथोक्तमनुतिष्ठतः, *viz.* that they go up close to the King but remain unseen by virtue of the *Tiraskariṇî* spell.

---

1 MS. दृष्टानदृष्टानु° for दृष्टनष्टानु°.

७६ तूष्णीमास्ते, because he is so engrossed in thinking of Urvas'î that he does not hear what Vidûshaka says.

७७ अत्ताणअं विकत्थेदि, 'boasts of herself; thinks much of herself' *viz.* by holding out, by ramaining inaccessible. Urvas'î cannot think how a woman can remain aloof when made love to by such a king as Purûravas.

विकत्थेदि is generally intransitive in this sense. किदत्थेइ = कृतार्थयति 'makes herself blessed' is no doubt simple and grammatical but does not yield a good sense. If the woman is दुर्लभा viz. remains inaccessible, how can she make herself blessed.

७८, ७९ किं उण माणुस्सअं विडम्बीअदि? 'but why do you act the part of a human being?' Chitralekhâ means that Urvas'î can by consulting her supernatural or divine powers (प्रभाव see note to III. ४३)easily find out who the girl is that is so holding out. Not to be able to do so is the lot of an ignorant mortal, and for a celestial being not to do so is to act the part of such a mortal. To this Urvas'î replies that she is afraid to find out by means of her divine power who the damsel is, for it might turn out that she is.some other than herself, in which case she might be greatly disappointed. Our poet here well answers the objection that critics might raise as to why Urvas'î behaves like a mortal.

Conf. Kâṭayavema: मानुष्यकं मनुष्यभावो...... । दिव्या त्वं मानुषीव किं विचारयसि राज्ञा प्रार्थ्यमानां तां प्रभावतो जानीहीत्यभिप्रायः । ......बिभेमि...... । अत्र भयकारणं राजप्रार्थिता अन्या भवेदिति शङ्का ॥

८० णं भणामि, 'do not you hear I tell you that I have devised a means?' ननु भणामि, 'dont I say?' 'do you not hear that I say?' This is intended to show that Vidûshaka has already said that he has devised a means but that the King has not noticed him.

८३ हीण-सत्त हिअअ, 'O thou heart, that art void of courage.'

८४ उभयमपि अनुपपन्नम्, 'both are impossible.'

हृदयम् &c. Construe: इदं हृदयं कामस्य इषुभिः सदा अन्तः सशल्यम् [अस्ति]। [एवं सति] स्वप्ने समागमकारिणीं निद्रां कथमुपलभे? न च आलेख्ये तां सुवदना प्रियामसमाप्यापि मम नयनयोः, हे सखे, उद्बाष्पत्वं भविष्यति [इति]

न ॥ *i. e.* हे सखे, तां सुवदनां प्रियामालेख्ये असमाप्यापि मम नयने उद्बाष्पे भविष्यत एव.

The second distich may be translated thus: 'nor shall the tears fail to come into my eyes, O friend, even before I have finished drawing in the picture that beloved one with the beautiful face.' The King means that he can neither sleep so as to meet Urvas'î in a dream, not draw a picture of her so as to see her likeness waking. He cannot do the former because Kâma incessantly pierces his heart with his shafts, nor can he do the latter, because as soon as he should draw a part of the picture on the board, the tears shall come into his eyes, and then dropping down on it would spoil it by wetting the surface so as to make any drawing on it impossible. असमाप्यापि, 'even before completing the drawing it.' Mark the force of the negative अ here. As समाप्य would mean '*after* finishing' the drawing of, so असमाप्य means '*before* finishing' the drawing of.

Kâṭayavema: हृदयमित्यादि । यतः ( he reads यतः for सदा ) यस्मादिदं हृदयं मनः कामस्य इषुभिः बाणैः अन्तः अन्तरे सशल्यं शल्यसहितम् । अतः स्वप्ने समागमकारिणीं संगमकारिणीं निद्रां कथमुपलभे प्राप्नोमि । कथमित्याक्षेपे । नोपलभ इत्यर्थः । किंच आलेख्येपि चित्रेपि सुवदनां तां प्रियामुर्वशीम् [अ] समाप्य स्थितवतो मम नयनयोरुद्बाष्पत्वमुदश्रुत्वं न भविष्यतीति न । भविष्यत्येवेत्यर्थः । तस्मादुभयमपि अनुपपन्नमिति संबन्धः ।

Ranganâtha says: निद्रासेवनचित्रफलकयोरनुपपत्तिमेवाह ।......प्रियामुर्वशीमालेख्ये चित्रेपि असमाप्य । संपूर्णामनालिख्येत्यर्थः ।......न हि सव्यथान्तःकरणस्य निद्रागमनमश्रुसमावृतनेत्रस्य च लिखनं वा क्वचिद् घटत इति भावः ॥

The existing editions including that of Bollensen are all wrong in reading समवाप्य for असमाप्य. In the first place, all our eight MSS. and both the commentators have असमाप्य, and neither commentator even notices the other reading. Secondly, this reading समवाप्य does not suit the context. For we want a reading that would make the making of a picture by the King as much an impossibility ( अनुपपत्तिः as Ranganâtha says and अनुपपन्नम् as the author says ) as the getting of sleep. समवाप्य would mean that on finishing the picture the King's eyes would

be filled with tears. But *then* they might, without making the drawing of it impossible. असमाप्य तामुद्बाष्पत्वं भविष्यति–The construction is ungrammatical उद्बाष्पत्वं becoming the agent of असमाप्य. If for a similar idea Megha D. II. 42 त्वामालिख्य &c.

८७ एत्तिओ &c. *i. e.* I can suggest no other means then than the two I have suggested.

८८ नितान्त &c. On the word प्रभाव see II. ७९ and I ३९. पहाव-दंसिणा महिन्देण. Also II. ९०. Construe अपि with प्रभावविदितानुरागम्; *i. e.* अथवा ममानुरागं प्रभावेण विदित्वापि मामवमन्यते. Translate the second distich thus: May the five-shafted [Kâma] be victorious [ if he likes ] by making my wishes for union with that person vain on account of their fruitlessness.' The King says, he is a poor victim before the shafts of Kâma, quite unable to cope with him, and that if Kâma desires to regard himself victorious by killing him, he is welcome to do so. Failure to obtain his desired object would end in his death and that would be achieved by Kâma's shafts.

कृती 'one who has done some glorious act', 'Victorious 'blessed'. °मनोरथान् the plural shows the frequency of his thoughts about her and of his wishes for union with her.

Kâṭayavema : नितान्तकठिनाम् इत्यादि । यो जनः ( he takes this from तस्मिन् जने in the 3rd pâda ) नितान्तकठिनां मानसीं पीडां न वेद न जानाति । अथवा प्रभावविदितानुरागं प्रभावेण स्वकीयेन महिम्ना आत्मनो विदितोनुरागो यस्य स तथोक्तः तं मामप्यवमन्यते वा अपि नाद्रियते । अपिशब्दः शङ्कायाम् तस्मिन् । जने उर्वश्यां मम अलब्धफलनीरसान् अलब्धानि फलानि यैस्ते तथोक्ताः ते च नीरसाश्च तान् समागममनोरथान् विधाय पञ्चबाणः कृती कृतार्थो भवतु ॥

अत्र प्रथमार्धे यथोक्तवचनकरणात् प्रगमनं नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥

But Ranganâtha explains प्रभावेण better by "निजदैवशक्त्या" ( by her divine power ) and goes on: ज्ञातानुरागमपि मामवमन्यते अवगणयति । कथं वा अमर्या मया मानुषे मनो निवेशनीयमित्याशयेनेति भावः ॥ पञ्चबाणो मदनो मम मनोरथमभिलाषं तस्मिन् जने अलब्धमप्राप्तं यत् फलं तेन नीरसं (he reads °नीरसं for °नीरसान् ) निस्सारं विधाय कृती कुशलो भवतु । अबद्धफलनीरसमित्यपि पाठः । न बद्धं संपादितं फलं येन स चासौ नीरसश्च । फलाभावे तु मरणमेव वैरस्ये निदानम् । तेन च तस्य बाणपञ्चकाङ्गीकारः सफलः स्यादिति फलव्यक्तिः ॥

९० हध्धी हध्धी । मं एव्वं अवगच्छदि, 'alas! that he should think of *me* in that

way,' *i. e. me*, who am so anxious only to know his mind before declaring myself.

Kâṭayavema properly remarks: एवमवगच्छतीत्यनेन प्रभावेणानुरागं विदित्वापि मामवमन्यमानां जानातीत्ययमर्थः प्रतिपाद्यते ॥

पहाव-णिम्मिदेण, because none natural was at hand then. On प्रभाव see note above on II. ८८.

१२ गृहीत्वा, scil. प्रभावनिर्मितं भूर्जपत्रम्.—यथोक्तं करोति=संपादितोत्तरा भवति, *i. e.* throws it as a reply to the charge contained in St. ११.

१३ अविहा. Kâṭayavema : "अविधेत्याक्रोशे." Ranganâtha : "अविदेत्यदृष्टाश्रुतप्राप्तौ."

१४ भूर्जपत्रगतोयमक्षरविन्यासः, 'This is some writing on a birch-leaf.'

१५ ण खु &c. 'May it not be a writing sent by the invisible lady Urvas'î, who heard your complaint, to inform you that she is equally in love with you?' 'Invisible lady Urvas'î'=Urvas'î without manifesting herself to your eyes. The plural अक्खराइं simply means a letter, an epistle. The plural is used with reference to the letters or individual signs of which a letter or epistle consists. Conf. the Latin *litteræ* similarly used in phrases like *litteris dare*, to commit to writing, to record. It is possible, however, the plural may point to the character of the letter *viz.* as simply consisting of a few letters scribbled on a birch-leaf or bark improvised for the occasion; not a regular letter.

१६ नास्त्यगतिर्मनोरथानाम्, 'there is nothing to which desires can not go,' *i e* when a man has a desire for a particular object, there is nothing which he thinks may not happen in order to fulfil his desire. He will even think that a god may come down on earth to give him what he desires. The King's remark refers to Vidûshaka's suggestion, which he thinks is impossible.

अनुवाच्य, 'reading to himself,' *i. e.* reading by the eye, not reading out so as to be heard by the bystanders. This sense of अनुवाचयति which is clear in all the passages where it occurs in Kâlidâsa, I find noticed neither in Monier Williams' valuable Sanskrit–English Dictionary nor in the gigantic St. Petersburg Sanskrit-German Wörterbuch'. See *infrâ* note to II. १४७ and V. २६.

९७ पसीदद्दु. That is, 'be pleased to read it out.'

९८ साहु अज्ज णाअरिओ सि, 'that is good, Sir, you are a clever man.' This refers to Vidûshaka's request to the King to read the letter out. Urvas'î means that the request shows that Vidûshaka is a gallant. नागरिक literally means 'belonging to the town' as opposed to जानपद, 'that which belongs to the country' 'rustic.' Hence, cultivated, *civil*, *urbane*.

९९ सामिअ &c. Construe हे सामिअ, जइ णाम अमुणिआ अहं अणुरत्तस्स तुह उवरि तह [तारिसी] जह तुए संभाविआ, [ता] णं मे सरीरए लुलिअ-पारिजाअ-सअणिज्जयम्मि नन्दण-वण-वादावि अच्चुण्हआ होन्ति ? Translate: 'My Lord, if indeed I am towards you who love [me] such as you, not knowing my heart (or what I suffer for you), suppose me to be, will (then how is it that) even the Nandana-breezes become excessively hot to my person tossing the bed of *pârijâta*-flowers (crushing the tender flowers which form the bed, by the body rolling on them through restlessness)?

Urvas'î means, 'My heart is not known to you. If I were as supposed by you, *i. e.* that I did not care for you, even when I knew you loved me, then how is it that even when I lie on a bed strewn over with flowers of the Pârijâta I roll about restlessly on it, and how is it that even the breezes of the Nandana are exceedingly hot to my person?' She loves him as much as he loves her. But she does not know his heart. Her heart is not known to him. A bed strewn over with flowers and a cool breeze are the (stock) remedies of persons suffering from unrequited or absent love. But the flowers of the heavenly Pârijâta and the breezes of the Nandana must be unequalled in their powers to cool and make such persons happy. And yet, says Urvas'î, neither alleviates her love distress. संभाविआ=supposed, imagined, *viz.* in St. ११ in ८८ above.

जइ णाम, 'if at all,' I am not, in fact. But if I am, then why (ननु). लुलिअपारिजाअसअणिज्जयम्मि–A Bahûvrîhi compound qualifying सरीरए. (लुलितं पारिजातशयनीयं येन तस्मिन्)

Kâṭayavema reads a little differently and explains differently only as regards one word, असंभाविआ. His chhâyâ is:—स्वामिन्नसंभाविता (he divides: सामि असंभाविआ) यथाहं त्वया अज्ञाता. तथा चानुरक्तस्य यदि

नाम तवोपर्यहम्. मम लुलितपारिजातशयनीयके भवन्ति किम्. नन्दनवनवाता अप्यत्युष्णाः शरीरे ॥ For his text of the Prâkṛit see footnotes to II. ९९. He goes on to explain : स्वामिन् नाथ यथाहं त्वया अज्ञाता इयं कीदृगवस्थेत्यपरामृष्टा असंभाविता असंमानिता च । अहमनुरक्तस्य तवोपरि तथा तादृशी यदि नाम ज्ञात्री असंभावयित्री चेन्नामेत्यर्थः । लुलितपारिजातशयनीयके लुलितं तापलुण्ठनाद् व्याकीर्णं पारिजातानां पारिजातकुसुमानां शयनीयं यस्य तत् तथोक्तं तस्मिन् मम शरीरे नन्दनवनवाता अपि अत्युष्णा भवन्ति किम् । न भवन्तीत्यर्थः । अतादृशत्वान्मम अत्युष्णा भवन्तीति भावः ॥ अत्र स्वानुरागप्रकाशकस्य वाक्यस्योपपत्तिमत्त्वादुपन्यास इति संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥

Urvas'î can hardly be supposed to know that the King loved her. For throughout her behaviour up to this moment she shows the greatest anxiety to learn whether he loved her. All that she can be made to answer is this. 'If I did not care for you, how is it that things that all regard as the greatest enjoyments in paradise do not please me? It is not, therefore, true that I know you love me and yet do not care for you (विदितानुरागं त्वामवमन्ये). On the contrary I do not know whether you love me, and loving you I pine away among flowery beds fanned by heavenly breezes.'

१०० किं णु &c. That is, will he say that he loves me or will he say that he does not love me?

१०१ णं भणिदं एव्व &c. Why, do not you see that the answer is given already by his limbs which have become as thin and flaccid through his yearning for you as a stalk of the lotus?

Kâṭayavema *aliter* : कमल-नालायमाणेहिं कमलनालवदाचरद्भिः । कण्टकितैरित्यर्थः । अनेन रोमाञ्चेन राज्ञो हृष्टत्वमुक्तं भवति ।

१०२ सोत्थि-वाअणं A present given such as is described in our note to *Mâlavikâgnimitra* I. १२० (which see) on an occasion when the Brâhmaṇ or Brâhmaṇs pronounce blessings by reciting verses from holy writs. वाअण is doubtless a very old corruption, the वाण of the Marâthî language, of उपायन. The corruption has been improved back into a Sanskṛit word वाणक as will be seen from the following clerical verse usually repeated by the woman who gives an upâyana such as is described here.

उपायनमिदं तुभ्यं व्रतसंपूर्णहेतवे ।
वाणकं द्विजवर्याय सहिरण्यं ददाम्यहम् ॥

१०३ तुल्य &c. Kâṭayavema: तुल्यानुरागेत्यादि । तुल्यानुरागपिशुनं प्रेमसूचकं ललितार्थबन्धं ललितो मधुरः अर्थस्य वस्तुनो बन्धः संसर्गो यस्य तत् तथोक्तं पत्रे निवेशितं विन्यस्तं प्रियाया उदाहरणं वाचिकम् हे सखे उत्पक्ष्मणो मम आननेन समागतं तस्या मदिरेक्षणाया आननमिव भवति ॥

अत्र विशेषप्रतिपादनात् पुष्पं नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥

Ranganâtha too says: उदाहरणमुक्तिः. He goes on: पत्रे तदुक्तिमात्रनिवेशनमात्रेणैव ममाननं तस्या आननेन समागतं मिलितमिव इत्युत्प्रेक्षा ॥

But neither commentator correctly explains the word उदाहरणम्, which does not simply mean 'saying,' 'expression,' but a song, a piece of poetry. Conf. suprâ I. ६६ चारणेभ्यस्त्वदीयं जयोदाहरणं श्रुत्वा and note *ad loc.* उत्पक्ष्मणो &c. Construe सखे (पत्रे निवेशितमुदाहरणं) उत्पक्ष्मणो मदिरेक्षणायास्तस्या आननं ममाननेन समागतमिव. मदिरेक्षणा—मदिरे ईक्षणे यस्याः सा ( whose *eyes* are maddening or fascinating ) or मदिरं ईक्षणं यस्याः सा ( whose *look* or glance is of the kind described as मदिर ) —Trans. 'This song declaratory of her love is, as it were, the face of her of upturned eyelashes and of fascinating eyes coming close to my face'. मदिरा दृष्टिः or मदिरमीक्षणं is thus defined by S'auryâditya as quoted, in a verse from a work named *Sangîtakalikâ*, by Hemâdri on *Raghuvaṁs'a* VIII. 67:

"तथा संगीतकलिकायाम् ।

स्निग्धार्धमुकुलीकृता लम्भिता मदिरा तथा ।
पञ्चैवात्र प्रतिज्ञाताः शौर्यादित्येन दृष्टयः ।
सौष्ठवेन परित्यक्ता स्मेरापाङ्गमनोहरा ।
वेपमानान्तरा दृष्टिर्मदिरा परिकीर्तिता ॥"

See our note *ad loc. Addenda* p. 5.

१०४ एत्थ णो &c., 'now our love is of equal shares,' *i. e. now* I can safely say we love each other equally. Urvas'î means that after this avowal of the King she has no doubt that he loves her as much as she loves him. एत्थ literally means 'here'; hence 'at this stage.'='*now*' It contains the etymology of our word आतां.

१०५ अंगुलीस्वेदेन. स्वेद like रोमाञ्च should be considered here as an अनुभाव of love or सात्विक feeling.

१०६ Vidûshaka objects to the King's words प्रियायाः स्वहस्तः and misunderstands him to mean that he should preserve the writing as evidence of Urvas'î's avowal, and asks whether having shown the blossom of the King's desires she will disappoint him as to their fruit. विसंवददि—विसंवद् 'to disagree, to fail to fulfil any promise, to cause disappointment. See *Mâlavikâgnimitra* I. ९६ and our note *ad loc.* The King simply means the letter should be preserved as a valuable autograph of Urvas'î.

१०७ Mark that the poet does not bring forward Urvas'î first into the presence of the King, and mark the reason so very natural that Urvas'î gives for not coming forward at once and first of all.

१०८ तिरस्करिणीमपनीय, withdrawing or removing the influence of the तिरस्करिणी spell.

१०९ संगमे पूर्वदृष्टेव यमुना गङ्गया विना, 'like the Yamunâ without the Gangâ, first seen at the confluence;' *i. e.* like the Jamnâ without the Ganges,—the Jamnâ which was first seen joined with the Ganges at the confluence.

१११ अपवार्य. Ranganâtha: परावृत्य अन्यं प्रति रहस्यकथनमपवारितम् । लक्षणं तु आह विश्वनाथकविराजः ।

तद् भवेदपवारितम् ।
रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते ॥

इति ॥

११४ सा अहं ... ... भूओवि महाराएण अणुकम्पणीअत्ति, 'I, therefore, pray that on this occasion also Your Majesty may take compassion on me.'

It should be observed how our poet causes Chitralekhâ to avoid all reference to the *bhûrjapatra*.

११९ पर्युत्सुकाम् &c. Translate: 'you say that that fair one is exceedingly restless, but do not know that Purûravas is afflicted on her account. This prayer proceeding from love is common to [us] both. The hot iron deserves to be united with hot iron.'

आर्त is stronger than पर्युत्सुक. अयम् viz. that which is contained in the words तुह दंसणसमुत्थेण मअणेण बलिअं बाहीअमाणा—अणुकम्पणीअत्ति. स्मरस्य—made through the unbearable sufferings of love, proceeding from love. The King means to say that just as Urvas'î makes the prayer to me so too I make a similar prayer to her. The prayer should, therefore, be looked upon as mutual and not merely as coming from one alone *viz.* Urvas'î. Now that both of us pray for union please bring us together as we are in a fit condition for union. This last request is couched in the words of a maxim [लोकोक्ति] and is more poetic than when directly made. Owing to the somewhat puzzling meaning of स्मरस्य यतस्व came to be substituted for it; and when यतस्व was substituted, it seemed the fourth line, as we read it, was too abrupt after it; so irresponsible copyists and similar readers and teachers substituted तां कौमुदीमिव समागमयेन्दुबिम्बे (fancy the locative !) for the last pâda! ( See Ranganâtha, further on ).

The readings and interpretations of Kâṭayavema show that even he, generally a careful, scrupulous and exact scholar, must have felt स्मरस्य to be a difficulty; which he tried to meet by considering it as a genitive of agency ( to be construed with °घटनाय ) and by reading योक्तुः in place of योग्यम्. But then he had to give up अयसा a very necessary word ; and further उभयोः साधारणः प्रणयः स्मरस्य घटनाय does not appear intelligible in the sense of 'the love of both is fit to be united by Smara' (query—united with what ? an instrumental is necessary as in the simile.) Besides what can योक्तुः mean ? योक्ता does not mean a blacksmith. To have to interpret from the etymology that it means a blacksmith shows that it can not be the original reading. Here is the commentary of Kâṭayavema. पर्युत्सुकाम् इत्यादि। प्रियदर्शनां तामुर्वशीं पर्युत्सुकामुत्कण्ठितां कथयसि । तदर्थे तत्कृते । 'अर्थे कृते च तादर्थ्ये' इत्युक्तत्वात्। आर्त्तं संतप्तं पुरूरवसं न पश्यसि न जानासि । उभयोरावयोः साधारणः समानः अयं प्रणयः प्रेम स्मरस्य मन्मथस्य संघटनाय द्वयोः संयोजनाय भवति । अत्रोपमाम् आह । योक्तुः* (that is what he reads for योग्यम् ) योजकस्य । कर्तुः । तप्तेन लोहेन तप्तं लोहमिव* ( he reads तप्तेन तप्तमिव संघटनाय योक्तुः with our MSS B. P. ) अत्र तप्तशब्दावौचित्याल्लोहपरो मन्तव्यौ ॥

And the following is the explanation of Ranganâtha who reads साधारणोयमुभयोः प्रणयो यतस्व. and the last line very differently from ours: He has: अयमुभयोः आवयोः प्रणयः स्नेहः साधारणः यथा मम तस्यां तथा तस्या अपि मयीत्यर्थः । अतो यतस्व यत्नं कुरुष्व । कौमुदीं ज्योत्स्नामिन्दुबिम्ब इव ताम् । मयीति अर्थात् । समागमय ॥ 'प्रणयः स्मरस्य । तप्तेन तप्तमयसा घटनाय योग्यम्' इति पाठे स्मरस्य प्रणयः सोत्कण्ठभाषितेन पीडाप्रदानरूपः[1] । अत इति अर्थात् । तप्तेनायसा घटनाय तप्तमेव योग्यम् इति लोकोक्तिः । अतो झटिति मिलनप्रयत्नो विधेय इति भावः ॥

११६ तुवत्तोवि णिद्दअदरं मअणं देक्खिअ, 'finding that Madana is [to him] even more merciless than to you' I have become the messenger of thy beloved. When Chitralekhâ says she finds Purûravas a greater victim of Kâmadeva than Urvas'î is and, therefore, invites her to accompany her, she is at once truthful and in keeping with delicacy.

११७ 'Ah, you have suddenly given me up.' The object of the withdrawal of the tiraskariṇî spell *before* Urvas'î upbraids her friend for giving her up appears to be to let the King hear Urvas'î's reproach of Chitralekhâ. If the *tiraskariṇî* charm had not been so withdrawn the King could not, on account of its virtue, have heard her any more than he could have seen her.

११८ आआरं दाव पडिवज्ज, 'meantime offer your salutation' scil. to the King. The *âchâra* referred to is in ११९ the next speech. On this meaning of *âchâra* Conf. *Raghuvams'a* II., 10 "अवाकिरन् बाललताः प्रसूनैः आचारलाजैरिव पौरकन्याः" and our note *ad loc.* Ranganâtha interprets आआरं as आकारम् in which case the speech would mean, 'meantime compose yourself.' This meaning, however, is inappropriate here.

From the circumstance that Chitralekhâ finds it necessary to tell Urvas'î to salute the King, it must be inferred that Urvas'î was confused and forgot such a simple formality as saluting the King.

१२० Translate : 'I am indeed victorious, of whom *you* utter this word '*victory*' which does not fall to the lot of a person other than the thousand-eyed [Indra].' The King slightly plays upon

1 MS. पीडाप्रमादान°. D has lost the portion from "पाठे" to "योग्यम् इति."

the words जेदु जेदु in Urvas'î's salutation (आचार), which literally means, 'May His Majesty be victorious, may his Majesty be victorious!' and says, he is really victorious since he is so saluted by Urvas'î, who being a celestial nymph is in the habit of saluting in that way her master the great Indra only, and no other. जयशब्दः सहस्राक्षादगतः पुरुषान्तरम् literally means 'the word victory! which has not gone to a person other than the thousand-eyed [Indra].'

The existing editions, even including Bollensen's, are all wrong in reading सहस्राक्षादागतः for सहस्राक्षादगतः. The misreading सहस्राक्षादागतः may have arisen from an original सहस्राक्षान्नागतः 'which has not come to a person other than Indra.' See footnotes.

On the mythological origin of the epithet सहस्राक्ष which Indra obtained as a punishment ( commuted into an ornament ) for his intrigue with Ahalyâ, see Somadeva's *Kathâsaritsâgara* XVII. 137-47. But it is doubtful whether the epithet, which is in the Veda applied to the Purûsha, or the great soul of the universe, may not have been applied to Indra on account of his identification with that Purûsha.

Kâṭayavema : मयेत्यादि । सहस्राक्षादिन्द्रात् पुरुषान्तरमन्यपुरुषमप्राप्तः जयशब्दः जयेति शब्दः यत् यस्माद् यस्य मम उदीर्यते उच्चार्यते तस्मात् तेन मया जितमजायि । सर्वोत्तरेणाभावोत्यर्थः ॥

१२१ Vidûshaka claims to be greeted on two grounds: first, that he is the king's friend; and secondly, that he is a Brâhmaṇ.

Kâṭayavema : अत्र परिहासस्य गम्यमानत्वात् नमेंति[1] संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥

१२४ मुनिना &c. From the fact that Kâlidâsa here mentions Bharata, ( who is known to be the author of the work called *Bharatanâṭyas'âstra*, and, therefore, the founder of the Drama and Acting, ) as the preceptor who teaches acting and dancing to the celestial nymphs and brings them before Indra, it is to be inferred that the poet must have regarded him as having lived in that antiquity before his time, when men went up to the svarga and other worlds to assist and otherwise serve the gods,

1 MS. नमेमति for नमेंति.

and when the gods came down upon earth to fight the battles of their mortal friends,—to have lived in fact as a contemporary of Purûravas.

Kâṭayavema: मुनिना भरतेनेत्यादि। भरतेन भरताख्येन मुनिना अष्टरसाश्रयः अष्टानां रसानां शृंगारवीरबीभत्सरौद्रहास्याद्भुतभयानककरुणानामाश्रयः आस्पदं यः प्रयोगो नाट्यप्रयोगः भवतीषु युष्मासु। अप्सरःस्त्रीष्वित्यर्थः। नियुक्तः निहितः। प्रतिष्ठापित इत्यर्थः। अद्य इदानीं सलोकपालः लोकपालसहितः मरुतां देवानां भर्ता स्वामी इन्द्रः ललिताभिनयं ललितः सुकुमारः अभिनयो यस्य सः तथोक्तः तं प्रयोगं द्रष्टुमनाः द्रष्टुं निरीक्षितुं मनो यस्य सः तथोक्तः। अत्र "तुं काममनसोरपि" इति...... मकारस्य लोपः। अत्र अष्टरसाश्रयो ललिताभिनय इत्यनेन शृङ्गाररसप्रधानमुपसृष्टान्यरसं किमपि नाटकं सूच्यते। तथा चोक्तं वसन्तराजीये।

एको रसो भवेदङ्गी वीरशृङ्गारयोर्द्वयोः।
अङ्गमन्ये रसाः सर्वे भवेन्निर्वहणेऽद्भुतः॥

इति।

एतदेव[1] नाटकं नामतो वक्ष्यति सरस्सई-किअ-कव्व-बन्धे लच्छी-सअंवरे इति॥

On अष्टरसाश्रयः conf. the *Kâvyaprakâs'a*:

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः।
बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः॥ IV. 29.

१२६ अणुमाणीअदु महाराओ, 'take your leave of His Majesty.' Literally, 'let His Majesty be made to give his consent' to our departure. "गमनायेति शेषः" as Kâṭayavema says.

१२८ अअं जणो. That is, Urvas'î. अयं जनः is an humble way of indicating the speaker like फिदवी in our vernaculars. In this speech Chitralekhâ is speaking for Urvas'î who is made speechless.

महाराएण अब्भणुण्णादा इच्छदि, 'permitted by Your Majesty she wishes to make herself blameless towards the gods' *i. e.* she wishes to go, so that she may not incur the responsibility of offending the gods by disobeying their summons; may it please Your Majesty, therefore, to permit her to go.

१३२ णं एदं. Vidûshaka, if he had the *bhûrjapatra* in his hand, would have said णं एदं भुज्ज-वत्तं अत्थि तं पेक्खिअ विणोदेदु भवं अत्ताणअं.

---

1 MS. एतद्देवनाटकं.

१३४ मा भवं अङ्गाइं मुञ्चदु, 'do not despair.' Literally, 'do not drop your limbs through despair.' Throwing down the head and remaining speechless, letting down the arms and lying motionless, is what is intended to be expressed by अङ्गाइं मुञ्चदि. Kâṭayavema has एव्वं खु वत्तुकामो म्हि before मा भवं &c. See footnotes.

१३९ 'For when starting she, not mistress of her own person, seemed to leave her free heart in me through her sighs which were indicated by the trembling of her breasts.'

स्ववशम्, literally, over which she had control.

Kâṭayavema : अनीयेत्यादि । शरीरस्य अनीशया अनीश्वरया उर्वश्या प्रस्थानेपि* (he seems to read प्रस्थानेपि) प्रयाणेपि विवैंशं [अ] परवशं हृदयं स्तनकम्पाक्रियालक्ष्यैर्निश्वसितैः मयि न्यस्तमिव निक्षिप्तमिव ॥

The King means that being an attendant of Indra to whom her person belonged Urvas'î was obliged to go, ("शरीरस्य अनीशया इन्द्राधीनत्वादित्यर्थः" Ranganâtha). But though she did not own her own *person*, she did her heart, which, therefore, she left with him. This is an *utprekshâ*. The King imagines (उत्प्रेक्षते) that the sighs that shook the breasts were caused by the heart's passage from its seat below Urvas'î's breasts to him.

There is an antithesis between अनीशा शरीरस्य and स्ववशं, for which latter our MSS. and Kâṭayavema read विवशं which has nearly the same meaning as स्ववशम्, literally meaning 'independent,' 'not conquered', *i. e.* not dependent like her person upon Indra.

१३६ गेण्हिदव्वं भविस्सदित्ति, 'will be taken.' Mark the future, used in the sense of the potential, with the future participle, equivalent to गृहीतं भविष्यति. See *infrâ* V. ९७.

१३८ उव्वसिए मग्गेण *i. e.* has gone after Urvas'î, has followed her, gone to heaven with her.

१३७ वैधेयः="मूर्खः," Ranganâtha, and Kâṭayavema, the latter quoting मूर्खवैधेयबालिशा इत्यमरः" ॥.

१४२ 'What? have I ever informed your Ladyship before untruthfully?' अण्णहा 'untruthfully,' 'incorrectly.' See below, III. ३७.

१४३ जं तुह कहिदं, 'that which you have told me.' We must suppose that after II. १२ Nipuṇikâ went to the Queen and told her that she

had succeeded in finding out from Vidûshaka that the King was in love with a heavenly nymph named Urvas'î, and he was so mad with thoughts about her that he talked about nothing else to Vidûshaka, who had accordingly great difficulties in diverting his mind from the pursuit of the mirage (II. ११).

तेण हि, 'if so, then.' See *Mâlavikâgnimitra* II. ३ and our note *ad loc.*

१४६ पडिवत्तण-विभाविदक्खरं=पडिवत्तणेण विभाविदाइं अक्खराइं जम्मि, 'on which there is some writing. which by the leaf being turned round by the wind, becomes visible' or known.

कहं । वाईअदु ("कथमिति प्रश्ने" Kâṭayavema), 'how? Shall I read it?' The Queen says, 'read it to yourself,' 'अनुवाचय,' *i. e.* 'do not read it out, peruse it with your eyes. If it be unobjectionable I will hear it.' अविरुद्ध 'not objectionable.' not unfit for lady's ears.

The difference between वाचयति and अनुवाचयति is clearly brought out here as indeed it is in all passages where the two verbs occur in the same context. See *infrâ* V. २६–२९.

१४८ कौलीन 'Scandal'.

१४९ तेण हि से गहिदत्था होमि, 'if so, I wish to know its contents.' होमि. for the future हुविस्सम्. She now desires her attendant to read out the *bhûrjapatra.*

१५१ एत्थ, 'here,' 'on the spot,' 'just now.'

१५२ भो &c. Vidûshaka is supposed to be searching for the *bhûrjapatra.*

१५३ उत्थाय । भगवन् &c. As the artificial hill is at some distance, the King finds it necessary to get up and look out. He imagines the breeze has carried away the *bhûrjapatra.* Hence his address to it.

Kâṭayavema: वासार्थमित्यादि । सुरभिणा वसन्तेन संभृतं संपादितं वीरुधां लतानां पौष्पं पुष्पसंबन्धि रजः परागं वासार्थं हर गृहाण । मिथ्या वृथा हृतेन अपहृतेन मे दयितास्नेहस्वहस्तेन दयितायाः प्रियायाः स्नेहेन कृतः स्वहस्तः । स्वहस्तशब्देन स्वहस्तलिखितं लक्ष्यते । तथा चोक्तं स्मृतिकारेण ।

राज[स्व]हस्तसंशुद्धं शुद्धिमायाति शासनम् । इति ॥

तेन भवतस्तव किम् किं प्रयोजनम् । न किंचित् प्रयोजनम् इत्यर्थः । अज्ञनामज्ञ-

नादेवीं प्रति आलक्षितप्रार्थितः दृष्टाभिलाषः भवान् कामार्तं जनं मनोविनोदनफलैः मनोविनोदनं चेतोविश्रान्तिः फलं प्रयोजनं येषां तानि तैः एवंविधैरीदृशैः लिखितादिभिर्धारितमवलम्बितं धृतप्राणं जानीते हि अवगच्छति खलु ॥

Translate the second half thus : 'For you, who are known to have courted Anjanâ, are aware that the love-afflicted man preserves himself by such means intended to console his mind.'

The King says that the love-sick man preserves his life by means of such memorials as the *bhûrjapatra* because they console his mind in his distress; and that Vâyu must himself have experienced the truth of this when he made his love to Anjanâ. Anjanâ was the mother of the monkey Mâruti by Vâyu, the god of wind. Though speaking to the breeze the King addresses it in language properly applicable to the presiding deity of it. But this is common among poets of all times and countries.

Ranganâtha reads the passage like our Ms. U. ( see footnotes )and comments accordingly. He says : मिथ्या हृतेन निरर्थकं नीतेन........ । पुष्परजोहरणे हि ते सौगन्ध्यलाभोपि भविष्यति । लेखहरणे तु ते न केवलं [न]लाभः प्रत्युत मादृग्विधवधाधर्मोपि प्रसज्येतेति न त्वयैतादृशं विधेयम् इति भावः । ...... धारितं विहितजीवनम्.

१९६ Kâṭayavema : अत्र केसरशब्दः केसरपुष्पवाची.

१९० दुरागदं दाणिं संवुत्तं. Vidûshaka plays upon the word स्वागतम् which literally means 'well come.'

१९१ Vidûshaka must be supposed to make this speech जनान्तिकम्, for he of course does not wish that the Queen should hear it. The MSS. do not give the usual stage-direction, but as the speech is a reply to another which is spoken जनान्तिकम् , we have probably to understand that a reply to a speech so made must also be made जनान्तिकम्.

१९२ लोप्त्थेण scil. सह.

Ranganâtha: लोप्त्रेण सूचितस्य कुम्भीरकस्य...... । लोप्त्रं चोरितद्रव्यांशभूतं वस्तु । दसीति भाषायां प्रसिद्धम् ॥ —वा is simply a particle indicating a question.

१९३ 'It is not this writing that I was searching; that searching was for another.' Kâṭayavema: इदं भूर्जपत्रं मया न मृग्यते नान्विष्यते । सोय-

मारम्भः व्यापारः अँपरान्वेषणार्थः अपरस्य अन्वेषणार्थो गवेषणार्थः । अत्र राज्ञो दोषप्रच्छादनाद् नर्मद्युतिर्नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥. The King admits that he was searching for a bhûrjapatra, but urges that it was another. The Queen replies in the speech following, that it is of course all right that he should conceal his good luck. That is, she does not admit the King's plea that he was searching for another bhûrjapatra, and says that it is but natural that he should conceal his good fortune, which consisted in his being loved by a heavenly damsel.

१६४ जुज्जदि &c. This may also be taken as an ironical question, the meaning then, being, 'what! Does it become you to conceal your good luck?

१६९ जं पित्तोवसमण-समत्थं होदि', 'which may be able to alleviate his bile.' Vidûshaka means to say that the King is suffering from a bilious attack, probably owing to the late hour, and implies that whatever impropriety there was observed at the time in the King's conduct by the Queen was due to the vitiation of his bile. The strange conduct to which Vidûshaka refers is the rhapsody contained in the King's speech, 153, and the search they were making. The King accounts for his search by saying that it was another *bhûrjapatra* he had been looking for. Vidûshaka accounts for the whole thing by suggesting that the King was suffering from bile and was therefore acting incoherently and as if he had been a mad man. Among things that cause a bilious attack is the state of being without food, as the following from the *Anjananidâna* will show:

तिलसक्तुसुरादधिमीनशरत्कटुतीक्ष्णैः पटुरूढाम्लतपनैः ।
रतिघस्त्रनिशार्धनिदाहकरैरपि कुप्यति पित्तमुपोषणतः ॥

Among the effects of पित्तम् are aberration ( भ्रमः ), raving ( प्रलापः ), and lust or ardent passion ( मदः ). Thus :

भ्रमो दाहो मूर्छा मलशिथिलता स्वेदसरणं
प्रलापः पीतत्वं मुखनयनविण्मूत्रनखरे ।
मदस्तृट् तिक्तोष्णः कटुरपि रसः पाण्डुहरिता

1 MS. कर्मद्यु°.

द्युतिः शोषश्चेत्याकृतिरपि च पित्तस्य सरुषः ॥
प्रलापमूर्छाभ्रमपीतभावान्
पित्तस्य कर्माणि वदन्ति तज्ज्ञाः ।

The मदः which accompanies vitiated bile is regarded as equivalent to उन्माद and is thus explained :

धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च
पर्याकुला दृष्टिरधीरता च ।
अबद्धवाक्त्वं हृदयं च शून्यं
सामान्यमुन्मादगदस्य चिह्नम् ॥

Also,

अस्थाने गीताहास्यादिर्ह्रीधीस्वप्नविपर्ययैः ।
रहस्यकथनोद्वेगभ्रमैरुन्मादमादिशेत् ॥

A bilious attack ( पित्तम् ) generally occurs at mid-night or at noon. Thus :

भुक्ते जीर्यति भोजने च शरदि ग्रीष्मे सति प्राणिनां
मध्याह्ने च तथार्धरात्रिसमये पित्तप्रकोपो भवेत् ।

The following will show that where a man exhibits signs of aberration he must necessarily be suffering from a bilious attack ( पित्तम् ) :

वाग्भटस्य प्रतिज्ञेयं न च पित्तं विना भ्रमः ।

Rich food consisting of sweet-meats, such as Vidûshaka is particularly fond of, is prescribed as a remedy for a bilious attack. Thus :

कफं दुर्जनवत् तीक्ष्णैर्वातं स्नेहेन मित्रवत् ।
पित्तं जामातरमिव मधुरैर्भोजनैर्जयेत् ॥

१६६ बम्हणेण आसासिदो वअस्सो, 'how well has the Brâhmaṇ come to his friend's help ? has'nt he ?' This is of course ironical.

१६७ 'Even a ghost is conciliated by means of a dinner.' This refers to a method of exorcising a ghost that has taken possession of a person. A kind of yellow dinner of rice is prepared and offered to it with prayer, and the ghost is then supposed to let its victim alone. This practice is still in vogue, especially in the Konkaṇ. Vidûshaka implies that even an inexorable ghost

may be put to rest by means of a dinner, much more is it possible that if the King gets a good dinner, he will be cured of his bilious complaint and give up his strange conduct. That is what he thinks is probable from the efficacy of a good dinner as a cure against a bilious attack and especially from the very high estimation in which he himself holds such a dinner.

१६८ बलात् 'forcibly,' हठात्, 'falsely.' Literally, 'forcibly,' 'when I do not admit that I have behaved like a mad man owing to an attack of bilious complaint.' The King does not admit that he has behaved strangely, but wishes to adhere to his plea that it was another *bhûrjapatra* that he had been searching for, forgetting that the Queen heard his rhapsody in 153. Vidûshaka's explanation of the King's conduct is more consistent but is made ludicrous by the remedy suggested to him by his fondness for rich food, the ludicrousness being the effect always intended to be produced by his speeches.

मामपराधिनं प्रतिपादयसि ॥ 'you make me guilty.'

१७० Kâṭayavema अपराधीत्यादि । रम्भोरु । "उरूत्तरपदादौपम्ये": इति ऊत्वम् । अहमपराधी नाम अपराध्येव । प्रसीद । प्रसन्ना भव । संरम्भात् रोषाद् विरम विरता भव । स्व[1]स्यापराधित्वं प्रतिपादयति । सेव्य*जनश्चे[2]त्यादि । सेव्यजनः स्वामी कुपितश्चेत्* रुष्टो यदि दासः सेवकजनः कथं नु निरपराधः अपराधरहितः । कथं नु इत्याक्षेपे । अपराध्येव भवतीत्यर्थः । अत्र स्त्रीणां मानापनयनोपायेषु साम प्रयुक्तमित्यनुसंधेयम् । यथोक्तं वसन्तराजीये ।

सान्ना भेदेन दानेन नत्युपेक्षारसान्तरैः ।
मानापनयनं तासामुपायैः षड्भिराचरेत् ॥
तत्र चाटु वचः साम ॥ इति ।

अत्रैव सान्त्वनात् पर्युपासनमिति संध्यङ्गमुक्तं भवति । पादयोः पततीत्यत्र पूर्वप्रयुक्ते सामनीत्यर्थे सति नतिर्नामोपायः प्रयुक्त इत्यनुसंधेयम् । यथोक्तम् । नतिः पादप्रणामः स्याद् इति ॥

१७१ मा खु &c. 'Not that I am so light-hearted as that I care for this supplication, but I fear the regret that shall be caused t me by my unconciliatory conduct.' As she goes the Queen

1 MS. तस्यापराधिनं. 2 So MS.

says, she is not afraid to disregard the supplication itself ( because she knows it is insincere), but she is afraid her conscience will bite her for the hauteur ( अदक्खिण्णं ) with which she has spurned the King's supplication. The existing editions and our first edition based upon our MSS. read दक्खिण्ण.°

Kâṭayavema reads अदक्खिण्ण-किदस्स and explains as follows :

किंतु अदाक्षिण्यकृतात् पश्चात्तापाद् बिभेमि । अत्र प्राकृते पञ्चम्यर्थे षष्ठी । क्वचिदसा[1]दे-रित्युक्तत्वात् । अत्र देव्या भीतिः उत्तराङ्कोपयोगित्वाद् बिन्दुरित्यनुसंधेयम्. We have now adopted अदाक्षिण्य as the better reading. अदाक्षिण्यकृतः पश्चात्तापः, 'remorse caused by my unkindness, or hauteur' *viz.* that she went away without taking any notice of his prostration (प्रणिपात), in committing in fact प्रणिपातलङ्घन as the King calls it further on.

The reading दक्खिण्ण-किदस्स पछादावस्स does not furnish proper antithesis for the words किंदु. There is no reason why the Queen should subsequently feel remorse if, as she rightly believes, the King is not sincere in his professions. But true to her character as a Hindu wife, she fears that her hauteur exhibited in spurning his prostration will cause her to regret her conduct. She means that whatever his faults, she ought not to fall short of her ideal of a good wife. The regret here predicted is developed in III. २१, २२.

The Queen says what is contained in this speech in order to give an indication of what will happen in the sequel of the story, the immediate object being to exhibit a genuine trait in the character of a Hindu lady. The speech is made आत्मगतम् and shows an incipient regret of the spurning of the prostration already. 'I am sure I am right in rejecting his supplication and walking away because I know it is insincere. But I am afraid that hereafter I shall regret that I did not show that gentleness which befitted me on the occasion. Nevertheless let me go.' That is what she means. See below १७९ किं तु प्रणिपातलङ्घनादहमस्यां धैर्यमवलम्बिष्ये, and the note thereon. See also *infrâ* III. २२.

१७२ On the word अप्रसन्ना as applied to a river see *suprâ* I. ३३. पाउस-

---

1 So MS.

णदी विअ अप्पसण्णा, 'turbid and rapid.' He means she is gone off greatly dissatisfied. पाउस-णदी 'a monsoon river.' Many rivers in the dry weather are quite empty and expose their rocky beds. But when the first plenteous showers of the monsoon swell them, they are extremely muddy and rapid.

उट्ठेहि. For we must suppose the King is still on his knees, not knowing that the Queen is gone.

१७३ नेदम् &c. 'And that is not unreasonable.' Literally, 'that is not improper.' इदम् = पाउस-णदी विअ अप्पसण्णा गदा इत्येतत्. "इदम् उपपन्नमेवेत्यर्थः। इदंशब्देन अप्रसादगमनं परामृश्यते," Kâṭayavema. That is, she is justified in going away dissatisfied. The reason is given in the stanza that follows. The King means, his conduct justifies the Queen's anger. The existing editions are all wrong in reading उपपन्नम् for अनुपपन्नम्. इदम् can only refer to what immediately precedes and that is the अप्रसादगमनम् of the Queen. This being so, अनुपपन्नम् is the only correct reading.

प्रियवचन &c. Kâṭayavema: दयितजनानुनयः दयितजनस्य प्रियजनस्यानुनयः प्रार्थना प्रियवचनशतोपि प्रियाणि वचनशतानि यत्र स तथोक्तः तादृशोपि रसादृते प्रेम्णा विना। प्रेमरहित इत्यर्थः तद्विदां रसविदां योषितां हृदयं मनः न प्रविशति न संक्रमति। अत्रोपमाह। तद्विदां मणिपरीक्षकाणां हृदयं कृत्रिमरागरूषितैः (that is what he reads for °योजितः) कृत्रिमेण कृतकेन रागेण वर्णोत्कर्षेण रूषितः रञ्जितः मणिरिव रत्नमिव॥

Mark the double sense of the word राग (affection, and redness) and of रस (love, and water as applied to a precious stone).

१७४ एदं *viz.* that the Queen has gone away unreconciled. 'भवदो अणुणओ ताए हिअए ण पविट्ठो' इत्येतत्.—एत्थ, 'at this time.' "अक्खिदुःखितस्य इत्यत्र प्राकृते पूर्वनिपातानियमाद् दुःखिताक्षस्येति विधेयम्॥" Ranganâtha.

१७९ स एव, 'the same,' scil., as before.

किंतु &c. 'But I will take courage as regards her because she has spurned my prostration.' That is, he will take courage, which he will derive from the fact that the Queen left him without taking notice of him when he fell at her feet. This means, that he hopes that the Queen will regret her haughtiness and then relent so that she will come to consent to his making love to Urvas'î. See above II. १७१ किं दु अदक्खिण्ण-किदस्स

पह्लादावस्स भाएमि. Conf. Kâṭayavema: किं त्वित्यादि। प्रणिपातलङ्घनात् प्रणामानङ्गीकारादहमस्यां देव्यां धैर्यं धृतिमवलम्बिष्ये। अत्र प्रणामोपाये व्यर्थेपि सति उपेक्षानामोपायः प्रयुक्त इत्यनुसंधेयम्। यथोक्तम्। उपेक्षा धैर्यधारणम् इति॥ धैर्यं may mean here also stiffness, patient indifference. The line would, therefore, mean—'I shall show indifference towards her, not do anything to effect reconciliation as she has disregarded my prostration. cf. Meghad. 119.–where धीरता='silence'.

१७६ दाव 'just yet,' 'for sometime.'—धीरदा='धैर्यम्' used by the King in his preceding speech.

१७७ उण्हालुः &c. Kâṭayavema: उण्हालुरित्यादि। शिखी मयूरः। व्रीह्यादिपाठाद् इनिः। उण्हालुः उष्णासहः सन्। 'शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने'[1] इत्यालुच्। तरोः शिशिरे शीतले मूलालवाले निषीदति। षट्पदो भ्रमरः कर्णिकारमुकुलानि उपरि अग्रभागे निर्भिद्य विदलय्य आलीयते लीनो भवति। कारण्डवः जलकुक्कुटः तप्तं वारि विहाय त्यक्त्वा तीरनलिनीं तटस्थां कमलिनीं सेवते भजते। क्रीडावेश्मनि लीलागृहे [एष] पुरोवर्ती पञ्जरशुकश्च क्लान्तः तान्तः। पिपासया ग्लान इत्यर्थः। जलं याचते प्रार्थयते॥

निर्भिद्योपरि कर्णिकारमुकुलानि षट्पदः आलीयते, 'having forced open at the top the flower-buds of the Karṇikâra, the six-footed [ black bees ] lie snugly therein.' The Karṇikâra which is generally identified with the pângârâ is full of blood-red flowers in spring, with all its green leaves dropped away. उपरि should be taken as an adverb of place. The plural मुकुलानि with the singular षट्पदः cannot be properly explained. The Singular षट्पदः may, however, be taken as जातौ एकवचनम्.

---

[1] MS. °त्वष्टाभ्यस्तन्नहत for °तृप्रेभ्यस्तदसहने.

# ACT III.

१ त्वमासनं प्रतिग्राहितः, 'you were made to carry the seat.' That is, 'our preceptor took you with him that you might carry his seat in your hand.' The seat consisted probably of a tiger's skin or of a black buck's skin. Brahmaṇs living a strictly religious or rather orthodox life can only squat down on such a seat; and they carry, or if they have any pupils, then one of these carries, the seat with them when they go out.' This practice appears to have been in vogue as much in Kâlidâsa's time as it certainly is now. त्वमासनं प्रतिग्राहितः gives two facts; first, that Pallava was taken with him by his preceptor, and secondly, the reason why he was taken. Both Lenz and Bollensen have misinterpreted the passage, the former translating "you were ordered to take a seat in his carriage" (tu sedem in vehiculo ejus capere jubaris ), and the latter, "he took you with him that he might go to Indra's palace" (um sich den Palast Indra's zu begeben nahm er dich mit )—made you drive his carriage ?

अग्निशरणसंरक्षणाय, 'to keep watch over the place where the sacred fire is kept.' Conf. *Mâlavikâgnimitra* V. ११ and our note *ad loc.* अपि गुरोः प्रयोगेण दिव्या परिषदाराधिता ? 'was the celestial audience pleased ?'

Conf. Ranganâtha: इदानीं पेलवगालवाख्यभरतमुनिशिष्यमुखेन राज्ञः पुनरुर्वशीसमागमसूचनाय तत्प्रवेशं तावदाह ।......... शरणं गृहम् ॥

२ गालव &c. Translate : 'Gâlava, I know not whether it was pleased, but in that play of *Lakshmî-Svayaṁvara* composed by Sarasvatî it ( the celestial audience ) was absorbed in the several sentiments. But—'. Pallava means, that the divine assembly before whom the play was acted was engrossed with interest in the several sentiments as expressed and represented in the acting. But—. Here, as he stopped a little, he is interrupted by his friend, who asks him why he wished to qualify his statement.

The existing editions have all the wrong reading उव्वसी तेसु तेसु रसन्तरेसु उम्माइआ आसि. From what is further on stated about

Urvas'î she can not be described as उन्मादिता or उन्मत्ता but perhaps as प्रमत्ता, blundering, ( see below, next page उव्वसीए वअणं पमाद-ख्खलिदं आसि). Besides she did not blunder *throughout* the play ( तेसु तेसु रसन्तरेसु ), but only as regards one small matter, namely, the taking the name of Purûravas instead of that of Purushottama on one occasion, for which she suffered an imprecation at once. If she had blundered throughout the play she might have had to bear many more curses and a greater ignominy than she actually had.

Considering the similarity of the letters त and उ in Sanskrit MSS. it is easy to understand how उम्मआ must have arisen from तम्मआ and afterwards further corrected into the corruption of उम्मादिआ, to make which give any sense it was natural to add उव्वसी! See our foot-notes.

The reading ण आणे कधं आराहिदा भोदि as read by the existing editions is also wrong. For if it were correct, we should have had तस्सिं हि instead of तस्सिं उण which they all read.

३ सदोषावकाशः &c. दोषेण सहितः अवकाशः स्थानमभ्यन्तरं वा यस्य. 'The rest of your sentence, [ which you have not uttered ], appears to imply a fault.'

६ लच्छी-भूमिआए. भूमिआ 'character' 'part in a play' Ranganâtha: "भूमिका वेषपरिग्रहः ।

भूमिका रचनायां स्यान्मूर्त्यन्तरपरिग्रहे ॥

इति विश्वः ॥"

भावाहिणिवेसो, 'your fixed love.'

९ भवितव्यानुविधायीनि इन्द्रियाणि, 'the limbs follow that which has been destined to happen.' Gâlava does not mean that he knows what is destined to happen to Urvas'î, but he takes for granted that a certain fate was to visit Urvas'î, and that her words unconsciously went the way of that fate. He does not know anything about Urvas'î. भवितव्यतानुविधायीनि भाव्यनुसारीणि" Ranganâtha.

न खलु &c. 'Did not our preceptor get angry with her?' खलु is used here in the sense of inquiry.

१० सा खु सत्ता उवज्झाएण, 'she was of course cursed by the preceptor.'

१२ दिव्वं ठाणं, 'divine residence,' *i. e.* thou shalt go and dwell among mortals.

एथ्थ, 'in this matter,' *viz.* of your attachment towards him.

१३ सदृशं पुरुषान्तरविदो महेन्द्रस्य, 'that is becoming to the great Indra who knows what is in the minds of others.' He perceived the reason why Urvas'î committed the blunder. Mark the use of *purusha* here. *Purushântaravid* means literally 'knowing what is in the minds of others.' By itself *purusha* can hardly be used of Urvas'î. But *purusha* must be taken in the sense of 'individual,' 'person,' as in the grammatical expressions 'first person,' 'second' or 'middle person' and 'third person,' (प्रथमपुरुषः, मध्यमपुरुषः, &c.)

१४ अहिसेअ-वेला, 'the time of bathing.' They mean that while talking about this matter, they are so late as to have almost passed the time when their preceptor bathes. They ought to be present at the bathing and give him water, fresh clothes, his wooden slippers &c. It is to be remembered that the manner in which Asiatics bathe does not prevent others from being present; on the contrary, servants, or in the case of a holy personage his pupils who are his servants, are required for assisting in the way just indicated.

Mark that the word अवरुध्धा implies a slight personification of अहिसेअ-वेला. Conf. संध्यामुपासते and similar expressions regarding the morning and evening times which are spoken of like personified deities.

खु, 'you see.'

Ranganâtha reads simply विष्कम्भः and says तल्लक्षणं चाभणद् विश्वनाथकविराजः ।

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य कीर्तितः ।
मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां संप्रयोजितः ।
शुद्धः स्यात् स तु संकीर्णो ( *i. e.* मिश्रः ) नीचमध्यमकल्पितः ॥

इति ॥

The present is मिश्रविष्कम्भकः because it is conducted by a madhyama pâtra Gâlava, and a nîcha pâtra Pallava as speaking Prâkṛit.

१६ Conf. Ranganâtha : कञ्चुकिलक्षणं दशरूपकादौ ।
अन्तःपुरचरो राज्ञो वृद्धो विप्रो गुणान्वितः ।
उक्तिप्रत्युक्तिकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥

इति ॥

सर्वः कल्ये &c. Conf. Kâṭayavema : सर्वः कल्य इत्यादि । कल्ये निरामये वयसि । पूर्ववयसीत्यर्थः । सर्वः कुटुम्बी । कुटुम्बं पुत्रापत्यादिपोष्यवर्गः । सोऽस्यास्तीति कुटुम्बी । अर्थान् धनानि लब्धुं प्राप्तुं यतते व्याप्रियते । पश्चात् अपरे वयसि पुत्रैरपहृत-भरः अपहृतो निरस्तो भरः कुटुम्बभरो यस्य सः तथोक्तः विश्रमाय विश्रान्तये कल्पते संपद्यते । क्लृपेः संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी । अस्माकं तु न कञ्चुकिनां पुनः प्रतिदिनं दिनेदिने । सर्वस्मिन् काल इत्यर्थः । शरीरं सादयन्ती क्षपयन्ती इयं सेवा कारापरिणतिः कारया बन्धनगृहस्य परिणतिः परिणामः । अहो इत्याश्चर्ये । किं च स्त्रीष्वधिकारः नियोगः कष्टः कृच्छ्रः । 'कष्टे तु कृच्छ्रगहने' इत्यमरः ॥

Translate: 'Every married man strives in his youth to acquire wealth. Afterwards (in old age) relieved by his sons of the burden of family cares he takes *rest*. But *our* old age daily wasting the body, has taken the form of *service* (instead of rest). Alas! for the duty of watching over the harem!'

The Kanchukin contrasts the old age of the class of servants to which he belongs with that of other men. These work vigorously in their youth and enjoy rest in their old age. But the Kanchukins, though working equally hard in youth, pass their old age in the hard service of watching over the harem. कल्य healthy, youthful.

सादयन्ती शरीरम्. For this some of our MSS. read साधयन्ती प्रतिष्ठां meaning 'everyday effecting stability or fixity in our position'. For the older the man the better is he fitted to be a Kanchukin and he has therefore no prospect of retiring from life and dying in peace. For full of trials and difficulties is the life of the man who commands the harem.

सेवाकारा-सेवा आकारो यस्याः सा *i. e.* सेवारूपा or सेवामयी 'lit. 'takes the form of service,'—is taken up with service, is passed in service.

परिणतिः 'old age', परिणतिः is the subject and सेवाकारा is the predicate.

Ranganâtha like Kâṭayavema takes कारापरिणतिः as one compound, but explains it as बन्धनालयरूपा.

सनियमया, 'who is observing the rules'; which might be such as, not to eat more than once a day, not to go out of the house, not to eat without worshipping, and so on. The rules ( नियमाः ) here referred to were those which were prescribed to be observed in connection with the ceremony she was going to perform (व्रत). What particular rules they were, however, cannot exactly be described. (See however *infrâ* III. ७३.)—मया, काशिराजपुत्र्या.—व्रतसंपादनार्थं, 'for performing the ceremony or vow,' which was to be done in the presence of and by propitiating the King. तदेव=यद् याचितो निपुणिकामुखेन तदेव.—मानमुत्सृज्य, 'giving up my indignation,' *viz.* about the King making love to Urvas'î.

यावदिदानीम् &c. 'I will, therefore, now wait upon His Majesty who must have finished his evening prayers.'

वृत्तान्त—The scene or general aspect of things.

उत्कीर्णा इव &c.

Translate : 'The peacocks , overcome with nightly sleep, are on the perching rods, [as motionless] as if they were sculptured [ figures ]; the smoke of the incense, coming out through the windows, causes to be confounded with it the pigeons underneath the projected eaves ; and the old matrons of the female apartments, clean by the performance of the customary acts of the hour, are placing the brilliant lights, the auspicious ornament of the Eve, in places strewn over with offerings of flowers.

This is a description of the appearance of the house at the close of the day and the setting in of the night, when the peacocks are dull with sleep at the approach of night and are motionless like lifeless figures; when incense begins to be burned in the halls, and when the matron ladies of the house place and honour the lights in their appointed places which have been strewn over with flowers.

उत्कीर्णाः, 'carved,' 'engraved'. It neither means 'inverted' ('inspersi' Lenz) nor 'like nailed' ('wie angenagelt' Bollensen ), but fashioned into figures by *throwing up i. e.* cutting or carving chips from a solid block.

वासयष्टयः are iron or wooden rods hung horizontally for the tame peacocks to perch on. There is no necessity of supposing as Kâṭayavema does that by यष्टयः are meant posts. Peacocks are not provided with other than such rods generally. वासयष्टयः does not mean "perching rods of their houses" ( Bollensen ).

निशानिद्रालसाः. निशानिद्रा is opposed to such a slumber as the peacock might have in the heat of the midday, ( see *Mâlavikâgnimitra.* II. ४१ )

धूपैः. Mark the plural. It is not meant to signify different kinds of incense, but the same incense coming out in the shape of the fumes through several windows. On जाल, a network window, see *Raghuvaṁs'a* VII. 5 and our note *ad loc.* On वडभयः Conf. *Mâlavikâgnimitra* Act II, St. १२, and our note *ad loc.* In the present passage, however, we take वडभयः to mean the s-formed or the slanting wooden supports or struts jutting out from the wall close above the windows and propping up the projecting eaves of the roof. Conf. "गोपानसी तु वडभी छादने वक्रदारुणि" इत्यमरः. The s-curved or the slanting props are the usual resorts of the पारावतः (pârvâs in Marâṭhî), and these being ash-coloured are easily confounded with thick volumes of incense fumes issuing forth from the windows at an hour when, owing to the close approach of darkness, things begin to lose their distinctive features. In the passage in the *Mâlavikâgnimitra* referred to the sense of वडभि here taken is not suitable. The पारावत is not an ordinary white or gray pigeon, but the wild pigeon of the ash or smoke-colour met with in temples, old wells, and even in inhabited houses, on and underneath the eaves of whose roofs they may be seen in the morning and evening. Nobody provides any quarters for them as is done for the white or gray pigeons, which are tame and are taken care of. The wild pigeons were sitting on the struts supporting the eaves of the roofs at the hour that the Kanchukî is speaking. The जालानि or network windows are just underneath the वडभयः, and send up the fumes of the incense through that part of the roof which lies immediately above them; so that it was difficult for people to make out whether what they saw was the wild pigeons or the fumes.

आचारप्रयताः. Clean owing to their having done the customary acts of the hour : आचारेण पूताः. The acts referred to are such as washing the hands, the feet and the faces with pure water, ( if not even bathing ), changing the clothes for fresh ones, and so on. This is the evening आचारः. The morning आचारः of the females is washing, putting on fresh clothes, combing the hair, decorating the person with such articles as are considered auspicious for married women to wear (कुङ्कुम, oil in the hair, perfumes like sandal &c. ) The reason why the poet says they were आचारप्रयताः, is that it would have been improper for them to touch or to worship or honour the sacred flame ( *i. e.* the evening lights ) in an unclean state. All worship has to be performed in a clean and pure state of the body.

सपुष्पबलिषु—The light is considered as the embodiment of auspiciousness and prosperity, and hence it is that the place where it is to be kept is strewn with flowers. The स्थानानि here meant are the several places where lights are kept, such as the room which forms the *sanctum sanctorum* of the household idols, the principal hall, the veranda at the entrance of the house, and also other parts that require lights or that the occupant can afford to provide with lights. Besides flowers sometimes akshatâs or entire grains of corn are also strewn about the places occupied by the lamp stands.

संध्यामङ्गलदीपिकाः. 'Auspicious lights of the evening.' The auspiciousness of the lights may be understood from the fact that it is considered highly inauspicious not only if the light is not lighted in the evening at all, but even if it is lit up late, say an hour or two after nightfall. And poor people who cannot afford a light will have it if it be for a few moments even at the beginning of the night. If there be no oil in the house a man will burn something else but he *must* have a light for a short time at least. The idea among the people is that Lakshmî the goddess of wealth and prosperity, always fickle and always arbitrary, enters any house she likes at the beginning of the night, and if she finds there is no light in it, she will go back, and woe to the man whose house Lakshmî wished to enter but from which she went away for want of a light therein !

विभजते, 'distributes'.

शुद्धान्तवृद्धाजनः, 'the matrons of the house.' This does not necessarily mean matron-servants, but the elderly ladies of the house. शुद्धान्त is not exactly a harem in Sanskrit but the part of the house which the ladies occupy. Even when a man has a single wife and can have but one, the apartment or apartments occupied by the wife with, it may be, her mother-in-law or mother or mother's sister, or sister-in-law, is the शुद्धान्त or अन्तःपुर of the house. The mother, mother-in-law and aunt would be the शुद्धान्तवृद्धाजनः spoken of in this place.

Conf. Kâṭayavema:—उत्कीर्णाः इत्यादि । निशानिद्रालसा बर्हिणो मयूराः वासयष्टिषु निवासयष्टिषु निवासस्तम्भेषु उत्कीर्णा इव उल्लिखिता इव। रचिता इवेत्यर्थः। वलहयः सौधप्रदेशभेदाः जालविनिर्गतैः गवाक्षविनिःसृतैः धूपैः सुरभिधूपैः=संदिग्धपारावताः संदिग्धाः संशयिताः पारावता यासु ताः तथोक्ताः । आचारप्रयतः आचारेण प्रयतः पवित्रः शुद्धान्तवृद्धाजनः शुद्धान्ते अन्तःपुरे वृद्धाजनः वृद्धस्त्रीजनः सपुष्पबलिषु पुष्पोपहारसहितेषु स्थानेषु उचितप्रदेशेषु अर्चिष्मतीः प्रकाशातिशयवतीः संध्यामङ्गलदीपिकाः संध्यायां मङ्गलार्थदीपान् विभजते विभक्तान् करोति। तत्र तत्र निवेशयतीत्यर्थः ॥

Ranganâtha very correctly explains उत्कीर्णाः by टङ्कव्यक्तीकृतस्वरूपाः, 'whose forms had been fashioned by the chisel.' he also quotes the *Trikâṇḍî* "बलिः पूजोपहारेष्विति."

परिजन° &c. अपक्षलोपात्. 'without the wings being destroyed.' This phrase is added in order to justify the epithet गतिमान् as applied to गिरिः. That epithet itself is used in order to justify the comparison, the extravagance of which is noteworthy. The mountains had wings formerly, which were subsequently clipped off by Indra. The King appeared like such a mountain before the clipping took place.

कर्णिकारयष्टिः is a thin and tall Karṇikâra tree, to which the female attendants are here compared because these were thin and tall and held brilliant lights in the hands, resembling the flowers of the Karṇikâra tree. The lights in the hands of the girls appeared like the bright red flowers of the Karṇikâra which has no leaves but red bright flowers. A thin, straight

and tall form is much admired by Sanskrit poets and compared to a *yashṭi* or stick.

१६ कार्यान्तरितोत्कण्ठं—in which the longing or love grief was forgotten [ by my being engaged ] in business affairs.

अविनोददीर्घयामा, अविनोदाद् दीर्घा यामा यस्याः सा, 'with its long hours owing to there being nothing to engage me.' Cf. Megha D. II. 25 सव्यापारामहनि न तथा पीडियेन्मद्वियोगः। शंके रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते।

१७ मणिहर्म्यपृष्ठे, 'on the top of the Maṇiharmya', *i. e.* from the terrace situated on the top of a palace so called.—सुदर्शनः, शोभनदर्शनः—'can be splendidly seen.' We shall have a good view of him from the terrace. देवेन scil. सह.—प्रतिपालयितुम् *i. e.* चन्द्रम्.—°संयोगः scil. भवति.

२० वयस्य &c. 'Friend, do you think what the Devî is going to do is really on account of a vow ?' *i. e.* do you think there is no other meaning in the coming fulfilment of the vow, or has it anything to do with my conduct ?

२१ भो &c. 'I think Her Majesty struck with remorse wishes to make amends for the contempt with which she treated your prostration, under the pretext of performing a ceremony in fulfilment of a vow.' See *suprâ* II. १७० and II. १७४ and notes *ad loc.* भवदो पणिपाद-लङ्घणं = भवतः प्रणिपातस्य लङ्घनम्.

२२ अवधूतप्रणिपाताः &c. Construe : अवधूतप्रणिपाता मनस्विन्यः पश्चात्संतप्यमानमनसोपि सत्यः निभृतैर्दयितानुनयैर्व्यपत्रपन्ते ॥ 'Proud women, though having contemptuously treated a prostration at first they are subsequently stung with remorse, are nevertheless ashamed of openly doing any acts conciliating their beloved ones.' The version which reads हि for अपि, विविधैः for निभृतैः, अनुतप्यन्ते for व्यपत्रपन्ते and अनुशयैः for अनुनयैः, may be easier, but is not the version of our best MSS. Kâṭayavema has no comment on the stanza ; and it is, therefore, impossible to say what his reading was. Besides अनुशयैः would be a mere repetition after पश्चात्संतप्यमानमनसोपि.

The words तथा हि explain वदावदेसेण in the previous speech of Vidûshaka. दयितानुनयैः=दयितस्य ( कर्मणि षष्ठी) अनुनयैः निभृतैः is a difficulty. निभृत usually meaning 'concealed, secret, silent' has to be

interpreted as अनिभृत 'open, manifest.' I prefer, however, to interpret निभृत as=नितरां भृत. भृत=filled, full. निभृत is, therefore ='very full', *i. e.* complete, not half and half, and hence *open.*

The meaning is, that though women may feel remorse after having shown contempt, they would not show openly that they feel the remorse, but would feel too proud at heart to come forward and openly show their regret.

२३ गङ्गा-तरङ्ग-सस्सिरीएण, 'which is like the waves of the Ganges,' *i. e.* white and gently rising one above another, not abrupt and high. Like the waves of the Ganges, which it is customary to regard as white, the flight of steps is also white because consisting of marbles.

२५ पच्चासण्णेग चन्दोदएण जइ, 'the rise of the moon must be very near, since' &c.

२६ उदयगूढ° &c. Ranganâtha : "उदयगूढाः उदयाचलेन छन्नाः । ......प्रतिसारिते दूरीकृते·" हरिवाहनदिङ्मुखम्, 'the face of the East.' The East is हरिवाहनदिक् because it is presided over by Indra, who has the Harî for his horses. हरी ( literally yellow, tawny or ruddy ) are a pair of horses so called, and belonging to Indra. They are sometimes more than two and even then they are called Hari ( plural हरयः ). The East is here compared to a young woman, who during the absence of her husband in a distant place lets down her hairs uncombed and untied which hang about her face, and who ties them up at his arrival, and whose face thereupon becomes visible and brightened. The Moon is impliedly referred to here as the husband of the East (रजनीपतिः or क्षपानाथः, see III. २८.

२७ खण्ड-मोदअ-सस्सिरीओ, 'appearing like a broken modaka. For a description of 'modaka' see our note to *Mâlavikâgnimitra* I. १२०. खण्डमोदअ–a broken modaka or a modaka the top of which is broken off. The moon cannot be full since it is described as having risen sometime after the dark. He thus looks like a broken modaka. Here, modaka is equivalent to a lâdu a ball of sugar which is snow-white and much in favour at Benares and called *Orâ* ( pl. ore ).—राआ दु-आदीणं, King of the twice-born,' *i. e.* the Moon. Conf. *Harivaṁs'a* Adh, 25 st. 21

ततस्तस्मै ( *i. e.* चन्द्राय ) ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ।
बीजौषधीनां विप्राणामपां च जनमेजय ॥

What the real reason is why the moon is called the King of the twice-born *i. e.* the first three orders, may perhaps be uncertain. But it is very likely the epithet has something to do with the moon's identification with the Soma which is often called King in the hymns of the *Ṛigveda.* See. *Ṛig.* VIII. 79. 8., X. 109. 2. In. I. 91. 5. occur the words: त्वं सोम असि सत्पतिः त्वं राजा उत वृत्रहा.

२८ औदरिक 'a glutton.' रविमावसते &c.: Conf. Kâṭayavema रविमावसत इत्यादि । सतां सज्जनानां क्रियायै अनुष्ठानाय रविं सूर्यमावसते संक्रामते । उपान्वध्याङ्वस इति अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । सुधया अमृतेन सुरान् देवान् पितॄन् पितृदेवताश्च तर्पयते प्रीणयते । निशि मूर्छतां प्रवर्धमानानां तमसां निहन्त्रे विनाशयित्रे । हरचूडानिहितात्मने हरस्य चूडायां मौलौ निहितः विन्यस्तः आत्मा मूर्तिः [यस्य] स तथोक्तः तस्मै ते तुभ्यं नमः ॥

Ranganâtha : सतां साधूनां क्रियायै दार्शिकपिण्डपितृयज्ञादिक्रियाहेतवे.

रविमावसते सतां क्रियायै. Conf. *Aitareya Brâhmaṇa* : चन्द्रमा वा अमावास्यायामादित्यमनुप्रविशति । सोन्तर्धीयते । तं न निर्जानन्ति । Adh. 40. 5. Sacrifices are offered and certain Vedic rites are performed on the *amâvâsyâ.* The *amâvâsyâ* or the night without any moon-light is believed to take place because of the moon entering on that day into the body of the sun ( रविमावसते ), which if he did not do, there would be no *amâvâsyâ* and consequently no performance ( क्रिया ) of the sacred rites by the pious ( सन्तः ).

सुधया तर्पयते सुरान् पितॄंश्च, 'gratifying the Gods and the Manes with nectar.' The Gods and the Fathers ( souls of departed ancestors ) drink different parts of the moon and are thereby gratified. The drinking is the cause of the gradual waning of the moon from day to day. The *Mâdhavîya Kâlanirṇaya* has the following:

प्रथमां ( scil. कलां ) पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः ।
विश्वे देवास्तृतीयां तु चतुर्थीं सलिलाधिपः ।
पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः ।
सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमज एकपात् ।

नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम् ।
दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीमुमा ।
द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः ।
त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम् ।
चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः ।
निःपीतः कलावशेषश्चन्द्रमा नं प्रकाशते ।
कला षोडशिका या तु अपः प्रविशते सदा ।
अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते ।
तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतं च यत् ।
तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः ।
हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्याय्यते शशी ।
दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यां तु पूर्णता ॥

All this myth about the moon being drank by the various gods &c., and thereby losing one phase each day, and being again restored to his phases from day to day in the bright fortnight through the oblations offered to Agni in sacrifices, owes its origin to the identification of the Moon with the Soma beverage. (See *Raghuvaṁs'a* V. 16 and our note *ad loc.*) After the identification, whatever could be said of the Soma was said of the Moon: hence it is that the Moon 'gratifies the gods and the Manes with the nectar' contained in him.

निशि मूर्च्छतां 'prevailing at night.'

२९ भो. Vidûshaka asks the King to sit down, and says that the Moon to whom he (the King) is offering his salvations is speaking through him whom he (the moon) has selected for the purpose because he is a Brâhmaṇ.—दे पिदामहेण. See *Suprâ* I. १७ and the note *ad loc.*

३० किं दीपिकापौनरुक्त्येन, 'why the superfluous light of these lamps?' We must suppose that the maidservants held portable lights in their hands while in attendance on the King, who now says the lights may be taken away as the moonlight was bright. विश्राम्यन्तु भवत्यः shows that the girls held the lights in their hands and stood, which the King implies is a trouble to them. It is to be noted, how the poet withdraws the girls from the scene where they are no longer required.

३३ णं दीसदि एव्व सा, 'why, is it not too apparent to the eye?' Literally 'is not that apparent indeed?' That is, 'that of course is perceptible to the eye.' Vidûshaka means that the state of the King's health (सा = "स्वावस्था") is such (see further on, ३९) as to make unnecessary to him any description of his condition (अवस्था) *i. e.* his sufferings. True (एवमेतत्), replies the King, but (पुनः) his poor and pale appearance does not sufficiently indicate the sufferings of his *mind* (मनसोभितापः), which are very great, बलवान्.

३४ Kâṭayavema: एवमेतत् । अत्र उर्वशीप्राप्तिसंभावनाया गम्यमानत्वात् प्राप्त्याशा नाम तृतीयावस्था सूचिता ॥

'विषमाः निम्नोन्नताः', Ranganâtha.

३९ जहा,...... तहा 'because ...... therefore.' Vidûshaka means that the King with his drooping limbs (परिहीअमाणेहिं अङ्गेहिं) should appear dejected and in low spirits. Such, however, he does not appear, but on the contrary in spite of the drooping limbs Vidûshaka finds him the more lively and cheerful (अहिअं सोहासि). From this he concludes that the fulfilment of his desires is approaching. This refers to an idea that unexpected cheerfulness is a precursor of approaching good luck. This is confirmed by the additional auspicious tokens that befall the King in the shape of the sudden twitching of his right arm दक्षिणबाहोः स्पन्दनम् (see the stanza following). By this speech of Vidûshaka and the following of the King the poet prepares the minds of the audience for the sudden arrival on the stage of Urvas'î and Chitralekhâ in a celestial car.

३६ वचोभिराशाजननैः. Such as ३३ above and the speech preceding the present one.

Ranganâtha : दक्षिणः अपसव्यः अयं बाहुः आस्पन्दितैः स्फुरणैः गुरुव्यथमर्थान्मामाश्वासयति समाधत्ते । Ranganâtha imagines he perceives a play on the word दक्षिणः and observes, दक्षिणश्चतुरो हि दुःखितमाश्वासयति.

Kâṭayavema: वचोभिरित्यत्र बाहुस्पन्दस्य उर्वशीप्राप्तिहेतुत्वादनुमानं नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥

३७ 'Of course the words of a Brâhmaṇ are not untrue.' Mark the

sense of अण्णहा, and compare II. १४२. Vidûshaka is emboldened by the auspicious signs the King observes, and boasts that his words, *viz.* that the King will soon have Urvas'î, will turn out true as he is a Brâhmaṇ.

३८ अभिसारिकावेषा. Ranganâtha : अभिसारिकालक्षणं तु

हित्वा लज्जां समाकृष्टा मदनेन मदेन वा ।
अभिसारयते कान्तं स्वयं वा साभिसारिका ॥

इति ॥

Kâṭayavema: अभिसारिकावेषा अभिसारिकाया वेष इव वेषो यस्याः सा तथोक्ता । अभिसारिकालक्षणमुक्तं वसन्तराजीये । यथा ।

मदेन मदनेनापि प्रेरिता शिथिलत्रपा ।
योत्सुकाभिसरेत् कान्तं सा भवेदभिसारिका ॥
कुलजां गणिकां प्रेष्यां यथार्हैर्वेषचेष्टितैः ।
रागातिशयसंपन्नां वर्णयेदभिसारिकाम् ॥

इति ॥

४० अवि णाम अहं पुरूरवा भवेअंति, 'I wish I were Purûravas.'

४२ परिवत्तिदं &c. नन्वेतत्परिवर्तितमिव रूपान्तरेण परिणतमिव.

४३ पहावदो. See above I. ३९; II. ७९.

४४ मणोरह-लध्ध-पिआ-समाअम-सुहं. The words मणोरह-लध्ध-पिआ-समाअम are intended as a pun. Chitralekhâ wishes to vex her friend with jealousy by suggesting to her that the King is happy enjoying the company of his beloved ( some other girl ) whom he has obtained according to his wishes ( मनोरथानुरूपं लब्धा या प्रिया तस्याः समागमस्य सुखम् ); whereas what she really means is, that he is happy enjoying his beloved's [Urvas'î's] company which he has obtained by means of his imagination (मनोरथेन-न तु वस्तुतः-लब्धो यः प्रियायाः—उर्वश्यास्तव-समागमस्तस्य सुखम् ).

Kâṭayavema : अत्र कपटकल्पनाया गम्यमानत्वादभूताहरणं नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥

४६ मुध्धे का उण अण्णा चिन्ता पिआ-समाअमस्स, 'Child, but what other thought about the company of the beloved?' *i. e.* why do you entertain an unworthy thought regarding 'the company of the beloved' I have spoken of ? On अण्णा Kâṭayavema adds त्वां विनेति शेषः. अत्र यथार्थकथनेन मार्गो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति । मुध्धा—'simpleton'.

Ranganâtha, "अदक्षिणमस्वार्थानम्." अण्णा appears to mean 'untrue,' 'unworthy.' 'improper,' Conf. अण्णहा in II. १४२. and in III. ३७. Urvas'î replies, 'Because my unkind (illiberal) heart becomes suspicious, ( अदक्खिणं संदेहदि मे हिअअं ). संदेहदि = संदिग्धे 3rd pers. Sing. Pres. of दिह् with सम् Atm.

४८ एसो &c. Here Chitralekhâ speaks seriously, and is no longer joking.

६० अणिब्भिण्णत्थेण, because it is not clear from the King's speech whether it is Urvas'î or some other girl that he is longing for.

६२ णं इमे. This is proposed as a remedy against the madanabâdhâ that the King complains of in his speech.

६३ अनुपक्रम्यः, 'incurable,' अचिकित्स्यः as Ranganâtha says. He goes on: आतङ्को रोगः संतापो वा । आतङ्को रोगसंतापशङ्कुषु मुरजध्वनाविति विश्वलोचनः ॥ कुसुमशयनमिति । प्रत्यग्रं नूतनं सर्वाङ्गीणं सर्वाङ्गव्यापि मलयजं चन्दनम् । मणियष्टयो मणियुक्ता हाराः ॥ यष्टिः शस्त्रान्तरे हारे हारे हारात्परापि चेति विश्वलोचनः ॥ मनसिजरुजं मदनबाधान् । अलं समर्था । अपोहितुं रहस्ये एकान्ते । लघयेल्लघूकुर्यात् ।

आतङ्क, 'sickness, affliction, mental distress.' सर्वाङ्गीणम्, 'applied to the whole of the body.' मणियष्टयः 'necklaces of jewels'. लघयेत्. Denom. from लघु—'Might lessen or mitigate.'

Lying on beds of flowers, enjoying the cool moonlight, besmearing the whole body with sandal, wearing strings of cooling crystals round the neck, are some of the chief remedies of lovesick people against *madanabâdhâ.*

६६ हिअअ दाणिं &c. Urvas'î on hearing the words सा वा दिव्या in the preceding stanza congratulates her heart that it has gained the fruit of its having left her and gone over to the King. दाणिं-now that all doubts are cleared. इदो = "इतः अस्मिन् राजनि" Ranganâtha. संक्रान्तं = निविष्टम्. Conf. III. २९. "बम्हण-संकामिदक्खरेण."

६७ आम &c. 'Oh yes, I too, when I do not get a dinner of dainty venison, feeling a desire for it take comfort by speaking about it.' This is a remark suggested to Vidûshaka by the words तदाश्रयिणी कथा रहसि आरब्धा मनसिजरुजं लघयेत्.

Ranganâtha भो अहमपि यदा शिखरिणीम् । एलालवङ्गकर्पूरादिसुरभिद्र-

व्यमिश्रितं दुग्धेन सह गालितं सितासंगतं दधि शिखरिणीत्युच्यते । दध्यतिरिक्तपूर्वोक्तद्रव्यमिश्रित: पक्कदलीफलान्त: सारोपि तत्पदवाच्य: । रसालं च न लभे । रसालमाम्रविशेषफलम् । तदा तदेव चिन्तयन् । &c.

५८ संपद्यत इदं भवत:, 'but you get this.' इदम्=मिठ्ठ-हरिणी-मंस-भोअणं.

६०एवं मन्ये, 'I think that—,' 'I say' 'Look hear.' एवं does not refer to the previous speech of Vidûshaka, भवंपि तं अचिरेण पाविस्सदि, which the King takes no notice of, but to the contents of the stanza अयं तस्या: &c. सुणु असंतुट्ठे सुणु—Chitralekhâ asks Urvas'î to hear what the King is going to speak further about his sufferings. Urvas'î appears not yet satisfied with the passionate declarations of the King in the previous stanza since she still chooses to remain concealed and does not come forward to meet the King. Chitralekhâ gently reproaches Urvas'î for her doubts.

६२ कहं विअ, 'what is it that you think?' We must imagine that the King instead of at once finishing his speech, by saying अयं तस्या: &c., which he began with एवं मन्ये, hesitates a little, perhaps to compose the verses. This on the one hand makes Vidûshaka ask him what it is that he wanted to say, and on the other gives the poet an opportunity ( not unsought for of course ) of interpolating Chitralekhâ's speech सुणु असंतुट्ठे सुणु addressed to her friend.

६३ 'This shoulder of mine, that was struck against by her shoulder owing to the jolting of the carriage, is the only limb of this person that exists with reason; the rest is a mere burden to the earth.' भुवो भर: does not mean a dead clump of earth ( see Bollensen ) but a burden to the earth *i. e.* existing in vain.

Kâṭayavema : अयं तस्या इत्यादि । अत्र वाक्यस्योत्कर्षवत्त्वादुदाहरणं[1] नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ On रथसंक्षोभात् see above Act I. St. ११.

६९ Kâṭayavema : गताया ममेत्यत्र [षष्ठी] चानादर इति षष्ठी ॥

७० वाचंजमो-वाचंयम: Lit:—'One who has taken the vow of silence.' See Pan. III. 2-40. and VI. 3·69. वाचि यमो व्रते । वाचंयमपुरंदरौ च ।

७१ संवृताकारम्.—आकार is an outward oppearance or expression of the face giving a clue to the inward thoughts.

---

1 MS. °त्कर्षाद.

७२ हला किं &c. Kâṭayavema : अत्र शङ्काया गम्यमानत्वात् संभ्रमो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥

७३ उववास-णिअम-वेसा. On णिअम see *suprâ* the prose part of III. १९ and note *ad loc.* औपहारिक 'materials of worship'.

७९ णं देवी-सहिदो भट्टा विसेस-रमणिज्जो, 'why, His Majesty with your Ladyship by his side is even more lovely.'

७६ ७७ भो &c. 'I say, I do not know whether it is because she is going to give [me] a present of sweetmeats, or because using the occasion of the ceremony to lay aside her anger she in fact wishes to make amends for her contemptuous treatment of your prostration, but Her Majesty to my eyes appears well-pleased to-day. What Vidûshaka means to assert is that Aus'înarî looks well pleased this time. He wishes to account for it in either of two ways; she does so either because she is going to give Vidûshaka a Svastivâyana though she is not reconciled with the King, or because she is no longer angry with the King and wishes to make amends for the contempt with which she treated his prostration,—which she wishes to do under the pretext of a ceremony in fulfilment of a vow. The King says, both causes are possible, but that what he says last ( *viz.* "वद- व्यवदेसेण मुक्क-रोसा पणिपाद-लङ्घणं पमज्जिदु-कामत्ति" ) is what he believes to be correct.

When a *vrata* or observance is undertaken the person observing it is enjoined to abstain from the six spiritual enemies काम, क्रोध, मद, मत्सर, दम्भ and लोभ. And, therefore, in order to avoid the appearance of fickleness and want of strength in her indignation the Queen has taken advantage of the observance to show that she has laid aside her anger, which she really has.

प्रसन्ना वपुषैव लक्ष्यते—'appears reconciled, by even her person' implying that her bodily appearance is itself enough to show that she is reconciled.

सोत्थि-वाअणं=स्वस्तिवायनम्, presents of sweetmeats. These are given to Brâhmaṇs, officiating priests, and virtuous married women (सुवासिनी) on the occasion of the fulfilment of a vow, or the completion of certain ceremonies undertaken to be performed within a certain time (व्रतोद्यापन), or on certain religious holidays.

The *vâyana*, for so it is generally called, is mostly given by women and consists of sweetmeats such as lâḍus, or fruits such as mangoes or plantains. The name is now corrupted into *vâṇa*. A *vâyana* is not given to a member of one's own family but to strangers. The Queen could not, therefore, give a *vâyana* to the King, but she gives it, as will be apparent further on, to Vidûshaka and to the Kanchukin because they are Brâhmaṇs. Women give *vâyanas* on the occasion of the *Mangalâ-Gaurî-pûjâ i. e.* on the Tuesdays of the month of S'râvaṇa, on the *Jyeshṭha-s'uddha-paurṇimâ* when the sacred banyan tree–वटः–is worshipped in commemoration of the revival of Sâvitrî's husband well known to readers of the *Mahâbhârata*—the rite being called the *Vaṭasâvitrî-vrata* ; on this occasion the *vâyana* consists of dry dates, plantains, and chiefly mangoes and jack-fruit and jambu fruits, presented to married women who in return make similar presents. On the 6th of the light half of S'râvaṇa a *vâyana* is given consisting of *Khichaḍî* (rice cooked in jaggery and in fried muga pulse with ghee ) and cucumber which has its stem unremoved. It is given to Brâhmaṇs and Suvâsinîs. On the day of the *Makara-Sankrânti* or the day on which the Sun enters the Capricornus, married women give *vâyanas* to Brâhmaṇs and Suvâsinîs, consisting of sesamum seeds, carrots, pieces of sugarcane, green peas or gram, and wheat, all put in a new earthen jar covered with a new earthen basin. The jar so used and given is called *sugaḍa* ( =su-ghaṭa ). *Vâyanas* are given to Brâhmaṇs and to married women. Widows can neither give nor receive a *vâyana*, which is an exclusive privilege of married women. On occasions of S'râddhas a man may give a *vâyana* to a Brâhmaṇ. The name स्वस्तिवायनम् may owe its origin to the fact that the Brâhmaṇs to whom these presents are given and to whom alone they might originally have been given give blessings (स्वस्ति) on receiving them. स्वस्तिवाचनम् is different from स्वस्तिवायनम् in this that it is the pronouncing of a blessing with Vedic verses and is done by Brâhmaṇs. Women cannot give a svastivâchana as they cannot bless and are debarred from reading, reciting or hearing the Veda.

The true etymology of *vâyana* is, that it is a corruption of

the word उपायन which first became corrupted into उवायण, then into वायण, which was finally re-Sanskṛitized into वायनम् and is used as a good Sanskrit word in Paurâṇic and similar works. वाअण as used in the compound सोत्थिवाअण is a second corruption, *viz.* from the pseudo-Sanskṛit word वायनम्.

सोत्थि-वाअण means a present of articles such as have been described above given in order to secure well-being (स्वस्ति).

Construe भवदो with पणिपाद-लङ्घणं.

७७ सितांशुका. The simplest dress of a Hindu lady is a white sârî or pâtaḷa.

मङ्गलमात्रभूषणा. There are certain ornaments and decorations which a married woman must wear howsoever poor and how unwilling soever she may be to have any. To wear and have them is a sign of wifehood, as the absence of them is that of widowhood. Thus to apply the red mark on the forehead is a mangala, to have the arms besmeared with saffron is a mangala, and to have a wreath of glass beads round the neck is a mangala. These then were all that Aus'înarî had. मङ्गलमेव भूषणानि यस्याः सा=मङ्गलमात्रभूषणा. Ranganâtha prefers to take मङ्गलम् as signifying certain decorations only and does not refer it to the ornaments indicated by us. He says: मङ्गलं हरिद्रोद्वर्तनकुङ्कुमादि तन्मात्रभूषणा.

पवित्रदूर्वाङ्कुरलाञ्छितालका, पवित्रैर्दूर्वाङ्कुरैर्लाञ्छिता अलंकृता अलका यस्याः सा. On occasions when women perform a ceremony in which the fine ends of the Dûrvâ grass are offered to the God or Gods in worship, the remnant is put by them in their hairs, the proper and profane or gay ornament of which consists of gold and other jewelry as well as choice flowers.

As on occasions of the performance of ceremonies calmness and abstinence and freedom from all passions and pleasures is enjoined, it follows that the person is not then ornamented or decorated. Hence Aus'înarî was so simple in her dress and scanty in her decorations and ornaments. If it were not for this observance of a vow she would have been more splendidly dressed and ornamented, as she was reconciled with the King.

Her appearance nevertheless is so conciliatory that the King feels sure she has forgiven him and is reconciled with him.

८३ साहु असूआ-परम्मुहं मन्तिदं, 'that is well said, without jealousy.'

८४ मुहूर्तमुपरोधः 'a moment's obstruction'. There is probably a concealed sarcasm here.

८९ पिआणुप्पसादणं णाम· अनुप्रसादनम् appears to correspond to अनुनयनम्, the former applied to a woman who tries to please or reconcile her husband or lover after giving him offence, and the latter to a man who acts similarly towards his wife or mistress. अनुनय however, is also found used of a woman. As आनयैनमनुनीय कथं वा विप्रियाणि जनयन्ननुनेयः *Kirâtârjunîya* IX. st. ३९. Or, better still, अनुप्रसादन is conciliating the husband after she is herself reconciled, showing that she is not only no longer angry but that she is anxious to conciliate him.

९० अकारणम्, adverb qualifying ग्लपयसि·

Construe : य उत्सुकः [ सन् ] तव प्रसादमाकाङ्क्षति स दासजनस्त्वया किं प्रसाद्यते ॥

९१ इमस्सिं = एतस्यां scil. राज्ञ्यां· The Prâkṛit grammarians do not sanction the form इमस्सिं for the feminine gender. But Kâlidâsa considers it good, as he uses it elsewhere too. Conf. *Mâlavikâgnimitra*, I. ४० and our note *ad loc*. Also *ibid* I. ३४. बहुमाणो —simply 'regard, respect'.

This remark of Urvas'î shows her fear that she may fail to secure the King's *permanent* love. His great regard for the Queen will not allow him to love any other woman permanently. Any love that he appears to show now is, as she fears, but a passing fancy.

९३ पहावो· See above, note on III. ४३.—एत्तिअं, 'so much,' not in quantity but in quality. It refers to St १३. मन्ताविदो ( मन्त्रितः ) is the *causal* past passive participle. It means 'has been made to say'.

९४ विरमदु &c. 'Be you silent. You ought not to oppose auspicious words'. That is you should not deny what the Queen says. Say nothing more. The auspicious words appear to be those forming the previous speech of the Queen that the observance has produced a good result. Vidûshaka speaks like a Brâhmaṇ

and draws for his sapient utterances upon the sentiments and language of the class of men to which he belongs. He also wishes to show to the Queen that he is friendly to her and anxious to serve her by dissuading the King from his love to Urvas'î. See II. ११. He is also anxious that the Queen's proposal to perform a ceremony should not be opposed by the King, as he knows it is to be accompanied by presents of sweetmeets.

९९ मणि-हम्मिअ-गदे. चन्द-पादे Accusative plural, which in Prâkṛit masculine nouns ends in ए. मणि-हम्मिअ-गदे, 'which are here on the Maṇiharmya.' जाव, 'so that I may.'—"औपहारिकं पूजासामग्रीं" Ranganâtha.

९९ उववासो, 'your fast,' *i. e.* this observance of the ceremony on account of which you have been fasting to-day. The question arises how Vidûshaka has found out that the Queen has fasted on the day. There appears nothing in the play so far which may justify the assumption that the *vrata* is one accompanied by a fast. The answer, we think, lies in the fact that the *vrata* was to be performed by moon-light. And all such *vratas* which are now performed require that no food should be eaten till after moon-rise and the performance of the rite that follows. For instance on every Sankashṭa ( *i. e.* Sankaṭa ) chaturathî, or shortly sankashtî ( the 4th lunar day of the dark fortnight ) the observers of the *Sankashṭî vrata* take no meal till they have worshipped Gaṇapati, which they can only do after moon-rise on that evening.

१०० इदो scil. आगच्छ.

Kâṭayavema reads the passage thus : एसाहं दे वन्दामि । एषाहं त्वां वन्दे । प्राकृते क्वचिदसादेरिति द्वितीयार्थे । (clearly a bad reading explained as best he could), मिहुणं रोहिणि-मिअ-लञ्छणं सक्खि-करिअ अ०अउत्तं अणुप्पसादेमि अज्ज-प्पहुदि अ०अउत्तो जं अत्थिअं पत्थेदि जा अ०अउत्तस्स समाअमप्पणइणी ताए मह सम-पीदि-बन्धेण वत्तिदव्वंति ॥. वत्तिदव्वं—Here the Potential participle term shows *futurity* with *certainty.*

१०३ किं-परं &c. "कस्मिन्नर्थे[1] तात्पर्यवत् अनुनयपरं वा आक्षेपपरं वेत्यर्थः," Kâṭaya-

1 MS. अस्मिन्नर्थे.

vema. Urvas'î means she does not know whether Aus'înarî is really sincere and wishes to propitiate the King or is sarcastic and reproachful. विस्सास-विसदं 'at ease with confidence'. विशद means clear, calm, untroubled.

१०६ मच्छे पलाइदे, locative absolute.—णिव्विण्णो, because he is छिन्न-हत्थो 'baffled in his attempts to catch'. हत्थो–here used figuratively, skill of hand in catching fish.

The Ms. P reads भिण्णहत्थे मच्छे ( भिन्नहस्ते मत्स्ये ) which means 'when the fish has broken loose from the hand of the fisherman'.

किं तारिसो पिओ तत्तभवं, 'what! Is His Majesty dear to you in that manner.' Vidûshaka means to say that that the Queen could not love the King well ( King is not so dear to her ) since she is willing to part with him in this way or in fact herself gives him away to another lady.

१०७ भीरु—and therefore afraid of the loss of King's love for her. हि certainly, 'surely'.

१०८ होहि वा मा वा, 'you may be so or you may not be so.'

जधा-णिद्दिट्ठं, 'as prescribed.'

This speech would show that though Aus'înarî is really reconciled, and wishes to make amends for what she considered as her fault, *viz.* her having contemptuously treated the prostration of the King, she has sufficient self-respect not to stay long where she was not most welcome. Though she herself was reconciled, she knew the King had not given up his pursuit of the intrigue after Urvas'î, and it would not have been proper even for a Hindu lady to do more than Aus'înarî did after telling the King that he was free to make love to Urvas'î. The passive and perhaps somewhat reproachful consent given by her to the King making love to Urvas'î is regarded by the author as sufficient to satisfy the King's conscience and justify the rest of his proceedings.

११० अज्जउत्त &c., 'my lord, I have never broken a sacred rule before.' Staying with him any longer would amount to a breach of the rules which she has to observe in connection with the observance, and she wishes that he should not tempt her.

११२ किं उण &c., 'but why should you despair and withdraw your heart from him ?'—णिवत्तीअदि scil. हिअअं.

Ranganâtha : कथं स्थिराशो निवर्त्यते । which shows that his reading is कहं थिरासो णिवत्तीअदि.

११६ अपि नाम, particles implying a wishful supposition, equivalent to 'would that' "अपि नामेति संभावनायाम्," Ranganâtha.

११६ अज्ज किदत्था भवे, 'that Urvas'î may be happy to-day !' Urvas'î as it were interrupts the King before he has had time to finish his sentence and puts in her own wish after the particles. Conf. Ranganâtha : 'अपि नामोर्वशी' इति गूढं नूपुरेत्यनन्तरमग्रे वक्ष्यमाणपद्यान्वयि चूर्णकम् । 'उर्वशी । आत्मगतं कृतार्था भवेत्' । इदमुर्वशीवचो राज्ञोऽपरिसमाप्तवचनोत्तरवाक्यत्वेन अन्तरेव आत्मगतमाशंसनम् ॥

११७ गूढा, 'being herself invisible.'—पातयेत् scil. Urvas'î. Some printed editions mention कान्तं as a reading for our कान्ता. None of our MSS. however, has that reading.

कान्तं—'loved by me', 'which I love to hear' would be better than कान्ता.

मन्दायमाना, because of fear, साध्वसवशात्.—बलादानीयेत, 'were brought forcibly,' because she ( Urvas'î ) would be मन्दायमाना, 'slow to move.'—पदात् पदं, 'step after step,' 'step by step.' पदम् accusative of motion after आनीयेत.—चतुरया सख्या, 'by her clever friend,' Chitralekhâ.

११८–११९ Some stage-direction as तिरस्करिणीमपनीय is necessary before पृष्ठतो गत्वा and विदूषकं संज्ञापयति.

१२२ तपनकिरणैः=सूर्यकिरणैः. The Kumuda is a species of the lotus that shines by moonlight only.

Kâṭayavema : अङ्गमनङ्गेत्यादि...... । अत्र संचिन्त्यमानार्थस्य सिद्धौ क्रम इति संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥

१२४ एकासने, 'on the same seat as himself.' That is, the King took her on the same seat as he himself was occupying, so that they were in close contact with each other ( शरीरसंपर्कं गतौ, see below, next page, Urvas'î's speech).

१२६ नन्वेतदुपपन्नम् it ( happiness ) has, indeed, just come to me. एतत् does not refer to सुखं but has the force of 'just now' and is to be

taken with उपपन्नम्. The King, means to say--'Now that Urvas'î is near me I can indeed say that I am happy'.

Or एतत् may be taken to refer to Urvas'î. The king points to Urvas'î while saying एतत् and calls *her* as his *happiness* personified.

१२७ तदो से पणअवदी विअ सरीरसंपक्कं गदम्हि—'I have, therefore, like his loving wife come in close contact with his body.' मा खु मं पुरोभाइणिं समत्थेहि, 'you will not regard me as officious, will you?' पुरोभागिनी is, as the lexicons and commentators explain it, दोषैकदृक्, 'she who sees only the faults and not the virtues of another,' *i. e.* one who is so officious that she will run down the accomplishments of another and attract attentions to herself. The same is true of पुरोभागी as applied to a man. Hence the word comes to mean 'meddling in other peoples' affairs', making love to a man or a woman that is married and that does not love her or him, as the case may be. Compare *Raghuvaṁs'a* XII. 22 and our note *ad loc.* See also *S'âkuntala* आः पुरोभागिनि किमिदं स्वातन्त्र्यमवलम्बसे, Act. V.

१२८ इह ज्जेव तुम्हाणं अत्थमिदो सुज्जो, what, has the sun set to you even here? 'What, have you been here since evening?' Urvas'î's words देविए दिण्णो महाराओ call forth this remark from Vidûshaka. Urvas'î and Chitralekhâ, he thinks, must have heard the Queen's words अज्ज पहुदि जं इत्थिअं &c. and must in fact have been there all the evening remaining invisible all the while.

१२९ Kâṭayavema: अत्र देवीप्रसङ्गेन व्यवहितस्य बीजस्य पुनर्योजनादाक्षेपो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥

१३२ उण्ह-समए. Kâṭayavema too reads उदु-समए. Chitralekhâ mentions the fact that she is going to attend upon the Sun ( उपचरितव्यः=सेवितव्यः, उपस्थातव्यः ।, see note further on to IV. २.) in the hot season which succeeds the spring, in order to show that she will not be able to see them for some time. Urvas'î is, therefore, likely to yearn after Svarga, which she would not if Chitralekhâ were able to see her from time to time. Hence it is that the King is asked so to behave as to avoid giving cause to Urvas'î to yearn after Svarga.

On तहा वअस्सेण काद्व्वं conf. Ranganâtha : अनेन भाविविरहसूचनमिति अग्रिमाङ्कार्थोपक्षेपादङ्कावतारोयम् ॥

१३३ केवलं अणिमिसेहिं णअणेहिं मीणा विडम्बीअन्दि, 'all that is done is that fishes are mocked by means of twinkleless eyes.' The allusion is to the belief that those that live in the Svarga never shut their eyes, but have them always open, and as twinkleless as those of fishes. There is an amount of satire in the word विडम्बीअन्दि which deserves to be noted.

१३४ अनिर्देश्यं वक्तुमशक्यं सुखं यस्य सः.

१३९ सामन्त &c. Construe : हे सखे अस्याश्चरणयोः कान्तमाज्ञाकरत्वमधिगम्य यथाहमद्य कृतार्थः तथा सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्कमेकातपत्र [एतादृशम्] मवनेः प्रभुत्वमधिगम्य न कृतार्थः ॥

सामन्त &c. सामन्तमौलिषु ये मणयस्तै रञ्जितं शासनमाज्ञापत्रं तदेव अङ्कश्चिह्नं यस्य तत् *i. e.* सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनचिह्नितम् 'distinguished by this mark that many potentates obey my written order held on their heads and thereby brightened with the rays of the jewels worn by them in their crowns.' The allusion is to a letter containing a royal edict, the humblest way of obeying which is to receive it on the head; and when a crowned head receives such an order on the crown the precious stones in the crown are reflected on the letter which thereby becomes brightened (रञ्जित). The sense is, 'which is acknowledged by many crowned heads.' अङ्क is superfluous. The simple सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनम्, taken as a bahuvrîhi would have expressed the same sense as सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्कम्. अङ्कम् appears to be added *metri causâ.* —एकातपत्रम्, 'in which no one else uses an umbrella.' The exclusive privilege of using an umbrella is a sign of suprem power. Conf. the title छत्रपति assumed by the founder of the Marâthâ empire.

१४० णत्थि मे विहवो अदो पिअदरं मन्तिदुं, 'I have not the ability to speak more lovingly than this.' Urvas'î means that in reciprocating the sentiment expressed by the King she should properly speaking give expression to one that will be more beautiful than the King's sentiment; but the King's sentiment is so beautiful that it is not possible to find one which will be its superior, and that

she will, therefore, say nothing in reply. (On the idea that a kindness should be reciprocated by a greater kindness see IV. ४१ भवानपि अतः प्रियतरं शृणोतु and our note thereto). She means that she cannot command words sufficiently to thank the King.

१४१ अहो &c. 'How wonderful is the accomplishment of one's wishes, giving rise to contraries!' विरुद्धसंवर्धनः, 'promoting contrarieties.'

पादास्त एव *viz.* which used to burn me before. बाणास्त एव &c. 'the same arrows of Madana, which formerly pained me, now please me.'

संरम्भरूक्षमिव = "रोषदारुणमिव."—harsh, disagreeable, as if, through anger. अनुनीतम् = "कृतसान्त्वनमिव" Ranganâtha.

१४३ रसवत्तरम् "स्वादुतरं.... ।

रसो रागे तथा वीर्ये तिक्तादौ पारदे द्रवे ।
रेतस्यास्वादने हेम्नि निर्यासेमृतशब्दयोः ॥

इति वैजयन्ती ॥" Ranganâtha. दुःखात्, 'after distress.' Cf. for the first line सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते Mrichh. I.

निर्वाण 'Supreme happiness', great pleasure.' This word is used by the Buddhists to express their *Summum Bonum.*

१४४ वासघर—Inner apartment, bed-chamber.

१४६ मार्गमादेशय सख्यास्ते, 'help your friend out,' *i. e.* lead her out. सख्याः genitive in the sense of the dative 'to your friend.'

१४७ अभ्यर्थना, 'earnest wish'.

१४९ Kâṭayavema : अनुपनतेत्यादि । अनुपनतमनोरथस्य अनुपनतः अप्राप्तो मनोरथः अभिलषितार्थः[1] येन स तथोक्तः तस्य मे पूर्वमस्मात् समागमात् प्रथमं त्रियामा रात्रिः शतगुणिता (he seems to read: शतगुणितामिव मे गता त्रियामा) शतगुणितत्वं गतेव प्राप्तेव । एकरात्रिः शतरात्रितुल्यकालतां गतेत्यर्थः हे सुभ्रु इदानीं तव समागमे सत्यपि सा रात्रिः तथैव शतगुणैव प्रसरति यदि प्रयाति चेत् ततस्तस्माद्धेतोः कृती कृतार्थो भवेयम् । अत्रेयं सूचना उत्तराङ्ककथोपयोगित्वाद् बिन्दुरित्यवगन्तव्यम् ॥

सुभ्रु. The usual Voc. form is सुभ्रूः. Poets, however, sometimes use the shortened form. See Mallinâtha's commentary on Kumârasambhava V. 43. 'विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे.'

---

1 MS. °लाषितार्थः.

# ACT IV.

१ Kâṭayavema: कविरिदानीमङ्कान्तरमारभमाणः कथासंघटनार्थं प्रथमं प्रवेशकं नाम अर्थोपक्षेपकं प्रस्तौति ।

मिलाअमाण-सदवत्तस्स विअ दे मुहस्स छाआ, 'the poor appearance of your face, which is like that of a fading lotus.' विअ connects मिलाअमाण-सदवत्तस्स with मुहस्स and is not to be referred to the verb सूचेदि. In fact मिलाअमाण-सदवत्तस्स विअ मुहस्स is equivalent to मिलाअमाण-सदवत्त-सरिसस्स मुहस्स.

२ अच्छरा-वार-पज्जाएण, 'by the turn of service which the Apsarases have to perform.' अप्सरसां वाराः अप्सरोवाराः तेषां पर्यायेण. वार is a time, an appointed time of service or of doing any task or of the regular return of a recurring event. The word is still found in Gujeràthî which has preserved it almost intact (वारो), as in पाणीनो वारो, कामनो वारो &c., especially in वाराफरती काम करेछे.

वारपर्यायः is the turning or rotation of the turn, the coming round of the turn.

सुज्जस्स पाद-मूलोवठ्ठाणं वट्टदि, 'there is the service of the feet of Sûrya,' 'the venerable Sûrya has to be served.' Literally, 'there is the service of the soles of the feet of Sûrya.' This is a way of speaking of a person held in great reverence. The foot being the lowest part of the body (and that is why the famous *Purushasûkta* derives the so-called S'ûdras from the feet of the Divine Person, पद्भ्यां शूद्रो अजायत) is thought the fittest limb that may be referred to by inferiors. It is not rare to meet with expressions like इति शंकरपादाः, इत्याचार्यपादाः, 'such is the opinion of the venerable S'ankara,' 'such is the opinion of the venerable Âchârya.' Pâdamûla being lower than pâda is then used to indicate greater reverence than pâda. Conf. स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य *Bhâgavata*, Sk. IX. Also जगामानिलवेगेन पादमूलं महात्मनः *Râmâyaṇa* as quoted in the St. Petersburg *Wörterbuch*, which see.

सुञ्जरस पाद-मूलोवट्ठाणं वट्टदि is, therefore, equivalent to सूर्यस्योपस्थानं वर्तते. What this *upasthâna* is appears from the *Bhâgavata Purâṇa.* It says:

सामर्ग्यजुर्भिस्तल्लिङ्गैर्ऋषयः संस्तुवन्त्यमुम् ।
गन्धर्वास्तं प्रगायन्ति नृत्यन्त्यप्सरसोग्रतः ॥ ४७ ॥
उन्नह्यन्ति रथं नागा ग्रामण्यो रथयोजकाः ।
नोदयन्ति रथं पृष्ठे नैर्ऋता बलशालिनः ॥ ४८ ॥
वालखिल्याः सहस्राणि षष्टिर्ब्रह्मर्षयोमलाः ।
पुरतोभिमुखा यान्ति स्तुवन्ति स्तुतिभिर्विभुम् ॥ ४९ ॥

Sk. XII. *Adh.* 11.

'Every month in Sûrya's progress the Rishis praise him in such of the hymns of the three Vedas as are addressed to him; the Gandharvas sing and the Apsarases dance before his car; Nâgas (snakes) serve him as ropes to tie his car; the Yakshas accompany the car as harnessers; mighty Râkshasas push the car from behind, and the sixty thousand holy Brahmarshis called Vâlakhilyas go forth before him, the Lord Sûrya, singing his praises.' Each month these six *Gaṇas* do service by turns. The names of the Rishis, of the Gandharvas, of the Apasarases, of the Yakshas, &c., that attend upon and serve Sûrya, are set forth with the month in which they serve, (Stt. 33–43). We learn there that the Apsaras *Kṛitasthalî* attends and serves in the month of *Chaitra, Punjikasthalî* in *Vais'âkha, Menakâ* in *Jyeshṭha, Rambhâ in Âshâḍha, Anumlocha* in *Bhâdrapada, Tilottamâ* in *Âs'vina, Rambhâ* in *Kârtika, Urvas'î* in *Mârgas'îrsha, Pûrvachitti* in *Pausha, Ghṛitâchî* in *Mâgha* and *Senajit* (?) in *Phâlguna.* The month of *S'râvaṇa* is omitted doubtless accidentally. A commentary on the *Bhâgavata* (*Bhâvârthadîpikâ*) quotes from the *Kûrma Purâṇa* certain verses which give all the seven *Gaṇas* that form Sûrya's train of attendants in the twelve months.

एते चादित्यादयः कौर्मे विभज्योक्ताः ।

धाता[1]र्यमा[2] च मित्र[3]श्च वरुण[4]श्चेन्द्र[5] एव च ।
विवस्वा[6]नथ पूषा[7] च पर्जन्य[8]श्चांशु[9]रेव च ।
भग[10]स्त्वष्टा[11] च विष्णु[12]श्च आदित्या द्वादश स्मृताः ॥

पुलस्त्यः पुलहश्चात्रिर्वसिष्ठोथाङ्गिरा भृगुः ।
गौतमोथ भरद्वाजः कश्यपः क्रतुरेव च ।
जमदग्निः कौशिकश्च मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥

रथकृच्चोरिष्टनेमिर्ग्रामणीश्च रथस्वनः ।
रथचित्रस्वनः श्रोता अरुणः सेनजित्तथा ।
तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च कृतजित्सत्यजित्तथा ॥ एते यक्षाः ।

अथ हेतिः प्रहेतिश्च पौरुषेयो वधस्तथा ।
वर्चो व्याघ्रस्तथापश्च वायुर्वियेद्दिवाकरः ।
ब्रह्मापेतश्च विप्रेन्द्रा यज्ञोपेतश्च राक्षसाः ॥

वासुकी कच्छनीरश्च तक्षकः सर्पपुंगवः ।
एलापत्रः शङ्खपालस्तथैरावतसंज्ञितः ।
धनंजयो महापद्मस्तथा कर्कोटको द्विजाः ।
कम्बलोश्वतरश्चैव वहन्त्येवं यथाक्रमम् ॥

तुम्बुरुर्नारदो हाहा हूहूर्विश्वावसुस्तथा ।
उग्रसेनो वसुरुचिर्विश्वावसुरथापरः ।
चित्रसेनस्तथोर्णायुर्धृतराष्ट्रो द्विजोत्तमाः ।
सूर्यवर्चा द्वादशेति गन्धर्वा गायतां वराः ॥

कृतस्थल्यप्सरोवर्या तथान्या पुञ्जिकस्थली ।
मेनका सहजन्या च प्रम्लोचा च द्विजोत्तमाः ।
अनुम्लोचा घृताची च विश्वाची चोर्वशी तथा ।
अन्या च पूर्वचित्तिः स्यादन्या चैव तिलोत्तमा ।
रम्भा चेति द्विजश्रेष्ठास्तथैवाप्सरसः स्मृताः ॥ इति ।

Here too the attendance and service begins apparently from Chaitra but the order of the Apsarases is slightly different.

It will be seen that our Chitralekhâ is not among the Apsarases enumerated either by the *Bhâgavata* or by the *Kaurma* unless she is identical with one of those there enumerated. According to what Chitralekhâ says ( 111. १३२. ) she has to attend upon the Sun in the hot season which comes after the spring; *i. e.* in *Jyeshṭha* or *Âshâḍha* in which months according to the *Bhâgavata* the attendant Apsarases are Menakâ and Rambhâ, and according to the *Kaurma* Menakâ and Sahajanyâ.

Chitralekhâ can be identified with none of these as they are separately mentioned in the play. It is probable, therefore, either that Chitralekhâ and her turn of service in the hot season are a creation of our author, or, if not, he has refused to follow slavishly the order of service of the Purâṇas and assigned her the month that suited his purpose best, being indebted to the Purâṇa simply for the idea that the Apsarases have to attend upon the Sun by rotation.

वट्टदित्ति बलिअं खु उव्वसीए उक्काण्ठिदम्हि. The reason is given here why Chitralekhâ feels very much the separation of Urvas'î, who under ordinary circumstances would have probably accompanied her in her attendance upon Sûrya. A further consideration is that if Chitralekhâ had not had to perform this service during the summer she would have been able to pay her friend short visits now and then during that season. For the whole of the season, therefore, she will be shut out from all communication with Urvas'î, and that is why she so anxiously feels the separation.

तदो इमाइं &c. 'Then in order to find out how she is faring just now I put myself in contemplation and discovered a great calamity.'

इमाइं दिवसाइं. Accusative of duration. अत्यन्तसंयोगे द्वितीया.

किल, 'it is said', 'it appears.'—रदि–सहाअं, 'accompanied by Rati, or love,' *i. e.* unaccompanied by any other female than Rati. That is, he took no other females with him except Urvas'î and except indeed Rati. Rati is love, pleasure. The reading लच्छी-सणाहं found in the existing editions has little to recommend it. Why should the King take Lakshmî with him? And what does Lakshmî mean here? He did not require either wealth or beauty to be taken to Gandhamâdana from his capital.

गन्धमादण-वणं विहरिदुं गदा. Conf. Kâṭayavema : गन्धमादनं नाम हिमवत्पुरस्योपधिप्रस्थस्योपवनम् । तथा चोक्तं कुमारसंभवे। यस्य चोपवनं बाह्यं सुगन्धिर्गन्धमादनम् इति (corrected into न इति ) ॥ This is not the only place where Kâlidâsa sends a newly married pair to enjoy their honeymoon to a retired but delightful place like Gandhamâdana, but in the *Kumârasambhava* also he does the same with

S'ankara and his wife Umâ. See *Kum.* VIII. 20 fgg. See also *Mahâbhârata, Udyogaparva.* Adh. 117.

७ सो णाम &c. 'That indeed is enjoyment which is had in places like those.' The force of णाम is that the words are equivalent to तस्य संभोगस्य संभोग इति नाम युज्यते यस्तादृशेषु प्रदेशेषु क्रियते.

८ मन्दाइणीए पुलिणेसु, 'on the sandy bank of the Mandâkinî.' पुलिनम् is the space that lies between the bank and the stream of a river, and is covered with sand. Mandâkinî, originally only the name of an arm of the Ganges in one of the valleys of the Himâlaya; afterwards became like many natural objects situated within the geographical limits of the Himâlayan range, the name of a heavenly river, or rather of the Ganges itself before it descended from Svarga upon earth.

Kâṭayavema has कीलन्ती for कीलमाणा.

सिअदा-पव्वद-केलीहिं कीलमाणा. The heaps of sand (सिअदा-पव्वद) here referred to are, we think, the same as the सिकतामुष्टयः spoken of in *Meghadûta* II. 6, on which see the commentary of Mallinâtha. See the following note.

विज्जाधर-दारिआ. As the *Vidyâdharas* are a class of gods and the Mandâkinî is a heavenly river situated in a heavenly region, it is but proper that the poet should make a Vidyâdhara girl play upon the bank of that river. What the exact nature of the game is that is referred to may be doubtful. But we think it is the same game as that alluded to in the following stanza in the *Meghadûta* :

मन्दाकिन्याः पयसि शिशिरैः सेव्यमाना मरुद्भि-
र्मन्दाराणामनुतटरुहां छायया वारितोष्णाः ।
अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः
संक्रीडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः ॥

Prakshipta VIII., *Stenzler's Edn.*

णिज्झाइदत्ति. Ranganâtha renders this by "निध्याता अवलोकिता." Kâṭayavema, "निध्यातेति दृष्टेति." ध्यै with नि means 'to gaze at' 'to look intently on.'

९ होदव्वं। दूरारूढो खु पणओ असहणो ।· 'It must have been so. Intense love, indeed, is intolerant.'

Kâṭayavema reads the speech thus: सह· । दूरारूढो खु पणओ असहणो होइ । omitting होदव्वं altogether.

१० भट्टिणो अणुणअं अपाडिवज्जमाणा, 'rejecting the apology of her husband. On अणुणअ see note above, on Act III. ८९. Ranganâtha, "अप्रतिपद्यमाना अस्वीकुर्वाणा."

गुरु-सात्र-संमूढ-हिअआ, 'deprived of her memory by the curse of her preceptor.' Chitralekhâ means that Urvas'î did not remember the fact that it was forbidden to women to enter the forest as she was then under the influence of the curse. See IV. 61 and 63. See above, III. १२.

इत्थिआ-जण-परिहरणिज्जं· See IV. ६१.

काणणोवन्त-वत्ति-लदा-भावेण परिणदं से रूवं· 'Her form was changed into that of a creeper standing near the limits of the forest'. Her *form* was changed into that of a creeper &c., but Her *senses* remained unchanged, see further ९७ अब्भन्तरकरणाए मए &c.

कारणन्तर-परिअत्तिणा लदाभावेण &c., which is the reading of seven of our MSS. as also of Kâṭayavema ( the latter reads the slightly varied phrase कारणन्तर-णिवत्तिणा ) would mean 'her form was changed into that of a creeper, restoration from which will depend on some unknown cause'. If Chitralekhâ has already said that the restoration of Urvas'î from the form of a creeper will depend upon some cause why should Sahajanyâ say further on 'अवस्सं किंवि अणुग्गह-निमित्तं' &c. ( १२ ). We, therefore, prefer to read with U as in the text.

११ णत्थि विहिणो &c. 'There is nothing that Fate may not injure. Alas ! that this dire calamity should suddenly befall that attachment !' णत्थि विहिणो अलङ्घणिज्जं literally means 'there is naught that Fate respects,' there is naught for Fate indestructible.'

तस्स अणुराअस्स. The demonstrative तस्स here means 'that well-known,' 'that which was so excellent,' —अअं णाम एक्क-वदे

ईरिसो अणत्थो. Understand भूदो or भोदि. णाम shows horror and surprise at 'this' ( अयम् ) calamity being the result of that love. अअं ईरिसो. अयं refers to the calamity related by Chitralekhâ and ईदृशः to its painful nature.

Kâṭayavema altogether omits अअं.

१२ इमिणा, 'this before us.'—णिव्वुदाणंपि उक्कण्ठा-कारिणा, 'causing uneasiness to those even who are happy,' referring to the effect, so conventional among poets and dramatists, of the appearance of rain-clouds on lovers separated from their wives or mistresses. Cf. Meghdûta मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः ।

१३ Kâṭayavema reads अणुग्गहित्तअं ( =अनुग्रहीतृकं ) for अणुग्गह-णिमित्तं, and the rest of the speech like us. He remarks on अवस्सं &c. as follows: अत्र समागमस्य अवश्यंभाविनिश्चयान्नियताप्तिरिति चतुर्थावस्था सूचिता.

अनुग्रहनिमित्तं समागमकारणम् , अनुग्रहो निमित्तं यस्य तत् समागमस्य कारणम्, 'some event for reunion, caused by the antidote against the curse.' The understanding is that as every disease has its own specific remedy so every imprecation ( शापः)has its own solution, अनुग्रहः, (lit. compassion) popularly called उच्छाप (=प्रतिशाप ). On the use of अनुग्रह in this sense conf. above सा खु सत्ता उवज्झाएण । महिन्देण उण अणुगहिदा III. १०. Sahajanyâ means that by all means the curse of Kumâra ( see speech IV. ६३ )whereby Urvas'î has been turned into a plant must have some antidote, in consequence of which some event ( कारण ) will occur that will bring about a reunion between Urvas'î and Purûravas.

भूओवि 'once more.' The first union was brought about by the favour of Indra who permitted her to love Purûravas and allowed her to stay with him. See III. 13. So it is to be hoped that once again there would be union between the two through somebody's favour.

All the existing editions including that of Bollensen read the following interpolation before the last speech of Sahajanyâ in the interlude :

सहजन्या । सहि अत्थि कोवि समागमोवाओ ।

चित्रलेखा । गोरी-चरण-राअ-संभवं संगम-माणिं वज्जिअ कुदो से समागमोवाओ ।

And they then go on ( much like us ) to read सहजन्या । ण ता-

दिसा आकिदि-विसेसा चिरं दुक्ख-भाइणो होन्ति। ता अवस्सं कोवि अणुग्गह-णिमित्त-भूओ समाअमोवाओ हुविस्सदित्ति तक्केमि ॥. But if what we call an interpolation were not such, this last speech of Shahajanyâ would be absurd, since after Chitralekhâ's *declaration* that there is no other means than the संगम-मणि which will restore Urvas'î, there is no propriety in Sahajanyâ *imagining* ( तक्केमि ) that there will be *some means or other* that will bring about the restoration. Besides the poet can only be justified in giving in the Praves'aka just a hint and not a broad declaration in anticipation of what is to take place in the forthcoming Act. It is improbable in the highest degree that the author of a drama like this will so recklessly lessen the interest of the audience in the whole of the soliloquy of the fourth Act by at once telling them, even before the Act commences and without any necessity, that the restoration of Urvas'î is to be brought about by means of the संगमनीयमणिः.

१४ Kâṭayavema : आ इति कोपे निपातः । क्क मे प्रियतमामादाय गच्छसीत्यत्र गम्यमानस्य बीजस्य नियतात्तिसमन्वयादवमर्शसंधिरिति मन्तव्यम् ॥

Translate : 'This one that is visible is a new-cloud (ready to shower ), not a lustful Râkshasa girded in armour ; this greatly bent thing here is the ( far—stretching ) rain-bow, not an ( archer's ) bow ( drawn to its utmost length ); this thing here too that is so sharp is a (pelting) shower of rain, not a (sharp) volley of arrows ; and this thing here that is as bright as a line of gold on a touch-stone is the ( bright ) lightning, not my ( beautiful ) dear Urvas'î.'

The adjectives संनद्ध, पटु, दूराकृष्ट and °स्निग्धा have a double application.

नवजलधरः, 'a new-cloud' *i. e.* a cloud that appears at the beginning of the rainy season in which the scene of this Act is laid. दृप्त is one who is full of दर्प, lustful insolence. On this sense of the word conf. I. ११, and note thereon.

न नाम शरासनम्. The force of this नाम is that the phrase is equivalent to 'it is not a bow as you may imagine,' 'it is not a bow as I have imagined.'

कनकनिकषस्निग्धा. The touch-stone is nearly of the same colour as the cloudy sky in which the King sees the flash of lightning. Cf. Meghadûta सौदामन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीम्.

The King thought at first that a lustful Râkshasa armed with weapons was carrying away Urvas'î and was shooting arrows at him ( Purûravas ) as he fled. Kâṭayavema : नवजलधर इत्यादि । संनद्धः संनाहवानयं पुरोवर्ती नवजलधरः नूतनमेघ एव । दृप्तनिशाचरः दृप्त उद्धतः स चासौ निशाचरश्च स न भवति ॥ दूराकृष्टमिदं पुरोवर्ति सुरधनुरिन्द्रायुधमेव । शरासनं कार्मुकं न भवति नाम । नामेति संभावनायाम् ॥ पटुस्तीव्रः अयं पुरोवर्त्यपि धारासारः धारासंपात एव । बाणपरंपरा न भवति ॥ कनकनिकषस्निग्धा कनकस्य सुवर्णस्य निकषो[1] घृष्टरेखा तद्वत् स्निग्धा रुचिरा इयं पुरोवर्तिनी च तडित् सौदामिन्येव । मम प्रिया उर्वशी न भवति ॥

१९ रम्भोरूः. Literally 'she whose thighs are like the plantain tree', *i. e.,* she whose thighs are as full, round and white as the inner part of the plantain tree.

The sense is : 'May it be that she is standing near me, but concealed from my eyes through her divine power ? That can not be, for her anger does not remain long. May she have fled up to the Svarga ? But that cannot be, for her heart is affected with love towards me. Nor can the enemies of the gods carry her off from my presence. And yet she has become quite invisible to my eyes. What an act of Fate is this !'

स्वर्गायोत्पतिता. &c. it is natural that Purûravas should make such a supposition as she was a celestial being. स्वर्गाय=स्वर्गं गन्तुम्. Pâṇ. II. 3. 14 क्रियार्थोपपदस्य च स्थानिनः ।

तां हर्तुं &c. This is also a natural supposition as he must have been reminded at once of the Asuras having carried off Urvas'î before when he came to her rescue. On this line Kâṭayavema observes : तां...वर्तिनीमित्यनेन स्वशक्तिकथनाद् व्यवसायो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥

°अनुबन्धि 'closely following.'

१६ अयमेकपदे &c. The King means, as if it were not enough that he is suddenly deprived of his beloved one, a separation that he

---

[1] MS. निकषा.

cannot bear, but that there must perforce be the new-cloud making the day pleasant on account of the excessive heat having gone off, and must thereby cause him pain by making him think of Urvas'î. See note to IV. १२.

Conf. Kâṭayavema : एकपदे...एकक्षण इत्यर्थः । निरातपर्द्धिरम्यैः निर्गता आतपस्य ऋद्धिः सामग्री येषां तानि तथोक्तानि तानि च तानि रम्याणि । तैरहोभिर्दिनैः भवितव्यं भाव्यम् ॥

१७ मुनयोपि व्याहरन्ति राजा कालस्य कारणमिति. The full verse is :

कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो मा भूद् राजा कालस्य कारणम् ॥

*Mahâbhârata, Udyoga p. Adh.* 132, st. 16.

तत् किम् &c. 'This being so, why do I not countermand the rainy season? But no, I will rather not do so, as these signs of the rainy season are the only insignia that are doing me royal honour'. The force of प्रत्यादिशामि is this, that with reference to the maxim राजा कालस्य कारणम् he takes for granted that it was he himself that has *ordered* ( दिदेश ) the rainy season to come on. To prevent this, therefore, he has to *counter-order* (प्रत्यादेश) that season, and it will then cease its course.

विद्युल्लेखा &c. Conf. Kâṭayavema : विद्युल्लेखाकनकरुचिरं विद्युदेव रेखारूपं कनकं तेन रुचिरमभ्रं मेघः मम श्रीवितानं श्रीमद्वितानम् । नैगमा वणिजः ॥

'This cloud bedecked with the gold of the streaks of lightning is the ceiling of my hall.' Ceilings ornamented with gold lines are not rare even now in royal palaces. The addition of श्री ( that is the reading of all our MSS. except one and of Kâṭayavema ) to वितानं is intended to indicate excellence, or the quality of being sacred to the goddess Lakshmî, or it may refer to a particular kind of ceiling such as is met with in royal palaces, the idea being that it is sacred to Lakshmî or inducing her to reside under it. Among words and names in which श्री is similarly used may be mentioned the following :— श्रीकवच, श्रीमन्त्र, श्रीफल, श्रीपञ्चरात्र, श्रीकन्दा, श्रीकृच्छ्र, श्रीखण्ड, श्रीग्रह, श्रीचक्र, श्रीपञ्चमी, श्रीपथ, श्रीपर्ण, श्रीपुष्प, श्रीभाष्य, श्रीमण्डप, श्रीरस, श्रीराग, श्रीलता, श्रीवत्स, श्रीवराह, श्रीवल्ली, श्रीवाटी, श्रीविद्या, श्रीवृक्ष, श्रीशैल, श्रीसूक्त.

घर्मच्छेदात्=घर्मस्य उष्णकालस्य नाशात् गमनादित्यर्थः. Ranganâtha : ग्रीष्मसमयनाशात् । प्रावृट्प्रवृत्तेरित्यर्थः ॥ Indian readers, especially those from Gujerath, need not be reminded how the peacocks welcome the 'new-cloud' with joyous cries at the end of the hot season. पटुतर, because the voices were not so during the heat. धारासारोपनयनपराः=धारासार एव धारारूपं सारं तस्य उपनयने तत्पराः

धारासारोपनयनपरा नैगमाः सानुमन्त : The mountains bringing down to me torrents of water are the traders presenting to me abundant wealth.

परिच्छद paraphernalia, external appendages (of royalty), insignia.

१८ हन्त व्यवसितस्य मे संदीपनमिव संवृत्तम्.—'Alas, here is something like an aggravation of my sufferings when I am resolved to make the search'.

आरक्तराजिभिः, 'with the red streaks or lines on them.'—सलिलगर्भैः, 'with water in them'. कन्दली is what in Marathi is called कर्दळ. There are two kinds of this plant, one has yellow flowers and the other, the ordinary kind, has red streaked flowers. Its leaves are shorter and smaller, though similar in shape, than those of the plantain tree ( केळ ). स्मरयति 'reminds me painfully of' Cf. Raghu V. XIII. 29 आसारसिक्त &c.

कथं...मया सूचयितव्या, 'how should I trace ?' The stanza पद्भ्यां &c. indicates the possibility of meeting with signs which might give a trace of Urvas'î, and to which he should therefore direct his attention.

२० Construe : इदं [यद् दृश्यते तद्] असंशयं निमग्ननाभेः [तस्याः] निपतद्भिः [अत एव] हृतोष्ठरागैः नयनोदबिन्दुभिः अङ्कितं रुषा भिन्नगतेः च्युतं शुकोदरश्यामं स्तनांशुकं [भवति]. भिन्नगते : may also be taken as a Bahuvrîhi compound.

हृतोष्ठरागैर्नयनोदबिन्दुभिः निपतद्भिः, 'by her tears which falling first upon her lips carry with them the red paint of the lips'.

शुकोदरश्यामम्. The belly of the parrot on this side of India is not particularly dark green any more than the rest of its body. The poet apparently refers to a species of the bird not found in the Deccan.

२१ सेन्द्रगोपं. This adjective is intended to account for the appearance dark-green (श्याम) mixed with red of what the king saw.

कुतो न खलु &c. Whence, then, shall I get any news about my beloved in this lonely forest?

आसारोच्छ्वसितशैलेयस्थलीपाषाणमारूढः, 'perched on a stone in the rocky soil (शैलेयस्थली) sending forth vapour ( उच्छ्वसित ) on account of the showers of rain. उच्छ्वसित 'emitting vapour.' The word also suggests the idea of being refreshed.

दूरोन्नमितेन कण्ठेन, 'with his neck raised far high.' "कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया" Kâṭayavema.

२२ दीर्घापाङ्गा 'who has long eyes'. See note to I. ७८. Mark the Anuprâsa ( alliteration ) in the verse. दृष्टिक्षमा 'worthy to be seen.' Connect दृष्टा with भवेत्. दृष्टा भवेत्—'have you seen?

Conf. Kâṭayavema : "दृष्टा भवेदित्यत्र काकुरनुसंधेया ।" "सितापाङ्ग धवलदृगन्त । ........ । दीर्घापाङ्गा आकर्णपूर्णनयना."

दृष्टिक्षमा=दर्शनयोग्या दर्शनीया । रुचिरेत्यर्थः । Ranganâtha : दृष्टिक्षमा दृष्टौ दर्शने क्षमा यस्याः सा । नेत्रव्यापारेणैव यदीया क्षान्तिरुन्नीयत इति भावः । अथवा दृष्टिक्षमा दर्शनयोग्या । दिष्टिक्षमेत्यपि क्वचित् पाठः । तत्पक्षे दिष्टिं कालं क्षमते सा । जीवन्तीत्यर्थः ।

२३ मृदुपवनविभिन्नो &c. Kâṭayavema : मत्प्रियाविप्रणाशात् मम प्रियाविप्रणाशात् तिरोधानात् । नाशः क्षये तिरोधान इत्यमरः ॥ Take मत्प्रियाया विनाशात् with जातः. विनाश 'disappearance.' घनरुचिर 'Thick and beautiful.'

केशहस्ते, 'excellent hair.' केशहस्तः=केशकलापः 'abundant hair' पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे Amarkos'a. It combines the idea of abundance and excellence. रतिविगलितबन्धे, when they get loosened, *i. e.* when they hang down though still remaining in the form of braids.—सति, 'existing,' 'if it were forthcoming.'

Ranganâtha : मृदुपवनेति । कलापः पिच्छभारः । कलापः संहते बर्हे काञ्च्यादौ तूणवृन्दयोरिति लोचनः ॥ अत्र च विनाशशब्दः अमङ्गलव्यञ्जकत्वादश्लील इति प्रकाशकृदप्रकाशयदिदं पद्यं पददोषेषु ॥ तत्र पूर्वश्लोके दिष्टिक्षमेत्यत्र जीवितसंदेहस्योक्तत्वात् कथमदत्त्वैव प्रतिवचनमित्यत्र प्रतिवचनाप्रदानपुरःसरं नर्तनारम्भाज्जीवितसंदेहस्य तादवस्थ्यादेतस्मिन्नेव च पद्ये निःसपत्नोस्य जात इति सिद्धवदुक्तत्वात् राज्ञश्च उन्मादातिशयरूपप्रकृष्टतरकारणवशाद् विप्रलम्भपोषकृदेव एतत् पदम् इति न कश्चित् तदुक्तदोषलेशावकाश इति प्रतिभाति ॥

किं करोत्येष बर्ही ? That is, he would have nothing to boast of

and to show so proudly as he is doing now. His tail would then sink low by the comparison.

२४ "परव्यसननिर्वृतं परदुःखसुखितम् ।...... आतपात्यये वर्षागमे संधुक्षितमदा संदापितमदा" Kâṭayavema. संधुक्षित 'inflamed.'

Kâṭayavema : त्वां कामिनीमित्यादि । [ मदनदूतिम् ] मदनदूतिकां मन्मथदूतिकाम् । दूतिशब्द इकारान्तोप्यस्ति । तथा चोक्तं रघुवंशे । तेन दूतिविदितं निषेदुषीति......इति च । अमोघमनिरर्थकम् । साधकम् इत्यर्थः । अस्त्रमायुधम् । कामस्येति शेषः ॥

मदनदूतिम्, because when lovers fall out she is supposed to negotiate and bring about a reconciliation, the fact being that when the cuckoo sings, lovers forget ( so say the poets ) their quarrels and return to each other.—मानावभङ्गनिपुणम्, 'able to break down pride.' This refers to a mistress who, offended at something done by her lover, has become angry and has proudly gone away, but who immediately on hearing the cuckoo sing gives up her pride and flies back to her lover. Such is the convention among the poets.

२९ किमाह भवती...This is what is called an आकाशभाषित· आत्मगतम् 'existing in me', 'arising on my side,' 'as far as I am concerned.'

प्रभुता &c. 'The ascendancy of young women over their lovers does not require any deviation by the latter from faithful love for them to get angry.' That is, they get angry without any offence on the part of their husbands, so complete is the bondage in which they ( young women ) hold them.

Conf. Kâṭayavema : कुपितेत्यादि । कुपिता रुष्टा । सकृदपि एकवारमपि आत्मकृतं ( that is how he reads ) कोपकारणं तु न स्मरामि । असति कोपकारणे कथं कुपितेत्यत आह । योषितां रमणेषु प्रियेषु प्रभुता स्वाम्यं भावस्खलितानि भावस्य प्रेम्णः स्खलितानि चलनानि नायिकान्तरदर्शनादीनि नापेक्षते न काङ्क्षति । कारणाभावेपि तासां कोपः संपद्यत इत्यर्थः ॥

हि in the fourth pâda explains some such words as तथापि सा कुपिता to be understood after स्मराम्यहम्.

२६ कथा 'talk, conversation'. कथाच्छेदकारिणी स्वकार्ये एव सक्ता· 'She is engaged in her own business thus cutting short our conversation.'

Kâṭayavema : महदपीत्यादि । महदपि बहुलमपि परदुःखं परस्य व्यथां सम्यक्

साधु शीतलमनुष्णम् । उद्वेजकं न भवतीत्यर्थः । अन्यस्येति शेषः । आहुर्ब्रुवन्ति । लौकिका इति शेषः । यत् यस्माद् आपद्गतस्य मम प्रणयं प्रार्थनामगणयित्वा अनादृत्य मदान्धा एषा परभृता राजजम्बूद्रुमस्य जम्बुविशेषस्य अभिमुखपाकमभिमुखः पाको यस्य तत् तथोक्तं तत्फलमधरमिव पातुं प्रवृत्ता उद्युक्ता ॥

राजजम्बूद्रुमस्य. Râjajambû must be a jambû tree of the best species. Conf. Râyaâvalâ, Râjâlû, and Râjarambhâ (the domestic plantain tree). Also Râjahaṁsa, Râjavidyâ, and Râjaguhyam (in *Gîtâ* IX. 1. 2. इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् । राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम्), Râjamâsha (चवळ्या), Râjasarshapa, Râjayakshma.

२७ एवंगतेपि, 'Even though it is so.'

२८ पश्चात् सरः &c. Translate: 'Thou shalt go to the Lake Mânasa presently; throw away that lotus-stalk, the provision for thy journey, thou shalt have it again: meanwhile save me from sorrow by giving me some news of my beloved one. For in the estimation of the good, service to the supplicant is more important than their own affairs.'—पाथेयं बिसमुत्सृज, for the bird can not with the stalk in its beak speak so as to give the King the news he wants.

तावत्, 'meanwhile,' 'before going.'—स्वार्थात् सतां गुरुतरा प्रणयिक्रियैव. Lit. 'to the good the business of a petitioner is more important [of the two] and not their own affairs.'

उद्धर. The figure implied is borrowed from the condition of a man that is being drowned in water.

Kâṭayavema: पाथेयं पथि हितम् । "पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्" इति ढञ् प्रत्ययः । बिसं मृणालं भूयोग्रहणाय पुनर्ग्रहणार्थमुत्सृज त्यज । गृहीतं बिसमुत्सृज्य ममोत्तरं दत्त्वा पश्चाद् गृहाणेत्यर्थः । दयिताप्रवृत्त्या प्रियावार्त्तया हेतुना मां शुचः शोकादुद्धर उत्तारय । अत्रार्थान्तरमाह । सतां सज्जनानां स्वार्थात् स्वकार्यात् प्रणयिक्रियैव प्रणयिनां प्रार्थयितॄणां क्रियैव कार्यनिर्वर्तनमेव गुरुतरा श्रेष्ठतरा ॥

Ranganâtha: "भूयोग्रहणाय बिसरूपं पाथेयं पथि साधु पाथेयं सिद्धान्नमुत्सृज । कुत्रचिन्निधेहि । दयितोदन्तकथनेन मां तावदादौ शुचः शोकादुद्धर । पश्चात् त्वया पाथेयं ग्राह्यमित्यर्थः."

२९ यथोन्मुखो विलोकयति मानसोत्सुकेन मया न लक्षितेत्येवं वचनमाह, 'as he looks

up [towards the sky] his reply [I infer] is, that being anxious to go to the Mânasa he did not notice her.'

St. १६ Construe : हे हंस यदि मे नतभ्रूः प्रिया सरसो रोधसि ते दर्शनं न गता [तर्हि] हे चोर तस्या मदखेलपदं सकलं गतं (=गमनं) त्वया कथं नु गृहीतम्?

मदखेलपदम्. मदेन खेला कामक्रीडा येषु, Ranganâtha ( who quotes "क्रीडा खेला च कूर्दनम् इति त्रिकाण्डी") तानि पदानि यत्र तत् गतं गमनम्. But it is not necessary to have a double *bahuvrîhi* in the epithet. खेल is used as an adjective. And मदेन खेलं क्रीडावत् ( or लीलावत् ) पदं यस्मिंस्तत् मदखेलपदम् will be a better mode of interpreting.

On this stanza Kâṭayavema observes : अत्र तर्जनस्य गम्यमानत्वाद् द्युतिर्नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥

३० Kâṭayavema : हंसेत्यादि । हे हंस मे कान्तां प्रियां प्रयच्छ अर्पय । अर्पणे कारणमाह । यस्मादस्या गतिः गमनं त्वया हृता गृहीता । तस्मात् प्रयच्छेति संबन्धः ॥ गतिमात्रहरणे सर्वा कान्ता कथमर्पयितव्येत्याशङ्क्य अस्मिन्नर्थे न्यायमाह । यत् यद् द्रव्यमभियुज्यते अनेन गृहीतमिति निर्दिश्यते । अभियोक्लेति शेषः । तत् सर्वं विभावितैकदेशेन विभावितोङ्गीकारित एकदेशः त्वतद्रव्यैकदेशो यस्य स तथोक्तः तेन चोरेण देयमभियोक्त्रे प्रत्यर्पणीयम् ॥ तथा चोक्तं याज्ञवल्क्येन ।

निह्नुतेभिहितं नैकमेकदेशविभावितः ।
दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥

इति ॥

Ranganâtha : विभावितः दृष्टः एकदेशश्चोरितस्यांशो यस्मिन् एतादृशेन चौरेण । यदभियुज्यते स्वामिना चोरे चोरितत्वेन आरोप्यते तत् तेन देयम् ॥ विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते, 'he who is proved guilty as regards a part [ of the property claimed ] should restore the whole of what is claimed.'

३१ रथाङ्ग *i. e.* चक्र. रथाङ्गनामन्=चक्रवाक. Literally, 'having [the name of] a limb of a chariot for his name.'—रथाङ्गश्रोणिबिम्बया = चक्रवच्छ्रोणिबिम्बया, ("चक्राकारश्रोणिबिम्बया" Ranganâtha). An epithet expressing in an exaggerated way the roundness of the parts below the waist. Mark the Anuprâsa in this verse. वृतः 'Filled with', 'full of'.

३२ कः क इत्याह. Conf. Kâṭayavema : अर्क इति चक्रवाकरुतानुकरणम् । एतदस्य स्वाभाविकमिति[1] अज्ञात्वा त्वं कः क इत्लेषं[2] मामधिक्षिपतीत्याशङ्कते अये

1 MS. ज्ञात्वा for अज्ञात्वा. 2 MS. इत्लेषाम् for इत्लेष माम्.

तावदित्यादि ( he differs slightly from our reading ) । अहमस्य चक्रवाकस्य तावन्न विदितः । अत्र काकुरनुसंधेया ।

सूर्याचन्द्रमसावित्यादि । यस्य मे सूर्याचन्द्रमसौ मातामहपितामहौ सूर्यो मातामहः चन्द्रः पितामहः। किंच योहमुर्वश्या च भुवा च द्वाभ्यां स्वयं वृतः आत्मनैव स्वीकृतः पतिः प्रियः ॥ धवः प्रियः पतिर्भर्तेत्यमरः ॥ सोहमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

Ranganâtha : सूर्याचन्द्रमसाविति । यस्य मम सूर्याचन्द्रमसौ उष्णरश्मिशीतरश्मी मातामहपितामहौ । कृतयुगादौ सूर्यनप्ता मनोः पुत्रः सुद्युम्नापरनामा इलो नाम राजा मृगयासङ्गात् हरनिवारितमुमावनमेकाकी प्रविष्टमात्रः स्त्री बभूव । तामेकाकिनीं सुन्दरीं दृष्ट्वा बुधः कामातुरः सन्नाश्रमं नीत्वा तस्यां पुरूरवसं पुत्रमजीजनदिति भविष्योत्तरपुराणकथाप्रथा ॥

Purûravas was the son of Budha the son of the Moon: hence he is the grandson of the Moon on his father's side. His mother's name was Ilâ the daughter ( originally Ila, the son) of Mitra or the Sun-god : hence the Sun is his maternal grandfather. See V. १३३ and note *ad loc.* See also I. १७ and note *ad loc.*

३३ इति च......मयि च &c. 'Although......yet.' A very frequent construction in Sanskrit. कान्ताप्रवृत्तिपराङ्मुखः, 'averse to [ giving me ] any news of my wife.'

Conf. Kâṭayavema : सरसीत्यादि। सरसि कासारे नलिनीपत्रेणापि बिसिनीदलेनापि आवृतविग्रहां छादितदेहां सहचरीं चक्रवाकीं त्वं दूरे विप्रकृष्टे । स्थितामिति शेषः । मत्वा विरौषि ननु आक्रन्दसि खलु । भवतस्तव जायास्नेहात् प्रियानुरागात् पृथक्स्थितिभीरुता भिन्नदेशनिवासकातरता इति च इत्थंरूपा । उक्तरूपेत्यर्थः । विधुरे वियुक्ते मयि तुँ ( this he reads for the second च, not correctly ) भावः तवाभिप्रायः कान्ताप्रवृत्तिपराङ्मुखः उर्वशीवार्त्ताविमुखः ॥

नलिनीपत्त्रेणापि आवृतविग्रहां दूरे मत्वा. The belief is that the Chakravâka is exceedingly fond of his mate, so much so that at night when separated from her by even a single leaf of the lotus, near which they always pass the night, he cries piteously for her, being unable to bear even that distance between himself and his mate. The fact is the Chakravâka and his mate are always seen together. As during day so at night they are seen round a lotus plant in a lake, and he is heard to cry

very often in the stillness of mid-night. The poets fable that his nightly cries are due to his mate accidentally getting distanced from him by a lotus leaf.

३४ सर्वथा &c. 'In every respect my fortune is shining in full force adversely to me.' That is, no where do I meet with the slightest hope.

रुणद्धि, 'stops me,' 'prevents me from going on.' ससीत्कारमिव. Conf. Ranganâtha : सीत्कारः कष्टाभिव्यञ्जकदन्तघटनाजनितशब्दानुकरणम्.

३५ मधुकरे प्रणयित्वं करिष्ये । इतो गतस्यानुशयो मा भूदिति, 'I will make a request to this bee, lest I should regret having not done so after I am gone from this place'.

मदिराक्ष्याः, See note to p. 246 st. 67 at page 5 of *Addenda* to our edition of the *Raghuvaṃs'a.* अस्मिन्, on this where you are sitting. ते=त्वया.

Conf. Kâṭayavema : मधुकरेत्यादि । सुरभिं घ्राणतर्पणं तन्मुखोच्छ्वासगन्धमपास्यो यदि आस्वादयिष्यश्चेदस्मिन् पुण्डरीके तव रतिः प्रीतिः अभविष्यत् किमजनिष्यत् किम् । न भवेद् इत्यर्थः ॥ The use of the verb पा 'to drink' with गन्ध is not generally met with. पा is often found used in connection with कर्ण ( शब्द ) and नयन ( रूप ) figuratively. Some printed editions read अवाप्स्यः condit. of आप् with अव 'to obtain'. This is preferable though none of our MSS. reads that. Perhaps अपास्यः may be looked upon as more forcible giving the idea of actual relish and enjoyment and not merely possession in general.

३६ साधयामस्तावत्, 'but let me go.' साधय् originally means to accomplish, to make *siddha.* It is a word which belongs to the phraseology of the class of ascetics called *sâdhakas.* The great object of their life is to 'attain to' (साधय् ) the state at which they aim. And as Sannyâsins, not being supposed to do or say anything but contemplate and repeat the name of Nârâyaṇa ( the Deity ), use 'Nârâyaṇa' to express a variety of things when they have to express them *e. g.* sending you 'Nârâyaṇas' *i. e.* namaskâras (salutations), lending you ten 'Nârâyaṇas' ( Rupees ), so a sâdhaka is not supposed te do aught but साधय् or seek the one object of his life. Being sometimes obliged to do other things,

those other actions are expressed by his own verb साधयति. Among other things साधयति thus came to signify to die, because a 'sâdhaka' that died was believed to attain ( साधय् ) his great object. It then came to signify 'to go'. In Gujerâthî सीधारेछे is to this day used of 'going' by a holy or great personage.

नीपस्कन्धनिषण्णहस्तः, 'who has his trunk lying on a branch of the nîpa'. The nîpa bears a fruit as large as and of the shape of a small apple. The fruit is ripe in the rains and is much liked by village people. The tree is called नीव ( aspirated into न्हीव sometimes ) in Kokaṇ.

अचिरोद्गतपल्लवम्. Ranganâtha : अचिरोद्गतो नूतनोत्पन्नः । उपनीतमानीतम् । अभिलिह्तु ( sic ) आस्वादयतु । तावदादौ । आसवो मदिरा ।......भङ्गो नवपल्लवः ॥. सल्लकी = सालय or सालै (Marâṭhî), also called गजभक्ष in Sanskṛit because elephants are said to be very fond of it ( Cf. स्थानमाह्निकमपास्य दन्तिनः सल्लकीविटपभङ्गवासितम् Kumârasumbhaba VIII. 33 ). The tree is found plentifully in Khandesh and other parts of the Bombay Presidency. भङ्ग 'a piece broken off,' a twig or a branch broken off from the stem.'

३७ कृताह्निकः संवृत्तः, 'he has had his meal.'

Kâṭayavema: मदकलेत्यादि । [1]मदोत्कल मदोत्कट गजयूथपकलभकरोरूः कलभस्य करिपोतकस्य करवदूरू यस्याः सा तथोक्ता (he apparently reads मदकलकलभकरोरूः)......। यूथिकाशबलकेशी यूथिकाभिः पुष्पविशेषैः शबलाश्चित्राः केशा यस्याः सा तथोक्ता

Ranganâtha : युवतिशशिकलेत्यनेन युवतीनां तारकात्वम् । शशिकलेत्यनेन च निःकलङ्कता द्योत्यते ( because the spots are not seen on the young moon, but when she is full or nearly full when she will cease to be a शशिकला ) । स्थिरयौवनात्वं तु देवतात्वादेव ॥ mark the Anuprâsa in this verse.

यूथिकाशबलकेशी 'whose hair are decked with the Yûthikâ flowers.' शबल 'variegated', 'decked'.

३८ अनेन...गर्जितेन. We must imagine that the elephant gives out a cry here, which the King takes for a favourable reply to his question.—साधर्म्यात् = "समानधर्मत्वात् Ranganâtha.

1 MS. मदोत्कले मदोत्कटे for मदोत्कल मदोत्कट.

नागाधिराजो भवान् because it is the leader of a gang of elephants that the King is addressing as गजयूथप.

Mark the double sense of the word दानम् here. As applied to the King it means 'liberality' and to the elephant, 'the temporal juice.'

अव्युच्छिन्नपृथुप्रवृत्ति. As applied to the King : 'the action of which is without interruption and in plenty;' to the elephant 'the flow of which is uninterrupted and broad.' The flow of the temporal juice in an uninterrupted and broad line shows that an elephant is strong and fit to be the leader of his herd.

प्रियाविरहजां त्वं तु व्यथां मानुभूः, 'but may you not experience the grief caused by separation from your dear one.' This is the blessing he wishes the leader of the gang of elephants for the encouraging reply which the King thinks the animal roared out to him ( स्निग्धमन्द्रं प्रियोपलम्भशंसि गर्जितम् ).

साधयामः. Conf. note above, ३६.

३९ प्रियश्चायमप्सरसाम्. It is likely the author here refers to some authority for his statement—perhaps to some *Purâṇa*, or some story in one of the epics.

मदीयैर्दुरितपरिणामैः equal to मदीयानां दुरितानां परिणामैः which would have been the poet's construction if दुरितपरिणाम were not, as it is, a compact notion instead of a compound one. The King's meaning is, that it is the result of his unknown past sins that even the clouds have no lightning to show him the way. शतह्रदा 'Lightning.'

Conf. Kâṭayavema : अपि वनान्तरमित्यादि । पर्वसु गुल्फादिसंधिषु संनता निमग्ना । निगूढग्रन्थिरित्यर्थः । अनङ्गपरिग्रहं मन्मथस्वमिदं वनान्तरमपि श्रयति भजति । अपि प्रश्ने ।

अल्पकुचांतरा, अल्पं कुचान्तरं कुचयोर्मध्यभागः यस्याः सा ।. This is obviously a better reading than अल्पभुजान्तरा as read by the existing editions.

पर्वसु संनता ( conf. निमग्ननाभि IV. २०, सुगात्री IV. १९ ). This is an epithet which, though full of significant meaning, was apparently suggested to the poet by the alliteration that पर्वसु fur-

nished with पर्वत. The sense of पर्वसु संनता is, that all her limbs were full and not jejune. The bones at the joints such as the knee, the elbow and the wrists did not show themselves out, but were fully covered with flesh. The adjective is an *epitheton ornans*, and has as much or as little propriety here as नितम्बवती. Adjectives like this (conf. रम्भोरू IV. १६, रथाङ्गश्रोणिबिम्बा IV. ३१, रतिविगलितबन्ध applied to the hair, IV. २३, निमग्ननाभिः IV. २०, गुरुनितम्बा IV. १९, कृशोदरि flat-bellied V. १६ ), objectionable as they are as referring to particular parts of the body, are rather badly frequent in the writings even of the best Sanskṛit authors.

अनङ्गपरिग्रहम् ( वनान्तरम् ), the property of Ananga. That is, the place where Manmatha takes pleasure to dwell, which must, therefore, be beautiful. इदं वनान्तरम्. This forest-region. अन्तर here means the same as प्रदेश or उद्देश.

पृथुनितम्ब. There appears to be no allusion in this epithet to the buttocks of Earth or to her breasts ( see *Raghuvaṁs'a* IV. 51 and, *Meghadûta* I. 18. ). The adjective is merely an *epitheton ornans* in the sense of 'large-sided'.

४० Conf. Kâṭayavema : सर्वक्षितीत्यादि। काकुरनुसंधेया । एतदेव प्रतिध्वनौ सति त्वया विरहिता मया दृष्टेत्युत्तरवत् प्रतिभाति च ॥ शेषमुभयत्र समानम् ॥

Ranganâtha: अत्र प्रश्नवाक्यमेव उत्तरत्वेन योजितम् । त्रिगताख्यं वीथ्यङ्गं चेदम् । तथा चाह साहित्यदर्पणकृत् ।

त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः ॥

इति

The verse embodies both the question and the supposed reply. This is an instance of what is technically called त्रिगतम्. The form of the question is–हे क्षितिभृतां नाथ **मया** विरहिता सर्वाङ्गसुंदरी रामा **त्वयास्मिन्वनान्ते दृष्टा किम्।** The echo of these words proceeding from the mountain-side which the King supposes to be the reply given by the mountain is in this form **त्वया** विरहिता......**मया दृष्टा।**

४१ भवानपि अतः प्रियतरं शृणोतु 'may you too hear something more gladdening than this'. This is a blessing by way of thanking the mountain. When a kindness is shown to any one, etiquette requires that the recipient of it should repay it by a greater

one than that which he received. The King can only repay the mountain by a blessing, having nothing else to give. But he prays that the mountain may be blessed with something that was more gladdening than that which he has given to him. See III १४०.

Construe : यथा (=यस्मात्) इयं तरङ्गभ्रूभङ्गा क्षुभितविहगश्रेणिरसना संरम्भशिथिलं वसनमिव फेनं विकर्षन्ती बहुशः स्खलितमभिसंधाय आविद्धं याति [ तथा = तस्मात् इयं ] ध्रुवं नदीभावेन परिणता असहना सा [उर्वश्येव भवति] ॥

Translate : 'Since this one, having the waves for the broken eyebrows, the series of frightened birds for the jingling zone, dragging the foam like a garment loosened through anger and hurry, goes crookedly, stopping at and avoiding the inequalities as if remembering my fault, so undoubtedly this one is that unforgiving [ Urvas'î ] transformed into a river.'

तरङ्गभ्रू &c. Kâṭayavema : तरङ्गेत्यादि । यथाविद्धमाविद्धं ( MS, अविद्धं) कुटिलं यथा भवति तथा यान्ती अञ्चन्ती सेयमुर्वशी बहुशः । "बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्" इति शस् । स्खलितमपराधम् । ममेति शेषः । अनुसंधाय स्मृत्वा असहना असहिष्णुः सती नदीभावेन सरिद्रूपेण परिणता विकारं गता । स्वरूपमुत्सृज्य रूपान्तरं प्राप्तेत्यर्थः । ध्रुवमिति उत्प्रेक्षायाम् ॥

Ranganâtha : यथाशब्दः कोपव्यञ्जकेषु तरङ्गेत्याद्याविद्धमित्यन्तेषु विशेषणेषु योज्यः । आविद्धं स्खलनपूर्वकं वक्रं वा याति तथा ध्रुवम् । उत्प्रेक्षायाम् । बहुशः बहुतरं स्खलितं मत्कृतमपराधमभिसंधाय मनसि निधाय असहना सा उर्वशी नदीत्वेन परिणता । "आविद्धः प्रहते वक्रे" इति विश्वलोचनः । "स्खलितं तूच्चिताद् भ्रंशे स्खलितं चलिते त्रिषु" इति च सः ॥

तरङ्गभ्रूभङ्गा. The sense is that the river with its waves gently following one after another seemed to resemble Urvas'î who when in anger would have her eye-brows gently and slowly raised up in frown.

क्षुभितविहगश्रेणिरसना. The water birds white in colour and arranging themselves in a line appeared like a zone of small silver bells. The propriety of क्षुभित is that being frightened the birds make a rattling noise and that noise resembles the jingling of a woman's zone when she walks away in anger.

The river being swollen with the new rain water has waves, which the King imagines are the eyebrows of the offended Urvas'î ; owing to the violence of the stream the line of haṁsa birds, which are frightened and are therefore making a rattling noise, appears to the King like the zone of Urvas'î jingling because she must be walking away hastily through anger; owing to the violence of the stream running on a rocky bed it is throwing up and dragging behind it a quantity of foam, which is to his imagination the loosened garment of the angry Urvas'î walking away in hurry ; the stream is obstructed repeatedly by the rocks in its bed, and stopping at each interruption avoids it and goes crookedly instead of in a straight line, and the imaginative King sees in its interrupted motion the steps of the offended Urvas'î, who wholly engrossed in thinking of the offensive conduct of her husband, is repeatedly stopping and going crooked.

In the third line the words स्खलितमभिसंधाय apply both to the river and to Urvas'î. In the latter case they mean, 'remembering [my] fault over and over again' (बहुशः), and as applied to the river they mean, 'avoiding the many interruptions.'

In this stanza the first three lines each contain a fact or facts regarding the river, which the King refers to Urvas'î or makes an *utprekshâ* upon it referring it to Urvas'î, and the fourth line embodies the conclusion, based upon those facts, that the river must be Urvas'î metamorphosed into that form. Thus the first line : the fact, the waves; the utprekshâ, that they are the eyebrows of Urvas'î broken by frowns; and the line of frightened birds (क्षुभितविहगश्रेणि); the *utprekshâ* that the line of birds is the jingling zone of Urvas'î. The second line : the fact, फेनं विकर्षति, that the river drags foam after it; the *utprekshâ* that the foam is the dress of Urvas'î loosened and disordered in consequence of her anger and hurry which was the result of it. The third line : the fact that the river often stops at the interruptions ( बहुशः स्खलितमभिसंधाय याति ) and avoiding them goes crookedly; the *utprekshâ*, unlike those in the first and second lines, is expressed by the same words, or rather is to be obtain-

ed from the same words by a different interpretation viz. that it is Urvas'î frequently stopping in her course to think of my fault (बहुशः स्खलितमभिसंधाय याति) and goes crookedly (आविद्धं याति). The fourth line: Therefore, undoubtedly, this is Urvas'î metamorphosed into a river.

४२ प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः. By प्रणयभङ्ग is meant the same as भावस्खलितानि in IV. २९ st. १२.

अपराधलवम्, अपराधलवमपि, Kâvya Prak. instances this as a case of अनभिहितवाच्यत्वदोष, because अपि which is quite necessary after अपराधलवम् is left out in the verse. कमपराधलवं पश्यसि 'what fault, even a slight one, do you see in me.'

४३ परमार्थ, real, not an apparent one only. There is a play on the word अभिसारिणी, which, while it means going or flowing ( towards the sea ), signifies also the same as अभिसारिका, as to the sense of which see *suprâ*, note to III. ३८. In connection with the latter application of अभिसारिणी it should be borne in mind that समुद्र is masculine gender.

अनिर्वेदप्राप्याणि श्रेयांसि, equivalent to श्रेयांसि निर्वेदप्राप्याणि न भवन्ति. 'Good fortunes are not obtained by sorrowing', *i. e.* it is no use my lamenting any more the loss of Urvas'î, and that if I am to get her back, I must not sit sorrowing.

रक्तकदम्बः *i. e.* whose flowers are red. Ranganâtha adds "रक्तकदम्बो हि वर्षासु कुसुमितो भवति." And as it was yet only the end of the hot season the flower was not completely formed and was therefore असमग्रकेसरविषमम्.

शिखाभरणम्. Mark that शिखा is used to signify the hair on the crown of a woman's head as well as that on a man's. Conf. *infrâ*, IV. ४९ st. ३९, यस्याः शिखायामयमर्पणीयः.'

४४ इमं तावत् &c. Translate: 'But let me pray for some news about my beloved one this squatting antelope, who with his dark variegated colour appears like a glance thrown out by Forest Beauty for the purpose of seeing the splendor of the woods.'

The sense is, that the dark antelope, that is sqatting on the ground and looking about at the forest, appears to the King as if he were a solidified glance of the presiding deity of the

beauty of the forest. The eye of the *Kânanas'rî* being dark, the poet, somewhat boldly perhaps, not only makes a glance of it also dark but compares it to the concrete body of the antelope.

Construe the couplet thus : योसौ कृष्णशारच्छविः, काननश्रिया वनशोभावलोकाय पातितः कटाक्ष इव [स] दृश्यते. योसौ=योयम्=यः पुरोवर्ती. Take यः to relate to सारङ्गः in the previous line. Conf. Kâṭayavema however: कृष्णशार इत्यादि । कृष्णा नीला शारा कर्बुरा छविः कान्तिर्यस्य स तथोक्तः यः सारङ्गो हरिणो दृश्यते असौ काननश्रिया वनलक्ष्म्या मेघकालावलोकाय (that is what he reads for वनशोभावलोकाय ) पातितः प्रसारितः कटाक्ष इव ॥

The reading कृष्णसारच्छविः found in all our Mss. and in the existing editions might mean 'he whose colour is the essence of dark' (कृष्णस्य सारः कृष्णसारः सा छविर्यस्य सः), *i. e.* extremely dark. On Kânanas'rî see *Mâlavikâgnimitra*, Act III. St. 5.

वनशोभावलोकाय. Everything is arid and burned up in the hot season, and there is no verdure that the eye may rest on. But with the rainy season the verdure and the freshness of the forest (the वनशोभा) returns, at which the Flora Sylvestris casts her dark glance.

४५ शिशुना स्तनपायिना मृगी रुद्धा. See *Raghuvaṁs'a* IX. 55, and *Preface* to our edition of that poem p. 65.

४६ "हंहो इत्यामन्त्रणे" Kâṭayavema.

४७, ४८ Translate : 'Surrounded with lustre (this is not a piece of the flesh of a deer killed by a lion); may it be a cinder of fire ? But [that cannot be, because] the sky has just had rain ( *He examines* ). Ah yes, this is a ruby as red as a cluster of Red-as'oka flowers, to take up which the sun is endeavouring by stretching forth his hands.'

गगनमभिवृष्टं पुनरिदम्. Mark the force of इदम् which more refers to time than to space. The sense is, it having just rained, there cannot be a cinder of burning fire, as the rain would have extinguished it.

यमुद्धर्तुं पूषा &c. Owing to the lustre of the gem the rays radiated from it in straight lines, distinctly visible because the atmosphere was cloudy and not too brilliant. And the figure

is that the rays appear like the hands ( observe that कर means both *hand* and *ray* ) of the sun stretched forth to take the gem up.

Kâṭayavema : प्रभालेपीत्यादि । प्रभालेपी प्रभाया[1] लेपः प्रसरणमस्यास्तीति स तथोक्तः अयं पुरोवर्ती हरिहतमृगस्यामिषलवः मांसखण्डः न भवति । तस्य प्रभालेपित्वासंभवात् ॥ अग्नेः स्फुलिङ्गः कणो वा न भवति ( does he read स्फुलिङ्गो वा नाग्नेर्गगनमभिवृष्टं यत इदम् ? ) वेति पक्षान्तरे । यतः यस्मादिदं गगनमभिवृष्टं मेघसिक्तम् । तस्मान्नेति संबन्धः ॥ एवं पर्युदस्य[2] निश्चिनोति । अये इत्यामन्त्रणे । रक्ताशोकप्रसवसमरागः ( mark his various reading ) रक्ताशोकस्य प्रसवेन कुसुमेन समो रागो रक्तिमा यस्य स तथोक्तः अयं पुरोवर्ती मणिः पद्मरागः ॥ उत्प्रेक्षयापि तदेव द्रढयति[3] । पूषा सूर्य आलम्बितकरः सन् यं मणिमुद्धर्तुं व्यवसित इव उद्युक्त इव ॥

४९ किमेनमस्रोपहतं करोमि, 'why should I soil it with my tears?' The King means that if he takes it, he would burst into tears because Urvas'î in whose hair he might have put it is gone, and thereby soil it. "उपहतं दूषितम्" Ranganâtha.

६० संगमनीय इति = संगमनीयो नाम.—शैलसुताचरणरागयोनिरयम्. शैलसुतायाश्चरणयो रागो योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य सः, 'produced from the red lac which the daughter of the Mountain applies to her feet.' We must suppose that some mountain rivulet bathed the lac off Pârvatî's feet and deposited it in the crevice of a rock, so that it ultimately became the brilliant gem that it now is. See IV. ६३, गोरी-चरण-संभवं &c.

On this stanza Kâṭayavema has : अत्र भाविकार्यसूचनात् प्ररोचना नाम संध्याङ्गमुक्तं भवति ।

६१ कश्चिन्मृगचारी मुनिर्भगवान् , 'some holy ascetic living the life of a Mṛiga.' मृगचारी appears to mean an ascetic who lives like a deer, *i. e.* feeds upon grass, drinks water, and roams about in the forest. The derivation of the word seems analogous to that of *Brahmachârin*.

Kâṭayavema reads and remarks thus : मृगचर्मधारी भगवान् मुनिः अयं नारायण इति संप्रदायः ।, 'the tradition is that this was Nârâyaṇa'

---

1 MS. प्रभायां लेपश्चमरणमस्या°.

2 MS. समिस्य. 3 MS. दृढयति.

the father of Urvas'î. If this were so the poet would certainly have noticed him farther than he has done, not only owing to the celebrity of that Rishi, but also to his being the father of Urvas'î. The poet had a good opportunity at IV. ६४ इदं तद् यथा &c., where, however, he only says मुनेरुपलभ्य.

भगवन् &c. We must suppose that the King sees the Mṛiga-chârin after दिशोवलोक्य, and does not, probably owing to his ignorance of the name of that ascetic, take further notice of him than render his thanks to him for his advice, अनुगृहीतो-स्म्यहमुपदेशाद् भवतः.

विलग्नमध्यया, 'who has an exceedingly thin waist.' विशेषेण लग्नः मध्यो यस्याः सा. लग्न is attached, as if the sides were so near each other that they stuck to each other, as if the part between the sides did not exist at all. This is an exaggerated mode of saying that the waist is very thin. On exaggerations of this kind see *suprâ*, note to I. ७८, st. 16. The reading निमग्नमध्यया found in the existing editions and in Ranganâtha is, we think, bad. निमग्न is a very proper epithet to be applied to the *nâbhi* or to the joints of the knees or of the elbows, but it can have hardly any sense when used of a woman's waist. Kâṭayavema too like our Mss. reads विलग्नमध्यया, though he reads the first pâda differently from our text. For he has पुनस्तया वेदिविलग्नमध्य-येत्यादि । स्पष्टोर्थः. वेदिविलग्नमध्यया, 'having a waist as narrow and compact as a sacrificial altar.'

६२ Kâṭayavema: तन्वीत्यादि । तन्वी पेलवा मेघजलार्द्रपल्लवतया अश्रुभिर्धौताधरेव । स्वकालविरहात् स्वेषां स्वकीयानां पुष्पाणां कालः प्रादुर्भावसमयः तस्य विरहोऽपगमः तस्माद्धेतोः विश्रान्तपुष्पोद्गमा विरतपुष्पोदया सती आभरणैः शून्येव । मधुलिहां भ्रमराणां शब्दैर्ध्वनिभिः विना विनाभूता चिन्तामौनं चिन्तया कृतं मौनमास्थितेव प्राप्तेव इयं लता पादपतितं मामवधूय आक्षिप्य जातानुतापा संजातपश्चात्तापा चण्डी कोपना सा उर्वशीव लक्ष्यते हि ॥ अत्र कार्यान्वेषणाद् विरोधनं नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥

मनोरमा 'Gladdener of the heart.'

The King fancies that the creeper is like his Urvas'î. The creeper has its leaves wetted by the rain water ; he thinks it is Urvas'î shedding tears of remorse. The creeper is past its time of flowering and is now flowerless; the King fancies it is Urvas'î

without ornaments, remorse preventing her from dressing well and decorating her person. As there are no flowers, no bees are humming about the creeper ; he thinks it is Urvas'î dumb with anxiety. Thus he sees Urvas'î, who having disdained to be reconciled is now struck with remorse.

९३ परिष्वङ्गप्रणयी भवामि, 'let me pay my respects to her by an embrace.' तत्स्थाने एव *i. e.* तस्या लताया एव स्थाने. Not that Urvas'î came out of the creeper, but the latter vanished and Urvas'î manifests herself in its stead. See note to IV. १०.

९४ तथापि न पुनरस्ति विश्वासः. तथापि is here apparently strengthened by पुनः.

Kâṭayavema: समर्थय इत्यादि । प्रथमं पूर्वं प्रियां प्रति उर्वशीमनुसंधाय यद्रूपनूपुररवादिकं ( see IV. १४, St. 1, IV. २०, St. 7. IV. २७, St. 14, IV. ३८, IV. ४१, St. 28, IV. ४२, St. 29 ) समर्थये भावयामि । निश्चिनोमीत्यर्थः । तद् रूपादिकं क्षणेन क्षणमात्रेण मे मम अन्यथा अन्यप्रकारेण तडिद्राजहंसरवादिरूपेण परिवर्तते परिवृत्तिं प्राप्नोतीति यत् ततः कारणात् स्पर्शविभावितप्रियः स्पर्शेन अङ्गस्पर्शेन विभाविता निरूपिता प्रिया येन स तथोक्तः सोहं विलोचने नेत्रे सहसा शीघ्रं विनिद्रे उन्मीलिते न करोमि न कुर्वे ॥ समर्थये 'I think'. विनिद्रे 'opened'.

९६ गतासु 'a dead person.'

९७ अब्भन्तर-करणाए मए. Though Urvas'î had lost her outward form she had all her senses lying hidden, so that even in the shape of a creeper she was able to see what happened to the King.

९९ कहइस्सं । इमं दाव &c. 'I will relate. Mean-while may Your Majesty be pleased to pardon me this that I who gave myself up to anger put Your Majesty in this condition.'

इमं neuter accusative singular of एद. A frequent form in the *Gaüḍavaho.* Mark the construction इमं दाव एसीददु, which is = एतत् तावत्क्षन्तुं प्रसीदतु.

The existing editions are not a little confused about this place. I think our MSS. have enabled us to rescue this passage from corruption, interpolation and reduction.

६० प्रसादयितव्यः, referring to 'प्रसीद' in the previous speech.

६१ कुमार-वदं = "ब्रह्मचर्यव्रतम्" Kâṭayavema.—विही. Kâṭayavema: "विधिनियमः."

६३ गुरु-साव-संमूढ-हिअआ, 'with my memory stupefied by the course of my preceptor.' Had it not been for the curse ( for which see III. १२. ण दे दिव्वं ठाणं हविस्सदित्ति ) Urvas'î, a celestial being, would have known without being informed that it was not permitted to females to enter the Akalusha.—देवदा-समअं, 'this rule made by the god.' Kâṭayavema reads तं वद-समअं = तं व्रतसमयं.—विसुमरिअ, construe with पविट्ठा and not with अगिहीदाणुणआ.

६४ सहेथाः potential, 'how could you have borne'? scil., 'had it not happened as you relate.'

इदं &c. 'I have obtained thee by the power of the gem, having learned from the ascetic that this was to lead, as thou sayst, to union with thee.' See note to IV. ६१.

इदं demons. pron. referring to त्वत्संगमनिमित्तम्.

तत् 'that,' demonstr. pron. referring to इदम्.

यथाकथितम् as related by thee, scil., "गोरी-चरण-संभवं मणि विणा तदो ण मुच्चिस्सदित्ति."

त्वत्संगमनिमित्तं = तव संगमस्य निमित्तं कारणम्. A *karmadhâraya* and not a *bahuvrîhi.*

६६ पकिदित्थम्हि संवुत्ता, 'I have been restored to my former state.' See I. ३३ on this sense of प्रकृति.

६७ पइट्ठाणादो. Ranganâtha has the following on this: प्रतिष्ठानादिति प्रयागपूर्वतीरास्थितझूसीसंज्ञकात् स्वनगरात्.

७० Kâṭayavema: अचिरप्रभेत्यादि । अचिरप्रभाविलसितैर्विद्युद्विलसितैः पताकिना पताकवता । व्रीह्यादित्वादिनिः । सुरकार्मुकाभिनवचित्रशोभिना सुरकार्मुकं शक्रधनुः अभिनवं नूतनं चित्रमालेख्यं तेन शोभत इति स तथोक्तः तेन । खेलगमने अचिंतगमने विमानतां गमितेन नवेन नूतनेन पयोमुचा मेघेन वसतिमावासम् । प्रतिष्ठाननगरमित्यर्थः । मां नय प्रापय ॥ खेलगमने Voc. 'oh you having a sportive gait.'

The lightnings were to serve as the banners of the vimâna, and the rain-bow as the new pictures on the sides of it. Oil-paint pictures are not quite unknown on the sides of carriages even in the present day.

In making the request contained in this stanza to Urvas'î the poet is obviously desirous that the audience should not be allowed to forget that Urvas'î is a celestial being and as such able to use a cloud for a conveyance and do such wonderful things.

1 MS. नवसुर° for सुर°.

# ACT V.

१ तिहि-विसेसोत्ति, 'because it is a special day', 'because it is a sacred day', 'a holiday.' Sacred streams acquire special holiness on special days.

किदाहिसेओ = कृतस्नानः.—देवीहिं. Kâṭayavema too has the plural. But Ranganâtha has the singular देवीए.

उवआरिअं पविट्ठो, 'has entered his tent.' Cf. Raghuvaṁs'a XVI. 73 स्नात्वा यथाकाममसौ सदारस्तीरोपकार्यां गतमात्र एव । दिव्येन शून्यं वलयेन बाहुमपोढनेपथ्यविधिर्ददर्श ॥.

अणुलेवण-मल्ले अग्ग-भागी होमि, 'let me be a partaker of the first portion of the perfumes and the flowers.' Vidûshaka means that the King who was dressing himself after his ablutions, will have perfumes and flowers given him, and that he too will get them with him if he presents himself in time. अनुलेपन is any perfume like sandal, or yellow pigment, saffron &c. reduced to the state of a thick liquid and then bedaubed on certain parts of the body such as the forehead, the arms, the breast, and the neck. The thick liquid of a perfume is prepared for the occasion ( and not used out of small bottles as in Europe on handkerchiefs ). After the King and those who are with him are served with the scents and the flowers, the servants appropriate the remainder. Vidûshaka is anxious not to take them with the servants, but along with the King his friend. Being a Brâhmaṇ and a personal friend of the King, there is nothing strange in his desire in this respect.

२ दुऊलुत्तरच्छदे ताल-वेण्टाधारे णिक्खिविअ णीअमाणो मए. Construe दुऊलुत्तरच्छदे as दुऊलं उत्तर-च्छदो जस्स तस्सिं ताल-वेण्टाधारे, 'which I put on a fan, the fan having placed on it a piece of white woven silk-cloth, and was carrying.' It must be supposed that Urvas'î too had a bath in the river, and that as is usual with Hindu ladies before bathing she took off her ornament the *Sangamanîya*, and gave it to her servant for safe custody. The servant girl put it upon

a *tâlavṛinta* ( a fan made of a palm leaf ) which might mean either such a small basket of *tâla* leaves as is used to keep little things in—such as perfumes, flowers &c.—and used in bathing places, ( this is Kâṭayavema's interpretation, he having "तालवृन्ताधारे पटलिकाविशेषे" ), or a *tâla* leaf used as a fan. Underneath the jewel she put a piece of white silk-cloth. The bird, kenning from high, mistook the gem for a lump of flesh, and, descending all of a sudden, carried it off at a swoop. The servant mentions the fact that she was carrying the gem—of course to Urvas'î's tent, we must suppose—in a tâla leaf, in order, as it were, to justify the mistake of the bird, flesh being usually brought from the bazars in such leaves or baskets. दुकूल is a white silk-cloth. See Raghuvaṁs'a VII. दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः । वेलासमीपं स्फुटफेनराजिनैर्वैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः where the folds of दुकूल are compared to the white foamy waves of the sea'.

भट्टिणो अब्भन्तर-विलासिणी-मोलि-रअण-जोग्गो, 'accustomed to be ( *i. e.* which is used as ) the jewel in the crown of His Majesty's dearest wife.'--आमिस-सङ्किणा, because it looked red like flesh.

३ बहुमदो—'valued' बहु has no special meaning Cf. III. ९१ महन्तो खु से इमस्सिं बहुमाणो.

४ आत्मनो वधमाहर्ता. It appears from this verse that there was capital punishment for a theft of precious stones in Kâlidâsâ's days. तत्प्रथमं स्तेयम्. "आद्यम्" Ranganâtha.

५ आलिहंतो विअ आआसं, 'as if drawing lines in the sky.'

६ Kâtayavema : असावित्यादि । असौ विहंगः पक्षी मुखालम्बितहेमसूत्रं मुखेनालम्बितं हेमसूत्रं यस्य स तथोक्तः तं मणिं बिभ्रत् मण्डलचारशीघ्रः मण्डलाकारसंचरणत्वरितः सन् तद्रागरेखावलयं तस्य मणे रागस्य प्रभाया रेखा राजिस्तस्या वलयं मण्डलमलातचक्रप्रतिममुल्मुकवलयसदृशं यथा तथा तनोति विधत्ते ॥

८ धनुर्ग्राहिणी यवनी, 'exit the Yavanî to bring the bow.' There can be little doubt that the Yavanî was an Ionian or Greek servant girl. The employment in ancient Indian courts of Greek girls as attendants clearly points to a very much closer intercourse than we are ordinarily disposed to admit, in which the Hindus lived with the Greeks when these had established themselves

on the North-west of our country. The Ionian girls might have been taken into their service by Hindu princes for their personal attractions or their superior intelligence. Such a preference given to foreigners requires no explanation if we call to mind that even in our own days rich men in Bombay, Pârsîs and Hindus, have English coachmen to drive their carriages and English nurses to take care of their children. Such a preference to foreigners could easily become a fashion in royal households.

११ प्रभापल्लवितेन· "प्रभया द्युत्या पल्लवितेन विस्तृतेन" Ranganâtha. The figure implied is taken from a small garland of flowers used to decorate the hairs of a young woman. The red rays emitted by the gem increase its size and thus gives it an appearance of the garland of as'oka flowers which are, like the jewel, red. Dis'â is here spoken of as a woman and is to be considered as referring to that quarter of the globe whither the bird was flying.

१२ हत्थावाव-साहिदं. Kâṭayavema : हस्तावापो नाम ज्याघातवारणमुच्यते. हस्तावाप 'an arm-guard.'

१३ आभाति &c. लोहिताङ्गो भौमः. मणिविशेषः, 'the excellent gem.'—परुषघनच्छेदसंयुक्तः, 'closely attached to a clump of thick cloud.' परुष because if it were thin it would not be sufficiently black to resemble the black bird. परुष 'thick, dark.'

नागरिकः, the Kotvâl, the Police officer.—सायं निवासवृक्षाश्रयी विचीयतां विहगदस्युरिति, 'that he should search for that thief of a bird when it shall resort to its perching tree in the evening.'

१६ कहिं गदो &c. 'where can the robber of the gem go and escape chastisement from you? *i. e.* go so as to escape.

Kâṭayavema reads the speech thus: उवविसदु भवं संपदं । कहिं गच्छदि सो रअण-कुम्भीलओ । भवदो सासणादो ण मुच्चदि ।

१७ णं परिगदथ्थो म्हि किदो भवदा, 'Yea, you have already told me so.' Vidûshaka does not mean that he now understands what the King tells him, but that he has already been informed by him ( the King ) of the gem having brought about the restoration of Urvas'î. We have already seen ( V. ३ ) that Vidûshaka knows the gem well. णं परिगदथ्थो म्हि किदो भवदा, literally, 'have I not

[ already ] been informed by you ?' Kâṭayavema in fact reads णं पढमं एव्व परिगदत्थो म्हि किदो भवदा.

१८ Kâṭayavema: अनेनेत्यादि । वध्यः स पतत्री पक्षी मार्गणतां बाणतां बाणत्वं गतेनानेन ते बलेन सामर्थ्येन । स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः इत्यमरः । निर्भिन्नवपुः[1] विद्धदेहः अपराधोचितम् अपराधस्य उचितमर्हणमित्यर्थः प्राप्य समौलि-[रत्नः मौलि] रत्नसहितः अन्तरिक्षात् पतितः ॥

When the Kanchukî says, it was the King's wrath transformed into an arrow that had shot the bird, he is paying only a courtier's compliment to his Master.

प्राप्यापराधोचितम् scil. शासनम्.–'thus having met the punishment which he deserved for the crime he committed.'

प्राप्योपकार्यान्तरम् which is read by other MSS. would mean–'having come to another tent.'

१९, २० अद्भिः &c. 'The gem has been washed with water ; to whom shall I give it ?'—अग्निशुद्धम् &c. 'Purify it by fire and keep it in the box.'

२४ न तु मे वर्णविचारक्षमा दृष्टिः. We have already seen that the Kanchukî is an old man. See act IV. *ad init.* It should be observed how adroitly the poet avoids the discovery by any other person than the King of the important matter that the arrow is inscribed with the name of his own son. Had the Kanchukî been allowed to make the discovery, not only should we have lost a great interest attaching to the discovery, but the poet would have cut away from underneath his feet the ground he was standing upon as regards that part of the play that immediately follows this speech of the old and nearly blind Kanchukî.

२६ अनुवाच्य. See note to II. १९.—सापत्यतां रूपयति. It is difficult to say how this was done, so as to indicate to the audience that the King had suddenly known that he had already become a father.

२७ यावन्नियोगमशून्यं करोमि. This means 'I will just go and do your command' *i.* e. 'I will go about my business,' no particular business being alluded to. On this mode of withdrawing a

---

1 MS. निर्भिण्ण.°

character from the stage, see *Mâlavikâgnimitra* II. ३ and note *ad loc.* in our edition.

२९ Kâṭayavema : उर्वशीसंभवस्येत्यादि । उर्वशीसंभवस्य उर्वशीजातस्य ऐलसूनोः इलाया अपत्यमैलः पुरूरवाः तस्य सूनोः पुत्रस्य धनुर्भृतो धानुष्कस्य द्विषदायुषां संहर्तुः आयुषः आयुःसंज्ञाकस्य कुमारस्यायं बाणः ॥

३१ अन्यत्र नैमिषेयसत्रादवियुक्तोहमुर्वश्या, 'I have not been separated from Urvas'î at any time other than when I performed the sacrifice in the Naimisha forest.' Naimisha is the name of a forest sacred to the performance of *tapas* and sacrifice and is well-known to all readers of the *Purâṇas* and the epics. The great narrator of the *Purâṇas*, Sûta, related his *Purâṇas* in the Naimisha. Conf. the beginning of the *Bhâgavata Purâṇa*: व्यास उवाच । नैमिषेनिमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः । सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥.

Purûravas means that he only remembers one occasion when Urvas'î was separated from him, and when therefore she might have given birth to this child without his knowing anything about the event ; and that was when he performed a sacrifice in the Nimisha forest. A sacrificer shall, according to the canons of the Vedic ritual, live single during the performance of the sacrifice.

Bollensen's अन्यत्रानिमिषीयक्रतुसंदर्शनाद् अवियुक्तोहम् उर्वश्या is no improvement over what the older editions read, *viz*: अन्यत्र नैमेषेयसत्राद् अभियुक्तो &c. It appears like a misconceived emendation suggested by निमिष 'a wink,' and the word संदर्शनात् would show that the emendation was not as Bollensen reads, but what his Ms P. reads, viz. अन्यत्र अनिमिषीयक्रतुसंदर्शनात् *i. e.* अनिमिषीयरजोदर्शनाद् अन्यत्र, दिव्यानां यत् [चिरं] रजोदर्शनं तस्माद् अन्यत्र. But a sacrifice called अनिमिषीय is not known and क्रतुसंदर्शनम् has no sense. Conf. Ranganâtha : अनिमिषी देववनिता । अन्यत्र नैमिषेयसत्रादित्यपि क्वचित् । पाठः ॥

Mark the author's skill in making no more than a mere allusion to a sacrifice which has nothing to do with the plot of the play. The simple allusion gives an appearance of reality

which a distinct statement that it was performed would have failed to convey.

Ranganâtha : आविलं मलिनम् । लवली लताविशेषः । द्राक्षेति केचित् । आनीलचूचुकाग्रमित्यपि पाठः । For the description Cf. Raghu III. 7 and Kâdambarî, (Peterson's edition P. 66.) प्रावृषमिव श्यामायमानपयोधरमुखीम्.

३२ पहाव-णिगूढाइं. On पहाव see note *suprâ* to I. ३६.

३९ तापसी, 'a female ascetic.'

४० Kâṭayavema : बाष्पायत इत्यादि । अस्मिन् निपतिता मम दृष्टिश्चक्षुः बाष्पायते बाष्पमश्रु उद्वमति । "बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने" इति क्यङ् । हृदयं मनः वात्सल्यबन्धि वात्सल्यस्य प्रेम्णो बन्धोस्यास्तीति तत्तथोक्तं तादृशं सत् प्रसादं प्रसन्नतां वहति प्राप्नोति ( he appears to read वहति प्रसादं for मनसः प्रसादः ) । उज्झितधैर्यवृत्तिः उज्झिता त्यक्ता धैर्यस्य वृत्तिः वर्तनं येन स तथोक्तः संजातवेपथुभिः जातकम्पैः अङ्गैरवयवैः एनं कुमारमदयं निर्दयम् । गाढम् इत्यर्थः । परिरब्धुमालिङ्गितुमिच्छामि अभिलषामि ॥

४३ अम्हो अणाचक्खिदोवि &c. The Tâpasi means to say that any body can make out that the King must be the father of Âyus without being told, so close is the resemblance between the features of the two. विण्णादो scil. भवति = विज्ञातो भवति, विज्ञायते becomes known, can be known.

४४ चापगर्भमञ्जलिं करोति, 'joins his hands in reverence, still holding his bow in his hands.' This is intended to show that the boy knew how to behave like a Kshatriya, who should never keep aside his weapons, even when doing obeisance to his father. This sentiment is still prevalent among Indian princes, who will never lay aside their sword or their dagger wherever they may be and whatever they may be doing.

४६ Kâṭayavema : यदि हार्दमित्यादि । ममायं पिता अहमस्य सुत इति श्रुत्वा यदि यस्मात् कारणादिदं हार्दं प्रेम भवति तस्मादुत्सङ्गवर्धितानामङ्कपरिवर्धितानां पुत्राणां गुरुषु पितृषु कीदृशः किंविधः स्नेहो भवेत् । हार्दम्—'affection'.

श्रुत्वा scil. from the Tâpasî's words जाद पणम दे गुरुं । and from आयुष्मान् भव ॥

This stanza—the words यदि हार्दमिदं श्रुत्वा पिता ममायं सुतोहमस्येति-shows that before the Tâpasî said जाद पणम दे गुरुं the boy did not

make out who was his father, but he did so on hearing those words.

४८ किंवि णिमित्तं अवेक्खिअ, 'seeing some reason' for doing so. Kâṭayavema reads badly किं णिमित्तं वा अदंसिअ महाराअस्स, किं निमित्तं वा अदर्शयित्वा महाराजस्य. See note below to V. ९९.

खत्तिअ-कुमारअस्स जाद-कम्मादि. The books on Saṁskâras and Prayogas do not make a difference between the birth ceremonies of Brâhmaṇs and those of the Kshatriya caste. On जातकर्म see *Raghuvaṁs'a* III. St. 18 and our note *ad loc.*

९२ गहिदामिसो, 'with a piece of flesh.' We have seen that this piece of flesh was in fact the red gem *Sangamanîya.* The Tâpasî is relating not what she herself saw but a hear-say account as is indicated by the particle किल, 'they say,' 'I hear.' Neither Lenz who renders किल by *nempe,* nor Bollensen who translates it *namlich* has understood the proper force of the particle. See below note to V. ६०

९९ समादिट्ठा, 'ordered.' We may here understand that Chyavana was somewhat annoyed at the boy's conduct, not indeed for his having shot the bird but for having done so in the Âs'rama.

णिज्जादेहि. Kâṭayavema : निर्यातनं न्यासार्पणम् । निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेपि च इत्यमरः ॥

णिज्जादेहि हत्थ-णासंति. Observe that Chyavana only knows that the boy is a trust but does not know who his parents are. See note below to V. ९९.

९६ आसनमनुगृह्णातु भगवती, 'kindly sit down.' Literally, 'may you favour the seat.'

९८ Kâṭayavema : आहूयतामुर्वशीत्यत्र बीजरूपोर्वश्या[1] अनुसंधानात् संधिर्नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥

६० Kâṭayavema : सर्वाङ्गीण इत्यादि । सुतस्य पुत्रस्य स्पर्शः । अत्र स्पर्शशब्देन स्पर्शसुखं लक्ष्यते । सर्वाङ्गीणः सर्वाङ्गव्यापी किल । "तत् सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति" इति खः । तेन कारणेन उपगतेन उपगमनेन । उपश्लेषेणेत्यर्थः । मां प्र-

1 MS. बीजरूपस्योर्वश्या.

ह्लादयस्व आनन्दय । तावदिति साकल्ये । अत्रोपमामाह । चंद्र [कर]: चन्द्रकिरणः चन्द्रकान्तमिव ॥

सर्वाङ्गीणः स्पर्शः सुतस्य किल, 'they say the touch of a son pleases the whole body.' Ranganâtha very properly observes किलेत्यैतिह्ये. On this force of किल see above, note on V. ६२.—तेन मामुपगतेन आह्लादयस्व, 'therefore come and gladden me.' तावत् may be rendered as 'at once' though Kâṭayavema takes it as meaning 'wholly.' Its literal force is '*before*' doing anything else, '*first*' 'immediately.' उपगतेन = उपगमनेन. तेन = तस्मात्.

६१ आणन्देहि, scil. उवगदेण, by going up to him and embracing him.

६३ अशङ्कितो, 'without being frightened.' Vidûshaka's appearance and behaviour is always such as to be likely to frighten a child. His dress is wild and strange, and artificial shaggy hair all over his person make him a mixture of man and beast. This refers to his appearance on the stage.

६४ किंति सङ्किस्सदि ? 'why will he be frightened ?' In किंति the Goanese will recognise the origin of his कित्तँ and the Mâlvaṇ Konkaṇî his कित्या, both meaning 'why' 'what.'

अस्सम-वास-परिचिदो एव्व साहामिओ, 'he has of course known a monkey while he lived at the hermitage.' See *Mâlavikâgnimitra*, our Edition IV. १८८ where Vidûshaka not only as here compares himself to a monkey, but speaks of himself as one of the brotherhood of that species. See note *ad loc.*

६८ सअं महाराएण संजमीअमाण-सिहण्डओ 'whose s'ikhâ is being tied into a knot by the Mahârâja himself.' S'ikhaṇḍaka is the long hair on the crown of the head, also called S'ikhâ. The tying it into a knot is the duty of servants, sometimes done by parents especially the mother out of affection. The King's doing it implies his love to the boy. On this part of the speech Kâṭayavema has : अत्र कार्यमार्गणाद् [1]विबोधो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति.

अम्मो सच्चवदी-सूइदो मे पुत्तओ आऊ, 'ah ! that is Satyavatî and this must, therefore, be my dear boy Âyu.' सच्चवदी-सूइदो, literally, 'indicated by Satyavatî.'

---

1 MS. विरोधो.

On this part of the speech Kâṭayavema observes : अत्र कार्यस्य निबन्धनाद् ग्रथनं नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति·

परिक्रामति. By this is meant that she is going up to the King.

७० पच्चुग्गच्छ, 'go forth to meet.' See *suprâ* II. ३६.

७१ आराधइत्तओ=आराधयिता—तृन् suffix used in the senses of तद्धर्म, तच्छील or तत्कारी· It governs acc.

७६ अर्धासनम् *i. e.* a part of the seat he himself occupied.

७८ एसो......संपदं कवअ-हरो संवुत्तो । ता......णिज्जादिदो हत्थ-णिक्खेवो· Mark the delicacy of feeling here shown by the poet in not making the Tâpasî say to Urvas'î what the true reason was why she was delivering back her trust.

संपदं कवअ-हरो संवुत्तो· This appears to be the time when Urvas'î had told Satyavatî that the latter should return the boy to her. See note below on V. ९९. The boy was kept at the Âs'rama for his education (विद्याधिगमनिमित्तं). His education, so far as a kshatriya boy is concerned, is completed now that he is of an age strong enough to put on an armour. कवअहर: shows a certain age. See Pâṇ. III. 2.10 वयसि च ।.

विसज्जेदुं· Passive infinitive.

उवरुज्झइ मे अस्सम-धम्मो, viz. by her absence from the hermitage. This is a remark intended to show that she wishes not to be detained.

७९ चिरस्स अज्जं देक्खिअ. This shows and is intended by the poet to show that after Urvas'î left the boy at Âs'rama she had not met Satyavatî nor the boy.

पुणो-दंसणाअ. See *suprâ* I. ७२ and note *ad loc.*

८२ पूर्वस्मिन्नाश्रमे *i. e.* ब्रह्मचर्यै·

८९ Translate : 'Send me that peacock Maṇikaṇṭhaka when he gets his tail,—that Maṇikaṇṭhaka who feeling happy by my scratching him about his crest used to go to sleep on my lap.' अङ्के literally means 'on the thigh,' the thighs when the legs cross each other in the attitude of squatting.

सुप्तवान्· This does not refer to any one particular time, but refers to the habit of the peacock.

Conf. Kâṭayavema : मणिकण्ठो नाम तस्य मयूरस्य संज्ञा. Ranganâtha, who reads शितिकण्ठम्, says शितिकण्ठं नीलग्रीवं तन्नामानं वा.

८७ पौलोमीसंभवेनेव जयन्तेन पुरंदरः. As S'achî is the best of wives; so her son Jayanta is described as the best of sons. S'achî is called Paulomî because a mythe identifies her with the daughter of a Demon called Puloma whom Indra is described to have slain. See *Vâlmîki-Râmâyaṇa*, Uttara Kâṇḍa, Adh. 28, St. 20.

८८ रोदिति, 'weeps.' She does not cry, for Vidûshaka only sees her अस्सु-मुही.

९० Kâṭayavema : किं सुन्दरीत्यादि । वंशस्थितेः कुलप्रतिष्ठाया अधिगमात् प्राप्तेः । पुत्रलाभादित्यर्थः । महति प्रमोदे प्रसक्ते सति, किम् किमर्थं प्ररुदितासि रोदितुं प्रक्रान्ता भवसि । "आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च" इति क्तप्रत्ययः । प्ररुदिता, 'weeping profusely.'

अस्या उर्वश्या बाष्पमश्रु प्रमार्ष्टि अपनयति । अत्र पर्युपासनात् प्रसादो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥

महति प्रमोदे मम उपपन्ने सति, 'when I am exceedingly delighted.' Literally 'when great delight has come to me.'

पीनोन्नत &c., causing another neck-lace of pearls by means of tears dropping down over thy full and high breasts.' There was already a neck-lace of pearls round her neck hanging down over the breasts. It was superfluous (पुनरुक्ति) to have another.

९१ विसुमरिदम्हि, scil. समअं 'condition,' to be understood from the following sentence.

महिन्द-संकित्तणेण, 'by the mention of the great Indra.' The mention referred to is the line पौलोमीसंभवेनेव जयन्तेन पुरंदरः.

९३ आणत्ता. Observe how Urvas'î is interrupted by the King in his anxiety and impatience to hear what the condition ( समय ) was.

९६ मए महाराअ-विओअ-भीरुदाए जाद-मेत्तो एव्व विज्जागम-निमित्तं......णिक्खित्तो. Here Urva'sî explains both the true reason as also the pretext under which she kept her boy in trust with the ascetics : the former was that she wished to put off the destined separation from the King as long as possible, and the latter that she wished the boy to be educated in the *âs'rama* of the Ṛishi.—अज्जाए सच्चवदीए हत्थे अप्पआसं. This means that Urvas'î took the

boy to the *âsrama* and left him with Satyavatî. Her true reason she did not communicate even to Satyavatî, who was only admitted to the secret that the boy was hers ( Urvas'î's ). The trust was made secretly ( अप्पआसं ), that is, Satyavatî was charged not to divulge to any one, not even to Chyavana, the secret that Urvasî was the mother of the boy, and Purûravas the father, further than that he was a Kshatriya boy. We have already seen ( V. ९९ ) that the Ṛishi does not know who the parents of the boy are, for if he had known his parentage he would have referred to it in V. ९९, and would have communicated ere this with his father, and would not have somewhat severely taken Satyavatî to task, as he does in the passage already referred to, for the boy's misconduct. He only knew the boy as belonging to Satyavatî ạs a trust (निक्षेप) from some Kshatriya parents.

That Satyavatî did not know the true reason why Urvas'î had left her boy with her is evident from the fact that she brings the boy at once into the King's presence, which she would not have done if she had known that the meeting of the father and the son was inevitably to be followed by the separation for ever of Urvas'î from Purûravas; she would have studiously averted the meeting and delivered back the boy direct to his mother, to enable her to conceal him from the King's sight by keeping him in some other place for the purpose of prolonging her married life with her earthly husband.

We must suppose, however, that Satyavatî was charged not to bring the boy back to his parents until his education was finished ; a request that appears to have struck her as somewhat strange and made her, we may imagine, somewhat sceptical as to the trueness of the reason—education—that Urvas'î had given her for entrusting the boy to her. This accounts, in our opinion, for Satyavatî's words किंवि णिमित्तं अवेक्खिअ......णासी-किदो (V. ४८) instead of विज्जागम-णिमित्तं......णासी-किदो, as we might have expected her to say. If Satyavatî on suspecting insufficiency in the reason which Urvas'î gave her when entrusting the boy to her care, did not feel curious and did not endeavour to know

by questioning Urvas'î or otherwise the true reason, we must remember that she is an ascetic and as such enjoined to be charitable in all her thoughts.

१६ प्रत्यर्थिता, 'opposition' प्रत्यर्थि, 'hostile', 'opposed to'. आश्वासितस्य मम नाम सुतोपलब्ध्या, 'no sooner am I comforted by the obtaining of a son than—.'—नाम. Mark the force of this particle, which is that 'the सुतोपलब्धेः आश्वासनम् has only just commenced,' 'has commenced yet, as it were, only in *name* and not yet begun to be enjoyed, when.'—कृशोदरि, see note on पर्वसु संनता IV. ३१ St. 26.

The word आश्वासितस्य implies that there was immediately previous suffering which required consolation ( आश्वासनम् ). The suffering alluded to was the absence of progeny that we have seen Vidûshaka refer to as the only thing that made the King unhappy ( असंताणत्तणं वज्जिअ ण किंवि से हीणं V. १. ). It is this feeling of want of children ( असंताणत्तणं ) that is impliedly compared to the आतपरुज्; the सुतोपलब्धेराश्वासनम् is compared to प्रथमाभ्रवृष्टिः, ( the dropping of a shower of the first rain-cloud after the end of the burning hot season ), and the विप्रयोग to the stroke of lightning that suddenly and almost immediately after the shower falls upon the tree. Indian students require no note on the phenomenon here referred to which takes place in the early part of the rainy season.

१७ अअं सो अत्थो अणत्थाणुबन्धो संवुत्तो, 'see how that good fortune is turned into a chain of misfortunes.' सो अत्थो is the सुतोपलब्धिः. The chain of misfortunes referred to is the loss of Urvas'î followed by the King's retirement to the forest. The idea of 'chain' or 'succession' of one misfortune after another is to be derived from the particle अणु in अणुबन्धो. See *Raghuvaṁs'a* I. 22.

संपदं तक्केमि तत्तभवदा वक्कलं गेण्हिअ तवो-वणं गन्दव्वंति 'now I believe His Majesty will put on a garment of a bark of a tree and will go to the forest of penance.' गन्दव्वं is used in the sense of a future finite verb, as गेण्हिदव्वं in II. १३६ where, however, the participle is accompanied by a future verb.

१८ मंपि &c. 'Unfortunate that I am, the great King will think that I have done my business ( and am selfishly satisfied ) when I now go into Heaven on getting back my son who has finished

his education.' Urvas'î means that now that her son has returned from the hermitage on finishing his education and now that she will go into Heaven, the King will think that she has obtained her end and does not care for him ( the King ) any longer. Kâṭayavema, however, who reads सग्गारोहणे अवसिद-कज्ज णिव्विसेसं, observes: गतेषु कार्येषु यथा शोको नास्ति तथा मयि गतायामपि शोको नैव[1] भविष्यतीत्यभिप्रायः. But that does not well accord with the sense of the following stanza.

The particle °पि in मंपि shows that Urvas'î mentions her fear of what the King will think of her as another link of the chain of misfortunes that Vidûshaka speaks of in the previous speech as if she were to say, 'this too is another misfortune that the King will think that I have done my business &c.'

९९ Construe : सुलभवियोगा परवत्ता आत्मप्रियाणि कर्तुं न प्रभवति हि । [ अतः कारणाद् ] भर्तुः शासने तिष्ठ ॥. The King here assures Urvas'î that he will not think unkindly of her, but will free her from all blame, consoling her that it is the fault of her position as a dependent of Indra and not of her will that she has to go away.

१०० Kâṭayavema reads and observes as follows: पुंगवधार्यायां पुंगवेन महोक्षेण धार्यायां धारयितुमर्हायां धुरि भारे दम्यं[2] वत्सतरं नियोजयितुं नियन्तुम् ॥

१०१ Kâṭayavema : शमयतीत्यादि । गन्धद्विपः विशिष्टजातिर्गजः कलभः शिशुः सन्नपि अन्यान् गजान् इतरजातिगजान् शमयति वारयति । भुजंगशिशोर्विषं सुतरामत्यर्थं वेगोदग्रं वेगेन उद्रेकेण उदग्रमधिकं भवति । दष्टानामिति शेषः । अधिपतिः राजा बाल्यावस्थोपि बाल्यमवस्था यस्य स तथोक्तः तथाविधः सन्नपि भुवं परिरक्षितुमलं शक्नोति । अर्थान्तरन्यासमाह । अयं भरः एषोतिशयः । अतिशयो भर इत्यमरः । जात्यैव जन्मनैव स्वकार्यसहः आत्मकार्यक्षमो[3] भवति वयसा तारुण्येन न खलु न हि । स्वकार्ये [क्षमो] न भवतीत्यर्थः ॥

Ranganâtha : गन्धगजलक्षणं च ।

यस्य गन्धं समाघ्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः ।
स वै गन्धगजो नाम नृपतेर्विजयावहः ॥

इति ॥

वेगोदग्रम्. Ranganâtha : वेगैः ।

---

1 MS. नवि for नैव. 2 MS. गम्यात्सतरं for दम्यं वत्सतरं. 3 MS. °क्रमो for °क्षमो.

धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृतः ॥

इति वचनोक्तैर्विषवेगैः उदग्रं क्रूरं भुजंगशिशोर्विषं गरलं प्रभवति। मारणसमर्थं भवति। धातवश्च सप्त । उक्तं च वाग्भटादौ ।

रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ॥

इति । एवं च सप्तैव विषवेगा अपि भवन्ति । तल्लक्षणानि च विषतन्त्रे पृथक् पृथङ्निरूपितानि । यथा ।

वेगो रोमाञ्चमाद्यो रचयति विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ
तस्योर्ध्वस्तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ ।
यो वेगः पञ्चमोसौ नयनविवशतां कण्ठभङ्गं च हिक्कां
षष्ठो निश्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य ॥

अयं भरः, 'this pre-eminence,' viz. which enables the young *Gandhadvipa* to overpower other elephants though grown up, which makes the poison of a young snake exceedingly deadly and which enables the young King to rule over the earth.

१०३ किं नु &c. The splendor of Nârada is so great that his appearance strikes all present blind as that of a sudden flash of lightning. &c. Cf. S'is'upâlavadha I. 3. चयस्त्विषां.

Kâṭayavema: किं नु खल्वित्यत्र अद्भुतार्थप्राप्तेरुपगूहनं[1] नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ।

१०४ अम्मो. Observe that it is Urvas'î that first recognises Nârada, because she is a heavenly being and Nârada is more in heaven than on earth.

१०५ Ranganâtha: गोरोचनाया निकषाः कषपाषाणाः लक्षणया तत्स्थाः रेखास्तद्वत्पिङ्गो जटाकलापो जटासमूहो यस्य शशिकलावदमलं शुभ्रं वीतसूत्रमुपवीतं यस्य मुक्तागुणैर्मौक्तिकसरैरतिशयेन अत्यन्तं संभृता कृता मण्डनश्रीर्भूषणशोभा यस्य (we differ from this part of the explanation, see below) तथा हैमा हेमसंबन्धिनः। सौवर्णा इत्यर्थः । प्ररोहा निजजटा यस्यैतादृशो जङ्गमकल्पवृक्ष इव संलक्ष्यते ॥

गोरोचनानिकषपिङ्गः *i. e.* bright yellow like a streak of gorochanâ drawn on a touchstone.

शशिकलामलवीतसूत्रः, 'whose sacred thread was as white and pure as the new moon' *i. e.* the thin moon of the first day of the lunar month.

मुक्तागुणातिशयसंभृतमण्डनश्रीः, 'In which beauty of adornment is

1 MS. प्राप्तेरूपग्रहणं.

collected by means of wreaths of the best of pearls.' मुक्तागुणानामतिशयैः मौक्तिकसरविशेषैः उत्तममौक्तिकसरैः संभृता संहिता समस्ता मण्डनश्रीः भूषणशोभा यस्मिन्. The poet does not mean that a *kalpavṛiksha* is ever so adorned by any one artificially, but only makes a स्वभावोक्ति *i. e.* gives it an *epitheton ornans*. For such are *kalpavṛikshas* in heaven. अतिशय see *infra*, V. १३३ and note *ad loc.*

हेमप्ररोहः, 'having golden branches' hanging down like the goldcolored hair-braids of Nârada. Cf. with this, the description given in S'is'upâlavadha I. 4-7.

अर्घ्यम्. "गन्धमाल्यादिसंयुक्तमुदकमर्घ्यमित्युच्यते" says Gârgya Nârâyaṇa in his Vṛitti on *Âs'valâyana Gṛihya-Sûtra* I. 24. 11.

जङ्गम°. This adjective is added not to show that the *kalpavṛiksha* ever goes about, but to imply that the only difference between a *kalpavṛiksha* and Nârada is that the latter is mobile and the other is immovable (स्थावर); as if the poet were to say 'you have only to imagine for a moment that the *kalpavṛiksha* goes about *i. e.* is mobile like Nârada, and the similarity between Nârada, and that tree is perfect.' Conf. *suprâ*, गिरिरिव गतिमानपक्षलोपात् III. १९ St. ३.

१०६ अरिहणा, means 'worship' but here it means materials of worship ( अर्हणासाधनं, ) some flowers or other tokens of worship—water principally (see V. १०८) that lay by at the moment. The word पूजा is similarly used in marathi ( पूजा तयार केली आहे का ). We must suppose here that all rise on the approach of Nârada though there is no stage-direction to that effect.

१०७ विजयतां मध्यमलोकपालः Nârada does not say जयतु जयतु महाराजः. His blessing takes the form of a command to the course of the universe and is not a mere wish, for the gods consider it an honor to give effect to his wishes; and to him the King is only a मध्यमलोकपालः, as he has access to all the three worlds and assigns to the King his proper place.

१०८ आवर्ज्य, 'letting down' scil. on Nârada's feet.

११० Kâṭayavema : अविरहिताविति्यादिना कार्यस्य सिद्धत्वात् कार्यं नाम पञ्चमी अर्थप्रकृतिरित्यनुसंधेयम् । हे उर्वशीत्यत्र (?) समग्रफलसंप्राप्तेः फलागमो नाम पञ्चम्यवस्था दर्शिता ॥

भूयास्ताम्. Mark again the imperative force of the blessing. See above, note to V. १०७.

११२ अपि नामैवं स्यात्, 'would that this were fulfilled!'

अभिवादयस्व. This is the form of salutation to a Guru or to one who is in the position of a Guru. On the manner of making अभिवादन see Âpastamba's *Dharma Sûtra* I. 4. 14. and *passim*, particularly सदैवाभिवादनम् I. 2. 5. 20.

११४ विष्टरोनुगृह्यताम्. See above, note to V. ९६.

११९ अनु उपविशन्ति—अनु is a कर्मप्रवचनीय and governs the acc. नारदमनु = after Nârada.

११८ प्रभावदर्शी. On प्रभाव see *suprâ*, I. ३९ and note *ad loc.*

Mark the difference between अनुशास्ति and आज्ञापयति, which latter the King, interrupting Nârada, substitutes for the former. अनुशास्ति is simply कथयति, 'says,' 'advises,' which Nârada uses modestly of Indra's message as his messenger, but which the King does not think respectful enough to be used to him by or for Indra, and for which therefore the King substitutes आज्ञापयति.

१२० त्रिकालदर्शिभिः &c. In this sentence आदिष्ट is the predicate and भावी an adjective of °संगरः. An impending ( भावी ) war has been foretold or predicted ( आदिष्टः ). The word आदेश is generally used in the sense of a prediction of a सिद्ध or a मुनि.

सांयुगीनः = संयुगे साधुः See Pâṇ. IV. 4.98 and 99. तत्र साधुः । प्रतिजनादिभ्यःखञ् । on the meaning of the word साधुः here Manoramâ remarks 'साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा नोपकर्ता'. सांयुगीन therefore means 'skilled or versed in warfare' or 'fit for the fight.'

तव सहधर्मचारिणी 'your partner in the performance of religious duties.'

१२१ अवणीदं विअ. Kâṭayavema: अत्र दुःखविनिर्गमात्[1] समयो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥

Construe विअ immediately after सल्लं and not after अवणीदं though perhaps it is more correct to say that the particle should be taken after the sentence 'सल्लं अवणीदं' 'he has, as it

1 MS. °निर्गमायो for °निर्गमात् समयो.

were, extracted a dart from my heart.' सल्लं viz. the painful thought of coming separation.

१२२ Kâṭayavema : परवानस्मि देवेश्वरेणेत्यत्र इष्टार्थसिद्धेर्गम्यमानत्वादानन्दो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥

परवानस्मि देवेश्वरेण, 'I am dependent on the King of the Gods,' *i. e.* I am his obedient servant and will obey his command not to retire to the forest.

१२३ Kâṭayavema :—कार्यमित्यादि । सूर्यः तेजसाग्नि[1] समेधयति वर्धयति । अग्निश्च सूर्यं तेजसा समेधयति । अग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे[2] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धम् ॥

Ranganâtha observes : अग्नितेजो हि दिने सूर्यमनुप्रविशति रात्रौ सूर्यतेजोऽग्निमिति पौराणी प्रसिद्धिः ॥ The notion is that fire is dull during day because its brightness enters the son on day-break, and it is bright at night because the sun when going down the horizon at sun-set leaves part of his light and brightness in the fire. Conf. *Raghuvams'a*, IV. 1,

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ।
दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥

and the s'ruti,

आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशति ॥
अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति ॥

as quoted *in loc.* by Mallinâtha.

आकाशमवलोक्य, We must here imagine that Rambhâ though present like a spirit was not visible. She was the bearer of the provisions and presents which Indra himself procured and collected ( संभृतः ) for the occasion. यौवराज्याभिषेकः—अभिषेक here is to be understood as = अभिषेकसामग्री.

१२४ Ranganâtha, who reads °संभारो, observes : संभारो बिल्ववल्मीकमृत्तिकादिसामग्री ॥ To these may be added all food grains, all juices, all seeds, all flowers, all sacred grasses and so forth. It is possible there may be a difference between the provisions required a

1 MS. तेजसाग्निः. 2 MS. ददर्श.

the coronation of a King ( राज्याभिषेक ) and that of an Heir Apparent ( युवराज्याभिषेक ). See *Raghuvams'a* XVII. 9-28 and our notes *ad loc.*

१२६ Ranganâtha : भद्रपीठं हेमादिमयमासनम् । भद्रासनलक्षणं चोक्तं देवीपुराणे ।

हैमं च राजतं ताम्रं क्षीरवृक्षमयं च वां ।
भद्रासनं प्रकर्तव्यं सार्धहस्तसमुच्छ्रितम् ।
सपादहस्तमानं च राज्ञो माण्डलिकान्तरात् ॥

वराहसंहितायां च ।

त्रिविधस्तस्योच्छ्रायो हस्तः पादाधिकोर्धयुक्तश्च ।
माण्डलिकानन्तरजित्समस्तराज्यार्थिनां शुभदः ॥

इति ॥

१२७ आवर्ज्य, 'pouring the contents of.' This Nârada does personally because that is the principal part of the ceremony, the real essence of the *abhisheka*, and has to be done by the holiest of Brâhmaṇs.—शेषो विधिः See *Raghuvams'a* XVII 9-28 and our notes *ad loc.*

१२८ मादा-पिदरे. This is the accusative plural used for the dual, which does not exist in the Prâkṛits.

१३३ The divine sage Attri was the son of Brahmâ; Indu or the Moon was the son of Attri ; Budha was the son of the Moon or Indu and King Purûravas was the son of Budha. Each resembled his father by his qualities.

Ranganâtha : "बोधनो बुधः । ऐन्दवस्येति पाठेप्यर्थः स एव । देवो राजा । पुरूरवा इत्यर्थः । ......अनुरूपो योग्यः । अतिशयिनी सर्वोत्कर्षशालिनी ते वंशे कुले एव समस्तैः (that is how he reads ) आशिषः । सन्तीति शेषः । स्रष्ट्रादिपुरूरवःपर्यन्तेषु अखिलपूर्वपूर्वगुणसमूहो यथाभूत् तथा त्वय्यपि भूयादिति भावः."

भव पितुरनुरूपः &c. 'Be like thy father by thy qualities which are dear to the people. For in thy family, highest of all, all blessings have indeed attained their highest pitch.' The speaker means, that the highest blessing he can wish to the young prince is that he should become like his father, because all the blessings he can think of are already in the family.

अतिशयिनि, 'highest,' 'excellent,' 'the best of all.' With this sense of अतिशय conf. *suprâ*, V. १०९ and note *ad loc.*

१३४ तव पितरि &c. Construe : उन्नतानां पुरस्तात् स्थिते अस्मिन् तव पितरि, अनाकम्प्यधैर्ये स्थितिमति त्वयि च विभक्ता राजलक्ष्मीः, हिमवति जलधौ च व्यस्ततोया गङ्गेव, इदानीमधिकतरं राजते ॥

स्तितिमति. Conf. *Raghuvam̃s'a* III. 27, स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् and our note *ad loc.*

उन्नतानां पुरस्तात् स्थितः *i. e.* उन्नतानां मध्येपि उन्नतः, should be taken both with पिता and हिमवति and स्थितिमान् (= "मर्यादापालकः" see Mallinâtha on the passage in *Raghuvam̃s'a* already referred to) and अनाकम्प्यधैर्ये with both त्वयि and जलधौ.—व्यस्ततोयेव गङ्गा, *i.* e. as opposed to the Sarasvatî which never reaches the sea.

१३९ Kâṭayavema observes on this passage : अत्र लब्धार्थस्य स्थिरीकरणात् कृतिरिति संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ अविरहेण scil. च

१३६ साहारणो. The Apsarases were sisters as it were of Urvas'î, and the good fortune ( अभ्युदयः ) was therefore common to them with her.

जेठ्ठ-मादरं. This is doubtless Aus'înari.

१३८ समये=at the proper time, after a moment, presently.

१३९ अभिषिक्तं महासेनं सैनापत्ये मरुत्वता. See *Kumârasambhava*, Canto XIII.

१४० एवम् viz. by pouring the coronation water on his head with his own hand. See V. १२७.—भगवता. Construe with एवमनुगृहीतः.

१४१ पाकशासनः 'Indra, the Killer of the demon Pâka'.

१४२ अतः परम् 'more than this,' viz. than the fact that Maghavâ is pleased. परस्परविरोधिन्योः Cf. Raghuvams'a VI 29 निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च । संगतं 'Union.'

# APPENDIX II.

## NOTES TO APPENDIX I.

१ पिअ-सहि° &c. Ranganâtha: सहजन्या चित्रलेखयोरुर्वशीसख्योः प्रवेशसूचिकामाक्षिप्तिकाभिधां गीतिमुपक्षपति. He reads सहि-सहिआ = सखीसहिता for सहिं हंसी. He adds सखीं सखीति वा.

He goes on : उर्वशीविरहदूनचेताः सहजन्योपेता विह्वला कासारोपान्तोपविष्टा चित्रलेखा विलपतीत्यर्थः । सखीं सहजन्यां प्रति सखी चित्रलेखा वदतीत्यर्थ इति वा। रविकरसंपर्कसंजातविकासरक्तसरोजवत् मत्सख्याः कदा नु भर्तृसंदर्शनादिजनितं सुखं संपत्स्यत इति सरोविशेषणध्वनिः । आक्षिप्तिकालक्षणमाह भरतः ।

चञ्चत्पुटादितालेन मार्गत्रयविभूषिता ।
आक्षिप्तिका स्वरपदग्रथिता कथिता बुधैः ॥

इति ।

पात्रप्रवेश एवैतस्या निवेशः । गाथा छन्दः । तल्लक्षणं च पिङ्गले ।

पढमं बारह मत्ता बीए अट्ठारहेण संजुत्ता ।
जह पढमं तह तीअं दह-पञ्च-विहूसिआ गाहा ॥

इति ॥

दशपञ्चेति अर्थाच्चतुर्थचरणे पञ्चदशमात्राविभूषिता भवतीत्यर्थः ॥

सरवरूसङ्गे. उत्सङ्ग here seems to mean the surface, a sense which the dictionaries do not assign to the word. but from सरवरअम्मि in St. 2 it seems certain that the sense suggested by us is the proper one to be understood in the passage.

It is indeed possible to separate चित्रलेखाप्रवेशान्तरे as चित्रलेखा।

प्रवेशान्तरे द्विपदिकया &c., so as to turn the stanza सहअरि° &c. into a speech to be delivered by Chitralekhâ. But observe here that this speech, which there is nothing to indicate was to be delivered aside so that Sahajanyâ might not hear it, does not attract Sahajanyâ's attention, who addresses Chitralekhâ as if the latter had said nothing. Therefore, if genuine the stanza must be supposed to be spoken by an unseen person not on the stage.

द्विपदिकया दिशोवलोक्येति । द्विपदिकाख्यगीतिविशेषेण दिगवलोकनं विधाय अग्रिमां गाथां पठतीत्यर्थः । दिशोवलोक्य द्विपदिकाख्यगीत्या वदतीत्यर्थ इति वा । तल्लक्षणं चाह भगवान् भरतमुनिः ।

शुद्धा खण्डा च मात्रा च संपूर्णेति चतुर्विधा ।
द्विपदी करणाख्येन तालेन परिगीयते ।
पादेन पञ्च भागोन्ते (?) जौ स्तः षष्ठद्वितीयकौ ।
चतुर्भिरीदृशैः पादैः शुद्धा द्विपदिकोच्यते ।
अर्द्धान्तेन्ये स्वरानाहुः खण्डा स्याच्छुद्धयार्द्धया ।
षष्ठेनैकेन गुरुणा मात्रा द्विपदिका मता ।
ज्ञेया शुद्धैव संपूर्णा गुरुणान्तेधिकेन तु ॥

इति ॥

Ranganâtha.

St. 2. Ranganâtha : हंसीयुगलान्योक्त्या स्वपीडातिशयं वर्णयति ।...... अपवल्गितमुपप्लुतम् । ताम्यति ग्लानिं भजते ।

१२ अनन्तरे जम्भालिका &c. Conf. Ranganâtha : जम्भालिका गीतिविशेषः । तथा चाह भरतः ।

उद्ग्राहो द्विसकृद्वैकखण्डो द्विशकलोथ वा ।
यत्र ध्रुवो द्विर्वाभोगो (?) ध्रुवे मुक्तिः स जम्भकः ॥

इति ।

एतस्यैव नाम जम्भलिकेति मतङ्गमतम् । ध्रुवे मुक्तिरहिता पूर्वोक्तलक्षणलक्षिता सेति श्रीमद्भट्टसोमेश्वरचरणाः ॥

पुनः सहचरीत्येव पठति तृतीयचरणपरिवर्तेन । अविरल-वाह-जलोल्लअं अविरलबाष्प-जलार्द्रम् । उल्लअमिति आर्द्रे देशी ॥ This उल्लअ is the origin of the Marâthi ओला, wet. Conf. also the Gujerâthî पल्लेलुं 'wetted.'

St. 3. Observe here also, that though as coming after the prose spoken by Chitralekhâ the stanza may be supposed to form part of the same speech, the following speech of Sahajanyâ

seems to take no notice of the stanza, which must, therefore, be either spurious or if genuine sung by some one not on the stage.

१३ St. 4 Ranganâtha : खण्डधाराख्यो गीतिविशेषः । तल्लक्षणं तु ।

यद् गीतं गुणचर्या च रागेण क्रीडनेन च ।
तालेन सा खण्डधारा याष्टिकेन प्रकाशिता ॥

इति ।

हंस्यन्यापदेशेन पुनः स्वावस्थामाह । चिन्ता &c.

St. 5. Ranganâtha : गजान्योक्त्या जायाविरहायासितस्योन्मत्तस्य पुरूरवसो रङ्गभूमावाक्षिप्तिकया प्रवेशं सूचयति। गहणं &c. ......... । देहप्राग्भारो देहाभोगः।

Mark that it is not the King that gives utterance to this stanza, but the same is sung and heard on the stage before the King enters the stage, and must, therefore be supposed either to be sung by him just behind the curtain or by some one else there. In the latter case, however, the usual direction नेपथ्ये might be expected.

तरु-कुसुम &c. 'The forepart of whose person is decorated by flowers, and twigs of trees gathered and borne on the forehead as he proceeds in the forest.

१४ St. 6. Ranganâtha : "हंसान्यापदेशेन राजा स्वदुःखातिरेकमाह । हिअआ° &c. ......... । धुतपक्षः कम्पितपक्षः............ ॥" वाहोवग्गिअ-णअणओ, 'with his eyes drenched in tears.'

Like the Prâkṛit stanzas that will follow in this Act this one is part of the King's long soliloquy. Observe, however, how little connection it bears with the context. Unless we suppose that these Prâkṛit verses have to be sung by a person standing behind the curtain, and not being a character appearing on the stage, it is difficult to see how they could well form parts of the Act.

St. 7. We may observe as regards this stanza that it contains nothing but a repetition of the contents of the Sanskṛit stanza immediately preceding. This is peculiarly a characteristic of spurious interpolations.

१५ St. 8. Ranganâtha : अनन्तर इति । चर्चरीसंज्ञो गीतिविशेषः । यदुक्तम् ।

द्रुतमध्यलयं समाश्रिता
पठति प्रेमभरान्नटी यदि ।
प्रतिमण्ठकरासकेन वा
द्रुतमध्या प्रथमा हि चर्चरी ॥

सौमो वा प्रतिमण्ठकः ।

लघ्वादितालो लोकेसौ रास इत्यभिधीयते ॥

इति ।

मेघं प्रत्याह । जलहर &c.

ए इति संबोधने । एवमर्थे वा । संहर एह्नु कोपम् इति पदत्रयं एह्नु एतस्मिन् मल्लक्षणे जने कोपं संहर मा कुर्वित्यर्थ इति । मइं तछे जंजु इत्यादयः अहं तदा यचदित्यर्थे देशीशब्दाः ॥

This stanza it must be admitted has a place of its own, as it were, in the context where it occurs, though we could very well do without it. It also has a claim to be part of the soliloquy, containing one of the King's own sentiment.

१७ St. 9. गन्धुम्माइअ &c. Ranganâtha : वसन्तवर्णनेन जलधरसमयप्रत्यादेशमाह......। गीतैस्तूर्यैरित्युपलक्षणे तृतीया। प्रसृतेन इतस्ततः संचलता वायुना उद्वेल्लनशीलश्चञ्चलः पल्लवनिकरः किसलयसमूहो यस्य सः । एवं पल्लवनिकरस्य करत्वं गम्यते।

The connection of this stanza with the context is not clear except the general one that the King is madly dancing like the kalpa-tree.

Ranganâtha seems to connect it with the context by saying that the King had good reasons to stop the rain ( जलधरप्रत्यादेश ) because it was spring and not the raining season ; and that to show that it is spring the Prâkṛit verses describe the state of the kalpa-taru in the spring.

१८ St. 10. Ranganâtha : पाठस्यान्ते भिन्नक इति । पाठो वाद्याक्षरोत्कर इति भरतः । भिन्नको रागविशेषः । तथा चाह भरतः ।

षड्जमध्यमिकोत्पन्नो भिन्नको मध्यको (मध्यमो D) बहुः ।
षड्जग्रहांशो मत्पासो (sic.) मन्द्रसोन्तोथवा भवेत् ।
षड्जादिमूर्छनः शुद्धः संचारिणि स काकलिः

प्रसनादियुतो दानवीरे रौद्रेऽद्भुते रसे ।
दिनस्य पश्चिमे यामे प्रयोज्यः सोमदैवतः ॥

इति ॥

गजान्योक्त्या स्वावस्थामाह । दइआ &c. । ...भ्रमतीत्यध्याहारः । He gives the purport of the stanza thus: गजयूथपतिरहं स्वीयां प्राणप्रियामपि रक्षितुं न शक्तः। कथं मे यूथपतित्वं धिक् च मामित्यतिदुःखे कारणम् । This, however, is doubtful.

२२ Ranganâtha : अनन्तरे खण्डक इति खण्डको गीतिविशेषः। तल्लक्षणं तु।
विरहव्यापृता या तु पठेद् गीतिं कुशीलवी।
प्राकृतेन प्रबन्धेन खण्डकः स उदाहृतः ॥

इति ॥

गजान्यापदेशेन स्वावस्थां पुनराह । संपत्त° &c. ......। विचरतीति शेषः। परबलदलनोप्यहं स्वप्रियतमासंरक्षणेपि क्षमो नास्मीति खेदे विस्मये च हेतुगर्भं विशेषणं परवारण इति । विसूरण इति "खिदेर्विसूरः" इति विसूरादेशः। तेना खण्डकान्तरे चर्चरी । तेनेति मङ्गलार्थकमक्षरद्वयम् । तेनकलक्षणमाह भगवान् भरतमुनिः ।

ॐ तत्सदिति निर्देशात् तत् त्वमस्यादिवाक्यतः ।
तदिति [ब्रह्म तेनायं D] ब्रह्मणा मङ्गलात्मकः ।
लक्षितस्तेन तेना ॥

इति । अन्यत्रापि ।
तेकारः शंकरः प्रोक्तो नाकारश्च उमा तथा ।
गीतादौ तेन वक्तव्यं तेना इत्यक्षरद्वयम् ॥

इति ॥ it is likely, however, Ranganâtha is wrong and तेन refers to खण्डकः in the stage-direction following immediately before Stanza 11.

He goes on : चर्चरिकयोपविश्येत्यादौ चर्चरिका गतिविशेषः । तालविशेषो वा । बभाण भरतः ।

विरामान्तद्रुतं द्वन्द्वं लघून्यष्टौ [च D] चर्चरी ।

इति । यथा १०९ । १०९ । ०९ । ० । ० । अञ्जलिं बद्ध्वेति । यदुक्तम ।
पताकाहस्ततलयोः संश्लेषादञ्जलिर्मतः ।
देवतागुरुविप्राणां नमस्कारेष्वयं क्रमात् ।
कार्यः शिरोमुखोरस्थो नृभिस्त्रीभिर्यथेष्टतः ॥

इति ॥

Observe that there is no connection between the last Sanskrit phrase यावदेनं पृच्छामि which refers to the peacock, and the lines संपत्त-विसूरणओ which are about an elephant; and that the four lines beginning with बंहिण &c. referring to the peacock are merely a repetition of the Sanskrit s'loka नीलकण्ठ ममोत्कण्ठा &c. The direct and immediate connection is clear only between यावदेनं पृच्छामि and नीलकण्ठ ममोत्कण्ठा &c., unless we suppose that the King owing to fatigue or to the distressed state of his mind remains silent all the time that somebody repeats the Prâkṛit verses, and then all of a sudden resumes his soliloquy by addressing the peacock by नीलकण्ठ &c.

२४ Ranganâtha : अनन्तरे खुरक इति । खुरको नृत्यविशेषः । तदुक्तम् ।

पठमञ्जरिराग[1]संयुतं यद्
द्रुतमध्येन लयेन यत् प्रयुक्तम् ।
प्रतितालयुतं च नर्तनं तत्
खुरकाख्यं मुनये शिवेन दत्तम् ॥
लघुर्द्रुतद्वयं यत्र प्रतितालः प्रकीर्तितः ॥

इति ॥ खुरकाख्यो गेयविशेषो वा । आह च भरतः ।

पूर्वपूर्वाक्षरत्यागे योन्यो वर्णचयः स चेत् ।
उत्तरोत्तरसंघादौ खुरकः परिकीर्तितः ॥

इति ॥

गजान्यापदेशेन पुनः स्वावस्थामाह । विज्जझ्झर &c. ...... ॥ अम्बरमानेनेत्युपलक्षणे तृतीया । अतिविशाल इत्यर्थः ।

The *Vidyâdharakânana* here spoken of must be some part so called of the forest where the King is roaming.

On हेले हेले Ranganâtha आदरे द्विरुक्तिः संबोधने. He translates: हेरे हेरे परभृते मधुरप्रलापिनि कान्ते नन्दनवने स्वच्छन्दं भ्रमति । भवतीति शेषः यदि परं प्रियतमा सा मम दृष्टा तर्हि आचक्ष्व मयि परपुष्टे । ...मधुरप्रलापिनी कान्ता मनोनयनानन्ददायिनी नन्दनवने स्वच्छन्दं भ्रमन्ती इत्यादीनि प्रियतमाविशेषणानि वा । परभृते परपुष्टे इत्यर्थपौनरुक्त्यं वक्तुरुन्मत्तत्वान्न दोषावहम् । यद्वा मधुपरपुष्टेत्येकपदम् । मधुना पुष्परसेन परमत्यन्तं पुष्टे इत्यर्थः । मधुपरा चासौ पुष्टेति वा । मधौ वसन्त इति वा ॥

1 MS. प्रथमंजरिराग°. We with D.

Ranganâtha observes on वलन्तिकया as follows : वलन्तिका रागविशेषः । तथा च संगीतरत्नाकरे ।

वलन्तिका तदुपाङ्गं स्याद्रिहीना मन्द्रदैवता ( sic ! ) ।
संन्यासांशग्रहे (?) शृङ्गारे शार्ङ्गिणोदिता ॥

इति ॥

२९ वामकेन. Ranganâtha : वामकं पार्श्वस्थितवस्त्ववलोकने संस्थानविशेषः । यदुक्तम् ।

धुतेन शिरसा यत्तु पार्श्वेन वलितेन वा ।
तद् वामकं वै करणं पार्श्वस्थस्यावलोकने ॥

इति । आकाश इति ।

किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् ।
श्रुत्वेवानुक्तमप्येतत् तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥

इति दशरूपकादौ ॥

२७ St. 15, 16. पिअअम &c. Ranganâtha : द्विपान्यापदेशेन स्वदुःखातिरेकमाह । &c.

ककुभेन षडुपभङ्गा इति । ककुभाख्यरागेण । उक्तं च भरतेन ।

मध्यमा पञ्चमीधैवत्युद्भवः ककुभो भवेत् ।
धांशग्रहः पञ्चमान्तो धैवतादिकमूर्च्छनः ।
प्रसन्नमध्यारोहिभ्यां करुणे यमदैवतः ।
गेयः शरदि ॥

इति । उपभङ्गा अवच्छेदाः । उन्मादातिशयवशात् पुनस्तमेवार्थमाह । पिअ-करिणी &c.…… ॥ विच्छोइअओ इति वियुक्ते देशी ॥

Mark how abrupt is the introduction of the Prâkṛit verses पिअअम° &c. after यावदत्र गच्छामि । परिक्रम्य। In fact the Prâkṛit additions appear here, so far as the context goes, quite out of place. The context requires that अहो धिक् धिक् । मेघश्यामा &c. should follow immediately after यावदत्र गच्छामि । परिक्रम्य.

३१ कुटिलिका. Ranganâtha: । "कुटिलिका नाट्यविशेषः । यदुक्तम् ।

रागेण रहितं यत् तु चार्द्धमत्तलिकायुतम् ।
भाषयैव च तन्नाट्यं कुटलीसंज्ञकं मतम् ॥

अर्द्धमत्तलीलक्षणं तु ।

उपेतापसृतौ पादौ वामश्चेद्रेचितः करः ।
कट्यामन्यस्तदा त्वर्धमत्तल्ली तरुणीमदे ॥

इति ॥

गजान्योक्त्या पुनराह । मम्मर &c. ...... । मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिरिति यद्यपि तथापि विशिष्टवाचकानां पदानां विशेषणवाचकपदसांनिध्ये[1] सति विशेष्यमात्रपरत्वमित्यभियुक्तोक्तेः शुष्कपत्रमात्रपरोयं मर्मरशब्दः । यद्वा मर्मरः स्वरश्च रणितं च पक्ष्यादीनां ताभ्यां मनोहरे ।

मल्लघटी नाट्यविशेषः । द्विलयान्तरे ( that is how he reads ) चर्चरीति । नृत्यगीतवाद्यानां साम्यं लयः । लयः साम्यमित्यमरः । तस्य च त्रैविध्यमुक्तमन्यत्र ।

द्रुतो मध्यो विलम्बश्च लयः स[2] त्रिविधो मतः ।

इति ।

चक्रवाकीमाह । गोरोअण° &c.

It should be noticed that the lines रथाङ्गनामन् &c. (St. १८) are so connected with the words अयमिदानीं प्रियासहायश्चक्रवाकः । तावदेनं पृच्छामि, that they might naturally be expected to follow them without the intervention of any more words. Stanza 18 has no connection with the context, and 19 is, to say the least, suspiciously anticipatory before the introductory address contained in stanza १८.

३९ Ranganâtha: अर्धद्विचतुरस्रक इति । नन्द्यावर्त्ता[3]परनामकः संस्थानविशेषोर्द्धचतुरस्रकः । स च द्विवारं कृतत्वादर्धद्विचतुरस्रक इत्युच्यते । लक्षणं तु ।

अस्यैव चेच्चरणयोरन्तरं स्यात् षडङ्गुलम् ।
वितस्तिमात्रमथवा नन्द्यावर्तं तदुच्यते ॥

इति । अस्यैवेति प्रकृतसंस्थानस्येत्यर्थः । अयमेव चार्द्धचतुरस्रक इत्यर्थः । कामरसेन कामाभिनिवेशेनेत्यर्थः । यद्वा......कामस्य रसोभिनिवेशो यस्मिन्नेतादृशेन शरेण । विद्ध इति शेषः । एकक्रमेण युगपद् वर्द्धितरिछन्नः । प्रियाविरहेणेति भावः ।

Ranganâtha wishing to introduce the Prâkṛit stanza एक्कक्कम° &c. observes : कमलसेविनि भ्रमरे प्रणयं करिष्ये इत्युपक्रम्य अनन्तरं दृष्टं हंसं वर्णयति । एक्कक्कम &c.

सरे-इति-पदहीनो वा पाठः । एकक्रम ( sic ! ) वर्धितगुरुतरप्रेमरसे सरसि हंसयुवा

---

1 MS. °सांनिध्येन. 2 MS. सात्रविरोधमत्र. 3 MS. नद्या°.

क्रीडति कामरसेन । कामाभिनिवेशेनेत्यर्थः । यद्वा उन्मादातिशयवशेन भ्रमरमेव हंसबुद्ध्या वर्णयति एक्केति । अथवा हंसान्योक्त्या स्वावस्थामाह एक्केति । एक्कम (!) वर्धितगुरुतरप्रेमरसः शरेण हंसयुवा नावक्रीडति कामरसेन । कामस्य रसः अभिनिवेशो यस्मिन् एतादृशेन शरेण विद्ध[1] इति शेषः । युगपत् वर्धितश्छिन्नः प्रियाविरहेणेति भावः । गुरुतरः प्रेमरसो यस्य एतादृशो हंसयुवा न अवक्रीडति । ईषत्क्रीडामपि न करोतीत्यर्थः । यद्वा हंस-जुआणओ इति एकमेव पदम् । कुसुमसायकसायकाभितप्तः प्रियाविच्छेदच्छिन्नप्रेमा हंसयुवा क्रीडतीति शिरश्चालने । अपि तु कथमपि क्रीडालेशमपि न करोतीति भावः । वृध् छेदने इति धातुः । निर्गतसरे पाठान्तरे कामरसेन काभाभिनिवेशेन उपलक्षित इति शेषः । यद्वा व्यतिरेकदृष्टान्तेन योज्येयं गीतिः । कामरसेन युगपदुत्पादितगुरुतरप्रेमरसः हंसयुवा क्रीडति । अहं तु दैवदग्धो न तथेति भावः । पेम्म-रसे सरे कामरसे इत्यादिषु प्रथमातृतीये प्राकृते लिङ्गवचनमतन्त्रमित्यादिहेमचन्द्राद्युक्तत्वाद् बोद्धव्ये. Though quoting the name of Hemachandra, the commentator who distorts his text so painfully shows little knowledge of Hemachandra's grammar. For compare his explanation of एक्कम &c. with Hemachandra. III. 1.

Observe that the words included in brackets have little connection with the context and intervene between two portions of the King's speech intimately connected with each other.

३६ गन्धुद्धुअ-महुअरु. This means that the juice flowing down the elephants' temples attracted to itself by its smell the bees which then hovered about them. The two lines do not form a complete stanza by themselves but must be taken with stanza 22 further on, हउं पइं &c. The compound करिणी-विरह-संताविअओ should either be taken as a vocative or some such verb as भमइ ( भ्रमति ) or अत्थि has to be understood.

३७ स्थानकेन. Ranganâtha : स्थानकमालापविशेषः । तथा चाभाणीद् भरतः ।

स्थानकं तद्वदेव स्यात् पृथग्भूतविधारिकम् [D °दारिकम्] ।

इति ॥ तद्वदिति प्रकृतालापवद् इत्यर्थः ।

St. 22. Ranganâtha reads हंइ for हउं. He also reads पैं for पइं in the first and fourth pâdas, and explains it by पैं परं त्वां वा. This पैं may after all be no more than the particle, so frequently met with in old Marâthî poetry, where it early ceased to bear any meaning. Thus:

---

1 MS. वि for विद्ध इति शेषः.

कां रायाचें देह चाळूं । रंका परौत गाळूं ।
हें न म्हणे कृपाळू । प्राण पैं गा ॥ XII. 3.
पैं आपलें जें साचें । तें कल्पांतींहि न वचे ।
हें जाणोनि गताचें । न शोची जो ॥ *Id.* 13.

*Dnyânes'varî.*

ज्ञाता ज्ञान ज्ञेय । जेथ नाहीं हें त्रितय ।
तें परब्रह्म अप्रमेय । जाणावें पैं ॥ ३
जेणें मायेतें व्यापिलें । तें सगुण ब्रह्म बोलिलें ।
येर जैसें तैसें उरलें । केवळ ब्रह्म पैं ॥ ३१

*Mukundarâja, Vivekasindhu,*
Adhs, II. III.

ललिअ-पहारे, 'by a sportive blow ;' *i. e.* by a blow dealt without exertion.

दूर-विणिज्जिअ-ससहरु-कन्ती, 'who has by far vanquished the moon [ by means of her beauty ].' "दूरमत्यन्तं विनिर्जिता पराजिता । आह्लादकतातिशयनिःकलङ्कतादियुतमुखेनेति शेषः । शशलाञ्छनकान्तिर्यया" Ranganâtha.

With Ranganâtha we take संमुहजन्ती as being संमुह जन्ती. Previous editions, especially that of Bollensen, read संमुहजन्ती and translate संमोहयन्ती.

३९ St. 23 Ranganâtha : अनन्तरे खण्डिकेति । गीतिविशेषः खंडिका । यदुक्तम् ।

पर्यायेण शनैस्तिर्यङ्नतमुक्तं धुतं शिरः ।
श्रीरागकुम्भतालेन निबद्धा खण्डिका मता ॥

इति ।

कुम्भतालश्च ।

कामबाणद्रुता यत्र अर्धचन्द्रस्ततः परम् ।
दविरामो लघुश्चैको विन्दुश्चार्धद्रुतो भवेत् ।
दविरामो लघुद्वन्द्वद्रुतो लघुविरामवान् ॥

इति । यथा । ते ते ते ते तिथ्यै थै ते तिथ्यै थै थे ते थै ॥

खण्डिका गद्यभेदो वा । आह च भगवान् भरतः ।

खण्डी गणेशदैवत्या ००००० । ०९ । ७ । ९ । सात्त्वतीं वृत्तिमाश्रिता ।
श्वेता हास्यकृदारब्धा वैदर्भीभङ्गिसंभवा ॥
इति ॥

वराहान्यापदेशेनाह । पसरिअ । &c. ...... ॥ अविचलो धीरः । वनगहने लीनोपि निजकार्योद्युक्तः कन्दाद्यन्वेषणार्थं कृतोद्योगः परिसर्पति इतस्ततो भ्रमति प्रसृतखरखुरेति कन्दाद्युत्खननार्थं भूमिदारणं बुभुक्षया पीडितः क्रोधवशतः पृथ्वीदारणं करोतीति वा । वराहस्वभाववर्णनं वा । पक्षे धीरः । क्रीडार्थं वनगहने लीनः प्रियतमान्वेषणरूपनिजकार्योद्युक्तो भ्रमति । प्रबलतरविरहखिन्नो हस्तपादेन भूम्याः स्फालनं च करोति । पश्यतेत्युन्मादवशादाकाशवचनम् । यद्वा शिलोच्चयदर्शनप्रवृत्तः अन्तरा दृष्टं वराहं वर्णयति पर्वतं प्रत्याह । अपीति &c.

Mark that stanza 22 does not form a necessary part of the context.

४२ St. 25. Ranganâtha translates the lines thus : प्रसीद प्रियतमे सुन्दरि एनया ( he divides सुन्दरि एणए ) क्षुभिताकरुणविहंगमके नत्या सुरसरित्तीरसमुत्सुकैणके ( =°समूसुअ-एणए ) अलिकुलझङ्कारिते नदि ॥, and explains thus : सुन्दरि नदि प्रियतमे नदीरूपे प्रियतमे एनया नत्या प्रसीद । प्रसादं रचय । प्रियतमे मयीति वा । मत्कृतनमस्कारेण नदीभावं त्यक्त्वा आलिङ्गनादिना मयि अनुग्रहं विधेहीत्यर्थः । क्षुभितेत्यादयो नदीसंबुद्धयः । नमस्कारादिना नदीभावापनयनप्रवृत्तं मामुदीक्ष्य स्वाश्रयविनाशशङ्कया क्षुभिताः प्रियागतिस्वराद्यनुकरणेन मत्पीडकत्वादकरुणाः विहंगमा हंसपिकादयो यस्यां तत्संबुद्धिः । एवं च वियोगजन्यपीडकत्वे सत्यपि एतादृशमद्विरोधिविहगाश्रयदानेनापि मत्पीडाकरणं तव नोचितमिति व्यज्यते ॥ सुरसरिद्रूपायास्तव तीरे समुत्सुका एणा मृगा यस्यास्तत्संबुद्धिः । सुरसरित् इति संबुद्ध्यन्तं भिन्नं वा पदम् । सुरसरित्तीरेत्यनेन च त्वमेतादृशी मत्प्रतिपक्षिपक्ष्याश्रयदाननिरता । अहं तु त्वयि नितरामुत्कण्ठित इति अहो ते नैष्ठुर्यमिति ध्वन्यते ॥

सुर-सरि-तीर-समूसुअए, 'eager for the banks of the heavenly river ( Ganges ).'

St. 26. Ranganâtha : उन्मादातिशयवशगो नदीं समुद्रत्वेन कलयंस्तं च नर्तकत्वेन वर्णयति । पुव्व-दिसा. ...... ।

वेलायां सलिलस्य यदुद्वेल्लितमावातस्तेन दत्तो हस्ततालो येन सः । दत्तहस्तेत्यत्र प्राकृते पूर्वनिपातानियमाद् दत्तहस्तेति विधेयम् ॥ ओत्थरइ अवतरतीति वा । रुन्धेविणु रुद्ध्वेत्यर्थे देशी ॥

In this madness the King supposes that he is standing by the sea instead of by a river. The wind was blowing violently

from the east, and the waters were running fully in the whole of the bed, causing waves to rise and strike the banks. This made the river-birds cry aloud. The waves striking the bank at regular intervals appear to beat the time to a dance. Thus the sea, he says, is performing a dance. Meanwhile the new rain-clouds *i. e.* the monsoon clouds are spreading in all directions and giving the sky a gloomy appearance.

पुव्व-दिसा° &c. A dancer throws up his hands. So does the sea throw up its huge waves which are raised by the violent eastern wind.

मेहअ-अङ्गे. We must here suppose that the King refers to the appearance of the supposed sea before him, and is not supposing that the clouds over his head are the limbs of the sea; so that मेहअ-अङ्गे is, in our opinion, equivalent, to मेह-सदिसअ-अङ्गे, with a body that is of azure colour.'

हंस-विहङ्गम-कुङ्कुम-सङ्ख-कआभरणु. A dancer ties to his feet small bells or hollow round globules of bell-metal containing small pebbles, that make a jingling sound as he strikes the earth with his feet in the course of his dance. In the case of the sea the feet-ornament was the flamingo and the red conch-shells. कुङ्कुम, 'Saffron-coloured', 'red'.

करि-मअराउल-कसणल-कमल-कआवरणु. A dancer wears garlands of flowers and covers himself with wreaths of young sprouts or green leaves. In the case of the so-called sea the garlands and wreaths consisted of the black lotuses in the river, at the bottom of whose stalks there were alligators that resembled elephants in their colour.

वेला-सलिलुव्वेल्लिअ-हत्थ-दिण्ण-तालु = वेलायां यत् सलिलस्योद्वेल्लितं तेन दत्तहस्तताल:. This seems to be superfluous, being merely an incomplete repetition of the first line. The following line, if free from the suspicion that it is a later addition ( see foot-notes ), does not seem to refer to the dancing sea but to be an independent description of the cloudy sky that accompanied the dancing. हत्थदिण्णतालु = दत्तहस्तताल:.

४४ St. 27. Ranganâtha : ऐरावतान्योक्त्याह । अभिनवेति । एतादृशविशेषणविशिष्टे वने भ्रमणं विरहातिशयं द्योतयति । गलितको नात्यविशेषः ॥

°तरुवरस्य is the reading of K. It is not possible to say what Ranganâtha read, as he does not give the whole stanza. There is little doubt that अभिनवकुसुमस्तबकिततरुवरस्य परिसरे is an adjectival phrase qualifying नन्दनविपिने, and is equivalent to अभिनवकुसुमस्तबकिततरुवरपरिसरे, being a *bahuvrîhi* = अभिनवकुसुमैः स्तबकिताः तरुवराः परिसरे यस्य तत् तस्मिन्.

४६ St. 28. Ranganâtha : मृगमनुयुङ्क्ते । ...... । स्थिरयौवनात्वे सुरसुन्दरीत्वं हेतुः । एतादृशविशेषलक्षणोपलक्षिता मत्प्रिया वने भ्रमन्ती यदि त्वया दृष्टा तत् तर्हि मां विरहपारावारात् समुत्तारयेत्यर्थः । तत्कथनेनेति शेषः । काननस्य गगनोज्ज्वलत्वं तु महत्त्वनीलत्वाद्यतिशयसाधर्म्यात् । भमन्ते भ्रमता त्वयेति वा । तह तथा अनिर्वचनीयादित्यर्थ इति वा ॥

४९ St. 29. Ranganâtha: गजान्यापदेशेन । पुनराह । पणइणि° &c, He reads like us: पणइणि-बध्धासाइअओ, but renders it प्रणयिनीबद्धास्वादः He adds : प्रणयिनीबद्धासादित इति वा । प्रणयिन्या बद्धः अर्थात् स्वविरहेण अत एव आसमन्तात् सादितः कृशीकृत इत्यर्थः । प्रणयिनीबद्धाशाक इति वा । प्रणयिन्यां बद्धा आशा येन । समासान्ते कः । क्षामितवदनो म्लानीभूतास्यः । वासिअ-वअणओ इत्यपि क्वचित् पाठः । तत्र प्रसारितवदन इत्यर्थः । वासिअ इति प्रसारिते देशी ॥

६३ St. 30. Ranganâtha : दाहकअन्तीति पाठे । दाहकृतां तां । निर्गता भ्रान्तिर्यस्यां क्रियायां यथा स्यात् तथा । तामरण्येन विना करोमि । इदानीं तु अरण्याद् बहिर्निष्काशयामि पुनर्न प्रवेशयामि कदाप्यरण्यं नानयामीत्यर्थः । कृतान्तां स्वविरहेण पीडादायिकामित्यर्थः ॥ कृतः अन्तः अर्थात् सुखस्य ययेति वा । यद्वा कृतामर्थात् स्वायत्तीकृतां तामुर्वशीम् । पुनररण्यानीं न प्रवेशयामीत्यर्थः । अथवा पाठान्तरे दाहकृतम् विरहजन्यतापजनिकाम् । संयोगे च दाहं कृन्ततीति व्युत्पत्त्या दाहनाशिकामित्यर्थं इति वा ॥ रण्णे विणुकरमि=अरण्येन विनाकरोमि 'I shall separate her from a forest', 'I shall keep her away from it'.

विवि-जोए, 'fortunately.' Literally, 'by an encounter with [good] fortune.' णिब्भन्ती = निर्भ्रान्ति 'without a mistake.'

With मेल्लइं compare the Gujerâthî 'मेलेछे,' 'he puts.'

कलन्ती = कृतान्ताम् 'cruel', Lit. Death, who is likely to cause death by the separation.

६० St. 31. Ranganâtha : हंसविहंगमेति पाठे हंसः कलहंसः । विहंगमश्चक्रवाक इत्यर्थः ॥

७० St. 32. Ranganâtha : हंसान्यापदेशेनाह । पाविअ° &c. पुलकप्रसाधिताङ्गः, 'whose person is decorated with the hairs that stood on their ends through joy.'

सङ्कोिअ-पत्त-विमाणओ 'to whom a *vimâna* came as he wished.
On खण्डधारा see note to १३ A St. 4.

# APPENDIX III.

## Extracts from different works relating to the story of Purûravas and Urvas'î.

### ऋग्वेद १०. ९५.

१ **पुरू॰** " हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु ।
न नौ मंत्रा अनुदितास एते मयस्करन् परतरे चनाहन् ॥"

२ **उर्व॰** " किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्रमिषमुषसामग्रियेव ।
पुरूरवः पुनरस्तं परेहि दुरापना वात इवाहमस्मि ॥"

३ **पुरू॰** " इषुर्न श्रिय इषुधेरसना गोषाः शतसा न रंहिः ।
अवीरे क्रतौ वि दविद्युतन्नोरा न मायुं चितयंत धुनयः ॥"

४ **उर्व॰** " सा वसु दधती श्वशुराय वय उषो यदि वष्ट्यंतिगृहात् ।
अस्तं ननक्षे यस्मिञ्चाकन्दिवा नक्तं श्नथिता वैतसेन ॥"

५ Do. " त्रिःस्म माह्नः श्नथयो वैतसेनोत स्म मेऽव्यत्यै पृणासि ।
पुरूरवोऽनु ते केतमायं राजा मे वीर तन्वस्तदासीः ॥"

६ **पुरू॰** " या सुजूर्णिः श्रेणिः सुम्नआपिर्ह्रदेचक्षुर्न ग्रंथिनी चरण्युः ।
ता अंजयोऽरुणयो न सस्रुः श्रिये गावो न धेनवोऽनवंत ॥"

७ **उर्व॰** " समस्मिञ्जायमान आसत ग्ना उतेमवर्धन्नद्यः स्वगूर्ताः ।
महे यत्त्वा पुरूरवो रणायावर्धयन्दस्युहत्याय देवाः ॥"

८ **पुरू॰** " सचा यदासु जहतीष्वत्कममानुषीषु मानुषो निषेवे ।
अप स्म मत्तरसंती न भुज्युस्ता अत्रसन्रथस्पृशो नाश्वाः ॥"

९ Do. " यदासु मर्तो अमृतासु निस्पृक्सं क्षोणीभिः क्रतुभिर्न पृंक्ते ।
ता आतयो न तन्वः शुंभत स्वा अश्वासो न क्रीळयो दंदशानाः ॥"

१० Do. " विद्युन्न या पतंती दविद्योद्भरंती मे अप्या काम्यानि ।
जनिष्टो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥"

११ **उर्व०** " जज्ञिष इत्था गोपीथ्याय हि दधाथ तत्पुरूरवो म ओजः ।
अशासं त्वा विदुषी सस्मिन्नहन्न म आशृणोः किमभुग्वदासि ॥"

१२ **पुरू०** " कदा सूनुः पितरं जात इच्छाच्चक्रन्नाश्रु वर्तयद्विजानन् ।
को दंपती समनसा वि यूयोदध यदग्निः श्वशुरेषु दीदयत् ॥"

१३ **उर्व०** " प्रति ब्रवाणि वर्तयते अश्रु चक्रन्न क्रंददाध्ये शिवायै ।
प्र तत्ते हिनवा यत्ते अस्मे परेह्यस्तं नहि मूर मापः ॥"

१४ **पुरू०** " सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत् परावतं परमां गंतवा उ ।
अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासो अद्युः ॥"

१५ **उर्व०** " पुरूरवो मा मृथा मा प्र पप्तो मा त्वा वृकासो अशिवास उ क्षन् ।
न वै स्त्रैणानि सख्यानि संति सालावृकाणां हृदयान्येता ॥"

१६ Do. " यद्विरूपाचरं मर्त्येष्ववसं रात्रीः शरदश्चतस्रः ।
घृतस्य स्तोकं सकृदह्न आश्नां तादेवेदं तातृपाणा चरामि ॥"

१७ **पुरू०** " अंतरिक्षप्रां रजसो विमानीमुप शिक्षाम्युर्वशीं वसिष्ठः ।
उप त्वा रातिः सुकृतस्य तिष्ठान्नि वर्तस्व हृदयं तप्यते मे ॥"

१८ **उर्व०** " इति त्वा देवा इम आहुरैळ यथेमेतद्भवसि मृत्युबंधुः ।
प्रजा ते देवान्हविषा यजाति स्वर्ग उ त्वमपि मादयासे ॥"

---

## Griffith's translation of R. V. X. 95.

1 Ho there, my consort! Stay, thou fierce-souled lady, and let us reason for a while together. Such thoughts as these of ours, while yet unspoken in days gone by have never brought us comfort.

2 What am I now to do with this thy saying? I have gone from thee like the first of Mornings. Purûravas, return thou to thy dwelling: I, like the wind, am difficult to capture.

3 Like a shaft sent for glory from the quiver, or swift steed winning cattle, winning hundreds, the lightning seemed to flash, as cowards planned it. The minstrels bleated like a lamb in trouble.

4 Giving her husband's father life and riches, from the near dwelling, when her lover craved her, she sought the home wherein she found her pleasure, accepting day and night her lord's embraces.

5 Thrice in the day didst thou embrace thy consort, though coldly she received thy fond caresses. To thy desires, Purûravas, I yielded: so wast thou king, O hero, of my body.

6 The maids Sujûrṇi, Sreṇi, Sumne-âpi, Charaṇyu, Granthinî, and Hradechakshus,—these like red kine have hastened forth, the bright ones, and like milch—cows have lowed in emulation.

7 While he was born the Dames sate down together, the Rivers with free kindness gave him nurture; and then, Purûravas, the gods increased ( strengthened ) thee for mighty battle, to destroy the Dasyus.

8 When I, a mortal, wooed to mine embraces these heavenly nymphs who laid aside their raimant, like timid does they fled from me in terror, like chariot horses when the car has touched them.

9 When, loving these immortal ones, the moral hath converse with the nymphs as they allow him, like swans they show the beauty of their bodies, like horses in their play they bite and nibble.

10 She who flashed brilliant as the falling lightning brought me delicious presents from the waters. Now from the flood be born a strong young hero! May Urvas'î prolong her life for ever!

11 Thy birth hath made me drink from earthly milch-kine: this power, Purûravas, hast thou vouchsafed me. I knew, and warned thee, on that day. Thou wouldst not hear me. What sayest thou, when naught avails thee?

12 When will the son be born and seek his father? Mourner-like, will he weep when first he knows him? Who shall divide the accordant wife and husband, while fire is shining with thy consort's parents?

13 I will console him when his tears are falling: he shall not weep and cry for care that blesses. That which is thine, between us, will I send thee. Go home again, thou fool; thou hast not won me.

14 Thy lover shall flee forth this day for ever, to seek, without return, the farthest distance. Then let his bed be in Destruction's bosom, and then let fierce rapacious wolves devour him.

15 Nay, do not die, Purûravas; nor perish: let not the evil-omened wolves devour thee. With women there can be no lasting friendship: hearts of hyenas are the hearts of women.

16 When amid men in altered shape I sojourned, and through four autumns spent the nights among them, I tasted once a day a drop of butter; and even now with that am I contented.

17 I, her best love, call Urvas'î to meet me, her who fills air and measures out the region. Let the gift brought by piety approach thee. Turn thou to me again: my heart is troubled.

18 Thus speak these gods to thee, O son of Iḷâ. As Death hath verily got thee for his subject, thy sons shall serve the gods with their oblation, and thou, moreover, shalt rejoice in Svarga.

---

**बृहद्देवता ७. १४०—१४७.**

" पुरूरवसि राजर्षावप्सरास्तूर्वशी पुरा । न्यवसत् संविदं कृत्वा तस्मिन्धर्मं चचार च ॥ तया तस्य च संवासमसूयन् पाकशासनः । पैतामहं चानुरागमिन्द्रवच्चापि तस्य तु ॥ स तयोस्तु वियोगार्थं पार्श्वस्थं वज्रमब्रवीत् । प्रीतिं भिन्ध्यनयोर्वज्र मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ तथेत्युक्त्वा तयोः प्रीतिं वज्रो भिदति मायया । ततस्तया विहीनस्तु चचारोन्मत्तवन्नृपः ॥ चरन् सरसि सोऽपश्यदभिरूपामिवोर्वशीम् । सखीभिरभिरूपाभिः पंचभिः पार्श्वतो वृताम् ॥ तामाह पुनरेहीति नेति सा त्वब्रवीन्नृपम् । तामुपाह्वयत प्रीत्या दुःखात्सा त्वब्रवीन्नृपम् ॥ अप्राप्याहं त्वयाद्येह स्वर्गे प्राप्स्यसि मां पुनः । आह्वानं प्रति चाख्यानमितरेतरयोरिदम् ॥ संवादं मन्यते यास्क इतिहासं तु शौनकः । हय इति.................... ॥"

**शतपथब्राह्मण ५. १—२.**

उर्वशीह अप्सराः पुरूरवसं ऐडं चकमे । तं ह विन्दमाना उवाच । ........ .................. । अकामां स्म मा निपद्यासै । मो स्म त्वा नग्नं दर्शम् । एष वै न स्त्रीणामुपचारः इति । सा ह अस्मिन् योक् उवास । अपि ह अस्मात् गर्भिणी आस । तावत् ज्योक् ह अस्मिन् उवास । ततो ह गन्धर्वाः समूदिरे । ज्योक् वा इयं उर्वशी मनुष्येषु अवात्सीत् । उपजानीत यथेयं पुनरागच्छेत् इति । तस्यै ह आविर् द्व्युरणा शयने उपबद्धास । ततो ह गन्धर्वा अन्यतरमुरणं प्रमेथुः । सा ह उवाच । अवीरे इव बत मे अजने इव पुत्रं हरन्ति इति । द्वितीयं प्रमेथुः । सा ह तथैव उवाच । अथ ह अयं ईक्षांचक्रे । कथं नु तत् अवीरं कथं अजनं स्यात् यत्र अहं स्यां इति । स नग्न एव अनु उत्पपात । चिरं तत् मेने यत् वासः पर्यधास्यत । ततो ह गन्धर्वा विद्युतं जनयांचक्रुः । तं यथा दिवा एवं नग्नं ददर्श । ततो ह एव इयं तिरोबभूव । पुनर् ऐमि इति एत् । तिरोभूतां स आध्या जल्पन् कुरुक्षेत्रं समया चचार । अन्यतः प्लक्षा इति बिसवती तस्यै ह आध्यन्तेन वव्राज । तत् ह ता अप्सरस आतयो भूत्वा परिपुप्लुविरे । तं ह इयं ज्ञात्वा उवाच । अयं वै स मनुष्यः यस्मिन् अहं अवात्सम् इति । ता ह ऊचुः । तस्मै वै आविर् असाम इति । तथेति । तस्मै ह आविर् आसुः । तां ह अयं ज्ञात्वा अभिपरोवाद । " हये जाये मनसा तिष्ठ

घोरे वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु । न नौ मन्त्रा अनुदितास एते मयस्करन् परतरे चन अहन् " इति । उप नु रम सं नु वदावहै इति ह एव एनां तत् उवाच । तं ह इतरा प्रत्युवाच । "किमेता वाचा कृणवा तव अहं प्राक्रमिषं उषसां अग्रिया इव पुरूरवः पुनर् अस्तं परेहि दुरापना वात इव अहं अस्मि" इति । न वै त्वं तत् अकरोः यत् अहं अब्रवं । दुरापा वै अहं त्वया एतर्हि अस्मि । पुनर् गृहान् एहि इति ह एव एनं तत् उवाच । अथ ह अयं परिद्यून उवाच । "सुदेवः अद्य प्रपतेत् अनावृत् परावतं परमां गन्तवै उ अधा शयीत निर्ऋतेः उपस्थे अधा एनं वृका रभसासः अद्युः" इति । सुदेवः अद्य उत् वा बध्नीत प्रवा पतेत् तत् एनं वृका वा श्वानः वा अद्युः इति ह एव तत् उवाच । तं ह इतरा प्रत्युवाच । "पुरूरवो मा मृथा मा प्रपप्तः मा त्वा वृकासः अशिवासः उ क्षन् न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयानि एता" इति । मा एतत् आदृथाः । न वै स्त्रैणं सख्यं अस्ति । पुनर् गृहानिहि इति ह एव एनं तत् उवाच । "यत् विरूपा अचरम् मर्त्येषु अवसम् रात्रीः शरदः चतस्रः । घृतस्य स्तोकं सकृत् अह्नः आश्नां तात् एव इदं तातृपाणा चरामि" इति । तत् एतत् उक्तप्रत्युक्तं पञ्चदशर्चं बह्वृचाः प्राहुः । तस्यै ह हृदयं आव्ययांचकार । सा ह उवाच । संवत्सरतमीं रात्रिं आगच्छतात् । तत् मे एकां रात्रिं अन्ते शयितासे । जात उ ते अयं तर्हि पुत्रः भविता इति । स ह संवत्सरतमीं रात्रिं आजगाम इत् हिरण्यविमितानि । ततो ह एनं एकं ऊचुः एतत्प्रपद्यस्व इति । तत् ह अस्मै तां उपप्रजिघ्युः । सा ह उवाच । गन्धर्वा वै ते प्रातर् वरं दातारः तं वृणासै इति । तं वै मे त्वम् एव वृणीष्व इति । युष्माकं एव एकः असानि इति ब्रूतात् इति । तस्मै ह प्रातर् गन्धर्वा वरं ददुः । स ह उवाच । युष्माकं एव एकः असानि इति । ते ह ऊचुः । न वै सा मनुष्येष्वग्नेर्यज्ञिया तनूरस्ति यया इष्ट्वा अस्माकं एकः स्यात् इति । तस्मै ह स्थाल्यामोप्याग्निं प्रददुः । अनेन इष्ट्वा अस्माकं एकः भविष्यसि इति । तं च ह कुमारं च आदाय आवव्राज । सः अरण्ये एव अग्निं निधाय कुमारेणैव ग्रामं एयाय । पुनर् ऐमि इति एत् तिरोभूतं । यः अग्निः अश्वत्थं तं या स्थाली शमीं तां । स ह पुनर् गन्धर्वान् एयाय । ते ह ऊचुः । संवत्सरं चातुष्प्राश्यमोदनं पच । स एतस्य एव अश्वत्थस्य तिस्रः तिस्रः समिधो घृतेन अन्वज्य समीद्वतीभिः घृतवतीभिः ऋग्भिः अभ्याधत्तात् । स यः ततः अग्निः जनिता स एव स भविता इति । ते ह ऊचुः । परोक्षमिव वै एतत् । आश्वत्थीं एव उत्तरारणिं कुरुष्व । शमीमयीं अधरारणिं । स यः ततः अग्निः जनिता स एव स भविता इति । स आश्वत्थीं एव उत्तरारणिं चक्रे । आश्वत्थीं अधरारणिम् । स यः ततः अग्निः जज्ञे स एव स आस । तेन इष्ट्वा गन्धर्वाणामेकः आस । तस्मादाश्वत्थीमेव उत्तरारणिं कुर्वीत आश्वत्थीमधरारणिं । स यः ततः अग्निः जायते स एव स भवति तेन इष्ट्वा गन्धर्वाणामेको भवति ।

**विष्णुपुराण ४. ६.**

पुरूरवास्त्वतिदानशीलोऽतितेजस्वी यं सत्यवादिनमतिरूपस्विनं मित्रावरुणशापान्मानुषे लोके मया वस्तव्यमिति कृतमतिरुर्वशी ददर्श। दृष्टमात्रे च यस्मिन्नपहाय मानमशेषस्वर्गसुखाभिलाषमपास्य तन्मना भूत्वा तमेव चोपतस्थे। सोऽपि च तामतिशयितसकललोकस्त्रीकांतिसौकुमार्यलावण्यातिविलासहासादिगुणामवलोक्य तदायत्तचित्तवृत्तिर्बभूव। उभयमपि तन्मनस्कमनन्यदृष्टि परित्यक्तसमस्तान्यप्रयोजनमासीत्। राजा तु प्रागल्भ्यात्तामाह। सुभ्रु त्वामहमतिकामोऽस्मि प्रसीदानुरागमुद्वह। इत्युक्ता लज्जावखण्डितमुखमुर्वशी प्राह। भवत्वेवं यदि मे समयपरिपालनं भवान्करोति। आख्याहि मे समयमित्यथ पृष्टा पुनरब्रवीत्। शयनसमीपे ममोरणकद्वयं पुत्रभूतं नापनेयम्। भवांश्च मया नग्नो न द्रष्टव्यः। घृतमात्रं च ममाहार इति। एवमेवेति भूपतिराह। तया च सहावनीपतिरलकायां चैत्ररथादिवनेष्वमलपद्मखण्डेषु सरःस्वभिरममाण एकषष्टिं वर्षसहस्राण्यनुदिनप्रवर्धमानप्रमोदोऽनयत्। उर्वशी च तदुपभोगादनुदिनप्रवर्धमानानुरागामरलोकवासेऽपि न स्पृहां चकार। विना चोर्वश्या सुरलोकोऽप्सरसां सिद्धगन्धर्वाणां च नातिरमणीयोऽभूत्। ततश्चोर्वशीपुरूरवसोः समयविद्विश्वावसुर्गन्धर्वसमवेतो निशि नयनाभ्यासादेकमुरणकं जहार। तस्य चाकाशे नीयमानस्योर्वशी शब्दमश्रृणोत्। आह च। ममानाथायाः पुत्रः केनाप्यपह्रियते। कं शरणमुपयामि। इत्याकर्ण्य राजा नग्नं मां देवी द्रक्ष्यतीति न ययौ। अथान्यमप्युरणकमादाय गन्धर्वा ययुः। तस्याप्यपह्रियमाणस्य शब्दमाकर्ण्याकाशे पुनरप्यनाथास्म्यहमभर्तृका कुपुरुषाश्रयेत्यार्तवाणी बभूव। राजाप्यमर्षवशादंधकारमेतदिति खड्गमादाय दुष्ट हतोसीति व्याहरन्नभ्यधावत्। तावच्च गन्धर्वैरतीवोज्ज्वला विद्युज्जनिता। तत्प्रभया चोर्वशी राजानमपगताम्बरं दृष्ट्वापवृत्तसमया तत्क्षणादेवापक्रान्ता। परित्यज्य तावुरणकौ गन्धर्वाः सुरलोकमुपगताः। राजापि च तौ मेषावादाय हृष्टमनाः स्वशयनमायातो नोर्वशीं ददर्श। तां चापश्यन्नपगताम्बर एवोन्मत्तरूपो बभ्राम। कुरुक्षेत्रे चाम्भोजसरस्यन्याभिश्चतुर्भिरप्सरोभिः समवेतामुर्वशीं ददर्श। ततश्चोन्मत्तरूपो "जाये ह तिष्ठ मनसि घोरे तिष्ठ वचसि" (ऋग्वेद १०–९५) इत्यनेकप्रकारं सूक्तमवोचत्। आह चोर्वशी। महाराज अलमनेनाविवेकचेष्टितेन। अंतर्वत्न्यहम्। अब्दान्ते भवतात्रागन्तव्यम्। कुमारस्ते भविष्यति। एकां च निशामहं त्वया सह वत्स्यामि। इत्युक्तः प्रहृष्टः स्वपुरमाजगाम। तासां चाप्सरसामुर्वशी कथयामास। अयं पुरुषोत्कर्षो येनाहमेतावन्तं कालमनुरागाकृष्टमनसा सहोषिता। इत्येवमुक्तास्तामप्सरस ऊचुः। साधु साध्वस्य रूपम्। अनेन सहास्माकमपि सर्वकालमभिरन्तुं स्पृहा भवेत्। इत्यब्दे च पूर्णे स राजा तत्राजगाम। कुमारं चायुषमसौ तदोर्वशी ददौ। एकां च निशां तेन राज्ञा सहोषित्वा पञ्चपुत्रोत्पत्तये गर्भमवाप। उवाचैनं राजानम्। अस्मत्प्रीत्या महाराजाय सर्वे एव गन्धर्वा वरदाः सन्तुष्टाः।

तस्माद्व्रियतां वर इति । आह राजा च विजितसकलारातिरविहतेन्द्रियसामर्थ्यो बंधुमानमितबलकोशः । नान्यदस्माकमुर्वशीसालोक्यादप्राप्यमस्ति । तदहमनया सहोर्वश्या कालं नेतुमभिलषामि । इत्युक्ते गन्धर्वा राज्ञेऽग्निस्थालीं ददुः । ऊचुश्चैनम् । अग्निमाम्नायानुसारीभूत्वा त्रिधा कृत्वोर्वशीसलोकतामनोरथमुद्दिश्य सम्यग्यजेथाः । ततोऽवश्यमभिलषितमवाप्स्यसि । इत्युक्तस्तामग्निस्थालीमादायाजगाम । अंतरटव्यामचिन्तयत् । अहो मेऽतिमूढता यदग्निस्थाली मयानीता नोर्वशीति । अथैनामटव्यामेवाग्निस्थालीं तत्याज । स्वपुरं चाजगाम । व्यतीतार्धरात्रौ विनिद्रश्चाचिंतयत् । ममोर्वशीसालोक्यप्राप्त्यर्थमग्निस्थाली गन्धर्वैर्दत्ता । सा च मयाटव्यां परित्यक्ता । तदहं तत्र तदाहरणाय यास्यामि । इत्युत्थाय तत्राप्युपगतो नाग्निस्थालीमपश्यत् । शमीगर्भं चाश्वत्थमग्निस्थालीस्थाने दृष्ट्वाचिंतयत् । मयात्र स्थाली निक्षिप्ता सचाश्वत्थः शमीगर्भोऽभूत् । तदेतदेवाहमग्निरूपमादाय स्वपुरमभिगम्यारणिं कृत्वा तदुत्पन्नाग्नेरुपास्तिं करिष्यामीति । एवमेव स्वपुरमुपगतोऽरणिं चकार । तत्प्रमाणं चाङ्गुलैः कुर्वन् गायत्रीमपठत् । पठतश्चाक्षरसंख्यान्येवांगुला[न्य]रण्यभवत् । तत्राग्निं निर्मथ्याग्नित्रयमाम्नायानुसारी भूत्वा जुहाव । उर्वशीसालोक्यं चेहफलमभिसंहितवान् । तेनैवाग्निविधिना बहुविधान् यज्ञानिष्ट्वा गन्धर्वलोकान्प्राप्योर्वश्या सह वियोगं नाप । एकोग्निरादावभवदैलेन त्वत्र मन्वन्तरे त्रेता प्रवर्तिता ।

**भागवत ९.** १४.

ततः पुरूरवा जज्ञे इलायां य उदाहृतः ।
तस्य रूपगुणौदार्यशीलद्रविणविक्रमान् ॥
श्रुत्वोर्वशीन्द्रभवने गीयमानान्सुरर्षिणा ।
तदन्तिकमुपेयाय देवी स्मरशरार्दिता ॥
मित्रावरुणयोः शापादापन्ना नरलोकताम् ।
निशम्य पुरुषश्रेष्ठं कन्दर्पमिव रूपिणम् ॥
धृतिं विष्टभ्य ललना उपतस्थे तदन्तिके ।
स तां विलोक्य नृपतिर्हर्षेणोत्फुल्ललोचनः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा देवीं हृष्टतनूरुहः ॥
स्वागतं ते वरारोहे आस्यतां करवाम किम् ।
संरमस्व मया साकं रतिर्नौ शाश्वतीः समाः ॥
कस्यास्त्वयि न सज्जेत मनो दृष्टिश्च सुन्दर ।
यदङ्गान्तरमासाद्य च्यवते हि रिरंसया ॥
एतावुरणकौ राजन्न्यासौ रक्षस्व मानद ।
संरंस्ये भवता साकं श्लाघ्यः स्त्रीणां वरः स्मृतः ॥

घृतं मे वीर भक्ष्यं स्यान्नेक्षे त्वा ········· ।
विवाससं तत्तथेति प्रतिपेदे महामनाः ॥
अहो रूपमहो भावो नरलोकविमोहनम् ।
को न सेवेत मनुजो देवीं त्वां स्वयमागताम् ॥
तया स पुरुषश्रेष्ठो रमयन्त्या यथार्हतः ।
रेमे सुरविहारेषु कामं चैत्ररथादिषु ॥
रममाणस्तया देव्या पद्मकिञ्जल्कगन्धया ।
तन्मुखामोदमुषितो मुमुदेऽहर्गणान् बहून् ॥
अपश्यन्नुर्वशीमिन्द्रो गन्धर्वान् समनोदयत् ।
उर्वशीरहितं मह्यमास्थानं नातिशोभते ॥
त उपेत्य महारात्रे तमसि प्रत्युपस्थिते ।
उर्वश्या उरणौ जह्रुर्न्यस्तौ राजनि जायया ।
निशम्याक्रन्दितं देवी पुत्रयोर्नीयमानयोः ।
हतास्म्यहं कुनाथेन नपुंसा वीरमानिना ॥
यद्विश्रम्भादहं नष्टा हतापत्या च दस्युभिः ।
यः शेते निशि संत्रस्तो यथा नारी दिवा पुमान् ॥
इति वाक्सायकैर्विद्धः प्रतोत्त्रैरिव कुञ्जरः ।
निशि निस्त्रिंशमादाय विवस्त्रोऽभ्यद्रवद्रुषा ॥
ते विसृज्योरणौ तत्र व्यद्योतन्त स्म विद्युतः ।
आदाय मेषावायान्तं नग्नमैक्षत सा पतिम् ॥
ऐलोपि शयने जायामपश्यन्विमना इव ।
तच्चित्तो विह्वलः शोचन्बभ्रामोन्मत्तवन्महीम् ॥
स तां वीक्ष्य कुरुक्षेत्रे सरस्वत्यां च तत्सखीः ।
पञ्च प्रहृष्टवदनाः प्राह सूक्तं पुरूरवाः ॥
अहो जाये तिष्ठ तिष्ठ घोरे न त्यक्तुमर्हसि ।
मां त्वमद्याप्यनिर्वृत्य वचांसि कृणवावहै ॥
सुदेहोऽयं पतत्यत्र देवि दूरं हृतस्त्वया ।
खादन्त्येनं वृका गृध्रास्त्वत्प्रसादस्य नास्पदम् ॥
मा मृथाः पुरुषोसि त्वं मा स्म त्वाद्युर्वृका इमे ।
क्वापि सख्यं न वै स्त्रीणां वृकाणां हृदयं यथा ॥
स्त्रियो ह्यकरुणाः क्रूरा दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः ।
घ्नन्त्यल्पार्थेऽपि विश्रब्धं पतिं भ्रातरमप्युत ॥

विधायालीकविश्रम्भमज्ञेषु त्यक्तसौहृदाः ।
नवं नवमभीप्स्यन्त्यः पुंश्चल्यः स्वैरवृत्तयः ॥

संवत्सरान्ते हि भवानेकरात्रं मयेश्वर ।
वत्स्यत्यपत्यानि च ते भविष्यन्त्यपराणि भोः ॥

अन्तर्वत्नीमुपालक्ष्य देवीं स प्रययौ पुरम् ।
पुनस्तत्र गतोऽब्दान्त उर्वशीं वीरमातरम् ॥

उपलभ्य मुदा युक्तः समुवास तया निशाम् ।
अथैनमुर्वशी प्राह कृपणं विरहातुरम् ॥

गन्धर्वानुपधावेमांस्तुभ्यं दास्यन्ति मामिति ।
तस्य संस्तुवतस्तुष्टा अग्निस्थालीं ददुर्नृप ।
उर्वशीं मन्यमानस्तां सोऽबुध्यत चरन्वने ॥

स्थालीं न्यस्य वने गत्वा गृहानाध्यायतो निशि ।
त्रेतायां संप्रवृत्तायां मनसि त्र्य्यवर्तत ॥

स्थालीस्थानं गतोश्वत्थं शमीगर्भं विलक्ष्य सः ।
तेन द्वे अरणी कृत्वा उर्वशीलोककाम्यया ॥

उर्वशीं मन्त्रतो ध्यायन् .............. ।
............................... ॥

तस्य निर्मन्थनाज्जातो जातवेदा विभावसुः ।
त्रय्या स विद्यया राज्ञा पुत्रत्वे कल्पितस्त्रिवृत् ॥

तेनायजत यज्ञेशं भगवन्तमधोऽक्षजम् ।
उर्वशीलोकमन्विच्छन्सर्वदेवमयं हरिम् ॥

एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्ववाङ्मयः ।
देवो नारायणो नान्य एकोऽग्निर्वर्ण एव च ॥

पुरूरवस एवासीत्त्रयी त्रेतामुखे नृप ।
अग्निना प्रजया राजा लोकं गन्धर्वमेयिवान् ॥

**Devî-Bhâgavata** Skandha I. Adh. 13 mentions this story and appears to be an abstract of the above, certain expressions being almost identical.

**कथासरित्सागर ३. ४—३०.**

आसीत्पुरूरवा नाम राजा परमवैष्णवः ।
अभूद्भुवीव नाकेऽपि यस्याप्रतिहता गतिः ॥

भ्रमन्तं नन्दने जातु तं ददर्श किलाप्सराः ।
उर्वशी नाम कामस्य मोहनास्त्रमिवापरम् ॥
दृष्टमात्रेण तेनाभूत्सा तथा हृतचेतना ।
यथा सभयरम्भादिसखीचेतांस्यकम्पयत् ॥
सोऽपि तां वीक्ष्य लावण्यरसनिर्झरिणीं नृपः ।
यन्न प्राप परिष्वङ्गं तृषाक्रान्तो मुमूर्च्छ तत् ॥
अथादिदेश सर्वज्ञो हरिः क्षीराम्बुधिस्थितः ।
नारदाख्यं मुनिवरं दर्शनार्थमुपागतम् ।
देवर्षे नन्दनोद्यानवर्ती राजा पुरूरवाः ।
उर्वशीहृतचित्तः सन्स्थितो विरहनिःसहः ॥
तद्गत्वा मम वाक्येन बोधयित्वा शतक्रतुम् ।
दापय त्वरितं तस्मै राज्ञे तामुर्वशीं मुने ॥
इत्यादिष्टः स हरिणा तथेत्यागत्य नारदः ।
प्रबोध्य तं तथाभूतं पुरूरवसमब्रवीत् ॥
उत्तिष्ठ त्वत्कृते राजन्प्रहितोऽस्मीह विष्णुना ।
स हि निर्व्याजभक्तानां नैवापदमुपेक्षते ।
इत्युक्त्वाश्वासितेनाथ स पुरूरवसा सह ।
जगाम देवराजस्य निकटं नारदो मुनिः ॥
हरेर्निदेशमिन्द्राय निवेद्य प्रणतात्मने ।
उर्वशीं दापयामास स पुरूरवसे ततः ॥
तदभूदुर्वशीदानं निर्जीवकरणं दिवः ।
उर्वश्यास्तु तदेवासीन्मृतसंजीवनौषधम् ॥
अथाजगाम भूलोकं तामादाय पुरूरवाः ।
स्वर्वधूदर्शनाश्चर्यमर्पयन्मर्त्यचक्षुषाम् ॥
ततोऽनपायिनौ तौ द्वावुर्वशी च नृपश्च सः ।
अन्योन्यदृष्टिपातेन निबद्धाविव तस्थतुः ॥
एकदा दानवैः साकं प्राप्तयुद्धेन वज्रिणा ।
साहायकार्थमाहूतो ययौ नाकं पुरूरवाः ॥
तत्र तस्मिन्हते मायाधरनाम्न्यसुराधिपे ।
प्रनृत्तस्वर्वधूसार्थः शक्रस्याभवदुत्सवः ॥
ततश्च रम्भां नृत्यन्तीमाचार्ये तुम्बुरौ स्थिते ।
चलिताभिनयां दृष्ट्वा जहास स पुरूरवाः ॥

जाने दिव्यमिदं नृत्तं किं त्वं जानासि मानुष ।
इति रम्भापि तत्कालं सासूयं तमभाषत ॥

जानेऽहमुर्वशीसङ्गात्तद्यद्वेत्ति न तुम्बुरुः ।
युष्मद्गुरुरपीत्येनामुवाचाथ पुरूरवाः ॥

तच्छ्रुत्वा तुम्बुरुः कोपात्तस्मै शापमथादिशत् ।
उर्वश्या ते वियोगः स्यादा कृष्णाराधनादिति ॥

श्रुतशापश्च गत्वैव तमुर्वश्यै पुरूरवाः ।
अकालाशनिपातोग्रं स्ववृत्तान्तं न्यवेदयत् ॥

ततोऽकस्मान्निपत्यैव निन्ये क्वाप्यपहृत्य सा ।
अदृष्टैस्तेन भूपेन गन्धर्वैरुर्वशी किल ॥

अवेत्य शापदोषं तं सोऽथ गत्वा पुरूरवाः ।
हरेराराधनं चक्रे ततो बदरिकाश्रमे ॥

उर्वशी तु वियोगार्ता गन्धर्वविषयस्थिता ॥
आसीन्मृतेव सुप्तेव लिखितेव विचेतना ॥

आश्चर्यं यन्न सा प्राणैः शापान्ताशावलम्बिनी ।
मुक्ता विरहदीर्घासु चक्रवाकीव रात्रिषु ॥

पुरूरवाश्च तपसा तेनाच्युतमतोषयत् ।
तत्प्रसादेन गन्धर्वा मुमुचुस्तस्य चोर्वशीम् ॥

शापान्तलब्धया युक्तः पुनरप्सरसा तया ।
दिव्यान्स राजा बुभुजे भोगान्भूतलवर्त्यपि ॥

**हरिवंश** अ. १०; २६.

अकरोत्पुत्रकामस्तु मनुरिष्टिं प्रजापतिः ।
मित्रावरुणयोस्तात पूर्वमेव विंशापते ॥

मित्रावरुणयोरंशे मुनिराहुतिमाजुहोत् ।
तत्र दिव्यांबरधरा दिव्याभरणभूषिता ।
दिव्यसंहनना चैव इला जज्ञे इति श्रुतिः ॥

तामिलेत्येव होवाच मनुर्दण्डधरस्तदा ।
अनुगच्छस्व मां भद्रे तमिला प्रत्युवाच ह ॥

मित्रावरुणयोरंशे जातास्मि वदतां वर ।
तयोः सकाशं यास्यामि न मां धर्मो हतोवधीत् ॥

सैवमुक्त्वा मनुं देवं मित्रावरुणयोरिला ।
गत्वान्तिकं वरारोहा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥
अंशेस्मि युवयोर्जाता देवौ किं करवाणि वाम् ।
मनुनाचाहमुक्ता वै अनुगच्छस्व मामिति ॥
तां तथा वादिनीं साध्वीमिलां धर्मपरायणाम् ।
मित्रश्च वरुणश्चोभावूचतुर्यन्निबोध तत् ॥
आवयोस्त्वं महाभागे ख्यातिं कन्येति यास्यसि ।
मनोर्वंशधरः पुत्रस्त्वमेव च भविष्यसि ॥
सुद्युम्न इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु शोभने ।
निवृत्ता सा तु तच्छ्रुत्वा गच्छन्ती पितुरन्तिकं ॥
बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्त्रिता ।
सोमपुत्राद्बुधाद्राजंस्तस्यां जज्ञे पुरूरवाः ॥

---

बुधस्य तु महाराज विद्वान्पुत्रः पुरूरवाः ।
तेजस्वी दानशीलश्च यज्वा विपुलदक्षिणः ॥
तं ब्रह्मवादिनं क्षांतं धर्मज्ञं सत्यवादिनम् ।
उर्वशी वरयामास हित्वा मानं यशस्विनी ॥
तया सहावसद्राजा वर्षाणि दश पञ्च च ।
पञ्च षट् सप्त चाष्टौ च दश चाष्टौ च भारत ॥
वने चैत्ररथे रम्ये तथा मंदाकिनीतटे ।
अलकायां विशालायां नन्दने च वनोत्तमे ॥
उत्तरान् स कुरून् प्राप्य मनोरथफलद्रुमान् ।
गन्धमादनपादेषु मेरुपृष्ठे तथोत्तरे ॥
एतेषु वनमुख्येषु सुरैराचरितेषु च ।
उर्वश्या सहितो राजा रेमे परमया मुदा ॥
देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिष्टुते ।
राज्यं च कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः ॥
तस्य पुत्रा बभूवुस्ते सप्त देवसुतोपमाः ।
दिवि जाता महात्मान आयुर्धीमानमावसुः ॥
विश्वायुश्चैव धर्मात्मा श्रुतायुश्च तथापरः ।
दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुताः ॥

Here follows the story just as it is found in the Vishṇu-Purâṇa.

एवंप्रभावो राजासीदैलस्तु नरसत्तम ।
देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिष्टुते ॥
राज्यं स कारयामास **प्रयागे** पृथिवीपतिः ।
**उत्तरे जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने** महायशाः ॥

The Vâyupurâṇa mentions the story in almost the same words as above with a few variations as below:—

उत्तरान् स कुरून्प्राप्य **मनोरथफलद्रुमान्**—Vâyu P. reads **कलापग्राममेव च** for **मनोरथ**°

उत्तरे **जाह्नवीतीरे**—Vâyu P. reads **यामुने तीरे.**

Vâyu Purâṇa further gives only six sons instead of the seven of the Harivaṃs'a.

**वेदार्थदीपिका** A commentary of षड्गुरुशिष्य on **सर्वानुक्रमणी**—explaining the legend in connection with R. V. X. 95 says:—

ऐलोर्वशीतिहासोत्र वैस्पष्टयाय प्रवर्ण्यते ।
मित्रश्च वरुणश्चोभौ दीक्षितौ प्रेक्ष्य चोर्वशीम् ।
चलचित्तौ ततश्चैतौ कुंभे निहितशुक्रकौ ॥
तां शप्तवंतौ मनुष्यभोग्या भूम्यां वसेति ह ।
अत्रांतर इलो राजा मनुपुत्रैश्च संयुतः ॥
मृगयां संचरन्साश्वो देव्याः क्रीडं विवेश ह ।
तत्र देवं गिरिसुता सर्वैर्भावैरतोषयत् ॥
अत्राविशन्पुमान्स्त्री स्यादित्युक्त्वा तत्र चाविशत् ।
स्त्रीभूत्वा व्रीडितः सोगाच्छरणं शिवमञ्जसा ॥
इयं प्रसाद्यतां राजन्नित्युक्तः शंभुना नृपः ।
जगाम शरणं देवीमात्मनः पुंस्त्वसिद्धये ॥
अकरोत्सा नृपं देवी षण्मासात्प्राप्तपुंस्त्वकम् ।
ततः कदाचित्स्त्रीकाले बुधः सौन्दर्यमोहितः ॥
अप्सरोभ्यो विशिष्टां तां चकमे नृपयोषितम् ।
तत्रेलायां सोमपुत्राज्जातो राजा पुरूरवाः ॥
तमूर्वशी तु चकमे प्रतिष्ठानपुरे स्थितम् ।
तत्पादन्यत्र नग्नं त्वां दृष्ट्वा यामि यथागतम् ॥

सुतावुरणकौ तत्र समीपे कुरु मे दृढम् ।
इति सा समयं कृत्वा रमयामास तं नृपम् ॥
चतुरब्दे गते रात्रौ देवैरुरणकद्वयम् ।
हृतं तस्य ध्वनिं श्रुत्वा नग्न एव स भूपतिः ॥
उत्थाय जित्वागच्छेयमित्येवं तल्पतोऽन्यतः ।
विद्युता दर्शितोऽथास्यै नग्न एव पुरूरवाः ॥
अथ सा नष्टसमया ह्युर्वशी तु दिवं ययौ ।
तत उन्मत्तवद्राजा दिदृक्षुस्तामितस्ततः ॥
कुर्वन्नन्वेषणं तीरे सरसो मानसस्य ताम् ।
विचरंतीमप्सरोभिः सहापश्यत्पुरूरवाः ॥
पुनः स चकमे भोक्तुमुर्वशीं पूर्ववन्नृपः ।
सा स्वशापस्य मुक्तत्वात्प्रत्याचष्टे व्रजेति तम् ॥

**मत्स्यपुराण** अ. २४.

इलोदरे च धर्मिष्ठं बुधः पुत्रमजीजनत् ।
अश्वमेधशतं साग्रमकरोद्यः स्वतेजसा ।
पुरूरवा इति ख्यातः सर्वलोकनमस्कृतः ॥
अहन्यहनि देवेन्द्रं द्रष्टुं याति स राजराट् ।
कदाचिदारुह्य रथं दक्षिणाम्बरचारिणम् ॥
सार्धमर्केण सोऽपश्यन्नीयमानामथाम्बरे ।
**केशिना** दानवेन्द्रेण **चित्रलेखामथोर्वशीम्** ॥
तं विनिर्जित्य समरे विविधायुधपाणिना ।
बुधपुत्रेण **वायव्यमस्त्रं** मुक्त्वा यशोऽर्थिना ॥
तथा शक्रोपि समरे येन चैवं विनिर्जितः ।
मित्रत्वमगमद्देवैर्ददाविन्द्राय चोर्वशीम् ॥
ततः प्रभृति मित्रत्वमगमत्पाकशासनः ।
**लक्ष्मीस्वयंवरं** नाम **भरतेन** प्रवर्तितम् ।
मेनकामुर्वशीं रम्भां नृत्येति तदादिशत् ॥
ननर्त सलयं यत्र **लक्ष्मीरूपेण चोर्वशी** ।
सा पुरूरवसं दृष्ट्वा नृत्यन्ती कामपीडिता ॥
विस्मृताभिनयं सर्वं यत्पुरा भरतोदितम् ।
**शशाप भरतः क्रोधाद्वियोगादस्य भूतले** ॥

पञ्चपञ्चाशदब्दानि लता सूक्ष्मा भविष्यसि ।
पुरूरवाः पिशाचत्वं तत्रैवानुभविष्यति ॥
ततस्तमुर्वशी गत्वा भर्तारमकरोच्चिरम् ।
शापान्ते भरतस्याथ उर्वशी बुधसूनुतः ॥
अजीजनत्सुतानष्टौ नामतस्तान्निबोधत ।
आयुर्दृढायुरश्वायुर्धनायुर्धृतिमान्वसुः ।
शुचिविद्यः शतायुश्च सर्वे दिव्यबलौजसः ॥

---

MAX MÜLLER'S CHIPS VOL. IV. RE-ISSUE PP. 107 & FF.

"One of the myths of the Veda which expresses this correlation of the Dawn and the sun, this love between the immortal and the mortal, and the identity of the Morning Dawn and the Evening twilight, is the story of Urvas'î and Purûravas. The two names Urvas'î and Purûravas are to the Hindu mere proper names, and even in the Veda their original meaning has almost entirely faded away. There is a dialogue in the Rig-veda between Urvas'î and Purûravas, where both appear personified in the same manner as in the play of Kâlidâsa. The first point, therefore, which we have to prove is that Urvas'î was originally an appellation, and meant dawn.

The etymology of Urvas'î is difficult. It cannot be derived from Urva by means of the Suffix s'a, because there is no such word as Urva, and because derivatives in s'a, like romas'a, yuvas'a, etc., have the accent on the last syllable. I therefore accept the common Indian explanation by which this name is derived from Uru, wide and a root as', to pervade, and thus compare Urv-as'î with another frequent epithet of the Dawn, Urûchî, the feminine of Uru-ach, far-going. It was certainly one of the most striking features, and one by which the Dawn was distinguished from all the other dwellers in the heavens, that she occupies the wide expanse of the sky, and that her horses run, as it were, with the swiftness of thought round the whole horizon. Hence we find that names beginning with Uru are almost invariably old mythological names of the Dawn or the twilight.........In the Veda the name of Ushas is hardly ever mentioned without some allusion to her far and wide spreading splendour; such as urviyâ vibhâti, she shines wide; urviyâ vichakshe, looking far and wide; varîyasî, the widest, whereas the light of the sun is not represented as widestretching, but rather as far-darting.

But there are other indications besides the mere names of Urvas'î, which lead us to suppose that she was originally the goddess of the dawn. Vasishṭha, though best known as the name of one of the chief poets of the Veda, is the superlative of vasu, bright; and as such also a name of the Sun. Thus it happens that expressions which apply properly to the Sun only were transferred to the ancient poet. He is called the son of Mitra and Varuṇa, night and day, an expression which has a meaning only with regard to Vasishṭha, the Sun; and as the Sun is frequently called the offspring of the dawn, Vasishṭha, the poet, is said to owe his birth to Urvas'î ( Rv. VII. 33, 11. ). The peculiarity of his birth reminds us strongly of the birth of Aphrodite, as told by Hesiod.

Again, we find that in the few passages where the name of Urvas'î occurs in the Rig-veda, the same attributes and actions are ascribed to her which usually belong to Ushas, the Dawn.

It is frequently said of Ushas that she prolongs the life of man, and the same is said of Urvas'î ( V. 41, 19; X. 95, 10 ). In one passage ( Rv. IV. 2, 18 ) Urvas'î is even used in the plural, like Ushasas, in the sense of many dawns or days increasing the life of man, which shows that the appellative power of the word was not yet quite forgotten. Again, she is called Antarikshaprâ, filling the air, a usual epithet of the Sun, Bṛihaddivâ, with mighty splendour, all indicating the bright presence of the dawn. However, the best proof that Urvas'î was the dawn is the legend told of her and of her love for Purûravas, a story that is true only of the Sun and the Dawn. That Purûravas is an appropriate name of a solar hero requires hardly any proof. Purûravas meant–endowed with much light; for though rava is generally used of sound, yet the root ru, which means originally to cry, is also applied to colour in the sense of a loud or crying colour, *i. e.* red ( cf. ruber, rufus, Lith. rauda, O. H. G. rôt, rudhira; also Sanskrit ravi, sun ). Besides, Purûravas calls himself Vasishṭha, which, as we know, is a name of the Sun; and if he is called Aida, the son of Idâ, the same name is elsewhere ( Rv. III. 29, 3 ) given to Agni, the fire...............................................................

.........In the Rig-veda, in the last book we find a dialogue between the two celestial lovers. In one of the verses Urvas'î says, 'I am gone for ever, like the first of the Dawns,' which shows a strange glimmering of the old myth in the mind of the poet, and reminds us of the tears which the mother of Memnon shed over the corpse of her son, and which even by later poets are called morning dew. Again,

in the fourth verse, Urvas'î addressing herself, says: 'This person ( that is to say, I ), when she was wedded to him, O Dawn! she went to his house, and was embraced by him day and night? Again, she tells Purûravas that he was created by the gods in order to slay the powers of darkness ( dasyuhatyâya ), a talk invariably ascribed to Indra and other solar beings. Even the names of the companions of Urvas'î point to the dawn.

We must certainly admit, that even in the Veda, the poets were as ignorant of the original meaning of Urvas'î and Purûravas as Homer was of Tithonos, if not of Eos.......Antiquity spoke of the naked Sun, and of the chaste dawn hiding her face when she had seen her husband. Yet she says she will come again. And after the Sun has travelled through the world in search of his beloved, when he comes to the threshold of death and is going to end his solitary life, she appears again in the gloaming, the same as the Dawn—as Eos in Homer begins and ends the day—and she carries him away to the golden seats of the immortals.................The root of all the stories of Purûravas and Urvas'î, were short proverbial expressions, of which ancient dialects are so fond. Thus—'Urvas'î loved Purûravas,' meant 'the sun rises;' 'Urvas'î sees Purûravas naked,' meant 'the dawn is gone;' 'Urvas'î finds Purûravas again,' meant 'the sun is setting.'

# BOMBAY SANSKRIT SERIES.

*Edited under the superintendence of Prof. A. V. Kâthavate and Prof. S. R. Bhâṇḍârkar.*

| | Rs. | a. | p. |
|---|---|---|---|
| No. I.—Pañchatantra, Books IV. and V. Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler ... ... ... ... | 0 | 4 | 0 |
| No. II.—Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshendus'ekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. The Sanskrit Text and various Readings, Part I.... ... ... | 0 | 8 | 0 |
| No. III.—Pañchatantra, Books II. and III. Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler... ... ... ... | 0 | 4 | 0 |
| No. IV.—Pañchatantra, Book I. Edited, with Notes, by Dr. F. Kielhorn ... ... ... ... ... | 0 | 6 | 0 |
| No. V.—The Raghuvaṁs'a of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A. Part I., Cantos I.—VI. ... ... | 1 | 8 | 0 |
| No. VI.—Mâlavikâgnimitra: Sanskrit Play by Kâlidâsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M. A. ... ... ... ... ... ... | 2 | 2 | 0 |
| No. VII.—Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshendus'ekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshâs I.—XXXVII. | 0 | 8 | 0 |
| No. VIII.—The Raghuvaṁs'a of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A. Part II., Cantos VII.—XIII. ... ... ... ... ... ... ... | 0 | 12 | 0 |
| No. IX.—Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshendus'ekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshâs XXXVIII.—LXIX. ... ... ... ... ... ... | 0 | 8 | 0 |
| No. X.—The Das'akumâracharita of Daṇḍin. Part I. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. G. Bühler... ... ... ... ... ... | 0 | 8 | 0 |
| No. XI.—The Nîtis'ataka and Vairâgyas'ataka of Bhartṛihari, with extracts from two Sanskrit Commentaries. Edited, with Notes, by Kâshinâth Trimbak Telang, M. A. (copies not available.) ... | | | |

| | | Rs. | a. | p. |
|---|---|---|---|---|
| No. XII.—Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshendus'ekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshâs LXX.—CXXII. ... | | 0 | 8 | 0 |
| No. XIII.—The Raghuvaṁs'a of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A. Part III., Cantos XIV.—XIX ... ... ... ... ... ... ... | | 0 | 8 | 0 |
| No. XIV.—Vikramâṅkadeva-Charita. Life of King Vikramâditya Tribhuvanamalla of Kalyâṇa, composed by his Vidyâpati Bilhaṇa. Edited, with an Introduction, by Dr. G. Bühler (copies not available). | | | | |
| No. XV.—Mâlatî-Mâdhava: a Drama by Bhavabhûti. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. R. G. Bhâṇḍârkar, M. A. (Second Ed. in the Press.)... ... ... ... ... ... ... | | | | |
| No. XVI.—Vikramorvas'îya: a Drama by Kâlidâsa. Edited with Notes, by Shankar P. Pandit, M. A. (Third Edition.) ... ... ... ... ... | | 2 | 0 | 0 |
| No. XVII.—Hemachandra's Des'înâmamâlâ. Edited, with Critical Notes, a Glossary and a Historical Introduction, by Professor R. Pischel and Dr. G. Bühler, Part I. Text and Critical Notes, by Professor Pischel. ... ... ... ... ... | | 1 | 0 | 0 |
| No. XVIII.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. I. complete. Parts I, II & III. ... ... ... ... ... ... | | 4 | 8 | 0 |
| No. XIX. | Ditto ditto by ditto. Vol. I. Part II. | 1 | 0 | 0 |
| No. XX. | Ditto ditto by ditto. Vol. I. Part III. | 1 | 0 | 0 |
| No. XXI. | Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part I. | 1 | 0 | 0 |
| No. XXII. | Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part II. | 1 | 0 | 0 |
| No. XXIII. Vâsishṭhadharmas'âstra. Edited, with Notes, by Dr. A. A. Führer. ... ... ... | | 0 | 8 | 0 |
| No. XXIV.—Kâdambarî by Bâṇa and his son. Vol. I. Sanskrit Text, complete. Edited by Dr. P. Peterson. ... ... ... ... ... ... | | 2 | 0 | 0 |
| Do. Vol. II. Introduction and Notes, by do. ... | | 4 | 8 | 0 |
| No. XXV.—Kîrti-Kaumudî. Edited, with Notes, by Prof. A. V. Kâthavaṭe. (copies not available.) ... | | | | |

| | Rs. | a. | p. |
|---|---|---|---|
| No. XXX.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya Patñjali Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. III. Part III ... ... | 1 | 0 | 0 |
| No. XXXI.—Subhâshitâvali of Vallabhadeva. Edited by Dr. P. Peterson and Pandit Durgâprasâd ... | 2 | 8 | 0 |
| No. XXXII.—Tarka-Kaumudî of Laugâkshi Bhâskara. Edited by Professor M. N. Dvivedi ... ... | 0 | 12 | 0 |
| No. XXXIII.—Hitopades'a of Nârâyaṇa. Edited by Dr. P. Peterson. ... ... ... ... ... | 0 | 14 | 0 |
| No. XXXIV.—The Gaudavaho, by Vâkpati. Edited by Shankar P. Pandit ... ... ... ... | 3 | 0 | 0 |
| No. XXXV.—Mahânârâyaṇa Upanishad. Edited by Colonel G. A. Jacob ... ... ... ... | 0 | 7 | 0 |
| No. XXXVI.—University Selections of Hymns from the Ṛigveda. Edited by Dr. P. Peterson ... | 4 | 0 | 0 |
| No. XXXVII.—S'ârṅgadharapaddhati. Edited by Dr. P. Peterson. Vol. I ... ... ... ... ... | 3 | 0 | 0 |
| No. XXXVIII.—Naishakarmyasiddhi. Edited by Col. G. A. Jacob ... ... ... ... ... ... | 2 | 0 | 0 |
| No. XXXIX.—A Concordance to the principal Upanishads and Bhagvadgîtâ, by the same author. | 8 | 0 | 0 |
| No. XL.—Eleven Átharvaṇa Upanishads, with dîpikâs, by the same author ... ... ... ... ... | 2 | 8 | 0 |
| No. XLI.—Handbook to the Study of the Ṛigveda, by Dr. P. Peterson. Part I ... ... ... ... | 3 | 0 | 0 |
| No. XLII.—The Das'akumâracharita of Daṇḍin, Part II. (completing Dr. Bühler's Edition). Edited with Critical and Explanatory Notes by Dr. P. Peterson. ... ... ... ... ... ... | 0 | 8 | 0 |
| No. XLIII.—Handbook to the Study of the Ṛigveda by Dr. P. Peterson, Part II. comprising the Seventh Maṇḍala with the commentary of Sâyana | 5 | 0 | 0 |
| No. XLIV.—Aphorisms of the sacred Law of the Hindus by Apastamba Edited with critical notes and Index of the Sutras and the various readings of the Hiranyakeshi Dharmasutra, by Dr. G. Bühler ... ... ... ... ... ... | 2 | 12 | 0 |